

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107403>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

FRANKRIJK
EN HET OFFICIE VAN
GREGORIUS VII

J. N. A. M. HUIJBREGTS

FRANKRIJK EN

HET OFFICIE VAN GREGORIUS VII

PROMOTOR: PROF. DR. L. J. ROGIER

FRANKRIJK EN

HET OFFICIE VAN GREGORIUS VII

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor in de letteren
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. A. Th. L. M. Mertens,
hoogleraar in de Faculteit der Geneeskunde,
volgens besluit van de Senaat
in het openbaar te verdedigen op 27 juni 1968
des namiddags te 4 uur
door

JOSEPHUS NICOLAAS ARNOLDUS MARIA HUIJBREGTS
geboren te Wamel

DRUK: N.V. DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ MSC — TILBURG

De totstandkoming van dit werk werd mede mogelijk gemaakt door een beurs voor een verblijf aan het Nederlands Historisch Instituut te Rome en door financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) en van het Centre National de la Recherche Scientifique (C.N.R.S., Paris).

VERANTWOORDING

Het officie van Gregorius VII

Een liturgisch gebed veroorzaakt rond 1730 moeilijkheden in Frankrijk en verstoort de frans-romeinse betrekkingen.

Per decreet van 25 september 1728 stelde de Congregatie van de Riten een breviergebed ter ere van Gregorius VII (1073-1085) verplicht voor diegenen, die gehouden waren het romeins brevier te bidden. In dit breviergebed werd paus Gregorius VII geprezen, omdat hij ter verdediging van de vrijheid van de kerk, keizer Hendrik IV in de kerkelijke ban had gedaan en diens onderdanen van de verplichting tot trouw aan hun vorst had ontslagen. Tegen het gebruik van dit breviergebed werden maatregelen genomen in de staten van keizer Karel VI (1711-1740) en in de Republiek der Verenigde Nederlanden, maar nergens waren de weerstanden tegen dit officie van Gregorius VII zo groot als in Frankrijk. Daar was de doctrine, volgens welke de paus geen enkele bevoegdheid bezat zich in de tijdelijke aangelegenheden van de staten te mengen, sinds 1682 tot een nationaal dogma verheven en had de veroordeling van stelling XCI in de pauselijke constitutie *Unigenitus* oeverloze discussies over de reikwijdte van de excommunicatie teweeggebracht.

De oudste verhandeling over het Gregorius-officie verscheen anoniem in 1743 te Parijs en droeg de titel: *l'Avocat du diable, ou Mémoires historiques et critiques sur la vie et sur la légende du pape Grégoire VII*; zij wordt algemeen toegeschreven aan de jansenist en appellant abbé Adam, pastoor van de St. Barthélemy te Parijs. Dit fel anti-curiale werk geeft grote gedeelten van arresten, mandementen en openbare breven, die tegen het Gregorius-officie zijn uitgevaardigd, letterlijk weer en is in zijn samenvattingen van niet letterlijk aangehaalde bronnen vrij betrouwbaar.

Een ultramontaanse weergave van de wederwaardigheden van het geruchtmakende breviergebed gaf de benedictijn dom Prosper Guéranger. Deze hartschotelijke voorvechter van een gezuiverde latijnse liturgie, een van de grote figuren van de beweging van Solesmes, beschreef de lotgevallen van het Gregorius-officie in zijn voor het eerst in 1841 verschenen *Institutions Liturgiques*. Bij zijn vurig pleidooi voor paus Gregorius VII, die hij schetste, in aan

het officie ontleende bewoordingen, als een onverschrokken verdediger van de vrijheid van de kerk, baseerde hij zich op het werk *De Gregorio Septimo* van de bollandist Daniel Papebroch. Aan *l'Avocat du diable* ontleende hij teksten van arresten, mandementen en breven tegen het officie.

Guéranger noch de auteur van *l'Avocat* hebben veel aandacht geschonken aan de door het breviergebed veroorzaakte verstoring van de frans-romeinse betrekkingen en geen van beiden heeft de beschikking gehad over het desbetreffende archiefmateriaal. Deze studie, die gebaseerd is op de diplomatieke correspondentie van de nuntius Massei te Parijs en de franse gezant te Rome kardinaal Polignac, wil dit facet belichten naast de verwikkelingen, welke het Gregorius-officie in de binnenlandse verhoudingen in Frankrijk heeft teweeggebracht.

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording	V
Documentatie	
Afkortingen	IX
Bronnen	X
Literatuur	XIV
Hoofdstuk I, <i>Gallicaanse vrijheden contra ultramontaanse machts- aanspraken en canonisatie van Gregorius VII</i>	1
Hoofdstuk II, <i>De bulle Unigenitus aanvaard en verworpen, 1713-1729</i>	32
Hoofdstuk III, <i>De ontvangst van de légende de Grégoire VII in Frank- rijk. Arresten van de parlementen van Parijs, Metz, Rennes en Bordeaux en mandementen uit Auxerre en Metz tegen het Gregorius-officie</i>	66
Hoofdstuk IV, <i>De breve Cum ad apostolatus en de mandementen te- gen het Gregorius-officie uit Verdun, Montpellier, Troyes en Castres</i>	103
Hoofdstuk V, <i>De breve Cum ad aures en het arrest van het parijsse parlement daartegen</i>	141
Hoofdstuk VI, <i>De Koninklijke Verklaring en de Assemblée du clergé van 1730</i>	162
Noten	175
Bijlagen	207
Sommaire	215
Personenregister	222
	VII

DOCUMENTATIE

AFKORTINGEN

- A.A.E.: Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris.
Corr. Pol. Rome: Correspondance Politique Rome.
Mém. et Doc: Mémoires et Documents.
- A.N.P.: Archives Nationales, Paris.
- A.S.V.: Archivio Segreto Vaticano, Roma. Francia: Nunziatura di Francia.
Fiandra: Nunziatura di Fiandra.
- l'Avocat: l'Avocat du diable ou mémoires historiques et critiques sur la vie
et sur la légende du pape Grégoire VII.
- B.N.P.: Bibliothèque Nationale, Paris. Département des manuscrits:
Collection Joly de Fleury.
- Coll. Lang.: Collection Languet, Bibliothèque Municipale, Sens.
- D.A.C.L.: Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris 1924 v.v.
- Denzinger: H. Denzinger en K. Rahner, Enchiridion symbolorum et definitionum, Freiburg i.B. 1963⁹².
- D.H.G.E.: Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique,
Paris 1912 v.v.
- D.Th.C.: Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris 1923-1947.
- L.Th.K.: Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg i.B. 1957-1965².
- N.E.: Les Nouvelles Ecclésiastiques, 1728-1803.
- P.L.: I. P. Migne, Patrologia Latina, Paris 1844 v.v.
- R.H.E.F.: Revue d'Histoire de l'Eglise de France, Paris 1911 v.v.
- R.S.R.: Recherches de Science Religieuse, Paris 1903 v.v.

BRONNEN

- Albi: Archives du Tarn, Série G., vol. 258.
- Arles: Bibliothèque Municipale:
ms. 179: Oeuvres choisies de Mr. de Quiqueran de Beaujeu,
évêque de Castres.
- Auxerre: Archives départementales de l'Yonne, Série G., vol. 1676.
- Parijs: Archives de la Bastille. mss. 10191 en 10325.
Archives du Ministère des Affaires Etrangères.
Correspondance Politique, Rome, vol. 700-718.
Mémoires et Documents, France, vol. 1264-1267, 1520, 1599, 1643,
Rome, 91 en 92.
Archives Nationales.
Série U (Section judiciaire, mélanges), vol. 242, 372-374;
vol. 877, no. 83-91.
Bibliothèque Nationale.
Série D 4624 en 6640, F 23685 en 23688 en L^d 1629-1633,
1638, 1643, 1649, 1652, 1671 en 1682.
Département des manuscrits: Collection Joly de Fleury, vol. 74.
Fonds Français 24876.
- Rome: Archivio Segreto Vaticano.
Litterae ad principes, vol. 103.
Nunziatura di Francia, vol. 250 A, 254 A en 377 A.
- Sens: Bibliothèque Municipale.
Collection Languet, vol. XXVIII, XXIX en XXX.
- Troyes: Archives Départementales de l'Aube.
Série G., vol. 27, 30, 31, 52, 196.
Bibliothèque Municipale.
Série 3129, vol. 3, no. 11-14 en 21, vol. 5, no. 8, 13, 14 en 17,
vol. 18, no. 1-5, vol. 39, no. 5 en 8, vol. 40, no. 5.
Série 3132, vol. 11.
No. 2299, 106154, 25140, 24448.
- (Abbé Adam, curé de Saint-Barthélemy de Paris), l'Avocat du diable ou mémoires
historiques et critiques sur la vie et sur la Légende du Pape Grégoire VII, avec
des mémoires de même goût sur la bulle de canonisation de Vincent de Paul,
Paris 1743, à Saint Pourcain, chez Tansin pas Saint, 3 vol. in-12°.
- Noël Alexandre, Selecta historiae ecclesiasticae capita et in loca eiusdem insignia
dissertationes, Parisiis, apud Dezallier, MDCLXXVI-MDCCLXXXVI, 28 vol.; (tome 18,
1683, Gregorius VII).

Almanach Royal, Paris 1729 en 1730.

Annuario Pontificio, Roma 1728, 1729 en 1730.

Arrêt de la Cour du Parlement, portant suppression d'une feuille imprimée com-
mençant par ces mots: 'Le 25 mai, fête de Grégoire VII, Pape et Confesseur'. (d.d.
20 juli 1729)

Arrêt du parlement de Bretagne, rendu sur les remontrances et conclusions de M. le procureur-général du Roi, qui supprime une feuille imprimée, commençant par ces mots: 'Le 25 mai, Fête de St. Grégoire VII, Pape et Confesseur' et finissant par ceux-ci: 'On dit la messe Statuit', du 17 août 1729.

Arrêt du Parlement de Metz, qui supprime une feuille imprimée, commençant par ces mots: 'Le 25 mai, Fête de St. Grégoire VII, Pape et Confesseur' et finissant par ceux-ci: 'On dit la messe Statuit'. Signé La Croix (Selon la copie imprimée à Metz, à Paris chez François Babuty, Rue St. Jacques, au dessus de la Rue des Mathurins, à St. Chrysostome.) (d.d. 1 sept. 1729)

Arrest du Parlement de Bordeaux, qui défend de réciter l'office imprimé sur une feuille volante, qui commence par ces mots: 'Die XXV Maii in festo Gregorii VII, Papae et Confessoris du 12 sept. 1729. (à Paris chez Osmont)

Arrest de la Cour du Parlement qui déclare abusifs quatre brefs ou décrets au sujet de la Légende de Grégoire VII. A Paris, chez Pierre Simon, Imprimeur du Parlement, Rue de la Harpe, à l'Hercule, 1730. (d.d. 23-febr. 1730)

Benedictus XIV, Opera Omnia, 4 vol., Prato 1839-1842; tomus primus: Opus de servorum dei beatificatione et beatorum canonizatione.

Jacques-Bénigne Bossuet, Oeuvres Complètes, édition F. Lachat, 31 dln., Paris 1862-1866.

Jacques-Bénigne Bossuet, Mandement et Instruction Pastorale de Monseigneur l'Evêque de Troyes, au sujet d'un office imprimé sur une feuille volante, qui commence par ces mots: Die XXV Maii, in festo S. Gregorii VII, à Troyes, chez Pierre Michelin, Imprimeur et Libraire de Monseigneur l'Illustrissime et Reverendissime Evêque de Troyes, vis à vis l'Hôtel de Ville.

Bullarium Romanum, t. XXII, Benedictus XIII An. MDCCXXIV-MDCCXXX, Torino 1871.

Du Cambout de Coislin, Mandement de monseigneur l'évêque de Metz, qui défend de réciter l'office imprimé sur une feuille volante qui commence par ces mots: Die XXV Maii in festo S. Gregorii VII, Papae et Confessoris. Chez la veuve Bri- ce Antoine.

La cause de l'Etat abandonnée par le clergé de France ou Réflexions sur la lettre de l'Assemblée du clergé au Roy du 11 septembre 1730.

De Caylus, Les oeuvres de messire Charles Gabriel de Thubières de Caylus, évêque d'Auxerre, à Cologne, aux dépens de la Compagnie MDCCCL, 10 vol. in-12°.

Recueil de mandemens de monseigneur l'évêque d'Auxerre depuis l'année 1705. à Auxerre chez F. Fournier, imprimeur de M. l'Evêque et de la ville, 3 vol. 1746-1750.

Mandement de l'Evêque d'Auxerre, qui défend de réciter l'office imprimé sur une feuille volante, qui commence par ces mots: 'Die XXV Maii in festo Gregorii VII, papae et confessoris', donné à Regennes ce 24 juillet 1729.

Requête de M. l'Evêque d'Auxerre au sujet du Bref qui casse et annule son mandement sur la légende de Grégoire VII.

Consultation de messieurs les avocats du parlement de Paris au sujet d'un Bref contre le mandement de M. l'Evêque d'Auxerre sur la légende de Grégoire VII.

Lettre de Monseigneur l'Evêque d'Auxerre au Roy au sujet du Bref qui condamne son mandement sur la légende de Grégoire VII.

Lettre de M. l'Evêque d'Auxerre à Monseigneur l'Archevêque de Paris, président de l'Assemblée Générale du Clergé de France.

Lettre de M. l'Evêque d'Auxerre à Messieurs les archevêques et évêques, et autres députés de l'Assemblée du Clergé de France.

Colbert, Oeuvres de Messire Charles Joachim Colbert, évêque de Montpellier, à Cologne, aux dépens de la Compagnie, MDCCXL, 3 vol. in-4°.

Mandement de Monseigneur l'Evêque de Montpellier, portant condamnation d'une feuille imprimée contenant un prétendu office pour la fête de Grégoire VII, donné à Montpellier le 30 juillet 1729.

Lettre de Monseigneur l'Evesque de Montpellier au Roy, dans laquelle, à l'occasion de la Légende de Grégoire VII, il montre combien il est nécessaire de s'opposer au progrès de la doctrine ultramontaine et qu'autant que les principes des Constitutionnaires sont favorables à cette doctrine, autant ceux des Appelans y sont contraires.

Lettre Pastorale de Monseigneur l'Evesque de Montpellier au clergé et aux fidèles de son Diocèse, au sujet de la lettre écrite au Roi pour l'Assemblée Générale du Clergé de France, en date du 11 septembre 1730, où il justifie celle qu'il a écrite à Sa Majesté touchant la Légende de Grégoire VII.

Déclaration du Roy, par laquelle le Roy explique de nouveau ses intentions sur l'exécution des Bulles des Papes données contre le Jansénisme et sur celle de la Constitution *Unigenitus*. Donnée à Versailles le 24. Mars 1730 (A Paris, chez Pierre Simon, Imprimeur du Parlement, Rue de la Harpe, à l'Hercule. 1730).

(*Antoine Duranthon*), l'Evêque de Macon, Collection des Procès-Verbaux des Assemblées Générales du Clergé de France depuis 1560 jusqu'à présent, 8 tomes en 9 volumes -fol., Paris 1767-1778.

Fr. d'Enghien, Auctoritas sedis apostolicae pro S. Gregorio Papa VII vindicata adversus R.P.F. Natalem Alexandrum, Coloniae Agrippinae, MDCLXXXIV, J. Kinckius, in-8°.

Fr. d'Enghien, Responsio historico-theologica ad cleri gallicani de potestate ecclesiastica declarationem, ex summorum pontificum documentis excerpta per quendam s. theologiae professorem, Coloniae Agrippinae, MDCLXXXIII, in-8°. (typis J. Kinchii).

Jules Flammermont, Remontrances du Parlement de Paris au XVIIIe siècle, publiées par Jules Flammermont, 3 vol., Paris 1888.

Claude Fleury, Histoire Ecclésiastique par M. Fleury, prêtre, prieur d'Argenteuil et confesseur du Roy. Tôme treizième depuis l'an 1053 jusqu'à l'an 1099, Paris MDCCLI.

Jacob Gretser, Apologia pro Gregorio VII auctore et editore Jacobo Gretsero (Gretseri Defensio controversiarum Bellarmini vol. 11), MDCIX.

M. Guarnacci, *Vitae et res gestae pontificum romanorum et r.s.e. cardinalium a Clemente X usque ad Clementem XII*, 2 vol., Romae MDCCCLI.

Charles François d'Hallencourt de Drosmenil, *Mandement de Monseigneur l'Evêque de Verdun, prince du Saint Empire*. (Verdun 21 août 1729, Ch. Fr. d'Hallencourt, évêque et comte de Verdun, par monseigneur Sauvage).

Gabriel Hanotaux, *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*, dl. VI, Rome (1648-1687), Paris 1888; de overige delen zijn van de hand van Jean Haneteau, dl. XVII, Rome II (1688-1723) Paris 1911, dl. XX, Rome III (1724-1791) Paris 1913 en dl. XXbis, Rome IV, listes et tables, Paris 1936.

Isambert, Decrusy et Taillandier, *Recueil Général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la révolution*, tome XXI (1715-1737), Paris 1830.

Pierre François Lafiteau, *Histoire de la constitution Unigenitus*, 6 dln. 3 vol., Avignon 1737-1738.

Lettre écrite au Roy par l'Assemblée Générale du Clergé de France. (d.d. 11 sept. 1730)

Joannes Mabillon, *Acta Sanctorum Ordinis S. Benedicti, saeculum sextum, pars secunda*, Venetiis 1733. (De eerste uitgave verscheen in 1701)

Martyrologium Romanum Gregorii XIII pont. Max. iussu editum, Romae MDLXXXIII.

Martyrologium Romanum Gregorii XIII Pont. Max. iussu editum, Caesaris Baronii sorani notationibus illustratum, Romae MDLXXXIV.

Martyrologium Romanum, Gregorii XIII Pont. Max. iussu editum, Caesaris Baronii sorani notationibus illustratum, Romae MDLXXXVI.

Martyrologe Universel contenant le texte du Martyrologe Romain traduit en français (par Claude Chastelain), Paris 1709.

Mémoire sur la Déclaration du Roi du 24 Mars 1730.

Mémoire sur un endroit de la Lettre de l'Assemblée Générale du Clergé de France au Roy, dans lequel on prétend refuter la distinction de la double autorité de juridiction et de persuasion fondée sur la certitude de la Tradition de l'Eglise, établie par M. l'Evêque de Montpellier dans sa lettre au Roy sur la Légende de Grégoire VII (en novembre 1730).

I. P. Migne, *Patrologiae cursus completus series latina*, (- 1216) 221 dln., Paris 1844 v.v.

(Nivelle), *La Constitution Unigenitus déferée à l'Eglise Universelle ou Recueil Général des actes d'appel interjetés au futur concile général de cette constitution et des lettres Pastoralis Officii...* avec les autres actes des Parlements du Royaume qui ont rapport à ces objets, A Cologne MDCCCLVII, 3 vol. in-fol.

Les Nouvelles Ecclésiastiques ou mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique. 1728-1803. (jrg. 1728, 1729, 1730).

Table raisonnée et alphabétique des Nouvelles Ecclésiastiques depuis 1728 jusqu'à 1760, MDCCCLXVII, 2 vol. (L. Delaunay).

Papebroch, Acta Sanctorum Maii, tomus VI, collecta digesta illustrata a Godefrido Henschenio et Daniele Papebrochio a societate Jesu, Tomus VI, Antverpiae apud Michaellem Cnobarum anno MDCLXXXVIII.

Antonio Pereira de Fiqueredo, Dissertatio historica et theologica de gestis ac scriptis Gregorii Papae VII, Olisipono MDCCCLXIX.

De Quiqueran de Beaujeu, Ordonnance Pastorale de M. l'Evêque de Castres, Beaujeu près d'Arles, 11 nov. 1729, Honoré, Evêque de Castres, (par M. Feautrier).

Requête d'un grand nombre de curez de la Ville, Faubourgs et Banlieu de Paris à Monseigneur l'Archevêque, dans laquelle ils lui dénoncent le nouvel office de Grégoire VII.

Jean Soanen, La vie et les lettres de Messire Jean Soanen, 3 vol., Cologne 1750.

Très humbles remontrances du Parlement de Bretagne au Roi sur la déclaration de 24 mars 1730.

LITERATUUR

E. Amann, Guillaume d'Occam, in: D.Th.C. dl. II, kol. 864-876.

Emile Appolis, Entre jansénistes et zelanti. Le 'tiers parti' catholique au XVIIIe siècle, Paris 1960.

H. X. Arquillière, l'Augustinisme politique, Paris 1955².

H. X. Arquillière, La IIe lettre de Grégoire VII à Hermann de Metz, ses sources patristiques, in: R.S.R. t. XL, (1950-1952), Mélanges Jules Lebreton II, p. 231-242.

H. X. Arquillière, Les origines de la théorie des deux glaives, Studi Gregoriani, onder redactie van Don Gino Borino, t. I, p. 501-521, Rome 1947.

H. X. Arquillière, Saint Grégoire VII, Essai sur sa conception du pouvoir pontifical, Paris 1934.

H. X. Arquillière, La signification théologique du pontificat de Grégoire VII, in: Revue de l'Université d'Ottawa, avril-juin 1950.

A. Assier, Pièces rares ou inédites relatives à l'histoire de la Champagne et de la Brie, publiées par Alexandre Assier, Paris 1941.

E. J. F. Barbier, Chronique de la Régence et du règne de Louis XV, ou Journal de Barbier (1718-1763), Deel II 1727-1734, Paris 1857.

Pierre Batiffol, Histoire du bréviaire romain, Paris 1911³.

P. R. Bauer s.j., Die Jansenisten und Gallikaner um das Jahr 1730, in: Stimmen aus Maria Laach XIII, Freiburg 1877.

Dom Suitbert Bäumer, Histoire du bréviaire, 2 dln., Paris 1905.

Fr. Bluche, l'Origine des magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle (1715-1771), dictionnaire généalogique, in: Paris et Ile-de-France, Mémoires de la fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Ile-de-France, t. V en VI (1953-1954).

Fr. Bluche, Les magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle (1715-1771), Paris 1961.

Françoise Bontoux, 'Les Nouvelles Ecclésiastiques', Paris janséniste au XVIIIe siècle, in: Paris et Ile-de-France, Mémoires de la fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Ile-de-France, t. VII (1955), p. 205-220.

H. Bouvier, Histoire de l'Eglise et de l'ancien archidiocèse de Sens, 3 dln., Amiens 1911.

Charles de Brosset, Lettres familières écrites d'Italie en 1739 et 1740 par Charles de Brosset, Paris 1858².

Léon Cahen, Les querelles religieuses et parlementaires sous Louis XV, Paris 1913.

Lorenzo Cardella, Memorie storiche de' cardinali della santa romana chiesa, 10 dln., Roma 1792-1797.

Gerardo Cardillo, Benedetto e il giansenismo, in: Memorie Domenicane 58, p. 217-222, Firenze 1941 en Memorie Domenicane 59, p. 38-43 en 58-68, Firenze 1942.

J. Carreyre, La doctrine janséniste, in: Introduction aux études d'histoire ecclésiastique locale, dl. III, Paris 1936, p. 513-539.

J. Carreyre, Le Jansénisme durant la Régence, 3 dln., Louvain 1929-1933.

J. Carreyre, Unigenitus, in: D.Th.C. dl. XV, kol. 2061-2162.

J. Carreyre, Jansénisme, in: D.Th.C. dl. VIII, kol. 318-529.

J. Carreyre, Quesnel et le Quesnellisme, in: D.Th.C. dl. XIII, kol. 1460-1535.

J. Carreyre, Vivien de Laborde (1680-1748), in: D.Th.C. dl. VIII, kol. 2388-2390.

J. Carreyre, Gabriel Nicolas Nivelles (1687-1761), in: D.Th.C. dl. XI, kol. 678-679.

V. Carrière, e.a., Introduction aux études d'histoire ecclésiastique locale, t. I: Les sources manuscrites, Paris 1940.

t. II: L'Histoire locale à travers les âges, Paris 1934.

t. III: Questions d'histoire générale à développer dans le cadre régional ou diocésain, Paris 1936.

Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain. Encyclopédie en sept volumes, dirigé par G. Jacquemet, Paris 1948.

Clio, Introduction aux études historiques; speciaal: dl. VII, 2 en 3, E. Préclin et V. L. Tapié, Le XVIIIe siècle, 2 vol., Paris 1952.

Ernesto Codignola, Illuministi, giansenisti e giacobini nell'Italia del'settecento, Firenze 1947.

Maurice Coens, Une consultation hagiographique de Bossuet, in: *Analecta Bollandiana* LX, Brussel 1942, p. 140-142.

L. Cagnet, Jansénisme, in: *Catholicisme* dl. VI, kol. 313-331.

Y. Congar, Gallicanisme, in: *Catholicisme* dl. IV, kol. 1731-1739.

C. Constantin, Claude Fleury, in: *D.Th.C.* dl. VI, kol. 21-24.

C. Constantin, Déclaration ou les quatre articles de 1682, in: *D.Th.C.* dl. IV, kol. 185-187.

Remi Coulon, Jacobin, gallican et 'appelan', le P. Noël Alexandre, contribution de l'histoire théologique et religieuse du XVIIIe siècle, in: *Revue des Sciences Philosophiques et théologiques*, t. VI, Kain-Paris 1912.

Robert de Courcel, Nonces et nonciatures à Paris, in: *Paris et Ile-de-France, Mémoires de la fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Ile-de-France*, t. II (1950), p. 267-293.

Joseph Dedieu, l'Agonie du Jansénisme (1715-1790). Essai de bio-bibliographie, in: *R.H.E.F.* t. XIV 1928, p. 161-214.

Joseph Dedieu, Le désarroi janséniste pendant la période du quesnellisme, in: *Introduction aux études d'histoire ecclésiastique locale*, dl. III, Paris 1936, p. 541-589.

Abbé Pierre-Jacques Dettey, Vie de M. de Caylus, évêque d'Auxerre, à Amsterdam chez Arkstee et Merkus, MDCCLXV in-12°.

C. Digard, Philippe le Bel et le Saint-Siège, Paris 1936.

Dorsanne, Journal de M. l'abbé Dorsanne, docteur de Sorbonne, contenant tout ce qui s'est passé à Rome et en France dans l'affaire de la constitution *Unigenitus*, 6 dln., Rome 1753.

J. B. Dubédat, Histoire du parlement de Toulouse, Paris 1885.

M. Dubruel, Gallicanisme, in: *D.Th.C.* dl. VI, kol. 1096-1137.

M. Dubruel, Les collections de la Correspondance de Rome au Ministère des Affaires Etrangères de Paris, in: *R.S.R.* t. XII 1922, p. 222-234.

P. Dudon, Gallicanisme politique et théologie gallicane, in: *R.S.R.* t. XIX 1929, p. 513-529.

M. G. Dupac de Bellegarde, Histoire abrégée de l'Eglise Métropolitaine d'Utrecht, Utrecht 1852.

Valentin Durand, Le jansénisme au XVIIIe siècle et Joachim Colbert, évêque de Montpellier 1696-1738, Toulouse 1907.

M. H. Fisquet, La France Pontificale (Gallia Christiana). Histoire chronologique et biographique des archevêques et évêques de tous les diocèses de France, depuis l'établissement du Christianisme jusqu'à nos jours, divisée en 17 provinces ecclésiastiques (Metropole de Sens-Troyes-Moulins), Paris 1865.

A. Fliche et V. Martin, Histoire de l'Eglise, depuis les origines jusqu'à nos jours, (beraamd op) 26 dln., Paris 1934 v.v.

Speciaal:

dl. 8, *A. Fliche*, La Réforme Grégorienne et la reconquête chrétienne, 1057-1123, Paris 1950;

dl. 14, *E. Delaruelle*, *P. Ourliac* et *E. R. Labande*, l'Eglise au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire, 1378-1449, Paris 1962.

dl. 15, *R. Aubenas* et *Robert Ricard*, l'Eglise et la Renaissance, 1449-1517, Paris 1951.

dl. 18, *L. Willaert*, La restauration catholique, après le concile de Trente, 1563-1648, Paris 1960.

dl. 19, *E. Préclin* et *E. Jarry*, Les luttes politiques et doctrinales aux XVIIe et XVIIIe siècles, 2 vol., Paris 1955-1956.

Pius Bonifacius Gams o.s.b., Series episcoporum Ecclesiae Catholicae, Graz 1957².

François Gaquère, La vie et les oeuvres de Claude Fleury 1640-1723, Paris 1925.

François Gaquère, Pierre de Marca (1594-1662). Sa vie, ses oeuvres, son gallicanisme, Paris 1932.

Pierre Gaxotte, Le siècle de Louis XV, Paris 1933; Livre de poche historique 702-703, Paris 1963.

Augustin Gazier, Histoire générale du mouvement janséniste, depuis les origines jusqu'à nos jours, 2 dln., Paris 1922.

J. M. Gijzen, Nikolaus Heyendal 1658-1733, Abt von Rolduc, 2 dln., Assen 1964.

E. D. Glasson, Le Parlement de Paris, Son rôle politique depuis le règne de Charles VII jusqu'à la Révolution, 2 dln., Paris 1901.

G. Glez, Le pouvoir du pape dans l'ordre temporel, in: D.Th.C. dl. XII, kol. 2754.

A. Gouer, Notes sur Jacques Bénigne Bossuet, abbé de Saint-Lucien-les-Beauvais et évêque de Troyes de 1716 à 1743, in: Mémoires de la société académique de l'Oise, (Beauvais) 1908.

Henri Grégoire, Essai historique sur les libertés de l'Eglise Gallicane, Paris 1818.

- E. Griselle, Vers la paix de l'Eglise de France, d'après les lettres inédites du négociateur le cardinal de Polignac (Rome 1724-1732) in: R.H.E.F., dl. II (1911), p. 271 v. en 404 e.v.
- Prosper Guéranger o.s.b., Institutions liturgiques, Paris 1841; hiervan hoofdstuk 21 in: P.L., CXLVIII, p. 233-280.
- Anton Hänggi, Der Kirchenhistoriker Natalis Alexander 1639-1724, Fribourg 1955.
- Georges Hardy, Le cardinal de Fleury et le mouvement janséniste, Paris 1925.
- R. Hedde, Pragmatique Sanction, in: D.Th.C. dl. XII, kol. 2780-2785.
- B. H. D. Hermesdorf, Schets der uitwendige geschiedenis van het romeins recht, Utrecht-Nijmegen 1961⁴.
- Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, per P. Remigium Ritzler o.f.m. conv. et P. Pirminum Sefrin, o.f.m. conv., vol. V (1667-1730), Patavii (Pavia) MCMLII.
- A. van Hove, Commentarium Lovaniense in Codicem Iuris Canonici, Mechelen 1928.
- Philip Hughes, The Reformation in England, 3 vol., London 1954.
- A. M. P. Ingold, Rome et la France, la seconde phase du jansénisme. Fragment de l'histoire de la Constitution Unigenitus de D. Vincent Thuillier, publié par A. M. P. Ingold, Paris-Lyon 1901.
- Arm. Jean, Les évêques et archevêques de France depuis 1682 jusqu'à 1801, Paris 1891.
- A. C. Jemolo, Stato e Chiesa negli scrittori politici italiani del seicento e del settecento, Torino 1919.
- J. de Jong, R. R. Post, G. A. M. Abbink, Handboek van de Kerkgeschiedenis, 5 dln., Nijmegen-Utrecht 1962⁵ v.v.
- Ernest Jovy, Une biographie inédite de Jacques Bénigne Bossuet, évêque de Troyes, Vitry le François 1901.
- Liisi Karttunen, Les nonciatures apostoliques permanentes de 1650 à 1800, in: Annales Acad. Scient. Fennicae, serie B, Genève/Helsinki 1912.
- Hans Küng, Strukturen der Kirche, Freiburg-Basel-Wien 1962.
- G. Labrousse, J. Clément et Ravailac, Paris 1894.
- Bernard de Lacombe, La résistance janséniste et parlementaire au temps de Louis XV. l'Abbé Nigon de Berty 1702-1772, Paris 1948.
- Louis de Lagger, Etats administratifs des anciens diocèses d'Albi, de Castres et de Lavaur, suivie d'une bio-bibliographie des évêques de ces trois diocèses, Paris-Albi 1921.

- A. *Largent*, Bossuet, Jacques-Bénigne, in: D.Th.C. dl. II, kol. 1049-1089.
- Pierre *Lavedan*, Histoire de Paris, Paris 1960.
- Ernest *Lavisse*, Histoire de France illustrée depuis les origines jusqu'à la révolution, 9 dln., Paris 1911.
- Joseph *Lecler*, l'Argument des deux glaives, in: R.S.R. t. XXI (1931), p. 299-339 en t. XXII (1932), p. 151-177.
- Joseph *Lecler*, Qu'est-ce que les libertés de l'Eglise Gallicane, in: R.S.R. t. XXIII (1933), p. 385-410 en 542-568.
- Joseph *Lecler*, Formules liturgiques et pouvoir pontifical, in: R.S.R. t. XLVI (1958), p. 211-226.
- G. *Leclerc s.d.b.*, Zeger Bernard van Espen (1646-1728) et l'autorité ecclésiastique, Zürich 1964.
- H. *Leclercq*, Légendes gallicanes, in: D.A.C.L. dl. VIII (1929), kol. 2357-2440 en Légendes liturgiques in: D.A.C.L. dl. VIII (1929), kol. 2440-2456.
- A. *le Moy*, Le parlement de Bretagne et le pouvoir royal au XVIIIe siècle, Angers 1909.
- A. *Le Moy*, Les Remontrances du parlement de Bretagne au XVIII siècle, Angers 1909.
- Albert *Le Roy*, La France et Rome de 1700 à 1715. Histoire diplomatique de la bulle Unigenitus jusqu'à la mort de Louis XIV, Paris 1892.
- Paul *Lesourd*, l'Ambassade de France près le S. Siège sous l'ancien régime, Paris 1924.
- H. *de Lubac*, Le pouvoir de l'Eglise en matière temporelle, in: R.S.R. t. XII (1932), p. 329-354.
- Christianus *Lupus*, Synodalem generalium ac provincialium decreta et canones, pars sexta operum t. VI, continens synodus ac decreta Sancti Gregorii Septimi, Venetiis MDCCXXVI.
- F. R. *Macmanus*, The Congregation of Sacred Rites, Washington 1954.
- Marcel *Marion*, Dictionnaire des Institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles, Paris 1923.
- H. J. *Marrou*, Van de vervolging van Diocletianus tot de dood van Gregorius de Grote, in: L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, Geschiedenis van de Kerk in tien delen, Hilversum-Antwerpen 1963 v.v., dl. II (1964).
- A. G. *Martimort*, Le gallicanisme de Bossuet, Paris 1953.
- A. G. *Martimort*, l'Etablissement du texte de la Defensio declarationis de Bossuet, Paris 1956.

- A. G. Martimort, Comment les français du XVIIe siècle voyaient le pape, in: Bulletin de la société d'étude du XVIIe siècle, no 25-26, Paris 1955, p. 83-102.
- A. G. Martimort *e.a.*, l'Eglise en prière, introduction à la liturgie, Doornik-New York-Paris-Rome 1961.
- V. Martin, Les origines du gallicanisme, 2 dln., Paris 1939.
- V. Martin, Le gallicanisme et la réforme catholique, Essai historique sur l'introduction en France des decrets du concile de Trente (1563-1615), Paris 1919.
- V. Martin, Le gallicanisme politique et le clergé de France, Paris 1929.
- P. C. Martini, Il ponteficato di Benedetto XIII (conferenze), Napoli 1925.
- Angelo Mercati, Intorno alla romanità di Natale Alexandre o.p., in: Archivium Fratrum Praedicatorum t. XVI, Roma 1946, p. 5-58.
- H. Meyer, Die staats- und völkerrechtlichen Ideen von Pierre Dubois, Marburg 1908.
- E. Michel, Histoire du parlement de Metz, Paris 1845.
- E. Michel, Biographie du parlement de Metz, Nouvian 1855.
- L. Mirot, Manuel de géographie historique de la France, Paris 1930.
- A. Molinier, Inventaire sommaire de la collection Joly de Fleury, Paris 1881.
- F. Monnier, Le chancelier d'Aguesseau. Sa conduite et ses idées politiques et son influence sur le mouvement des esprits pendant la première moitié du XVIIIe siècle, Paris 1860.
- Gaetano Moroni, Dizionario di erudizione storico ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni (compilazione), Venezia 1840-1879.
- L. A. Muratori, Rerum italicarum scriptores, 29 dln. in -fol., Milano 1723-1751.
- D. Nardone, Benedetto P. P. XIII, Gioia del Colle 1924.
- G. Nitsch et X. d'Haucourt, Le palais de justice de Rennes. La Cour de Parlement de Bretagne, Rennes 1932.
- Jean Orcibal, Louis XIV contre Innocent XI. Les appels au futur concile de 1688 et l'opinion française, Paris 1949.
- Jean Orcibal, l'Idée de l'Eglise chez les catholiques du XVIIe siècle, in: Relazioni del X Congresso internazionale de scienze storiche, t. VI, Firenze 1955.
- Jean Orcibal, recensie van: J. F. Thomas, La querelle de l'Unigenitus, Paris 1949, in: Revue historique t. CCVIII (1952), p. 321-322.
- Jacques Parguez, La bulle Unigenitus et le jansénisme politique, Paris 1936.

- L. von Pastor*, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 16 dln., Freiburg i.B. 1886-1933; speciaal: dl. XV, *Von der Wahl Klemens' XI bis zum Tode Klemens' XII (1700-1740)*.
- Pierre Paul*, *Le cardinal de Polignac 1661-1741*, Paris 1922.
- P. Polman*, *L'Elément historique dans la controverse religieuse du XVIe siècle*, Gembloux 1932.
- P. Polman*, *De aprilstorm van 1732 tegen toelating van een apostolisch vicaris in de Hollandse Zending*, in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 's-Gravenhage 1959, reeks III, dl. X, p. 243 e.v.
- E. Préclin*, *Les jansénistes du XVIIIe siècle et la constitution civile du clergé. Le développement du richérisme. Sa propagation dans le bas-clergé 1713-1791*, Paris 1729.
- Arthur Prévost*, *Le Diocèse de Troyes, Histoire et Documents*, 3 dln., Domois 1926.
- Gilbert Rech*, *d'Aguesseau et le jansénisme*, in: *Le chancelier d'Aguesseau (Limoges 1668-Fresnes 1751)*, Limoges 1953.
- L. Remacle*, *Ultramontains et Gallicans au XVIIIe siècle*, Honoré de Quiqueran de Beaujeu, évêque de Castres et Jacques de Forbin-Janson, archevêque d'Arles. Episode de l'histoire du jansénisme, Marseille 1872.
- A. Renaudet*, *Les Parlements. Etudes sur l'histoire de la France, 1715-1789*, Paris 1946.
- J. Rivière*, *Un épisode liturgique du gallicanisme*, Quiqueran de Beaujeu, évêque de Castres et l'office du saint Grégoire VII, in: *Albia Christiana, Revue historique des anciens diocèses d'Albi, Castres, Lavaur*, dl. VIII, Albi 1911.
- J. Rivière*, *Le problème de l'Eglise et de l'Etat au temps de Philippe le Bel*, Paris 1926.
- J. Rivière*, *Marsile de Padoue*, in: *D.Th.C.* dl. X, kol. 153-177.
- L. J. Rogier*, *De Kerk in het tijdperk van Verlichting en Revolutie*, in: *L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, Geschiedenis van de Kerk in tien delen*, Hilversum-Antwerpen 1963 v.v., dl. VII (1964).
- L. J. Rogier*, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16-de en 17-de eeuw*, Amsterdam 1947², 2 dln., met afzonderlijk registerdeel.
- L. J. Rogier*, *Henri Grégoire en de katholieken van Nederland*, Hilversum-Antwerpen 1964; ook in: *Terugblik en Uitzicht* dl. I, Hilversum-Antwerpen 1964, p. 191 e.v.
- L. J. Rogier*, *Over de na-Trentse evoluties in de zienswijze van de verhoudingen primaat-episcopaat en ambt-leek*, in: *Tijdschrift voor theologie*, 2 (1962), p. 227 e.v.; ook in: *Terugblik en Uitzicht*, dl. I, Hilversum-Antwerpen 1964, p. 735 e.v.

- J. Roserot de Melin*, Le diocèse de Troyes des origines jusqu'à nos jours, IIIe siècle – 1955, Troyes 1957.
- L. Salembier*, Pierre d'Ailly, in: D.Th.C. dl. I, kol. 642-653.
Jean Gerson, in: D.Th.C. dl. IV, kol. 1313-1330.
- Pierre Salmon*, l'Office divin, histoire de la formation du bréviaire, Paris 1959.
- M. de Sars*, Le cardinal Fleury, apôtre de la paix, Paris 1942.
- F. Saulnier*, Le Parlement de Bretagne 1554-1790, 2 vol., Rennes 1909.
- G. Saulnier de la Pinelais*, Le Barreau du Parlement de Bretagne 1553-1790, les procureurs, les avocats, Rennes 1896.
- G. Saulnier de la Pinelais*, Les Gens du Roi au Parlement de Bretagne, Rennes 1902.
- Th. Schieffer*, Die päpstlichen Legaten in Frankreich, Berlin 1935.
- A. Schill*, Die Konstitution Unigenitus, ihre Veranlassung und ihre Folgen, Freiburg 1876.
- R. Schleyer*, Anfänge des Gallikanismus im XVIIIe Jahrhundert. Der Widerstand des französischen Klerus gegen die Privilegierung der Bettelorden, Berlin 1937.
- Cl. Schmitt*, Un défenseur attardé de Benoît XIII: Antoine 'de Piscibus', o.f.m., in: Miscellanea Melchior de Pobladora I (Rome 1964), p. 267-289.
- J. H. Shennan*, The political role of the *Parlement* of Paris, 1715-1723, in: Historical Journal, 8 (1965).
- J. H. Shennan*, The political role of the *Parlement* of Paris under Cardinal Fleury, in: English Historical Review, LXXXI (1966), p. 520-542.
- Emile Socard*, Catalogue de la bibliothèque de la ville de Troyes, 2 dln., Troyes 1875-1876.
- J. G. Stork-Penning*. Het grote werk; vredesonderhandelingen gedurende de spaanse successieoorlog, 1705-1710, diss. Utrecht, Groningen 1958.
- J. A. G. Tans*, Les idées politiques des jansénistes, in: Neophilologus 40 (1956), p. 1-18.
- J. A. G. Tans*, Pasquier Quesnel et les Pays Bas, Groningen-Paris 1960.
- J. A. G. Tans*, recensie van twee werken van Lucien Ceysens o.f.m.: La première bulle contre Jansénius (1644-1653) en: La fin de la première période du Jansénisme, Sources des années 1654-1660, dl. I (1654-1656), in: Tijdschrift voor Geschiedenis 77e jrg.² (1964), p. 237-239.
- J. A. G. Tans*, recensie van: J. Gijsen, Nikolaus Heyendal, in: Tijdschrift voor Geschiedenis 78e jrg.³ (1965), p. 346.

- J. A. G. Tans en M. Kok*, Rome-Utrecht, Hilversum-Antwerpen 1966.
- J. F. Thomas*, La querelle de l'Unigenitus, Paris 1949.
- H. Tüchle*, Contrareformatie, in: L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, Geschiedenis van de Kerk in tien delen, Hilversum-Antwerpen 1963 v.v., dl. VI (1966).
- A. J. van de Ven*, La communauté cistercienne de la maison de Rijnwijk, près d'Utrecht, in: Intern. Kirchl. Zeitschrift 39 (1949), p. 115-139.
- B. G. Vignato o.p.*, Storia di Benedetto XIII dei frati predicatori, 3 vol., Milano 1952-1956.
- A. Villien*, Décrétales (les fausses), in: D.Th.C. dl. IV, kol. 212-222.
- Voltaire*, Oeuvres complètes, 52 dln., Paris 1885.
- A. Wattine*, Magistrats célèbres du XVIIIe siècle, Paris 1941.

HOOFDSTUK I

Gallicaanse vrijheden contra ultramontaanse machtsaanspraken en de canonisatie van Gregorius VII

In het laatste kwart van de XVIe eeuw woedde er een hevige 'boekenstrijd' over de macht van de paus in tijdelijke aangelegenheden. Aanleiding hiertoe was onder meer de bulle *Regnans in excelsis* van 1570, waarin Pius V (1566-1572) Elisabeth I wegens ketterij had geëxcommuniceerd, haar als koningin van Engeland had afgezet en de onderdanen van de trouw aan hun vorstin had ontslagen.¹ Hoewel dit pauselijk optreden als enig resultaat een groeiend wantrouwen tegen de aspiraties van het pausdom tot gevolg had gehad, zette Sixtus V (1585-1590) deze politiek voort en verklaarde in een soortgelijke bulle de franse hugenotenleider Hendrik van Navarra en Condé, die de meeste aanspraken op de franse kroon kon doen gelden, van zijn rechten op het koningschap van Frankrijk vervallen. Deze constitutie *Ab immensa aeterna regis potentia* van 21 september 1585 wakkerde niet alleen de godsdienstoorlogen in Frankrijk aan, maar veroorzaakte ook een lawine van protesten van theologen en parlementen. De pro-spaanse politiek van de pausen en hun steun aan de Liga, die afwijzend stond tegenover de gallicaanse vrijheden, maakten het verdedigen van die vrijheden en het verzet tegen die bulle tot een toetssteen van de loyaliteit aan de nationale onafhankelijkheid.²

In het parlement van Parijs, waar het erfgoed van de legisten van Filips de Schone (1285-1314) en de herinnering aan diens strijd met Bonifatius VIII (1294-1303) in ere werden gehouden, was de leer van het *droit divin des rois* uitgedacht en nader uitgewerkt; te waken voor de absolute onafhankelijkheid van de vorst in tijdelijke aangelegenheden was voor de parlementsleden dan ook een dure plicht. Deze component van het gallicanisme was reeds geformuleerd door de juristen van Lodewijk IX (1226-1270): *li rois n'a point de souverain ès choses temporeix* en Filips de Schone zelf zou op de Statenvergadering van 1302, na ontvangst van de bulle *Ausculta fili*, hebben verklaard, dat de koning van Frankrijk de macht over zijn rijk bezat *a nemini nisi a Deo*, of zoals de oude franse zegswijze luidde: *li rois ne tient*

*de nulluy fors de Dieu et de luy.*³ Op het hoogtepunt van de strijd tussen pausdom en koningschap kwamen enige lapidaire formuleringen in omloop, die weliswaar vervalsingen waren, maar de kernpunten van het geschil scherp weergaven. De paus zou de franse koning de volgende bulle hebben gezonden: 'Bonifacius episcopus servus servorum Dei à Philippe, roi de France, très noble. Nous voulons toy scavoir que ès choses spirituelles et temporelles tu es soubz nous'; waarop de franse koning zou hebben geantwoord: 'Phelippe, par la grâce de Dieu roi de France, à Boniface, soi portant pour évêque de Rome, salut petit ou nulle. Nous voulons toy scavoir que ès choses temporelles nous ne reconnoissons nul que Dieu. Les croyans autrement nous reputons folz et hors de sens'.⁴ Behalve de absolute onafhankelijkheid van de vorst ten overstaan van de paus, behelsde het politiek gallicanisme ook de bevoegdheid van de vorst om in zijn staat het uiterlijke bestuur van de kerk te regelen. Uit deze bevoegdheid destilleerden de gallicaanse juristen vele vorstelijke rechten, zoals het recht bisschoppen te benoemen, beneficies te vergeven, pauselijke verordeningen al dan niet te doen afkondigen — het recht van placet — en het recht om op te treden als instantie, waarbij in beroep kon worden gegaan tegen maatregelen van de geestelijke macht: het *appel comme d'abus*.

Ten tijde van Carolingen en Capetingen bestond er een belangengemeenschap tussen staat en kerk: met de hulp van de bisschoppen en abten bestreed de koning de decentraliserende strevingen van feodale heren; ook voor financiële en zelfs militaire steun zorgde de geestelijkheid. Daartegenover beschermde de koningen de geestelijkheid tegen machtsmisbruik van oorlogszuchtige landheren en op den duur ook tegen pauselijke aanspraken. De rol van beschermheer, *protecteur*, vervulde de vorst als ware hij voogd, *tuteur*, en hij ging zich ook met het kerkelijk bestuur zelf bezighouden. Hij intervenueerde bij bisschopsverkiezingen, riep bisschoppen-conferenties bijeen en presideerde deze; hij sanctioneerde de kerkelijke wetgeving en vulde die aan en oefende toezicht uit op de kerkelijke discipline. Reeds de merovingische vorsten hadden provinciale en nationale concilies bijeengeroepen, zonder dat de pausen hiertegen hadden geprotesteerd. In 813 liet Karel de Grote te Arles, Reims, Mainz, Tours en Chalons-sur-Saône hervormingsconcilies houden, welke door zijn zendgraven werden voorgezeten en waarvan hem de besluiten werden voorgelegd. Die bepalingen, waarmee hij zich kon verenigen, werden nog datzelfde jaar op een rijksdag te Aken in een *capitulare* vastgelegd. Toen in 1077 Hugo van Dié als pontificaal legaat van Gregorius VII te Autun het decreet van de romeinse synode van 1075, dat de lekeninvestituur verbood, in Frankrijk kwam bekendmaken,⁵ weigerden de aartsbisschoppen van Sens, Reims, Bordeaux en Bourges daar te verschijnen, waarvoor zij

door de legaat werden gesuspendeerd; toen de legaat te Poitiers een nieuwe synode wilde bijeenroepen om het decreet af te kondigen, verzette koning Filips I (1060-1108) zich daartegen. Pas de synode van Reims van 1119, welke werd voorgezeten door Calixtus II (1119-1124), accepteerde de canon die de lekeninvestituur van bisschoppen en abten verbood. Sederdien behoorde de investituurstrijd in Frankrijk tot het verleden.⁶

Naar het voorbeeld van de Carolingische *missi dominici* bemoeiden de franse koningen zich met de kerkelijke wetgeving en met de naleving ervan. Bij *sedisvacatio* van een bisdom kwamen alle opbrengsten daarvan *dans la main du roi*, en niet alleen de opbrengsten, maar de gehele administratie van het bisdom. Kapittels en kloosters wendden zich dan tot de koning met verzoeken; die eerder door hun bisschop of abt waren afgewezen en waarvan zij de inwilliging niet durfden verhoppen van de opvolger. Hierin ligt de kiem van het *ius regaliae temporalis et spiritualis*. De koning was ook de beschermer van de financiële immuniteiten van de geestelijkheid tegen de curiale schraapzucht. De oude *franchises* of *libertés*, waarop de gallicanen van de XVe tot de XVIIIe eeuw zich beriepen, bestonden uit immuniteiten en privileges op financieel en juridisch gebied en uit het recht van de franse kerk, zichzelf volgens de oude *canones* te besturen.⁷ Vanaf de XIIIe eeuw kwam hierbij nog de strijd van de seculiere geestelijkheid tegen de privileges van de bedelorden en tegen de *exemptio* van de regulieren, die rechtstreeks onder pauselijke jurisdictie stonden en predikten en biechthoorden, zonder hiervoor aan de bisschoppen verantwoording verschuldigd te zijn. De seculiere geestelijkheid zag haar voorrechten en gezag bedreigd door de bedelmonniken, die bescherming vonden bij de pauselijke macht, waaraan zij hun uitzonderingspositie te danken hadden; van hun kant gingen deze monniken het verst in het toeschrijven van uitgebreide bevoegdheden aan de pausen. In haar verzet tegen de regulieren zocht de franse geestelijkheid steun bij de koning.⁸

Sedert Nicolaas I (858-867) ermee was begonnen ingrijpend te interveniëren in het bestuur van de lokale kerken, waren er moeilijkheden ontstaan, doordat de pauselijke vernieuwingen ingingen tegen de traditionele discipline. De Pseudo-Isidorische Decretalen — een ten onrechte aan bisschop Isidorius van Sevilla toegeschreven falsificatie, die in de middeleeuwen algemeen voor authentiek werd gehouden — kwamen in het midden van de XIe eeuw in gebruik. In deze verzameling werden grote bevoegdheden toegekend aan de paus, en Nicolaas I en later vooral Gregorius VII hebben er gretig uit geput om hun aanspraken te legitimeren.⁹ In het midden van de XIIe eeuw ontstond het *Decretum Gratianum*, een samenvatting van canoniek recht, welke sterk was beïnvloed door de romeinse rechtsregels, zoals die sedert de

herontdekking van het *Corpus Juris* van Justinianus bestudeerd en uitgewerkt waren door de glossatoren van de universiteit van Bologna. Naast dit werk van de bolognese rechtsgeleerde Gratianus kwam in 1234 nog een belangrijke compilatie van canoniek recht tot stand, de *Decretales* van Gregorius IX, samengesteld door de canonist Raymundus van Pennaforte. Tegenover deze nieuwe rechtsverzamelingen pretendeerden de gallicaanse juristen de oude *codex canonum* te hebben teruggevonden en de traditionele rechtsgebruiken te handhaven en zij stelden de gallicaanse vrijheden dan ook niet als nieuwe aanspraken voor, maar als herstel en handhaving van traditionele rechtsregels. Bovendien leidden zij uit het *Corpus Juris* af, dat de vorst in zijn staat de absolute macht, ook in kerkelijke aangelegenheden toekwam. Door de bestudering van het romeins recht ontstonden er dus twee richtingen onder de rechtsgeleerden: die van de canonisten of decretalisten, die een grote plaats inruimden voor de pauselijke macht, en die van de gallicaanse juristen of legisten, die de koning absolute macht, ook ten aanzien van de godsdienst, toekenden en de pauselijke bestuursvoorschriften, die in strijd waren met hun *codex canonum*, niet bindend achtten; aldus heeft het naar centralisatie en absolutisme tenderende romeinse recht een beslissend aandeel gehad in het ontstaan van het pauselijk en van het vorstelijk absolutisme.¹⁰

Berustten de oude *franchises* van de gallicaanse kerk op het verschil tussen de oude provinciale of nationale conciliaire wetgeving en de pauselijke centraliserende constituties, het andere essentiële element van het politiek gallicanisme, de absolute onafhankelijkheid van de vorst ten aanzien van de paus in tijdelijke aangelegenheden, was van een geheel andere oorsprong. Tot aan de IXe eeuw was de in 494 door paus Gelasius I in een brief aan keizer Anastasius geformuleerde en in zijn *Tomus de anathematis vinculo* verder uitgewerkte opvatting, dat de geestelijke en de tijdelijke macht ieder op eigen terrein soeverein waren, waarbij de wereldlijke machthebber in geestelijke zaken aan de kerk onderworpen, maar de kerk in het tijdelijke aan de verordeningen van de staat gebonden was, de algemeen gebruikelijke gebleven. Vanaf die tijd riepen adel en geestelijkheid wel eens pauselijke tussenkomst in, indien hun belangen daarbij gebaat waren; was dit laatste niet het geval, dan werden pauselijke uitspraken over of pogingen tot inmenging in tijdelijke aangelegenheden genegeerd. Pas in de XIe eeuw begonnen de ideeën veld te winnen, die voor de pausen een dubbele soevereiniteit opeisten en de vorstelijke macht beschouwden als voortvloeiend uit of gedelegeerd door de universele macht, die Christus aan Petrus had gegeven. Dit politiek augustinisme ging uit van de superioriteit van het geestelijke boven het aardse en van de overtuiging, dat er buiten de kerk geen eeuwig heil te vinden was. Het beschouwde de paus, aan wie als opvolger van Petrus de

macht om te binden en te ontbinden was gegeven, als degene die de sleutels tot het eeuwig heil in handen had en die met het zwaard van de excommunicatie eenieder kon treffen, die de belangen van de godsdienst schaadde.¹¹ Zonder, naar zijn mening, de grenzen van de geestelijke orde te overschrijden, maakte Gregorius VII gebruik van zijn recht om als hoogste rechter binnen de christenheid op te treden en Hendrik IV te excommuniceren; hem ook als keizer af te zetten was voor Gregorius VII een vanzelfsprekend gevolg van de superioriteit van de geestelijke boven de tijdelijke orde; de morele orde vormde de schakel tussen de geestelijke orde, waarbinnen Gregorius VII zich eigenlijk wilde handhaven en het tijdelijke, waarin zijn optreden zich in feite deed gevoelen.¹² In de XIIe eeuw won de opvatting veld, dat Christus niet alleen de hogepriester maar ook de Heer van de gehele wereld was, en dat deze wereldmacht in zijn totaliteit aan Petrus was gegeven, zodat de vorsten slechts mandatarissen en plaatsvervangers van de opvolgers van Petrus waren. Daarbij werden de geestelijke en de tijdelijke macht voorgesteld als twee zwaarden, waarvan de paus de drager was. Met name Hugo van Sint Victor, Bernardus van Clairvaux en Joannes van Salisbury hebben deze zienswijze naar voren gebracht en vooral de bewoordingen van Bernardus zijn gebruikt door zowel voor- als tegenstanders van het pausdom als universele monarchie en aangehaald in de bulle *Unam Sanctam* van Bonifatius VIII.¹³ De ideeën van een pauselijke theocratie werden zonder reserves verkondigd en in praktijk gebracht door Innocentius IV (1243-1254). Na op 17 juli 1245, op het concilie van Lyon, Frederik II te hebben geëxcommuniceerd en afgezet, schreef deze paus de encycliek *Aeger cui levius*, waarin hij verklaarde, dat de geestelijke macht norm en basis was voor elke staatkundige orde en dat de vorsten door excommunicatie *ipso facto* hun soevereiniteit verloren.¹⁴

Door het geschil tussen Bonifatius VIII en Filips de Schone kwamen de canonisten en regalisten weer diametraal tegenover elkaar te staan en zij produceerden een stroom van geschriften over de verhouding tussen de pauselijke en de vorstelijke macht. Het opkomen van het nationalisme en de verbreiding van absolutistische theorieën bewerkstelligden, dat de vorsten zich rekenschap gingen geven van hun zelfstandigheid en de bevoogding door de kerk wensten af te schudden.¹⁵ De suprematie van de pausen op geestelijk en tijdelijk gebied, met inbegrip van de volledige jurisdictie op politiek en wereldlijk gebied welke zij door de vorsten lieten uitoefenen, werd verdedigd in *De ecclesiastica sive de s. pontificis potestate* van de hand van de augustijner-eremiet Aegidius Colonna (Gilles de Rome); hij was opvoeder van Filips de Schone geweest en speelde later als aartsbisschop van Bourges een rol in de godsdienst-politieke twisten van zijn tijd. Zijn leerling Jacobus van Vi-

terbo, in 1302 door Bonifatius VIII tot aartsbisschop van Napels benoemd, ontvouwde soortgelijke theorieën in *De regimine christiano*. Ook Hendrik van Cremona verdedigde in *De potestate ecclesiae* de directe macht van de paus in tijdelijke aangelegenheden. De bulle *Unam Sanctam* van 1302 vertoonde treffende overeenkomsten met het werk van Aegidius Colonna.¹⁶

Tegenover de theocratische ideeën van de canonisten poneerden de meest extreme legisten uit de omgeving van Filips de Schone, onder wie De Nogaret en Pierre Flote, dat de kerkelijke jurisdictie strikt tot het geestelijke beperkt was en dat de staat de supervisie over de kerk kon uitoefenen en over de kerkelijke goederen kon beschikken. In *De recuperatione terrae sanctae* verkondigde Pierre Dubois regalistische theorieën, volgens welke de kerk geheel in dienst gesteld werd van een expansief frans nationalisme.¹⁷

Tussen deze totaal tegengestelde standpunten van de canonisten en de legisten zocht de dominicaan Jean de Paris in zijn *De potestate regia et papali* naar een *via media*; de macht van de kerk en die van de staat waren, volgens hem, beide van goddelijke oorsprong en soeverein op eigen gebied, en hij ontzegde de kerk alle tijdelijke macht en de staat iedere macht over de kerk. Zijn opvattingen over het recht van nationale gemeenschappen op een eigen regering, over het recht van de gemeenschap op het vruchtgebruik van de kerkelijke goederen, over de gezagsverhoudingen binnen de kerk en over de oorsprong van het staatsgezag, tekenen hem als een voorloper van het gallicanisme. De jurisdictie van bisschoppen en pastoors was volgens hem goddelijk recht, daar de bisschoppen de rechtstreekse opvolgers waren van de apostelen en de pastoors van de tweeënzeventig discipelen van Christus. Jean de Paris beschouwde het algemeen concilie als het hoogste gezag in de kerk en hij kende de soevereine wereldlijke macht toe aan het volk, dat deze macht door een gekozen vorst of dynastie liet uitoefenen. Zo zijn alle kernpunten van de conciliaire theorie en van de leer van de volkssoevereiniteit in het werk van Jean de Paris te vinden.¹⁸

De polemiek laaide in alle hevigheid weer op tijdens de geschillen tussen keizer Lodewijk van Beieren (1314-1347) en paus Joannes XXII (1316-1334), welke tot uitbarsting kwamen toen de paus de keizer in 1324 excommuniceerde en deze hiertegen appelleerde op een algemeen concilie, waarna de paus hem van zijn rechten vervallen verklaarde en de aanhangers van de keizer onder interdict stelde. De discussies gingen vooral over de vragen, of het keizerrijk een leen was van de H. Stoel en of de keizer zijn waardigheid ontving op het moment van zijn wijding of van zijn keuze. De leerstellingen over de absolute macht van de paus op geestelijk en tijdelijk gebied werden verdedigd door de augustijner-eremiet Agostino Triumfo in zijn *Summa de potestate ecclesiae* en door de biechtvader van Johannes XXII, de franciscaan

Alvarez Pelayo in *De planctu ecclesiae*; zij herhaalden de denkbeelden van Aegidius Colonna en Jacobus van Viterbo.¹⁹ Extreem regalistische theorieën verdedigde Marsilius van Padua in zijn *Defensor pacis*; deze, sedert 1326 aan het hof van Lodewijk van Beieren verblijvende geleerde, poneerde, dat de kerk volledig ondergeschikt was aan de staat en dat een algemeen concilie, door de keizer bijeengeroepen en door hem voorgezeten, het hoogste gezag in de kerk bezat. Zijn revolutionaire theorieën zouden pas doorwerken in de tijd van het Westers Schisma. Van meer directe invloed waren de ideeën van de engelse franciscaan William Ockham, die wegens zijn wijsgerig-theologische stellingen in 1324 naar Avignon werd ontboden, waar hij vier jaar in het franciscanen-klooster moest verblijven. Daarna vluchtte hij naar Lodewijk van Beieren en publiceerde een *Dialogus* en het werk *De imperatorum et pontificum potestate*. De geestelijke en de wereldlijke macht waren volgens hem onafhankelijk van elkaar en soeverein op eigen terrein en mochten zich alleen in geval van nood op elkaars gebied begeven. Wel kende hij de vorst onder zekere omstandigheden het recht toe, belastingen te heffen van kerkelijke goederen, terwijl hij de christelijke keizer het recht toekende mede te oordelen over een *causa fidei*. Hij verwierp uitdrukkelijk de onfeilbaarheid van de paus en benadrukte dat het hoogste kerkelijk gezag berustte bij een algemeen concilie, waartoe ook lekenafgevaardigden toegang hadden en dat buiten de paus om bijeengeroepen kon worden. Evenals Jean de Paris ontleende hij veel aan de *Politica* van Aristoteles en leerde, dat de vorst zijn macht aan het volk, welks vertegenwoordiger hij was, ontleende.²⁰

De ideeën van Jean de Paris, William Ockham en Marsilius van Padua werkten door in de laatste decennia van de XIVe eeuw, toen de christenheid in een ernstige crisis verkeerde door het Westers Schisma. Aan de universaliteit van Parijs, welker doctoren in geheel Europa in groot aanzien stonden, werd het voorstel geopperd, door een algemeen concilie aan het schisma een einde te maken en de paus van Avignon, Benedictus XIII (1394-1417), tot afstand te dwingen door hem de gehoorzaamheid op te zeggen en hem zijn inkomsten te ontnemen. In 1396 en 1398 werden hierover te Parijs provinciale synoden gehouden en op 27 juli 1398 werd per koninklijke ordonnantie de gehoorzaamheid aan de paus van Avignon opgezegd. Koning Karel VI herstelde echter in 1403 de obediëntie aan Benedictus XIII, maar deze reageerde hierop door al degenen die ondertussen op kerkelijke posten waren benoemd, voor indringers uit te maken en te eisen, dat alle pauselijke belastingen die in de verstreken periode niet waren afgedragen, alsnog zouden worden betaald. Daarop kwam in 1406 opnieuw een provinciaal concilie te Parijs bijeen, waarop de terugkeer naar *l'ancienne coutume* en naar de *liberté et observance ancienne* werd bepleit en werd verklaard, dat het hoogste

gezag in de kerk niet toekwam aan de paus, maar aan het concilie: dit was *supérieur en autorité, supérieur en dignité en supérieur en fonction*. Deze verklaringen werden verwerkt in de ordonnanties van 18 februari 1407, die officieel de *Libertés de l'Eglise Gallicane* proclameerden, het kiesrecht van de kapittels herstelden en het heffen van pauselijke belastingen verboden. Sederdien was de conciliaire theorie met het begrip gallicanisme onafscheide-lijk verbonden.²¹

De door de duitse professoren Hendrik van Langenstein en Koenraad van Gelnhausen, de stichter van de universiteit van Keulen, omstreeks 1380 te Parijs gedoeerde conciliaire theorie, werd op het concilie van Constanz naar voren gebracht door Pierre d'Ailly en door Jean Gerson, die zich wel tegen het opzeggen van de gehoorzaamheid aan Benedictus XIII hadden verzet, maar de pauselijke onfeilbaarheid verwierpen en van mening waren, dat het hoogste gezag in de kerk toekwam aan het concilie, dat bij uitspraken over geloofszaken niet kon dwalen, maar dat krachtens goddelijk recht moest worden bijeengeroepen door de paus en door hem of door zijn legaten moest worden voorgezeten. In geval van een schisma bestond volgens hen de mogelijkheid, buiten de paus om een concilie bijeen te roepen. Pierre d'Ailly was van 1389 tot 1395 kanselier van de parijse universiteit en werd in deze functie opgevolgd door zijn leerling en geestverwant Jean Gerson. Door Benedictus XIII was d'Ailly tot bisschop van Kamerijk benoemd en door Johannes XXIII (1410-1415) tot kardinaal gecreëerd. Zijn werk *De ecclesiae, concilii generalis, romani pontificis et cardinalium auctoritate* vormt de meest volledige samenvatting van zijn ecclesiologische ideeën. Gerson gaf in *De unitate ecclesiastica* en in *De auferibilitate papae* de beste uiteenzetting van zijn tijd van de conciliaire theorie. Deze beide grootmeesters van de parijse universiteit hebben een belangrijk aandeel gehad in de totstandkoming van het, in de vijfde sessie op 6 april 1415 vastgelegde, decreet *Sacrosancta*, waarin de superioriteit van het algemeen concilie boven de paus werd geproclameerd.²²

Op het concilie van Basel werden in 1432 de decreten van Constanz betreffende de superioriteit van het concilie bevestigd, terwijl terzelfdertijd te Bourges een *Assemblée du clergé* vergaderde, die met eenstemmigheid verklaarde, dat het concilie van Basel in canoniëk-rechtelijke zin wettig was. In 1438 riep de franse koning Karel VII (1422-1461) te Bourges een vergadering van de geestelijkheid bijeen, welke zich over de decreten van Basel moest uitspreken. Deze werden, met enige op instigatie van de koning aangebrachte wijzigingen, aangenomen en als staatswet afgekondigd in de Pragmatieke Sanctie van Bourges, die als een soort handvest van een franse nationale kerk kan worden beschouwd. Deze ordonnantie proclameerde de superioriteit

van het algemeen concilie boven de paus, herstelde het oude canonieke kiesrecht voor bisdommen, abdijen en kerken die het *ius collegii* bezaten, verminderde de invloed van de paus en vergrootte die van de koning bij het vergeven van beneficies, beperkte aanmerkelijk de clericale justitie en het recht om bij de paus in beroep te gaan tegen besluiten van de civiele justitie en schafte de annaten af. De tendens van al deze bepalingen was, de jurisdictie van de paus in de kerk van Frankrijk sterk te verminderen en de bevoegdheden van de franse koning inzake het bestuur en de financiën van de kerk in zijn rijk sterk uit te breiden. Omstreeks het midden van de XVe eeuw werd er een uit zes artikelen bestaande Pragmatieke Sanctie in omloop gebracht, die in 1296 door Lodewijk de Heilige zou zijn uitgevaardigd. Deze moest vermoedelijk dienen, om de Pragmatieke Sanctie van Bourges te legitimeren en de weerstanden ertegen te doen verdwijnen.²³

De Pragmatieke Sanctie, onder Karel VII van kracht gebleven, door Lodewijk XI in 1461 afgeschaft, maar korte tijd daarna weer in ere hersteld, bleef een bron van ergernis voor de pausen en een middel voor de franse koningen om de beschikking te krijgen over het rijke kerkegoed en om, met voorbijgaan van het kiesrecht van de kapittels, bisschoppen en kloosteroversten zelf te benoemen. Doordat de kapittels trachtten hun kiesrecht toch uit te oefenen, werd er vaak meer dan één persoon aangewezen voor eenzelfde vacature en deze kandidaten poogden met alle middelen zich in het bezit van hun zetel te stellen. Hierover werden voor het parlement van Parijs talloze processen gevoerd en de administratie van de franse kerk kwam in een chaotische staat te verkeren. Op voorstel van koning Frans I (1515-1547) stemde paus Leo X (1513-1521) toe in een concordaat, waarin werd overeengekomen, dat de Pragmatieke Sanctie en de canonieke keuze door de kapittels zouden worden afgeschaft en de koning het presentatierecht voor de beneficies zou krijgen, terwijl de canonieke institutie aan de paus zou worden overgelaten. In dit te Bologna gesloten concordaat werd ook vastgelegd, dat ook voor kerkelijke aangelegenheden het parlement rechtbank in eerste instantie zou blijven, waarbij de mogelijkheden van beroep op Rome zeer beperkt zouden zijn. In december 1516 werden op het vijfde Lateraans Concilie de bullen voorgelezen, waarin de Pragmatieke Sanctie vervallen werd verklaard en het concordaat werd afgekondigd. Het parlement en de universiteit van Parijs verzetten zich aanvankelijk tegen dit product van vorstelijk en pauselijk absolutisme en pas op 22 maart 1518 ging het parlement, na hevige protesten, tot registratie van de bullen over, waardoor zij kracht van wet kregen. De universiteit verbood de boekhandelaren de tekst van het concordaat in omloop te brengen, protesteerde bij het parlement tegen de publicatie ervan en appelleerde op een toekomstig algemeen concilie tegen de af-

schaffing van de Pragmatieke Sanctie en de afkondiging van het concordaat; bij dit appèl sloot de parijse kerkprovincie zich aan en er ontbrandde een hevige strijd tussen voor- en tegenstanders van handhaving van de Pragmatieke Sanctie. Frans I gelastte echter het concordaat te publiceren en legde door politie maatregelen de universiteit het zwijgen op.²⁴

De theologen van de parijse universiteit in het begin van de XVIe eeuw, onder wie Jacques Almain en Jean Mair de toon aangaven, bouwden voort op de ecclesiologie van hun voorgangers: Jean de Paris, Pierre d'Ailly en Jean Gerson. Zij verdedigden de superioriteit van het concilie boven de paus en verwierpen de door ultramontaanse theologen gehuldigde opvatting, dat de paus onfeilbaar zou zijn. De vorst ontleende, ook volgens hen, zijn gezag aan het volk dat hij vertegenwoordigde. Almain, radicaler dan Jean Mair, kende in de kerk aan de lekengelovigen zeer uitgebreide bevoegdheden toe, maakte restricties ten aanzien van het bovennatuurlijk karakter van het pausdom en achtte tegen een pauselijke veroordeling een *appel au futur concile* mogelijk. Mair en Almain ontzegden de paus ieder gezag inzake tijdelijke aangelegenheden en waren van mening, dat hij alleen straffen van puur geestelijke aard kon uitdelen. De paus was volgens hen niet de eigenaar, maar slechts de beheerder van alle kerkelijke goederen en zijn beschikkingsmacht was beperkt door het algemeen belang; de geestelijkheid had geen enkel direct recht op tijdelijke goederen, behalve op datgene, wat voor het levensonderhoud noodzakelijk was. Wel erkenden Almain en Mair, evenals trouwens Gerson en Jean de Paris, dat er gevallen voorkwamen, waarin vorsten na excommunicatie konden worden afgezet; niet omdat de paus in bepaalde omstandigheden de bevoegdheid zou bezitten om vorsten af te zetten, zoals sedert het midden van de XVe eeuw theologen van de romeinse school — onder wie Joannes Torquemada, Cajetanus en Vittoria — verkondigden, maar omdat een vorst, die was geëxcommuniceerd, niet langer regeerder over zijn volk kon zijn, aangezien een geëxcommuniceerde gemenen diende te worden. Het was dus niet de paus die de vorst kon afzetten, maar het volk zelf, dat zijn geëxcommuniceerde vorst gehoorzaamheid moest weigeren. Zo waren tot in de XVIe eeuw gallicaanse en ultramontaanse theologen het erover eens, dat enerzijds de paus geen koning der koningen en heer en meester over de gehele aarde was, anderzijds de christenheid geen ketter als vorst kon erkennen, daar deze het heil der zielen en de toekomst van de kerk in gevaar bracht; de eed van trouw van de onderdanen was dus niet onbeperkt van kracht. Pas in de tijd van de Liga hielden de gallicaanse theologen over tot het standpunt van de legisten, die de theorie aanhingen, dat de vorst zijn gezag rechtstreeks van God ontving. Steeds bleef er echter een antagonisme bestaan tussen het theologisch en het politiek gallicanisme, dat zich door

middel van het *appel comme d'abus* een inmengingsrecht, ook in strikt kerkelijke aangelegenheden, aanmatigde.²⁵ Na het concordaat van Bologna bleef de herinnering aan de Pragmatieke Sanctie doorwerken, vooral bij de geestelijkheid, die op haar *assemblées* telkens weer aandrang op herstel van het recht van de kapittels, bisschoppen en kloosteroversten te kiezen.²⁶

In 1559 verscheen de op 15 februari gedateerde bulle *Cum ex apostolatus officio* van Paulus IV (1555-1559), welke diens opvolgers tot voorbeeld zou strekken, en waarin werd verklaard, dat alle wereldlijke soevereinen, van welke rang of waardigheid dan ook, volledig en voorgoed al hun rechten zouden verliezen, wanneer zij tot ketterij of schisma zouden vervallen. In een *monitorium*, gedateerd op 22 oktober 1563, gelastte Pius IV (1559-1566) Jeanne d'Albret, de koningin van Navarra en de moeder van Hendrik IV, onder bedreiging met excommunicatie en afzetting, binnen zes maanden voor het H. Officie te verschijnen om zich te verantwoorden in verband met de tegen haar ingebrachte beschuldiging van ketterij. Dit *monitorium* werd voor de advocaat des konings, Jean-Baptiste du Mesnil, aanleiding tot een krachtig pleidooi voor de verdediging van de gallicaanse vrijheden tegen de pauselijke inmenging in tijdelijke aangelegenheden en ook tegen de aanvaarding van de decreten van het concilie van Trente. 'Ces libertez et franchises consistent en ce que l'Eglise de France ne s'est s'assubjectie qu'à la loy de Dieu et aux premiers généraulx et universels conciles, desquels les Rois se sont constituez protecteurs, et de leur Eglise', aldus schreef Du Mesnil in zijn *Advertissement sur le faict du concile de Trente, faict en 1564*. In hetzelfde jaar publiceerde hij de *Mémoires... sur les procédures faites à Rome contre la reine de Navarre*. Na protesten en dreigementen van Frankrijk, dat Maximiliaan II bij Rome liet interveniëren ten gunste van Jeanne d'Albret, werd het *monitorium* ingetrokken.²⁷

Hadden de trentse decreten en het romeinse optreden tegen de koningin van Navarra de franse gemoederen reeds in beweging gebracht, het decreet *Ab immensa aeterni regis potentia*, waarin Hendrik van Navarra werd geëxcommuniceerd en van zijn rechten op de franse troon vervallen verklaard, en het *monitorium* van 5 mei 1589, waarin Sixtus V de laatste koning uit het huis Valois excommuniceerde wegens diens contacten met de hugenoten, en vooral de op 1 augustus 1589 gepleegde moord op Hendrik III door de dominicaner-monnik Jacques Clément — die meende de palm der martelaren te verwerven door een geëxcommuniceerde vorst te vermoorden — brachten de pennen in beweging.²⁸ De tegen Hendrik van Navarra gerichte bulle werd aangevallen in het geschrift *Papae Sixti fulmen brutum*, van de hand van François Hotman. Deze staatsraad en politiek agent, die tot het calvinisme was overgegaan, had rechten gedoceerd te Straatsburg, Lausanne, Zürich,

Valence en Bourges en hij verdedigde de opvatting, dat het volk het recht had zijn koning te kiezen. Zijn broer, Antoine Hotman, die katholiek was gebleven, werd in 1591 advocaat-generaal bij het parlement van Parijs en in 1594 verscheen van zijn hand een *Traité des droits ecclésiastiques, franchises et libertés de l'Eglise gallicane*. Behalve de gebroeders Hotman namen de hofgeschiedschrijver Claude Fauchet en de raadsheer bij het parijse parlement abbé Charles de Faye de verdediging van de gallicaanse vrijheden en met name van de rechten van Hendrik IV op zich. Ook de advocaat des konings, Jacques Faye, sieur d'Espiesses, en de secretaris van Hendrik IV, Jacques Lesschassier, publiceerden tractaten, waarin de onafhankelijkheid van de koning ten aanzien van de paus in tijdelijke aangelegenheden en het appél op een toekomstig concilie werden verdedigd en waarin de publicatie in Frankrijk van de decreten van het Concilie van Trente werd afgewezen.²⁹

Het waren echter vooral de tractaten van Guy Coquille en van Pierre Pithou, waaruit alle verdedigers van het politiek gallicanisme zouden blijven putten. Van de hand van Guy Coquille, die gestudeerd had te Padua, werkzaam was bij de rechterlijke macht en afgevaardigde bij de Staten van Orléans en Blois was, verschenen een *Institution au droict des François* en een verhandeling over de gallicaanse vrijheden, met de ondertitel: *Les raisons et moyens d'abus contre les bulles decernées par le Pape Grégoire XIV contre la France en 1591*. In dit laatste werk lanceerde Coquille een aanval op de monitoriale breven van Gregorius XIV, gericht aan de geestelijkheid en de wereldlijke autoriteiten, waarin onder bedreiging met excommunicatie en interdict werd verboden de in ketterij hervallen Hendrik van Navarra als koning van Frankrijk te erkennen, en waarin alle, ook militaire, steun in het vooruitzicht werd gesteld om te bereiken, dat er in Frankrijk een katholiek vorst op de troon zou komen. Coquille bestreed de opvatting, dat de paus het recht had koningen af te zetten en hij betoogde dat de hoogste macht in de kerk aristocratisch was en berustte bij de bisschoppen, onder wie de paus slechts een ereprimaat toekwam. De door de pausen gedurende de laatste vier eeuwen uitgevaardigde constituties waren volgens Coquille niet bindend, daar ze gediend hadden ter verrijking van het Hof van Rome; hij betitelde ze als 'plus bursales que saintes'. De macht van de pausen was niet alleen door het evangelie en de apostelen geregeld en beperkt, maar ook door de oude concilies en sententies van de Kerkvaders.³⁰ Het tractaat *Les libertés de l'Eglise gallicane* van de historicus en jurist Pierre Pithou, dat in 1594 voor het eerst verscheen en tot in 1824 is herdrukt, werd een soort canon van het politiek gallicanisme en is van grote invloed geweest voor de formulering van de *Déclaration du clergé* van 1682. Pithou verklaarde, dat alle vrijheden van de gallicaanse kerk waren te herleiden tot twee nauw met el-

kaar verweven grondregels, die men in Frankrijk altijd had aangehangen: 'La première est que les papes ne peuvent rien commander ny ordonner, soit en général ou en particulier, de ce qui concerne les choses temporelles es pays et terres de l'obéissance et souveraineté du roy très chrétien; et s'ils s'y commandent ou statuent quelque chose, les sujets du roy, encore qu'ils fussent clercs, ne sont tenus leur obéir pour ce regard; La seconde, qu'encore que le pape soit recognueu pour suzerain es choses spirituelles, toutes fois en France la puissance absolue et infinie n'a point de lieu, mais est retenue et bornée par les canons et règles des anciens conciles de l'Eglise reçues en ce Royaume. Et in hoc maxime consistit libertas Ecclesiae gallicanae'. Uit deze grondregels waren volgens Pithou drieëntachtig 'vrijheden' af te leiden, zoals bestrijding van de *exemptio* voor regulieren en van de privileges van de bedelorden, verwerping van het pauselijk recht dispensaties te verlenen en ontkenning van het verplichtend karakter van pauselijke bullen en breven als ze niet door het parlement van Parijs waren geregistreerd; bovendien werd het hoogste gerechtshof van Frankrijk, het parlement van Parijs, gerechtigd geacht als hof van appel tegen pauselijke uitspraken te fungeren en werd de koning het recht toegekend provinciale of nationale synodes, die zich onder meer met kerkelijke discipline konden bezighouden, bijeen te roepen.³¹ Zo werd het politiek gallicanisme een systeem, dat aan de kerkelijke macht iedere bevoegdheid inzake burgerlijke en tijdelijke aangelegenheden ontzegde en binnen de nationale kerk van Frankrijk alles, wat niet strikt tot de geestelijke orde behoorde, toewees aan de burgerlijke bestuursautoriteiten, die bovendien het oppertoezicht over alle uiterlijke manifestaties van het godsdienstig leven kregen.³²

De historici, theologen en juristen uit het romeinse kamp lieten zich in de *guerre des livres* niet onbetuigd en de coryfeeën Baronius en Bellarminus werden vanwege hun verdiensten voor de kerk van Rome door Clemens VIII met de kardinaalshoed beloond. Ingetreden in de orde, die door zijn leermeester Philippus Neri was gesticht, werd de oratoriaan Baronius in 1597 prefect van de Vaticaanse Bibliotheek, zodat het hem aan materiaal niet ontbrak bij het samenstellen van zijn *Annales Ecclesiastici ad annum 1098*, die in twaalf delen verschenen tussen 1588 en 1607. Deze kerkgeschiedenis schreef hij om de romeinse theologen een tegenwicht te verschaffen tegen de 'Maagdenburger Centuriën'; maar anders dan dit protestants polemisch arsenaal, zette Baronius zijn werk op als een aaneenschakeling van jaarberichten, op de wijze van de oude kroniekschrijvers.³³ De onbetwiste meester onder de ultramontaanse apologeten, de jezuïet Robertus Bellarminus was professor in de theologie te Leuven geweest, en doceerde sedert 1576 apologetiek aan de Gregoriana te Rome. Tussen 1586 en 1593 publiceerde hij in drie delen de

Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos, waarvan binnen het tijdsbestek van anderhalve eeuw meer dan honderd herdrukken verschenen. In een deel van deze *Disputationes*, getiteld *De romano pontifice* (1589), zette Bellarminus zijn opvatting over de pauselijke macht in tijdelijke aangelegenheden uiteen; maar dit werk werd door Sixtus V op de Index geplaatst, omdat het het pausschap tekort deed, terwijl het in Frankrijk een veroordeling door het parijse parlement ten deel viel, omdat het het pausdom teveel macht in *temporalibus* toekende. Volgens Bellarminus had de paus het recht, vorsten te excommuniceren, van hun soevereiniteitsrechten vervallen te verklaren en hun onderdanen van de eed van trouw te ontslaan, indien hij meende, dat het belang van de roomse godsdienst dit noodzakelijk maakte; bijvoorbeeld omdat een vorst tot ketterij verviel, of de kerk in zijn staat tot een breuk met Rome bracht of de wapens tegen de kerk van Rome opnam. Deze pauselijke bevoegdheid noemde Bellarminus een *potestas indirecta*; de zuiver theocratische denkbeelden van Gilles de Rome, Jacobus van Viterbo en andere theologen van de middeleeuwse school, die de paus een *potestas directa* toekenden, wees hij van de hand.³⁴

De schot William Barclay, professor aan de universiteit van Pont à Mousson, noemde het vorstelijk gezag rechtstreeks van goddelijke oorsprong en ontzegde in *De regno et regali potestate* (1600) en in *De potestate papae* (1607) de paus iedere bevoegdheid, zich in de tijdelijke aangelegenheden van de vorsten te mengen. Koning Jacobus I van Engeland (1603-1625) eiste van alle katholieken een eed van trouw, waarin zij verklaarden hem als hun wettige vorst te erkennen en de paus ieder recht te ontzeggen de koning af te zetten, over diens koninkrijk of delen daarvan te beschikken en diens onderdanen van hun gehoorzaamheids-verplichting te ontheffen. De engelse koning publiceerde hiertoe het geschrift *Apologia pro iuramento fidelitatis* welk werk door Bellarminus werd bestreden, en ook door de uit Hilvarenbeek afkomstige jezuïet Becanus, die aan de universiteit van Würzburg en later aan die van Wenen, theologie doceerde; maar diens *Controversia anglicana, de potestate regis et pontificis* (1612) werd wegens overdrijvingen op de Index gezet. Ook de spaanse jezuïet Suarez liet zich niet onbetuigd en van hem verscheen in 1613 te Coïmbra een *Defensio fidei catholicae adversus Anglicanae sectae errores cum responsione ad Apologiam pro iuramento fidelitatis*. Deze geschriften van Becanus en Suarez werden heftig aangevallen door de advocaat-generaal van het parijse parlement Louis de Servin. De in zijn requisitoir geëiste arresten tegen die boeken werden echter op bevel van de koningin-regentes Maria de Medici niet geregistreerd. Wel had de advocaat-generaal gedaan weten te krijgen, dat Bellarminus' werk: *Tractatus de potestate summi pontificis in rebus temporalibus adversus Guilielmum Bar-*

claeum per arrest van 26 november 1610 verboden en tot verbranding veroordeeld werd; maar ook dit arrest werd door het *Conseil* gesuspenseerd.³⁵

De moord op Hendrik IV op 14 mei 1610 door Ravaillac, dreef de *guerre des plumes* naar een hoogtepunt. Het vraagstuk van de regicide was door de moord op Hendrik III en de mislukte moordaanslag op Hendrik IV door Jean Chastel in 1594, in het door bloedige godsdienstoorlogen verscheurde Frankrijk zeer actueel geworden; maar na de aanslag van Ravaillac, die evenals Clément en Chastel religieuze motieven voor zijn daad aanvoerde, ontlaadde zich de spanning in een felle anti-ultramontaanse reactie. De gallicaanse theologen lieten hun reserves ten aanzien van de leer van het *droit divin des rois* varen en voortaan maakten theologisch en politiek gallicanisme front tegen degenen, die de leer van de *potestas indirecta* van de paus verkondigden en van wie sommigen de regicide verdedigden. De grondlegger van de theorie van de koningsmoord uit godsdienstige overwegingen, Jean Petit, was op aandringen van Gerson door het concilie van Constanz veroordeeld. In 1599 verscheen het tractaat *De rege et regis institutione* van de spaanse jezuïet Juan Mariana; hij ontwikkelde hierin de theorie, dat het gezag in de staat gefundeerd is op het volk en dat de drager van het staatsgezag zijn soevereiniteit aan het volk ontleent. Indien zijn beleid ingaat tegen het welzijn van het volk, is dit gerechtigd hem zijn gezag, eventueel zelfs door moord, te ontnemen. Aldus kwam Mariana tot een verdediging van de koningsmoord, ook omwille van de godsdienstige belangen van de onderdanen en rechtvaardigde hij in concreto de moord op Hendrik III. Van zijn boek verschenen enige herdrukken, die ongemoeid werden gelaten, maar na de aanslag van Ravaillac veroordeelde het parijse parlement het werk van Mariana per arrest van 8 juni 1610, welk voorbeeld gevolgd werd door de Sorbonne. Ook de generaal van de jezuïeten, Aquaviva, sprak zich toen uit tegen de regicide.³⁶

In *De ecclesiastica et politica potestate libellus*, van 1611 — van welk werk spoedig ook in Frankfurt, Keulen en Amsterdam uitgaven verschenen — werd een aanval tegen Bellarminus ondernomen door Edmond Richer. Deze syndicus van de Sorbonne had in 1606 een uitgave van de werken van Gerson verzorgd, waarin ook de tractaten van d'Ailly, Almain en Mair, van wie hij een diepgaande invloed had ondergaan, waren opgenomen. De ecclesiologie van Richer ging lijnrecht in tegen de 'hiërarchiologie' van Bellarminus en bevatte conciliaire, gallicaanse en parochistische (presbyteriaanse) elementen, maar bestreed het monarchaal absolutisme. Het gezag in de kerk is volgens Richer door haar stichter en hoofd Christus toevertrouwd aan de gemeenschap der gelovigen, die dit gezag, dat onder haar controle blijft, opdraagt aan de gehele priesterstand. Het concilie als aristocratische en colle-

giale vertegenwoordiging van die gemeenschap, staat boven de paus, die slechts een dienende, uitvoerende functie heeft en aan wie alleen een soort ereprimaat onder de bisschoppen toekomt. De wereldlijke en de geestelijke macht zijn geheel van elkaar gescheiden, onafhankelijk van elkaar en soeverein op eigen terrein, maar waar het raakvlakken van de twee machten betreft, prevaleert de staat boven de kerk. Richer ontkende, dat van een uitspraak van het plaatselijk kerkelijk gezag beroep op de paus mogelijk was; omgekeerd echter verkondigde hij, in zijn *Traité des appellations comme d'abus*, dat het mogelijk was bij de parlementen, die in naam van de koning rechtspraken, in beroep te gaan tegen een uitspraak van het Hof van Rome. De Sorbonne keerde zich tegen haar syndicus, zodat Richer in 1612 als zodanig moest aftreden; het parlement van Parijs verbood zijn boek en de veroordeling door de provinciale concilies van Sens en Aix (1612) werd door Paulus V in drie breven bekrachtigd, terwijl het H. Officie de *Libellus* natuurlijk op de *Index* plaatste. In 1622 publiceerde Richer een verklaring, waarin hij zei, bij het samenstellen van zijn boek geen andere bedoeling te hebben gehad, dan de oude leerstellingen van de parijse school uiteen te zetten; hij wilde zich aan het oordeel van de H. Stoel en de katholieke, apostolische en roomse kerk onderwerpen. In een latere *Demonstratio libelli* herhaalde hij echter alle in 1611 door hem verkondigde leerstellingen, zodat de oprechtheid van zijn verklaring onaannemelijk is. In 1629 werd hij door Richelieu tot een nieuwe verklaring gedwongen — Richer had immers ideeën van min of meer democratische strekking verkondigd, die ingingen tegen het monarchaal absolutisme — waarin hij erkende, de Apostolische Stoel als 'la Mère et la Maîtresse de toutes les Eglises et le juge infaillible de la vérité' te beschouwen.³⁷

De *Libellus* van Richer werd niet alleen het voorwerp van veroordelingen en verbodsbepalingen, maar ook de aanleiding tot en de inzet van een pen-nestrijd, waarvan de invloed nog nawerkte tijdens de XVIIIe eeuw in de talloze strijdschriften naar aanleiding van de bulle *Unigenitus*. De belangrijkste verdediger van Richer, Simon Vigor, die vele jaren raadslid was bij het *Grand Conseil*, publiceerde in 1615 een *Apologia de suprema Ecclesiae auctoritate adversus magistrum Andream Duval*. Deze André Duval, die verbonden was aan de Sorbonne, leidde de aanval van het pauselijke kamp op zijn vroegere vriend Richer; hij had in samenwerking met Bellarminus in 1612 een *Elenchus pro romani pontificis in ecclesiam auctoritate* het licht doen zien en in 1614 een *Libelli de suprema romani pontificis in ecclesiam potestate disputatio quadripartita* tegen Simon Vigor gepubliceerd. Duval nam de pauselijke onfeilbaarheid aan, maar hij ging niet zover, degenen die dat niet deden, te veroordelen, alhoewel hij van mening was, dat het ont-

kennen van die pauselijke onfeilbaarheid de weg opende naar de ongehoorzaamheid en dat de conciliaire theorie een kiem van wanorde was, die steeds weer grote beroeringen in de kerk veroorzaakte. Vele ultramontaanse theologen, vooral jezuiten, produceerden geschriften naar het voorbeeld van Duval en Richer verweet hen, dat zij uitgingen van de mening, 'qu'on ne peut assez amplifier la puissance du pape pour la gloire de Dieu'. Duval op zijn beurt schreef echter, naar aanleiding van de houding en het werk van Richer: 'en notre malheureux temps, je vois beaucoup de catholiques qui pensent à un schisme et à la séparation d'avec le Siège Apostolique'. Hij voegde daaraan nog toe: 'je ne pense pas que l'auteur en soit arrivé à ce point de rébellion qu'il passe en transfuge dans le camp des hérétiques, je ne crois même pas qu'il en arrive jamais là; mais je ne puis me dissimuler que par son écrit il n'ait préparé une ouverture, pour ne pas dire une large et directe route par laquelle passera le schisme'.³⁸

De franse kardinaal Du Perron zette het franse episcopaat op tegen Richer en de nuntius Ubaldini oefende druk uit door te dreigen met verbreking van de diplomatieke betrekkingen. Jacques Davy Du Perron stamde uit een calvinistische familie uit Normandië, werd katholiek en kwam als *lecteur du roi* bij Hendrik III aan het hof. Na de moord op deze koning in 1589 trachtte Du Perron in de gunst te komen bij Hendrik van Bourbon-Navarra, die hem in 1591 benoemde tot bisschop van Evreux, waarna Du Perron zich priester liet wijden. De normandische bisschop leidde de franse missie bij de besprekingen over een verzoening van de koning van Frankrijk met de H. Stoel, welke ertoe leidden, dat Clemens VIII in 1595 de door Sixtus V over Hendrik IV uitgesproken excommunicatie ophief. Du Perron werd *premier-aumônier du Roi* en staatsraad en ging zich actief bemoeien met de controversen van zijn tijd. De bisschop van Evreux werd in 1604 door Clemens VIII tot kardinaal gecreëerd, was enige jaren zaakgelastigde te Rome, waarna hij door de franse koning benoemd werd tot metropoliet van Sens. Na de moord op Hendrik IV maakte hij deel uit van de Regentschapsraad en oefende grote invloed uit op de koningin-regentes Maria de Medici. Sedert 1610 mengde de kardinaal zich in de debatten tussen gallicanen en pausgezinden; in samenwerking met de nuntius organiseerde hij in de fraaie parijse residentie van de bisschoppen van Sens — het *Hôtel de Sens* tussen de Seine en de Marais — een vergadering van alle in de franse hoofdstad aanwezige bisschoppen, waar op zijn instigatie werd besloten Richer te veroordelen; een provinciale synode van Sens leidde tot hetzelfde resultaat. In 1614, op de laatste Statenvergadering van Frankrijk voor die van 1789, trad Du Perron op als woordvoerder van de eerste stand en hij bewerkte, dat de verklaring over het *droit divin des rois* in de zin van Bellarminus' theorieën werd geformuleerd, zodat

voor de onderdanen de mogelijkheid werd opengelaten om tegen hun vorst in opstand te komen, als deze ketter werd of zich tegen de kerk keerde. De *Harangue de l'illustrissime cardinal Du Perron, prononcée à la Chambre du Tiers Etat*, welke vele malen herdrukt en ook in het engels vertaald werd, bleef in de discussies tussen ultramontanen en gallicanen lange tijd actueel en Bossuet heeft er bij herhaling uit geciteerd om de ideeën ervan te bestrijden of om er argumenten aan te ontleenen voor zijn *Defensio declarationis cleri gallicani*.³⁹

Had het franse episcopaat op de Statenvergadering van 1614 nog enige reserve betracht ten aanzien van het vorstelijk absolutisme, ruim tien jaar later, op 27 februari 1626, waren de bisschoppen bereid, drie stellingen — opgesteld door de bisschoppen van Chartres, Avranches en Soissons — te ondertekenen, die inhielden dat het onder geen enkele omstandigheid geoorloofd was tegen de koning in opstand te komen, dat de onderdanen tot gehoorzaamheid en trouw jegens hun vorst verplicht waren, van welke verplichting niemand hen kon ontslaan, en dat de koning door niemand, om wat voor reden dan ook kon worden afgezet.⁴⁰ In hetzelfde jaar veroordeelde de theologische faculteit van Parijs de *Tractatus de haeresi, schismate, apostasia... et de potestate romani pontificis*, waarin de italiaanse jezuïet Antonio Santarelli op een veel radicaler wijze dan Bellarminus, de macht van de paus om vorsten af te zetten had verdedigd. Al eerder had het parlement Santarelli's werk veroordeeld tot openbare verbranding aan de voet van de trappen voor het gebouw van het parijse hooggerechtshof.⁴¹

Vele gallicaanse documenten, tractaten en arresten, werden in 1639 door de gebroeders Dupuy gepubliceerd in een verzamelwerk in twee delen: *Traitez des droits et des libertez de l'Eglise gallicane* en *Preuves des libertez de l'Eglise gallicane*. Deze publicatie van Pierre Dupuy, raadsman van de koning en beheerder van diens bibliotheek, en van Jacques Dupuy, die abt was van Saint-Sauveur en zijn broer bij het verzamelen en uitgeven assisteerde, was van belang, omdat vele oudere gallicaanse verhandelingen en bewijspplaatsen, ontleend aan de jurisprudentie van de parlementen en aan koninklijke ordonnances, erin waren opgenomen, maar ook vanwege het nieuwe element, waarbij de gallicaanse vrijheden niet meer als gefundeerd op privileges, dispensaties of gewoonten werden voorgesteld, maar als 'franchises, procédant d'une continuelle rétention de la liberté naturelle'.⁴² De geestelijkheid trachtte zich echter te verzetten tegen de steeds verdergaande inmenging van de parlementen in kerkelijke aangelegenheden en zocht daartoe steun bij de koning. Na de publicatie van de *Traitez* en de *Preuves* in 1639, werden de gallicaanse vrijheden zoals ze door Pierre Dupuy waren voorgesteld, in een proces-verbaal van de *Assemblée du clergé* als: 'un amas presque infini de faus-

ses et hérétiques servitudes plutôt que liberté' omschreven en de gelovigen werden gewaarschuwd voor deze 'si vaste et pestilent abîme d'erreurs'.⁴³

Een uitzonderlijke plaats onder de theoretici van het gallicanisme werd ingenomen door Pierre de Marca. Deze jurist was in 1620 op zesentwintigjarige leeftijd president van het parlement te Pau geworden en in 1632 staatsraad. Van Richelieu ontving hij de opdracht een verhandeling over de gallicaanse vrijheden te schrijven, die het mogelijk zou maken met Rome tot een vergelijk te komen. In zijn *Concordia sacerdotii et imperii* kwam De Marca Rome tegemoet door de conciliaire theorie te verwerpen en de paus een primaatschap onder de bisschoppen toe te kennen, alsmede de bevoegdheid, *ex cathedra* bindende uitspraken op het gebied van geloofs- en zedenleer te doen. Kracht van wet kregen deze uitspraken pas door toestemming van en aanvaarding door het volk. De Marca ontzegde de paus de bevoegdheid de *canones* van de gallicaanse kerk af te schaffen. Zijn werk werd op 12 juni 1642 op de Index geplaatst en De Marca zag zich genoodzaakt een verklaring, waarin hij zich onderwierp aan de veroordeling door de H. Stoel, te publiceren, daar hij anders de bulle voor zijn benoeming tot bisschop van Couserans, waartoe Richelieu hem had aangewezen, niet los kon krijgen. In 1652 werd hij tot aartsbisschop van Toulouse benoemd en hij kreeg ook zitting in de *conseil de conscience*, het adviesorgaan voor kerkelijke aangelegenheden van de franse regering. Hij beïnvloedde de houding van de koning en van de franse geestelijkheid ten opzichte van de pauselijke veroordelingen van het jansenisme, die het vraagstuk van de pauselijke onfeilbaarheid weer actueel maakten. De Marca en, onder zijn invloed, vele franse bisschoppen stonden niet geheel afwijzend tegenover de pauselijke onfeilbaarheid, mits aan de voorwaarde van consensus en acceptatie door het episcopaat was voldaan.⁴⁴

In 1663 kwam het tot een conflict tussen de universiteit en het parlement van Parijs, dat per arrest van 22 januari een aantal stellingen had veroordeeld, die de theoloog Gabriel Drouet de Villeneuve, ter verkrijging van zijn licentiaatsdiploma, had willen verdedigen. In deze stellingen werd beweerd, dat de paus het hoogste kerkelijke gezag bezat, dat de gallicaanse vrijheden door de paus verleende privileges waren en dat algemene concilies nuttig voor het uitbannen van ketterijen en het beëindigen van schisma's, maar niet absoluut noodzakelijk waren. De Sorbonne protesteerde tegen deze bemoeienis van het parlement met de theologie, maar na enkele tumultueuze vergaderingen gaf de faculteit, onder pressie van de koning, toe en verklaarde, dat de theorie volgens welke de paus boven het concilie stond, niet de hare was en dat zij evenmin de pauselijke onfeilbaarheid voor een dogma hield. Daarmee waren echter de geschillen de wereld nog niet uit; op 4 april

van datzelfde jaar verdedigde de cisterciënser Laurent des Plantes de stelling, dat de paus in geheel de kerk de volledige jurisdictiemacht bezat. Weer reageerde het parlement, nu bij monde van zijn advocaat-generaal Omer Talon en president De Lamoignon, en besloot tot strenge sancties tegen de syndicus van de faculteit en tegen de promotor van de cisterciënser, die zelf van het licentiaat werd uitgesloten. De faculteit voelde zich nu genoodzaakt haar standpunt in een officiële verklaring uiteen te zetten. Deze op 3 mei 1663 door de faculteitsvergadering in zes artikelen vastgelegde verklaring werd enige dagen later aan de koning gepresenteerd. De inhoud ervan was als volgt: 1) de faculteit verwierp de leer van de indirecte macht van de paus in tijdelijke aangelegenheden; 2) zij sloot zich aan bij de theorie, volgens welke de vorst niemand dan alleen God boven zich hoefde te erkennen en 3) dat de onderdanen door niemand, onder wat voor omstandigheden dan ook, van hun verplichting tot trouw en gehoorzaamheid aan de koning konden worden ontslagen. In het vierde artikel verklaarde de faculteit zich tegen alle stellingen, die afbreuk deden aan het gezag van de koning en in strijd waren met de gallicaanse vrijheden en de in Frankrijk van kracht zijnde *canones*. In artikel 5 en 6 verwierp de faculteit de opvatting van de pauselijke superioriteit boven het concilie en de onfeilbaarheid van pauselijke uitspraken, als deze niet de instemming van de gehele kerk hadden.⁴⁵

Ruim een jaar later sprak de Sorbonne zich weer uit tegen de pauselijke onfeilbaarheid, in de veroordeling op 26 mei 1664 van het reeds in 1658 onder het pseudoniem Jacques de Vernant gepubliceerde boek : *La défense de l'autorité de nostre S. Père le Pape...* Hierin werd de pauselijke onfeilbaarheid als het fundament van alle dogma's aangemerkt en geponeerd, dat de paus het recht had in alle bisdommen alle episcopale functies te vervullen. Onder de schuilnaam Amadeus Guimenius publiceerde in 1664 de spaanse jezuïet Mateo Moya een verdediging van de laxistische moraaltheologie van de jezuïeten, waarbij hij de pauselijke onfeilbaarheid als uitgangspunt nam. Dit *Opusculum singularia universae fere theologiae moralis complectens* was gericht tegen de in Pascals *Lettres écrites à un provincial* gelanceerde aanvallen op de jezuïeten-moraal. De Sorbonne veroordeelde in februari 1665 dit *Opusculum* als 'fausse, téméraire, contraire aux libertez de l'Eglise gallicane et injurieuse aux universitez et aux facultez de théologie et aux docteurs orthodoxes'.⁴⁶ Na vergeefse pogingen van de parijse Nuntius Roberti om de koning ertoe te bewegen de veroordelingen van de werken van De Vernant en Guimenius te doen intrekken, veroordeelde Alexander VII (1655-1667) in de op 25 juni 1665 gedateerde bulle *Cum ad aures* de censuren van de faculteit, verklaarde ze nietig en verbood de tekst ervan in bezit te hebben of in omloop te brengen. Groot waren in Frankrijk de verbazing en de veront-

waardiging; voor het eerst immers werd een veroordeling door de Sorbonne in het openbaar door de H. Stoel gelaakt. De bulle, waarin over de inhoud van de parijse censuren geen uitspraak werd gedaan, bracht universiteit, geestelijkheid en parlement tot elkaar. Als eerste reageerde het parlement, dat na een requisitoir van Omer Talon per arrest van 29 juli 1665 besloot, te verbieden de bulle te lezen of er bekendheid aan te geven; maar dit arrest werd niet gepubliceerd. De koning achtte werkelijk verzet tegen de bulle van Alexander VII, wiens positie mede ten gevolge van de internationale politieke ontwikkelingen, hechter was geworden, niet wel mogelijk. De Sorbonne kon niet tot een eensgezind optreden tegen de bulle komen, evenmin als de geestelijkheid, en zo raakte de gehele affaire op de achtergrond. De universiteit liet verder weinig van zich horen, bang als ze was voor een nieuwe bulle, maar ook onder pressie van Lodewijk XIV, die, gewikkeld in een oorlog met Engeland en vervolgens met Spanje, en aan de vooravond van een oorlog met de Verenigde Nederlanden, niet durfde te riskeren met de H. Stoel ernstig gebrouilleerd te raken.⁴⁷

Gedurende de pontificaten van Clemens IX (1667-1669) en Clemens X (1670-1676) was de verhouding tussen Frankrijk en de H. Stoel betrekkelijk ontspannen; de aandacht van de pausen werd geheel door de internationale politieke situatie in beslag genomen, waardoor zij de binnen-kerkelijke ontwikkelingen van Frankrijk enigszins uit het oog verloren. Hiervan profiteerde Lodewijk XIV door zich het *ius regale spirituale* — het recht om bij *sedisvacatio* het benoemingsrecht in een bisdom uit te oefenen — aan te matigen en door het *ius regale temporale* — het recht om de inkomsten uit vacante bisdommen op te strijken —, dat hij in een aantal franse bisdommen al had, tot voor de gehele franse kerkprovincie uit te breiden. De koning werd in dit streven gesteund door zijn biechtvader Père La Chaise s.j. en door de aartsbisschop van Parijs, François de Harlay, en hij ondervond slechts tegenstand van de twee jansenistische bisschoppen van Alet en Pamiers, die bij de paus steun zochten tegen de usurpatie van de koning. Innocentius XI (1676-1689) stond echter betrekkelijk machteloos en zijn breven, waarin hij van Lodewijk XIV eiste, dat deze zijn pretenties ten aanzien van de *regalia* zou opgeven, hadden geen enkel resultaat. De franse koning besloot de kwestie te forceren, door een *Assemblée du clergé*, op welker leden hij terecht meende te kunnen rekenen, daar zij immers allen in zekere zin zijn creaturen waren, om een uitspraak te verzoeken.⁴⁸

Op deze vergadering van de franse geestelijkheid, die in oktober 1681 te Parijs bijeenkwam en niet vóór de zomer van 1682 uiteen zou gaan, werd de beslissende rol gespeeld door de pas tot bisschop van Meaux benoemde en wegens zijn welsprekendheid door de parijse geestelijken tot woordvoerder

gekozen Jacques Bénigne Bossuet. Deze was in 1627 te Dijon geboren uit een familie, waaruit vele magistraten van het parlement van Bourgogne waren voortgekomen. Jacques Bénigne trad op zeer jonge leeftijd toe tot de geestelijke stand, werd op veertienjarige leeftijd kanunnik te Metz, doorliep het *Collège de Navarre* en studeerde aan de Sorbonne, waar hij in 1652, het jaar van zijn priesterwijding, promoveerde in de theologie. Daarna was hij werkzaam in de zielzorg te Metz en bleef zich met de studie, vooral van de Kerkvaders, bezighouden. Vanaf 1659 verbleef hij als afgevaardigde van de kapittelheren van Metz te Parijs en maakte snel carrière als hofprelaat. Hij was betrokken bij de kwestie van de Zes Artikelen van 1663 en bij de censuren van Vernant en Guimenius en hij maakte deel uit van de theologische commissie, die in 1665 een rapport over de bulle *Cum ad aures* moest samenstellen. In 1669 werd hij benoemd tot bisschop van Condom, maar hij deed reeds na enige maanden afstand van dit bisdom, daar hem de opvoeding van de *dauphin* werd toevertrouwd. Deze functie noopte hem zijn politieke ideeën systematisch samen te vatten, wat hij deed in zijn *Politique tirée des propres paroles de l'Ecriture*, een werk waarin de koning de absolute macht bij-de-gratie-Gods werd toegekend, en waarin noch voor verantwoording aan of medezeggenschap van het volk, noch voor enige directe of indirecte macht van de paus enige plaats was ingeruimd.⁴⁹

Het hoogtepunt van de plechtigheden ter gelegenheid van de aanvang van de *Assemblée du clergé* was de openingspreek van de bisschop van Meaux: *Sur l'unité de l'Eglise*, gehouden in de kerk van het *Convent des Grands-Augustins*, waar meestal de vergaderingen van de franse geestelijkheid plaats vonden. Bossuet noemde de Zetel van Petrus 'indéfectible', maar persoonlijke onfeilbaarheid ontzegde hij de pausen. Hij achtte de *plenitudo potestatis* van het pausdom beperkt door de in de gehele kerk in gebruik zijnde *canones* en afhankelijk van de instemming van het wereldepiscopaat. Over de verhouding tussen de macht van de staat en die van de kerk verkondigde hij een zienswijze, welke niet veel afweek van wat hij in zijn *Politique...* had uiteengezet. Hij gaf vervolgens een historisch overzicht in vogelvlucht van de bemoeiingen van de koningen van Frankrijk met de kerk in hun staat en van de relaties tussen die koningen en de pausen, waarbij hij herhaalde, wat hij reeds in zijn *Abrégé de l'histoire de France* en in de *Discours sur l'histoire universelle* had geschreven. Bossuet werd door de *Assemblée* belast met het redigeren van een verklaring, waarin de geestelijkheid haar standpunt inzake de verhouding tussen de kerk en de staat en tussen het pausdom en de bisschoppen zou uitspreken. Op 19 maart 1682 werd deze uit vier artikelen bestaande *Cleri Gallicani de ecclesiastica potestate declaratio* door de *Assemblée du clergé* besproken en aangenomen. Het

eerste artikel hield in, dat de paus slechts geestelijke macht bezat en zich derhalve niet kon inlaten met het gezag van de vorst en met de gehoorzaamheidsverplichting van de onderdanen. Het tweede artikel bevestigde de decreten van Constanz over de superioriteit van het concilie boven de paus; in het derde artikel werd vastgesteld, dat de paus de oude *canones* moest respecteren en dat de traditionele vrijheden van de gallicaanse kerk van kracht bleven. Volgens het vierde artikel waren pauselijke decreten inzake geloofs- en zedenleer niet onveranderlijk — 'irreformabile' — tenzij na instemming van de kerk.⁵⁰ Deze verklaring van de gallicaanse geestelijkheid werd door de koning in het Edict van Saint-Germain van 22 maart 1682 bekrachtigd en door het parlement geregistreerd op 23 maart, waardoor zij kracht van wet kreeg. Voortaan mocht geen enkele doctrine, die met de *Declaratio* in strijd was, worden onderwezen en de Vier Artikelen moesten zelfs ieder jaar opnieuw worden behandeld op de seminaries en de theologische faculteiten en kandidaten in de theologie moesten de Artikelen onderschrijven om hun licentiaat te behalen. De Sorbonne weigerde het parlamentsarrest van 23 maart te registreren, maar door acht professoren van de theologische faculteit te verbanen dwong de regering de Alma Mater weer op de knieën.⁵¹

Innocentius XI onthield zich, bevreesd voor een schisma, van een officiële verklaring tegen de Vier Artikelen en beperkte zich voorzichtigheidshalve tot een minder gevaarlijk pressie-middel dan een afkeuringsbreve tegen of excommunicatie van de franse koning; hij weigerde de bevestiging van de door de franse koning benoemde bisschoppen en veroordeelde de geschriften, waarin de Vier Artikelen werden verdedigd. Lodewijk XIV verbood op zijn beurt de door hem benoemde bisschoppen om de pauselijke bevestiging te vragen. Pas de opvolger van Innocentius XI, Alexander VIII (1689-1691), publiceerde na lang aarzelen op zijn sterfbed de reeds lang gereedliggende breve *Inter Multiplices*, waarin de verklaring van 1682 werd veroordeeld, zonder dat op de dogmatische inhoud ervan werd ingegaan, en waarin werd uitgesproken, dat de franse geestelijkheid tot het opstellen van een dergelijke verklaring niet de bevoegdheid had gehad. Met Innocentius XII (1691-1700) kwam Lodewijk XIV tot een vergelijk, doordat hij beloofde het Edict van Saint-Germain in te trekken en de bisschoppen toestemming te geven, om pauselijke bevestiging van hun benoeming te vragen.⁵²

Na de *déclaration du clergé* was bij de hogere geestelijkheid het laatste restje verzet tegen de bemoeienis van de franse koningen met geestelijke aangelegenheden, verdwenen; door de theologische faculteiten en de jansenisten werd dit verzet nog levend gehouden, maar zij kwamen onder steeds zwaardere druk te staan. De conciliaire theorie, die reeds sinds het begin van de XVe eeuw in Frankrijk veel aanhangers had, was door de *déclaration offici-*

eel tot staatswet verklaard. Door de bepaling betreffende de gallicaanse vrijheden, waren het *appel au futur concile* en het *appel comme d'abus* gelegaliseerd; wie daarmee strijdige theorieën wenste te verdedigen, kon verzekerd zijn van strafmaatregelen van de zijde van de regering en de parlementen, waarbij de straffen konden variëren van verbanning, ontslag, hechtenis en publicatieverbod tot openbare verbranding *par la main du bourreau* van zijn geschriften. Over artikel I van de verklaring van 1682, dat de paus iedere bevoegdheid ontzegde, zich te bemoeien met de tijdelijke aangelegenheden van Frankrijk en met de verhouding tussen de koning en zijn onderdanen, bestond de grootst mogelijke overeenstemming.

In 1085 was Gregorius VII door toedoen van Robert Guiscard, of diens zoon Roger, begraven in Salerno, waarheen hij was gevlucht voor Hendrik IV en waar hij in ballingschap was gestorven, omdat hij 'de rechtvaardigheid had liefgehad en het onrecht gehaat' — aldus zijn door het breviergebed gesanctioneerde laatste woorden.⁵³ Op 30 juni 1578 werd op bevel van de aartsbisschop van Salerno, Marc-Antonio Marsilio Colonna, het graf van Gregorius VII in de kathedraal van Salerno geopend en daarbij werd, volgens een bij die gelegenheid opgemaakte notariële akte, het lichaam van de bijna vijf eeuwen voordien gestorven paus 'geheel ongeschonden, met neus, tanden en alle delen van het lichaam' teruggevonden. Het was gewikkeld in een met een gouden cingel ingesnoerde zijden albe en een met gouddraad bewerkt roodzijden kazuifel. Het droeg een pauselijke mijter, waarvan de linten met gouden kruisjes waren versierd en een zijden stola, waarop in gouddraad de woorden *pax nostra* waren geborduurd. De handen waren gestoken in eveneens van kruisjes voorziene handschoenen, die met goud en parels waren versierd en om de ringvinger was een gouden ring geschoven. Slechts aan het schoeisel had de tand des tijds duchtig geknaagd, zonder dat echter het goud, de zijde en de kruisjes op de voeten geheel waren verdwenen.⁵⁴ De aartsbisschop liet een nieuw graf maken, met een inscriptie ter nagedachtenis aan de paus, die bij zijn strijd ter bescherming van het pauselijk gezag tegen de trouweloosheid van Hendrik, te Salerno op 25 mei 1085 in geur van heiligheid was gestorven.⁵⁵

Paus Gregorius XIII, evenals aartsbisschop Colonna afkomstig uit Bologna, waar hij als hoogleraar aan de juridische faculteit verbonden was geweest, verloochende ook als paus zijn wetenschappelijke instelling niet. Behalve tot de oprichting van de romeinse jezuïeten-universiteit, die zijn naam draagt, en van vele andere colleges voor buitenlanders te Rome, nam hij het

initiatief tot de herziening van het kerkelijk wetboek, de juliaanse kalender, het romeins brevier en het romeins martyrologium.⁵⁶ Dit martyrologium is een liturgisch boek, waarin de namen van martelaren en andere heiligen van de rooms-katholieke kerk, vaak voorzien van een korte levensbeschrijving, staan vermeld. De commissie, die Gregorius XIII had ingesteld om dit boek te herzien, en waarvan Baronius deel uitmaakte, publiceerde in 1583 een uitgave; maar deze werd ingetrokken, omdat er teveel fouten waren ingeslopen.⁵⁷ In deze editie werd voor het eerst de verjaardag van Gregorius' sterfdag, op 25 mei, opgenomen: 'Salerni depositio beati Gregorii Papae septimi qui ecclesiasticam libertatem a multorum iniuriis magna constantia vindicavit'.⁵⁸ Een verbeterde uitgave van het martyrologium verscheen in 1584 en in de bulle *Emendato iam Kalendario* van 14 januari 1584 bepaalde Gregorius XIII, dat alleen deze versie mocht worden gebruikt bij het bidden van het koorgebed en dat alle andere, zowel voor persoonlijk als voor openbaar gebruik, waren verboden. Vanaf die tijd kan men op 'Maii 25 octavo Kal. Iunii' lezen: 'Salerni depositio beati Gregorii Papae Septimi ecclesiasticae libertatis propugnatoris ac defensoris acerrimi'.⁵⁹

Deze inschrijving van Gregorius VII in het *Martyrologium Romanum* op bevel van de paus, vormde de inleiding tot de *canonisatio aequipollens*. Deze vorm van heiligverklaring, onderscheiden van de *canonisatio formalis* waarvoor een heiligverklarings-proces is vereist, vindt plaats wanneer de paus uitdrukkelijk aan alle rooms-katholieken toestaat en aan al degenen die tot het bidden van het brevier verplicht zijn, voorschrijft, iemand als heilige te vereren, die reeds al zodanig vereerd wordt, en van wie de heldhaftigheid zijner deugden, alsmede de waarachtigheid van de wonderen, op zijn voorpraak geschied, door betrouwbare getuigen en geschiedschrijvers zijn vastgesteld en algemeen door de gelovigen worden aangenomen.⁶⁰

Enige auteurs hebben de inschrijving van Gregorius VII in het martyrologium voorgesteld als een manoeuvre van Gregorius XIII tegen de hugenotenleider Hendrik van Navarra, wiens aanspraken op de franse kroon door de H. Stoel niet werden erkend.⁶¹ Met name Henri Grégoire, die als eerste priester-afgevaardigde in 1791 de eed op de *Constitution civile du clergé* aflegde, de standsprivileges van geestelijkheid en adel en het koningschap bijde-gratie-Gods bestreed, en opkwam voor vrijheid en rechtsgelijkheid voor allen, ook voor joden en kleurlingen, getuigde van deze visie in zijn *Essai historique sur les libertés de l'Eglise gallicane*. Hierin beschreef hij de geschiedenis van het Gregorius-officie en noemde Gregorius VII: 'un pape qui, n'étant que cardinal, était appelé Saint Satan, à cause de son orgueil par son confrère le cardinal Pierre Damien'.⁶² Hij schreef, dat paus Gregorius XIII erover had gedacht, Hendrik van Navarra uit te sluiten van de franse troon

en iemand uit het Huis De Guise koning te maken, hierbij een gewillig oorlenend aan Filips II van Spanje. Maar bang zich te compromitteren door een bulle ten gunste van de Katholieke Liga, zou de paus inschrijving van Gregorius VII in het martyrologium hebben geprefereerd, om het pauselijke standpunt, dat de pausen het recht hadden koningen af te zetten, ingang te doen vinden.⁶³ Daartegenover staat de mening van Guéranger, dat het besluit Gregorius VII in het martyrologium op te nemen, voldoende wordt verklaard door het samenvallen van de herziening van dit martelarenboek met het vinden van het 'corpus quasi integrum' te Salerno.⁶⁴

Sixtus V (1586-1590) koos ongereserveerd stelling voor de politiek met alle middelen het katholicisme te handhaven en uit te breiden en hij zegde Filips II steun toe voor diens plannen, een armada uit te rusten tegen de nieuwe Jezabel, Elisabeth van Engeland, tegen wie reeds door Pius V in 1570 een afzettingbulle was uitgevaardigd. Hij verklaarde Hendrik van Bourbon vervallen van zijn rechten op de franse troon en steunde de Liga openlijk. Hij was het, die door zijn bulle *Immensa aeterna Dei* van 22 januari 1588 het merendeel van de kardinalen-congregaties van de romeinse curie, waaronder ook de Congregatie van de Riten, oprichtte.⁶⁵ Hij droeg Baronius op, de namen van de heiligen in het martyrologium van biografische aantekeningen te voorzien en zo schreef Baronius bij de feestdag van Gregorius VII op 25 mei, dat de glorie van deze paus nooit verduisterd had kunnen worden door de lasterpraat van schismatieke schrijvers en dat zij, die onbevooroordeeld zijn luisterrijke daden beschouwden, hem beschreven in dezelfde lovende bewoordingen, waarmee zij ook de andere heilige vaders uit het verleden prezen. Als argument voor Gregorius' heiligheid voerde Baronius aan, dat deze paus reeds tijdens zijn leven zou hebben uitgeblonken door het verrichten van wonderen, en hij besloot zijn toelichting met op te merken, dat de ijver en de standvastigheid, de herderlijke waakzaamheid, de kracht, de discipline en andere deugden, die deze opperherder hadden gesierd, duidelijk bleken uit zijn brieven, waarvan het register op de vaticaanse bibliotheek te vinden was.⁶⁶

De argumenten van Baronius maakten geen overtuigende indruk op Bossuet, die er zijn verwondering over uitsprak, dat er in of bij Salerno nooit een kerk aan Gregorius VII was toegewijd en dat een inscriptie in het *calendarium* van Cluny ontbrak. Voor nadere gegevens over Gregorius VII, welke hij nodig had voor zijn *Defensio declarationis cleri gallicani*, nam hij contact op met Claude Chastelain, auteur van een *Martyrologe universel*. Deze schreef op zijn beurt aan Papebroch, die toen aan een studie over Gregorius VII voor de *Acta Sanctorum* werkte.⁶⁷ Wat voor antwoord Bossuet uiteindelijk kreeg is niet bekend, maar hij matigde de scherpte van zijn uit-

eenzetting over de 'eerste paus, die koningen had afgezet', waaruit wellicht zou kunnen worden afgeleid, dat hij zich van de wettigheid van de Gregorius-verering had laten overtuigen, al liet hij niet na te schrijven: 'sed in sanctis viris non omnia imitanda!'.⁶⁸

Clemens VIII (1592-1605) liet het stoffelijk overschot van Gregorius VII in de kathedraal van Salerno overbrengen naar de kapel van de H. Michael en aartsbisschop Mario Bolognini liet het hoofd van de rest van het lichaam scheiden en in een speciaal reliekschrijn plaatsen. De rust van de paus was slechts van korte duur, want weer liet een salernitaanse aartsbisschop, Lucio Sanseverini, de pauselijke resten opgraven, nu om ze onder een speciaal altaar te plaatsen; voor het nageslacht werd een en ander vastgelegd in een inscriptie, waarin de datum 4 mei 1614 staat gegrift. Vermoedelijk is bij deze laatste overbrenging een arm van de paus terechtgekomen in Siena, dat Soana de eer betwistte de geboorteplaats van paus Hildebrand te zijn.⁶⁹

De vaak gehoorde bewering, nog te vinden in het *Lexikon für Theologie und Kirche*, dat Gregorius VII werd heiligverklaard door Paulus V (1605-1621) berust op een misverstand.⁷⁰ Immers de eerste fase van de aequipollente heiligverklaring had reeds in 1583 plaats gevonden door de inschrijving in het romeins martyrologium. Sedertdien was het kapittel van Salerno gerechtigd het feest van Gregorius VII te vieren volgens de ritus van paus en belijder. Het canonisatie-proces kwam in een tweede fase toen Paulus V, op verzoek van de salernitaanse aartsbisschop Joannes Beltrami de Guevara, in de breve *Domini Nostri Jesu Christi* van 28 juli 1609, aan kapittel en geestelijkheid van Salerno toestond, op de verjaardag van Gregorius' sterfdag en op de dag van de overbrenging van zijn stoffelijke resten, een eigen officie ter ere van de daar begraven paus te bidden. Dit officie bestond uit een *oratio* en drie *lectiones*, die de tweede nocturn vormden van het breviergebed ter ere van Gregorius VII en waarin diens levensverhaal was vervat. Op 20 november 1610 stond Paulus V het gebruik van dit officie eveneens toe aan kapittel en clerus van Siena en van Soana, en volgens Benedictus XIV betekende dit een derde fase in het canonisatie-proces.⁷¹ De door Paulus V voorgeschreven *propria* verschilden van de door Benedictus XIII in 1728 verplicht gestelde in zoverre, dat er in de *oratio* niet gesproken werd over de verdediging van de vrijheid van de kerk en dat ook de beschrijving van Gregorius' optreden tegen Hendrik IV minder scherp was geformuleerd.⁷²

In de talloze geschriften, die sedert het laatste kwart van de XVIe eeuw over de pauselijke macht in tijdelijke aangelegenheden werden gepubliceerd, kwam natuurlijk het optreden van Gregorius VII ter sprake en het hoeft geen betoog, dat Baronius en Bellarminus daarbij optraden als vurige verdedigers van Gregorius VII. In 1609 verscheen een *Apologia pro Gregorio*

VII, als onderdeel van een *Defensio controversiarum Bellarmini*, van de hand van de duitse jezuïet Jacob Gretser, die het pauselijk standpunt verdedigde, toen Paulus V de stad Venetië onder interdict had gesteld en de Signoria van de Serenissima had geëxcommuniceerd.⁷³

Felle aanvallen op Gregorius VII werden gelanceerd o.a. door de domini-
caanse theoloog Noël Alexandre, een gezaghebbend kerkhistoricus, die door
Innocentius XI werd geprezen om zijn eruditie en de orthodoxie van zijn ge-
schriften. Per decreet van 16 juli 1684 werden echter door diezelfde paus
twee studies van Noël Alexandre over Gregorius VII veroordeeld. Daartegen-
over stelde een orde-genoot van Alexandre, François d'Enghien, theoloog van
Leuven, een werk met de boekdelen-sprekende titel: *Auctoritas sedis aposto-
licae pro Gregorio papae VII vindicata adversus Natalem Alexandrum ordi-
nis Praedicatorum doctorem theologiae* (1684).⁷⁴ Jean Mabillon o.s.b. nam
Gregorius VII op in zijn *Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti*, waarvan de
eerste editie verscheen in 1701, en vermeldde, dat Paulus V een eigen officie
voor Gregorius had laten samenstellen.⁷⁵

Tijdens het pontificaat van Alexander VIII (1689-1691) werd bepaald, dat
het officie van Gregorius VII mocht worden geciteerd in de patriarchale
basilieken van Rome, de Lateraanse, de Vaticaanse en de Liberiaanse basiliek.
Deze uitbreiding van het gebruik van het breviergebed werd door Benedictus
XIV als een volgende fase van de aequipollente canonisatie beschouwd.⁷⁶
Reeds onder Clemens X (1670-1676) was op verzoek van de procurator-genera-
lis van de Benedictijnen van Vallombrosa, Tiberio Petrucci, per decreet van
de ritencongregatie van 21 januari 1673 aan deze orde toegestaan, Gregori-
us VII als heilige te vereren; per decreet van 4 maart van datzelfde jaar kre-
gen ook zij toestemming, de *propria* ter ere van deze paus te bidden.⁷⁷

Ook de cisterciënser-orde kreeg van Clemens XI (1700-1721) het privilege
het officie van Gregorius VII te bidden, op voorspraak van haar generaal
Gabrieli. Deze had als lid van het H. Officie, in de ritenstrijd de romeinse
filosofisch-theologische terminologie verdedigd tegenover de jezuïeten-missi-
onarissen in Oost-Azië, die de liturgie aan de chinese taal en gebruiken had-
den willen aanpassen.⁷⁸ Op verzoek van de procurator-generalis van de bene-
dictijner-congregatie van Monte Cassino besloot Clemens XI aan alle bene-
dictijnen het gebruik van een nieuwe versie van het breviergebed ter ere van
Gregorius VII toe te staan. Dit besluit werd met de nieuwe *propria* door de
ritencongregatie gepromulgeerd per decreet van 19 augustus 1719. Hierdoor
kwam, volgens Benedictus XIV, de aequipollente heiligverklaring van Grego-
rius VII weer in een volgende fase.⁷⁹ Het waren deze *propria* ter ere van Gre-
gorius VII, die in 1728 door Benedictus XIII werden verplicht gesteld, waar-
door de aequipollente canonisatie werd voltooid.

Na het overlijden van Innocentius XIII (1721-1724), die gedurende zijn ambtsperiode bijna geen dag niet ziek was geweest, kozen de kardinalen, verdeeld door de tegenstrijdigheid van de belangen der staten welke zij vertegenwoordigden, na een conclaaf van ruim twee maanden vol politieke kuiperijen, de kardinaal-aartsbisschop van Benevento tot paus.⁸⁰ De nieuwe paus, die de naam Benedictus XIII aannam, was een hoogbejaard en vroom, doch rechtlijnig man, stammend uit het oude geslacht der Orsini's. Hij was tegen de wil van zijn familie ingetreden bij de dominicanen, en bisschop geweest in verscheidene bisdommen in zijn geboortestreek tussen Napels en Bari en hij had zich steeds bijzonder ingespannen voor hervormingen in de geest van de trentse decreten, die tot dan toe dode letter waren gebleven. Met hart en ziel was hij gehecht geraakt aan zijn aartsbisdom Benevento, waar hij had geprobeerd het peil van de geestelijkheid te verbeteren; hij was bekend geworden door zijn pastorale visitaties, vanwege de door hem bijeengeroepen provinciale synodes en om zijn voorliefde voor langdurige kerkelijke plechtigheden. In zijn houding tegenover de spaanse ambtenaren in zijn aartsbisdom had hij zich steeds een fervent verdediger van de *immunitas ecclesiastica* getoond. Dat het deze reguliere bisschop aan wereldwijsheid en diplomatieke capaciteiten ontbrak, evenals aan ervaring in kerkpolitieke aangelegenheden, en dat hij bovendien eigenwijs was en koppig, was voor niemand een geheim.⁸¹

In het college van kardinalen had deze 'fra Vincenzo Maria' Orsini, die door zijn oom Clemens X Altieri in 1672 reeds op drieëntwintig-jarige leeftijd tot kardinaal was gecreëerd, behoord tot de groep der *zelanti*, die zich buiten het gekonkel van de elkaar bestrijdende politieke machtsblokken wilden houden. De *zelanti* zetten zich oprecht in voor het belang van kerk en godsdienst, waren meestal mannen van gedegen studie en een degelijke levenswandel, maar ze waren vaak beperkt in hun visie door een eng-romeinse blik. Voor velen van hen was het hoogste ideaal de verdediging van kerk en geloof, opgevat als een angstvallig bewaren van het romeins-theologische, filosofische en juridische erfgoed. Alles wat hieraan afbreuk zou kunnen doen betekende voor hen een gevaar en ieder, die er verandering in aan wilde brengen, beschouwden zij als een tegenstander, tegen wie moest worden opgetreden met het overgeërfde wapenarsenaal van censuur, interdict en excommunicatie.⁸²

De verwachting van vele diplomaten, dat paus Benedictus XIII een starre houding zou aannemen in kerkpolitieke aangelegenheden, is vooral door zijn gedrag in de moeilijkheden, die door het Gregorius-officie werden veroorzaakt, pijnlijk nauwkeurig uitgekomen.⁸³ Het gebrek aan wereldwijsheid van de paus openbaarde zich nog pijnlijker door het misbruik, dat een groot

aantal profiteurs van zijn goedgelovigheid kon maken. Onder deze klaplopers spande Niccolò Coscia, door zijn handigheid in het manipuleren met de gunsten van zijn meester en de goederen van de kerk, de kroon. Deze cynische mooiprater was bezield van een ongebreidelde geldzucht en hij had in het gevlj weten te komen bij Orsini, die hij als conclavist naar het conclaaf van 1724 had vergezeld en die hem om zijn '*vivacità*' graag mocht.⁸⁴ Coscia volgde zijn meester van Benevento naar het Vaticaan, waar hij een positie wist te verwerven, die hem in de gelegenheid stelde dagelijks met Benedictus XIII te spreken en hem zodoende in zijn ban te houden. Ondanks hevige protesten van bijna alle kardinalen, verleende de paus in 1725 zelfs de kardinaalshoed aan Coscia. Diens invloed bleef groeien en door zijn toedoen werd het pauselijke hof een poel van corruptie, waar naast Coscia nog anderen, die al te Benevento de gunst van kardinaal Orsini hadden weten te winnen, belangrijke posten bezetten. Zo werd de onbetekenende Niccolò Maria Lercari tot kardinaal-staatssecretaris gepromoveerd en als *maestro di camera* van Zijne Heiligheid opgevolgd door de napolitaan Francesco Fini, die ook prompt kardinaal werd.⁸⁵ Een van de weinige invloedrijke curie-kardinalen, die zich geheel distancieerden van de beneventijnse gunstelingenkliek en die openlijk kritiek uitoefenden op het door deze coterie geïnspireerde pauselijk beleid, was de *zelanti*-kardinaal Corradini. Deze had in het conclaaf van 1724 Orsini als kandidaat voor het pausschap gepousseerd en hij had als hoofd van de pauselijke datarie en als lid van het H. Officie bijzonder veel invloed.⁸⁶

Wat Benedictus XIII ertoe heeft bewogen, het feest van Gregorius VII op te nemen in het romeins missaal en brevier, is moeilijk te achterhalen. Hij stelde namelijk bij *motu proprio* — een document, waarbij iets door de paus wordt bepaald, zonder dat het eerst door een curie-congregatie is behandeld — het gebruik van het officie van Gregorius VII voor de gehele kerk verplicht. Volgens Guéranger had de paus de bedoeling 'de faire un contrepoids aux envahissements du gallicanisme'.⁸⁷ Volgens de gallicanen en jansenisten, die elkaar al hadden gevonden in een eensgezinde afkeer van het Hof van Rome voordat het Gregorius-officie tot de gehele kerk werd uitgebreid, zat bij die uitbreiding de bedoeling voor, de pauselijke aanspraak op macht in tijdelijke aangelegenheden niet te doen verjaren. Uit de houding, die door het merendeel van de curiale autoriteiten tegenover de verwikkelingen rond het Gregorius-officie werd aangenomen, blijkt dat hun veronderstelling niet onjuist was. De verklaring die in *l'Avocat du diable* voor de uitbreiding van het officie wordt gegeven, is zeer vermakelijk en wellicht niet eens onwaar: 'Benôît XIII aiant vu une histoire manuscrite de Grégoire VII, dit à Monseigneur Majella, qu'il en étoit charmé et qu'il vouloit absolument qu'on en

récitât l'office dans toute l'Eglise'.⁸⁸ Dat de keuze viel op de *propria* die sedert 1719 aan de benedictijnen waren toegestaan en niet op die, welke in de basilieken van Rome gebruikelijk waren, is wellicht verklaarbaar uit het feit, dat in 1728 een benedictijn secretaris van de Congregatie van de Riten was. Deze in 1670 te Catania geboren Niccolò Maria Tedeschi was ingetreden in de benedictijner-congregatie van Monte Cassino en bisschop geworden van Liparia. Hij was in verband met de moeilijkheden rond de *Monarchia Sicula* — de pretentie van de soeverein van Sicilië, dat de volledige macht inzake de geestelijke en de tijdelijke aangelegenheden van Sicilië hém toekwam op grond van een in 1098 door de H. Stoel aan Roger I van Sicilië verleend voorrecht⁸⁹ — naar Rome uitgeweken en werd, als titulair aartsbisschop van Apamea, secretaris van de ritencongregatie en consultor van het H. Officie.⁹⁰

Welke ook de beweegredenen voor de uitbreiding van het officie mogen zijn geweest, vast staat, dat op 25 september 1728 een decreet *Urbis et Orbis* van de Congregatie van de Riten verscheen, ondertekend door kardinaal-prefect Coscia en door secretaris Tedeschi; daarin werd het reciteren van de in 1719 voor de benedictijnen samengestelde *oratio* en *lectiones* ter ere van Gregorius VII, voor al degenen, die tot het bidden van het romeins brevier gehouden waren, verplicht gesteld en werd 25 mei als feestdag van Gregorius VII voorgeschreven.⁹¹

De bulle Unigenitus aanvaard en verworpen, 1713-1729

De kerk in Frankrijk werd gedurende en na de laatste regeringsjaren van Lodewijk XIV (1643-1715) geteisterd door een eindeloze reeks van twisten met als inzet de bulle *Unigenitus*. Deze pauselijke constitutie was op 8 september 1713 door Clemens XI uitgevaardigd op uitdrukkelijk verzoek van de franse koning, die een wapen wilde hebben, waarmee hij de discussies over de ideeën van Quesnel kon doen beëindigen. De oratoriaan Pâquier Quesnel (1643-1719) had in 1671 een *Abrégé de la morale de l'évangile* het licht doen zien en in 1693 was hiervan een nadere uitwerking verschenen onder de titel: *Réflexions morales sur le Nouveau Testament*, meestal kortweg *Réflexions morales* of *Le Nouveau Testament* genoemd. Door deze 'heldere vulgarisatie van de jansenistische dogmatiek en moraal'¹ kwamen de meningsverschillen over de genadeleer en over de noodzaak om het Formulier van Alexander VII te ondertekenen, uit de ontoegankelijke beslotenheid van de tractaten der vakgeleerden in de openbaarheid en werd een breed publiek gemoeid in deze theologische twisten over de verdorvenheid van de menselijke natuur, over de bevoegdheid van de kerk om te excommuniceren en over de verhouding tussen genade en vrije wil, waarbij uitspraken van Thomas en Augustinus als stukken geschut in het veld werden gebracht.

In 1611 had het H. Officie een verbod uitgevaardigd iets te publiceren over genade en vrije wil zonder uitdrukkelijk verlot van de H. Stoel, maar dit verbod was in Leuven niet officieel afgekondigd en het was in vergetelheid geraakt en zo kon het gebeuren, dat ondanks tegenstand van de jezuiteten, in 1640 postuum het boek *Augustinus, seu doctrina S. Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina adversus Pelagianos et Massilienses* verscheen van de hand van Cornelius Jansen(ius) (1585-1638), die hoogleraar in de theologie te Leuven en bisschop van Ieperen was geweest.² Ondanks de veroordeling van dit boek in 1642 door de bulle *In eminenti* van Urbanus VIII, kwam er aan de discussies tussen voor- en tegen-

standers van Jansenius geen einde. Door de theologische faculteit te Parijs werden vijf stellingen, welke neerkwamen op een ontkenning van de volledige wilsvrijheid, uit de *Augustinus* geresumeerd en ter beoordeling voorgelegd aan het franse episcopaat. Vooral op aandringen van Vincentius a Paolo werd een verzoekschrift, ondertekend door negentig franse bisschoppen, naar Rome gezonden, waarin om een nader onderzoek van de vijf stellingen werd gevraagd. Op 31 mei 1653 volgde de veroordeling van de vijf stellingen door de bulle *Cum occasione* van Innocentius X. Beide bullen zijn, evenals later *Vineam Domini*, *Unigenitus* en *Pastoralis officii*, ontworpen door een speciaal daartoe ingestelde pauselijke commissie, waardoor invloedrijke curiefiguren op de inhoud van het pauselijk document al te grote invloed konden uitoefenen.³ Ook deze veroordeling maakte geen einde aan de twisten, te minder daar de schijn was gewekt dat de bulle niet op onpartijdige wijze tot stand was gekomen, maar onder pressie van de kardinalen Pallavicini s.j., lid van het H. Officie en consultor van de door de paus ingestelde commissie van onderzoek, en Albizzi, assessor-generalis van het H. Officie en secretaris van genoemde commissie. Bovendien werd in het gallicaanse Frankrijk een pauselijke constitutie niet zonder meer aanvaard.

De discussies liepen uit op haarkloverijen rond de vraag, of de vijf stellingen in de *Augustinus* voorkwamen. De jansenisten immers verklaarden zich wel bereid de vijf stellingen te veroordelen, maar zij ontkenden dat deze in het boek van Jansenius zouden voorkomen. Ofschoon de H. Stoel dit onderscheid tussen de *quaestio juris* en de *quaestio facti* volstrekt verwierp, sleepten de twisten zich voort, geheel in strijd met de absolutistische doelstellingen van Mazarin en Lodewijk XIV, die het jansenisme wilden doen verdwijnen en daarvoor bij Rome steun zochten. Om aan de verdeeldheid onder de franse geestelijkheid een einde te maken nam de *Assemblée du clergé* in 1657 een door Pierre de Marca, aartsbisschop van Toulouse, voorgesteld formulier aan en verplichtte de franse geestelijkheid tot ondertekening daarvan. Deze verplichting werd opnieuw vastgelegd door de *Assemblée du clergé* op 25 januari 1661, waarna de paus er zijn goedkeuring aan gaf en de koning haar bevestigde.⁴ Reeds op 16 oktober 1656 had Innocentius' opvolger Alexander VII door de bulle *Ad sacram beati Petri sedem* de vijf proposities veroordeeld. Tijdens de *lit de justice* van 19 december 1657 dwong Lodewijk XIV het parlement deze bulle in zijn registers in te schrijven, nadat het parlement niet had voldaan aan de desbetreffende wens van de koning, uitgedrukt in de *lettres patentes* van 4 mei 1657.⁵

Na de dood van Mazarin in maart 1661 nam de franse koning de macht alleen in handen; hij was vastbesloten de eenheid in zijn rijk te herstellen en aan de theologische twisten een eind te maken; tot dit doel richtte hij een

Conseil de conscience op, waarin Pierre de Marca zitting kreeg. In een koninklijke verklaring van 23 april 1664 verplichtte de koning alle bisschoppen tot ondertekening van het formulier van de *Assemblée* en hij dreigde met inbeslagname van inkomsten in geval van weigering. Tevens verzocht hij de paus de ondertekening verplicht te stellen. De constitutie *Regiminis apostolici* van 15 februari 1665 schreef de ondertekening voor van een enigszins gewijzigd formulier, dat de geschiedenis zou ingaan als het Formulier van Alexander VII. De ondertekenaar hiervan verklaarde onder ede zich aan de pauselijke constituties van 31 mei 1653 en van 16 oktober 1656 te onderwerpen, en de vijf stellingen uit het boek *Augustinus* van Jansenius, 'in sensu ab eodem auctore intento' te verwerpen en te veroordelen, zoals de Apostolische Stoel die door genoemde constituties had veroordeeld. De koning liet op 29 april 1665 de bulle *Regiminis apostolici* met het Formulier door het parlement registreren. De ondertekening ervan diende te geschieden 'purement et simplement, sans user aucune distinction, interprétation ou restriction'.⁶ Het franse verlangen aan de twisten een einde te maken en de vreedelievende houding van Clemens IX (1667-1669) en diens opvolgers, leidden tot een schijnbare vrede in de strijd rond het Formulier: de *Pax Clementina*. De jansenisten waren bereid de vijf proposities te veroordelen zonder zich uit te spreken over de vraag of deze in het werk van Jansenius voorkwamen. Dit 'eerbiedig stilzwijgen' over de *quaestio facti* maakte een voorbehoud bij de ondertekening van het Formulier mogelijk. Het einde van de openlijke twisten verleidde nuntius Bargellini ertoe omstreeks 1670 aan het staatssecretariaat te berichten dat het jansenisme uitgedoofd was. Eenzelfde mening kwam tot uitdrukking in een geschrift van een der leiders van de jansenisten, Antoine Arnauld, die het deed voorkomen alsof het jansenisme slechts een spookbeeld, een door de jezuiten verzonnen 'fantôme' was. Het steeds aanmatigender gallicanisme van de franse koning en de daardoor toenemend gespannen verhouding tot de H. Stoel deden de twisten rond het jansenisme op de achtergrond geraken. Zelfs deed zich het 'bedrieglijke verschijnsel van een omkering der bondgenootschappen' voor, toen de bisschoppen, die zich het krachtigst verzet hadden tegen een onvoorwaardelijke veroordeling van het jansenisme, zich ontpopten als de meest standvastige tegenstanders van het streven van de koning, zich, in de regaliënstrijd, de inkomsten uit vacante beneficies toe te eigenen.

Onder het pontificaat van Innocentius XI (1676-1689) bereikte de caesaropapistische politiek van de koning een hoogtepunt in de Verklaring van 1682; dat aan de andere kant de strenge paus niet volstrekt afwijzend stond tegenover het jansenisme, blijkt uit zijn veroordeling in 1679 van een aantal laxistische stellingen uit de *Morale pratique des Jésuites*, die hem door toe-

doen van Arnauld onder ogen waren gekomen; bovendien heeft hij er in die tijd serieus over gedacht Arnauld met de kardinaalshoed te vereren. Het 'schrikbeeld van een anti-nationaal monsterverbond van de romeinse curie met de franse jansenisten' in een gezamenlijke strijd tegen de godsdienstige dwingelandij van de Zonnekoning versterkte, evenals de influisteringen van zijn jezuïeten-biechtvader père La Chaise, in Lodewijk XIV het verlangen de godsdienstige eenheid binnen zijn rijk te forceren. Verscherpte maatregelen tegen de protestanten — intrekking van het Edict van Nantes in 1685 — en tegen de jansenisten waren het gevolg. Vele hugenoten en jansenisten vluchtten naar de Nederlanden; onder meer Dom Gerberon, Arnauld en Quesnel, die van 1685 tot 1694 bij elkaar woonden.⁷ Sedert de ambtsperiode van Michael Baius (1513-1589) was de oudste universiteit in de Nederlanden een middelpunt gebleven van een sterk door Augustinus beïnvloede theologie; de twisten tussen rigoristen en laxisten en tussen gallicanen en ultramontanen brachten het verplichtend karakter van pauselijke veroordelingen en de pauselijke onfeilbaarheid in het geding en vestigden opnieuw de aandacht op de verhouding kerk-staat.

Door deze steeds belangrijker wordende moraal-theologische en kerkrechtelijke aspecten werd het jansenisme een maatschappelijk verschijnsel met raakpunten in allerlei gebieden van het dagelijks leven.⁸ Dat het 'jansenisme' — naar een Hollander genoemd — in de Zuidelijke Nederlanden tot ontplooiing en bloei kwam, zal althans voor een deel verklaard moeten worden uit de wat puriteins-rigoristische kleur, die de katholieke restauratie onder de Aartshertogen aannam, en de invloed dezer soevereinen op de samenstelling van het episcopaat. Hun voorkeur ging daarbij naar gestrengere en wettische figuren als de aartsbisschop Jacob Boonen uit. In heel de kerk der Contra-Reformatie kwamen 'rigoristen' en 'laxisten' min of meer tegenover elkaar te staan, maar nergens werd dat 'rigorisme' zozeer van hogerhand gesteund als in de Nederlanden, in de Zuidelijke door de meeste bisschoppen, in de Noordelijke door de apostolisch-vicarissen.

Na de dood van Arnauld in 1694 trad Quesnel als leider van de jansenistische beweging op de voorgrond. Deze verbond jansenistische leerstellingen met gallicaanse doctrines zoals die vooral door Richer waren verkondigd, zodat het quesnellisme als het ware een vermenging werd van een pessimistische kijk op de menselijke natuur en daaruit voortvloeiende strenge moraalvoorschriften van een overwegend juridisch-casuïstiek karakter, met een soort van democratisch kerkbegrip, waarin pastoors, bisschoppen en de paus gezien werden als bedienaren van de gemeenschap der gelovigen. Doordat het quesnellisme van een onverzoenlijke jezuïetenafkeer blijk gaf en de invoering van de volkstaal in de liturgie en het bijbellezen door leken vóór-

stond, werd het in Rome als uiterst kwaadaardig opgevat; dit te meer wegens zijn extreem anti-curialisme, gekoppeld aan een geprononceerd episcopalisme, waarvan de mogelijkheid van appél tegen pauselijke beslissingen op een algemeen concilie een wezenstrek is.⁹ Overwegende invloed op de totstandkoming van deze juridische ecclesiologie had Zeger Bernhard van Espen (1646-1728), hoogleraar in het kerkelijk recht te Leuven. Zijn ideeën zette hij duidelijk uiteen in: *Jus ecclesiasticum universum*, waarvan in 1700 de eerste druk verscheen, gevolgd door vele herdrukken nadien. Dit standaardwerk werd de katechismus voor alle episcopalistische, conciliaire, anti-curiale stromingen in het Europa van de XVIIIe eeuw. Het leverde de grondslagen voor het febronianisme, voor de kerkelijke politiek van keizer Jozef II en voor de *Constitution civile du clergé* van 1791 met het tien jaar later gevolgde concordaat tussen Napoleon en Pius VII. Van Espen sprak zich uit voor het recht van het metropolitaan kapittel van Utrecht om vrij zijn aartsbisschop te kiezen, waarop dit kapittel op 27 april 1723 overging tot de keuze van Cornelis Steenoven, de eerste aartsbisschop van de Oud-Katholieke Kerk van Utrecht. Wegens zijn protesten tegen bisschoppelijke dwangmaatregelen, toegepast op degenen, die weigerden het Formulier zonder restrictie te tekenen en de bulle *Unigenitus* te aanvaarden, moest de tweeëntachtig jaar oude hoogleraar in 1728 uit Leuven naar Maastricht uitwijken, vanwaar hij vertrok naar het seminarie van de Oud-Bisschoppelijke Clezerij te Amersfoort, waar hij nog hetzelfde jaar overleed.¹⁰

Het quesnellisme onderscheidt zich van de vroegere fase van het jansenisme door 'zijn streven om in het driehoeksdrama Rome-Gallicaanse Kerk-Jansenisme de eerste partner te verruilen voor de tweede'.¹¹ Kenmerkend voor de tweede fase van het jansenisme is ook het ontwijken van ondubbelzinnige uitspraken en de neiging om op grond van spitsvondige ontsnappingsclausules, gedane beloften onverbindend te verklaren. Het duidelijkst manifesteert zich deze trek in de gedragslijn van degene, die in de eerste decennia van de XVIIIe eeuw leiding moest geven aan het aartsbisdom Parijs: Louis Antoine kardinaal de Noailles (1651-1729).

Zolang Maximiliaan Emanuel van Beieren als gouverneur-generaal in de Spaanse Nederlanden de scepter zwaaid, bleven deze aan franse jansenistische uitwijkelingen een gastvrij onderkomen bieden, maar toen de franse koning zich, in het begin van de spaanse successieoorlog, van deze streken had weten meester te maken, was het met de rust van de *émigrés* gedaan. Door een doeltreffende samenwerking tussen de zeer anti-jansenistische mechelse aartsbisschop Humbert de Précipiano en de franse koning, waarbij de jezuïeten opsporingsdiensten verrichtten, werden dom Gerberon en Quesnel in 1703 te Brussel verrast en gevangen genomen; Quesnel wist naar Amsterdam te

ontsnappen, maar uit hun in beslag genomen papieren kon de franse regering gevolgtrekkingen maken omtrent de grootte van de jansenistische beweging.

Lodewijk XIV en zijn kleinzoon Filips V van Spanje drongen er bij de paus op aan, dat hij in een duidelijke uitspraak een veroordeling over het jansenisme en over de *silence respectueux* inzake de *quaestio facti*, waarmee vele jansenisten hun voorbehoud bij de ondertekening van het Formulier van Alexander VII motiveerden, zou vervatten. De veroordelingen door Innocentius X en Alexander VII werden opnieuw bekrachtigd, het 'eerbiedig stilzwijgen' werd veroordeeld, de vijf stellingen moesten met 'mond en hart' worden verworpen en een onvoorwaardelijke ondertekening van het Formulier werd voorgeschreven door de bulle *Vineam Domini Sabaoth*, welke Clemens XI op 15 juli 1705 deed publiceren, nadat de ontwerpconstitutie te voren ter beoordeeling was voorgelegd aan enige franse autoriteiten, onder wie procureur-generaal d'Aguesseau en de parijse aartsbisschop.¹²

In Frankrijk verliep de acceptatie van de bulle geenszins zonder sterke tegenstand van de jansenisten, van de parlementen en van vele bisschoppen, welke laatsten uiteindelijk het pauselijk document aanvaardden, zij het met de nodige restricties, in de volgende stellingen vervat: dat volgens goddelijk recht de macht om over zaken van kerkelijke leer te oordelen aan de bisschoppen toekwam; dat pauselijke constituties eerst voor de hele kerk bindend waren, wanneer zij door de bisschoppen waren aangenomen en dat deze aanneming tot de rechtsmacht van de bisschoppen behoorde.¹³ Het gallicanisme van de bisschoppen verhinderde aldus dat de bulle, nog wel door de koning gevraagd, kon bijdragen tot de uitroeiing van het jansenisme in Frankrijk. Dit ging zich steeds meer van gallicaanse doctrines bedienen om voor sancties uit Rome gevrijwaard te blijven. Het jansenisme als oppositiestroming met zekere democratische elementen verwierf de steun van de parlementen, traditionele bolwerken van het verzet tegen het vorstelijk absolutisme. Juist doordat de vorst trachtte door middel van pauselijke bullen het jansenisme te verslaan, gingen de belangen van de oppositie-groepen tegen Rome en Versailles samenvallen, zodat parlementair gallicanisme en quesnellisme versmolten tot '*le parti*' die, spelend op de publieke opinie door van de drukpers gebruik te maken, de stormram werd waarmee op het eind van het ancien régime het absolutistisch koningschap en de geprivilegieerde roomse staatsgodsdienst een dodelijke slag werd toegebracht.

De *Réflexions morales* van Quesnel werden bij de breve *Universi Domini gregis* van 13 juli 1708 veroordeeld; maar ook dit pauselijk schrijven stuitte op verzet van jansenisten en gallicanen. De hoofdfiguur van dit verzet werd de aartsbisschop van Parijs die, nog als bisschop van Châlons-sur-

Marne, voor de uitgave van Quesnels werk in 1695 een warme aanbeveling had geschreven.¹⁴ In 1696 tot aartsbisschop van Parijs benoemd, werkte De Noailles nauw samen met Bossuet, met wie hij reeds jaren bevriend was; evenals deze verwierp hij de pauselijke onfeilbaarheid en was hij de overtuiging toegedaan, dat de bisschoppen moesten waken tegen curiale machtsuitbreiding.¹⁵ Op verzoek van de koning werd De Noailles in 1700 tot kardinaal verheven en noch de paus noch de koning heeft toen vermoed, welke moeilijkheden de immer aarzelende kardinaal, van wie niemand goed wist of hij jansenist moest heten of niet, Rome en Parijs zou bezorgen. Wel liet De Noailles er geen twijfel over bestaan, dat hij een verbeterd vijand was van de jezuïeten, aan wie hij in zijn bisdom de zielzorg verbood. Hij schrok er niet voor terug de koning aan te sporen zijn jezuïeten-biechtvader Le Tellier te ontslaan, daar het geweten van Zijne Majesteit, zoals hij zei, niet veilig was in handen van dit soort lieden.¹⁶

Ondanks de opheffing van Port-Royal, dat was blijven weigeren *Vineam Domini* te aanvaarden — in 1711 was op koninklijk bevel het klooster zelfs met de grond gelijk gemaakt —, ondanks pauselijke en koninklijke verbodsbepalingen bleef het quesnellisme zich uitbreiden. Hoe verward de toestand ook na *Vineam Domini* gebleven was, blijkt wel hieruit, dat Fénélon, een van de meest principiële bestrijders van het jansenisme, van mening was geweest dat hij de ondertekening van het Formulier niet langer kon eisen, toen Clemens XI in 1705, ondanks alle op hem uitgeoefende aandrang, geweigerd had in zijn bulle *Vineam Domini* een beslissende uitspraak te doen over de onfeilbaarheid in dogmatische feiten.¹⁷ De meeste benedictijnen van de strenge congregatie van St. Maur, waartoe ook de bekende dom Gerberon behoorde en verder veel oratorianen, augustijnen en ongeschoeide carmeliëten, waren aanhangers van de strenge genadeleer en de rigoristische moraal van de *Réflexions morales*; ook zij betrachtten grote reserve ten aanzien van roomse decreten.

In een nieuwe poging dit quesnellisme uit te roeien verlangde de oude koning, beïnvloed door Le Tellier, door zijn bigotte echtgenote Madame de Maintenon en door Fénélon, in 1711 een nieuwe pauselijke veroordeling van Quesnel. De vorst nam zich voor en beloofde aan Rome de nieuwe bulle tot staatswet te verklaren en met alle middelen de aanvaarding ervan te zullen afdwingen. Na jarenlange voorbereidingen met geregeld overleg tussen Rome en Versailles via de franse zaakgelastigde bij de H. Stoel, kardinaal De La Trémoille, ondertekende Clemens XI op 8 september 1713 de constitutie *Unigenitus Dei Filius*, in de totstandkoming waarvan het persoonlijk aandeel van de paus zeer belangrijk geweest moet zijn.¹⁸ *Unigenitus* veroordeelde de ideeën van Quesnel in honderd en één stellingen, waarvan er geen zo-

veel stof deed opwaaien als stelling XCI: 'De vrees voor een niet gerechtvaardigde excommunicatie mag ons nooit weerhouden onze plicht te doen. Men geraakt nooit buiten de kerk, ook al schijnt men eruit verbannen te worden door de slechtheid der mensen, wanneer men door de liefde verbonden is met God, Jezus Christus en de kerk zelf'.¹⁹ Deze werd aanleiding tot onverkwikkelijk gekijf en liefdeloze verdachtmakerij, waardoor een klimaat ontstond van ontvankelijkheid voor de spotternijen van de verlichtingsfilosofen tegen het geïnstitutionaliseerde christendom. 'De bulle *Unigenitus* — geboren uit het echtverbond van de romeinse curie met het koninklijk gallicanisme — is de brug geworden waarop de gallicaanse gevoelens van de lagere *clergé*, de *curés*, en het parlementair gallicanisme elkaar gevonden hebben', zoals een hedendaags geschiedschrijver het uitdrukt.²⁰

Omdat in Rome al degenen, die zich verzetten tegen de steeds verder opdringende macht van de romeinse curie als '*giansenisti*' en '*refrattari*' gedoodverfd werden, heeft het begrip jansenist na de bulle *Unigenitus* een betekenis gekregen, die Arnauld en ook Quesnel er niet aan hebben willen geven. Het werd niet ten onrechte vereenzelvigd met partijschap tegen de Sociëteit van Jezus; maar daarom is het nog niet gerechtvaardigd in de rationalistische kritiek van de verlichtingsfilosofen op het traditionele christendom en op het absolutistisch koningschap een vorm van jansenisme te zien. Ook is het een misverstand te menen dat de richeristische stromingen onder de lagere geestelijkheid, welke tendeerden naar een protestants democratisch kerkbegrip, parallellen zouden vertonen met het quesnellistische denken over de maatschappelijke hiërarchie.²¹ De jansenistische leiders in de strijd tegen *Unigenitus* waren krachtige verdedigers van de absolute onafhankelijkheid der vorsten volgens goddelijk recht, maar tegelijkertijd verdedigden zij de soevereiniteit van de geestelijke macht op eigen terrein, stonden zij veelal afwijzend tegenover de uitgebreide bemoeienis van de staatsregering met religieuze aangelegenheden en eisten zij voor de geestelijke macht een volledige vrijheid van ambtsuitoefening op. Bij het verdedigen hiervan vonden zij in de parlementen bondgenoten, die vaak uit minder ideële motieven — zoals regionaal chauvinisme, verzet tegen belastingeisen of handhaving dan wel verkrijging van bepaalde privileges — het hoofd boden aan de centrale regering.

Volgens de gallicaanse wetgeving kon de bulle pas kracht van wet krijgen na te zijn aangenomen door de bisschoppen op een *Assemblée du clergé* en na door de koning met *lettres patentes* bekrachtigd en door de parlementen geregistreerd te zijn. Met deze vereisten was de in de curie in het algemeen overheersende zienswijze, volgens welke pauselijke bullen overal ter wereld bindend waren zodra zij in Rome waren gepromulgeerd, zonder elders een nieuwe publicatie van node te hebben, in strijd.²² Hoe het gallicanisme van

parlementsleden, die waakten voor absolute onafhankelijkheid van de vorst en een placet-recht opeisten voor de publicatie van pauselijke stukken, een steun werd voor het gallicanisme van de bisschoppen, die niet wilden dat hun ambt door pontificale machtsaanspraken zou devalueren, wordt gedemonstreerd in een uitlating van de procureur-generaal en latere kanselier d'Aguesseau: 'Laissons aux Romains l'usage d'un bref qui ne doit avoir été fait que pour Rome. Le pouvoir des Evêques n'est plus qu'un titre vain et inutile, si le pape a droit de venir faire ici leurs fonctions'.²³

Op voorstel van Fénelon en Madame de Maintenon deed de koning een spoedvergadering bijeenkomen van de kardinalen en bisschoppen, die zich in Parijs en omgeving bevonden. De eerste zitting hiervan vond plaats op 29 oktober 1713, onder voorzitterschap van De Noailles, die inmiddels zijn goedkeuring van de *Réflexions morales* had ingetrokken. Aanstonds vormde zich een groep van 41 'acceptanten', waarvan kardinaal De Rohan, aartsbisshop van Straatsburg, de woordvoerder was. Deze pleitte voor het opstellen van een mandement van aanvaarding van de bulle, door alle bisschoppen in hun dioceses af te kondigen. De oppositie-groep van negen bisschoppen onder leiding van De Noailles, wenste aanvaarding onder toevoeging van een nadere verklaring van de veroordeelde stellingen. Op aandringen van de koning werd een commissie gekozen, die tot taak kreeg de tegenstellingen te overbruggen en het hele episcopaat tot aanvaarding van de bulle te overreden. De centrale figuur in deze commissie werd de aartsbisshop van Auch, de pas kardinaal geworden Polignac. Omzichtig manoeuvrerend tussen De Rohan en De Noailles, trachtte deze ervaren diplomaat de partijen tot elkaar te brengen, maar zijn opzet mislukte en hem werd zowel door Rome als Versailles verweten teveel partij te hebben getrokken voor De Noailles. Melchior de Polignac (1661-1741), geboortig uit een zeer oude adellijke familie in Auvergne, had na briljante studies aan de jezuïeten-colleges van Clermont en van Harcourt te Parijs, aan het seminarie St. Sulpice en aan de Sorbonne, de cisterciënser-abdij van Bonport in Normandië in *commende* ontvangen. Daarmee begon hij een carrière als hofprelaat op te bouwen. Na de dood van Innocentius XI in 1689, verbleef hij als conclavist van kardinaal De Bouillon te Rome en in 1693 werd hij door Lodewijk XIV benoemd tot ambassadeur in Polen, met de opdracht Polen en Turken samen op te zetten tegen het Habsburgse Rijk en de prins De Conti op de poolse troon te brengen na de dood van koning Sobieski. Deze politiek mislukte en Polignac werd door de koning naar zijn abdij verbannen (1698).

Dat de aalgladde abt zijn reputatie van meestervleier niet ten onrechte verwierf, moge blijken uit de felicitatie, die hij vanuit zijn abdij aan de franse koning zond, toen deze zijn kleinzoon op de spaanse troon had weten te

krijgen: 'Continuez, Sire, à vous combler de gloire; si je ne puis obtenir la fin de mes malheurs, j'espère au moins que vos prospérités me les feront oublier'.²⁴ In 1701 mocht de abt van Bonport weer aan het hof verschijnen en in 1704 nam hij de door de dood van Bossuet opengevallen plaats in de *Académie Française* in. Op voorspraak van De Noailles tot auditeur bij de romeinse Rota benoemd, verbleef hij van 1707 tot 1709 in Rome en trachtte daar samen met Trémoille de paus van diens pro-keizerlijke en anti-franse houding, vooral ten aanzien van Zuid-Italië, af te brengen. Als gevolmachtigd minister nam hij deel aan de voor Frankrijk zeer vernederende vredesbesprekingen van Geertruidenberg, waar hij in ergernis en verveling een niet ongeestig epigram heeft gemaakt, dat in 1710 te 's-Gravenhage circuleerde:

'Invitat populus ad pacis foedera Petkum
Atque olea instructus bella valere jubet
Parturiunt montes Geertrudis: ridiculus mus
Nascitur obstetrix digna puerperio'.²⁵

Terwijl Polignac deelnam aan de onderhandelingen te Utrecht, waar hij een politiek van franse toenadering tot Engeland bewerkstelligde, bereikte hem begin 1713 het bericht, dat hij de vurig begeerde en door bemiddeling van 'Old Pretender' Jacobus III verkregen kardinaalshoed te Parijs in ontvangst kon komen nemen.

Een commissie onder leiding van De Rohan ontwierp een mandement van aanvaarding, dat op 5 februari 1714 door de acceptanten werd goedgekeurd en ter afkondiging aan hun niet in de hoofdstad aanwezige confraters doorgezonden. In de daarop volgende maanden werd in 112 van de 126 franse bisdommen het acceptatie-mandement gepubliceerd, maar dit betekende geenszins, dat in al die bisdommen de bulle algemeen aanvaard werd en dat tegen het verkondigen van door de bulle veroordeelde stellingen werd opgetreden. Sommige bisschoppen verzuimden dit uit laksheid of scepticisme, andere lieten op grond van doctrinaire overwegingen krachtig optreden tegen de opposanten achterwege.²⁶ Daar de tegenstellingen tussen acceptanten en opposanten onoverkomelijk bleken, maakte de koning begin februari 1714 een eind aan de vergaderingen, nadat De Noailles en een aantal bisschoppen onder wie De Langle van Boulogne, De la Broue van Mirepoix, De Caylus van Auxerre, Colbert van Montpellier en Jean Louis Gaston de Noailles, bisschop van Châlons-sur-Marne en broer van de parijse aartsbisschop, herhaaldelijk van hun verzet tegen de bulle hadden blijk gegeven. Deze opposanten droegen kardinaal De Noailles op, de paus om nadere explicaties bij de bulle te vragen. De koning verbood de kardinaal aan het hof te verschijnen en de andere tegenstanders van de bulle werden naar hun diocesen verbannen. Op 25 februari 1714 publiceerde de aartsbisschop van Parijs een

herderlijk schrijven, waarin hij de meningsverschillen binnen de *Assemblée du clergé* bekend maakte en de priesters die de bulle zouden aanvaarden de uitoefening van hun ambt verbood; tegelijkertijd echter verbood hij *Le Nouveau Testament* van Quesnel. Dit voorbeeld werd gevolgd door een aantal andere bisschoppen, maar de paus veroordeelde al deze mandementen bij verschillende decreten.²⁷ Ten tijde van de *Assemblée du clergé* van 1714 circuleerde in Parijs dit spotrijmpje, waarin de kardinalen De Rohan, Polignac, d'Estrées en De Noailles gekarakteriseerd werden:

'France, plains ta misère, de tous les cardinaux français voici le caractère,
L'un est joly, poly, galand, l'autre est un fade courtisan,

Le plus vieux est un rusé politique et le plus saint un hérétique'.²⁸

De koning gebod bij *lettres patentes* van 14 februari 1714 de inschrijving van de bulle in de registers van het parlement. De procureur-generaal Henri-François d'Aguesseau stelde het parlement voor de bulle te registreren onder waarborging van de vrijheden van de gallicaanse kerk, de rechten van de kroon en de bevoegdheden van de franse bisschoppen en op voorwaarde, dat de veroordeling van de stellingen betreffende de excommunicatie geen afbreuk zou kunnen doen aan de regels en gebruiken van het rijk en dat met name de vrees voor een ongerechtvaardigde excommunicatie de onderdanen niet van de gehoorzaamheid aan hun vorst en van de naleving van hun verplichtingen jegens de staat zou kunnen afhouden.²⁹ Duidelijk blijkt uit deze voorwaarden, dat de bezwaren van de gallicaanse juristen tegen de bulle van het begin af aan vooral stelling XCI golden. De procureur-generaal, afkomstig uit een magistraten-familie te Limoges, ging met zijn voorliefde voor een augustijnse moraal en zijn anti-curialisme door voor jansenist, maar als man van het openbaar ministerie had hij een hekel aan de jansenistische twisten, die de openbare orde ondermijnden. Evenals de andere leden van het parket van het parijse parlement, de advocaten-generaal Joly de Fleury, Chauvelin en Lamoignon, vroeg hij zich met verwondering af, waarin het verkeerde van sommige uit Quesnels werk getrokken stellingen school. Trouwens niet alleen gallicaanse juristen, maar ook dociele ultramontaanse prelaten als De Bissy, opvolger van Bossuet op de bisschoppelijke zetel te Meaux, braken zich het hoofd over de vraag, waarom sommige van deze stellingen niet orthodox zouden zijn.³⁰

De onjuistheid van stelling XCI is meer dan twee eeuwen na veroordeling nog niet overtuigend aan te tonen, gezien de opmerkingen die J. Carreyre zich genoodzaakt ziet te maken in zijn artikel over *Unigenitus* in de *Dictionnaire de Théologie Catholique*, waar hij zegt dat men in het algemeen de censuren van de kerk moet vrezen en het gezag van de bisschoppen moet respecteren 'même quand ceux-ci abusent de leur autorité'. Buiten de

gevallen van een kennelijk niet gerechtvaardigde excommunicatie mogen de gelovigen, zo vervolgt Carreyre, niet op hun eigen oordeel afgaan om te beslissen of de veroordeling juist is of niet; voor de zekerheid voegt hij hieraan toe dat in twijfelgevallen 'la présomption est toujours en faveur de l'autorité'.³¹ De hedendaagse lezer zal zich zonder grote inspanning wel kunnen voorstellen, dat d'Aguesseau de *communis opinio* vertolkte toen hij stelling XCI 'la croix des théologiens et des principaux magistrats du royaume' noemde.

Op koninklijk bevel registreerde ook de Sorbonne op 10 maart 1714 de constitutie en de professoren die het waagden hiertegen te protesteren, mochten de faculteitszittingen niet meer bijwonen, terwijl vier van hen van de universiteit werden verwijderd. Het openlijk verzet van de meeste bisschoppen en van alle parlementen en theologische faculteiten werd aldus gebroken door de oude despoot, maar de feitelijke tegenstelling in zijn rijk tussen de grote groep acceptanten en de veel kleinere groep opposanten verscherpte zich. De laatsten spuiden een stroom van geschriften ter verdediging van het werk van Quesnel. Het beste hiervan was zonder twijfel *Hexaples*, waarin de stellingen uit *Unigenitus* werden vergeleken met Schrift en Kerkvaders. De beste jansenistische theologen hadden eraan meegewerkt zoals Fouillon, Vivien de Laborde, toentertijd president van het seminarie St. Magloire, en Nivelle die de eindredactie had gehad.³² Zij ontkenden het canoniek gezag van de bulle en uitgaande van gallicaanse principes, eisten zij voor de bisschoppen het recht op te oordelen over de geloofsinhoud. Toen vele bisschoppen mandementen uitvaardigden, waarin op aanvaarding van de bulle werd aangedrongen, eisten deze jansenisten met een beroep op richeristische ideeën, voor de lagere geestelijkheid en voor de leken het recht op zelf over het al of niet aannemen van de bulle te beslissen.³³ Terwijl de koning in 1714 de opposanten met *lettres de cachet* bedreigde, werden de ideeën van Richer en Quesnel door de oratoriaan Vivien de Laborde in zijn *Témoignage de la Vérité* in een nieuwe vorm gegoten. De Laborde pleitte ervoor dat in ieder bisdom de gelovigen aan hun bisschop te kennen zouden geven, welk getuigenis hij in een mandement of op een concilie moest afleggen. Priesters en pastoors, getuigen van de geloofsovertuiging van allen, zouden de groep der vrome leken ten strijde moeten voeren.³⁴ Kanunnik Nicolas Le Gros van Reims had zich, door de fel anti-jansenistische houding van zijn aartsbisschop kardinaal De Mailly, genoodzaakt gezien naar de Verenigde Nederlanden uit te wijken. Na zijn terugkeer publiceerde hij in 1716 *Du renversement des libertés de l'Eglise Gallicane*; hierin eiste hij voor de lagere geestelijkheid het recht op haar eigen bisschop te kiezen, die dan door de aartsbisschop of door de deken van de suffragaan-bisschoppen gewijd zou moeten

worden. Hoewel Le Gros bij dit alles interventie van koninklijke commissarissen niet uitsloot, hekelde hij het toch, dat door het vorstelijk benoemingsrecht, het episcopaat grotendeels bestond uit prelaten, die slaafse dienaren van het koningschap waren en die soms de steun van de koning inriepen om hun gezag tegenover de lagere geestelijkheid te handhaven.³⁵

De constitutionairen, getooid met bruin-witte zijden strikken, deden voor de anti-constitutionairen, herkenbaar aan zwart-rode linten, niet onder in het produceren van pamfletten, brochures en allerlei andere geschriften '*toc-sins*' genoemd, waarin aanvaarding van de bulle, verguizing van Quesnel en onderwerping aan de beslissingen van Rome afwisselend met meer of minder esprit werden aanbevolen. De vechtlustigsten onder de constitutionairen waren de aartsbisschop De Mailly van Reims en de bisschoppen Languet van Soissons, Forbin-Janson van Arles, Belsunce van Marseille en De Bissy van Meaux. Het publiek begon de debatten met hartstochtelijke interesse te volgen; hierdoor werden de tegenstellingen steeds minder genuanceerd en kregen gevoelsargumenten en verborgen rancunes de overhand op objectiviteit en weldoordachtheid in de bewijsvoering. Geestigheid en venijnigheid van stijl werden belangrijker dan de inhoud van het geschrevene.

Eind oktober 1714 publiceerde De Noailles een herderlijk schrijven, waarin een aantal voorwaarden waren geformuleerd, zonder welke de kardinaal de bulle niet kon accepteren. Toen besloot de koning nogmaals het pauselijk gezag te gebruiken om de opposanten tot onderwerping te dwingen. Hij zond een gezant naar de paus met het verzoek zijn fiat te verlenen aan een provinciaal concilie, dat de vorst zou bijeenroepen om de opposanten te doen veroordelen. Onderwijl werden door d'Aguesseau en Polignac nog steeds pogingen in het werk gesteld De Noailles door overreding tot acceptatie te brengen. Aan de plannen van de oude vorst om aan de verdeeldheid rond de constitutie een einde te maken door het bijeenroepen van een nationaal concilie, is door zijn dood op 1 september 1715 een eind gemaakt.

De bepaald niet overmatig godsdienstige regent Philippe d'Orléans liet aanvankelijk de opposanten de vrije teugel en hiervan maakten vele uitgeweken theologen gebruik om naar Parijs terug te keren. Madame de Maintenon werd van het hof verwijderd, De Noailles mocht er weer verschijnen en werd hoofd van de *Conseil de conscience* en de biechtvader des konings Le Tellier werd vervangen door Claude Fleury, 'ni jésuite, ni janséniste, ni ultramontain' (Dorsanne), canonist en auteur van een *Histoire Ecclésiastique*, welke tot aan Rohrbacher het standaardwerk voor kerkgeschiedenis zou blijven. Hij was de opvoeder geweest van de drie *Enfants de France*, de hertogen van Bourgogne, Anjou en Berry, maar na de dood van Bossuet was hij wegens zijn jansenistische sympathieën van het hof verbannen. In de *Conseil de*

conscience, waarin alle godsdienstige aangelegenheden werden behandeld, kregen zitting de parlamentsleden d'Aguesseau, Joly de Fleury en abbé Pucelle, allen verwoede gallicanen met jansenistische sympathieën, en Dorsanne, vicaris-generaal van De Noailles.³⁶

Het parijsche parlement bewees de regent een dienst door het testament van de gestorven koning te casseren en als beloning daarvoor hergaf de regent het parlement, in de verklaring van Vincennes van 15 september 1715, het *droit de remontrance*. Dit was de parlementen ontnomen bij *lettres patentes* van 24 februari 1673, waarin geëist werd: 'enregistrement pure et simple sans aucune modification, restriction ni autres clauses qui en puissent empêcher la pleine et entière exécution'.³⁷ Alle koninklijke akten, van edicten tot *lettres de cachet*, moesten worden ingeschreven in de registers van het parlement, welke inschrijving geschiedde door een arrest. Het *droit de remontrance* nu was het recht van de parlementen een verhoog tegen de regering te houden en aanmerkingen te maken, als deze bij *lettres patentes*, voorzien van het koninklijk grootzegel, bevelen gaf voor het justitieel beheer. De brieven van de regering aan de gerechtshoven waren altijd *lettres patentes*, in tegenstelling tot *lettres closes* of *lettres de cachet*, daar het justitieel beleid geacht werd een openbare aangelegenheid te zijn. Overigens bleef het absolutisme sterker dan de parlementen, want indien de vorst per *lettre de jussion* de registratie van een edict gebod en het parlement dit weigerde met een beroep op het *droit de remontrance*, dan stond de vorst of een *lit de justice* of verbanning ten dienste. Een *lit de justice* was een zitting van het parlement in aanwezigheid van de koning zelf, wiens wil dan wet was; verbanning behelsde schorsing uit het ambt en het verbod zich buiten een bepaalde plaats, meestal het eigen landgoed, te begeven.

De moraalopvatting wars van laxistische compromissen, de houding van verzet tegen de dwang van het kerkelijk gezag en vooral de nationalistische afweerhouding ten aanzien van het romeinse centralistische streven maakten het quesnellisme voor een aantal parlamentsleden zeer aantrekkelijk. Zij hadden door hun strijdbaarheid en ijver veel invloed in de parlementen; als er controversiële kwesties aan de orde kwamen, voerden zij steeds het woord en in hun pleidooien legden zij grote belezenheid in kerkelijk recht en kerkgeschiedenis aan de dag.³⁸

Nadat de parlementen hun mondigheid hadden herkregen, durfden ook de universiteiten een minder gedweë houding aannemen en in de laatste maand van 1716 verklaarden de Sorbonne en enige andere universiteiten dan ook, dat zij de hun door de koning afgedwongen acceptatie van de bulle introkken. Ook vele kanunniken en parochiegeestelijken verklaarden *Unigenitus* in strijd met de tradities van de gallicaanse kerk. De soepele politiek van de

hertog van Orléans, die op verzoek van vele bisschoppen — ook acceptanten — een missie naar Rome had gezonden om nadere explicaties te vragen, die overigens door Clemens XI niet werden gegeven, veroorzaakte juist het tegendeel van wat de regent had willen bereiken: de geschillen tussen de constitutionairen en de anti-constitutionairen liepen steeds hoger op.

Op 1 maart 1717 lieten de bisschoppen Colbert van Montpellier, Soanen van Senez, De Langle van Boulogne en De la Broue van Mirepoix voor een Parijse notaris een akte verlijden van appèl op een toekomstig oecumenisch concilie tegen de veroordeling door *Unigenitus* van een aantal stellingen betreffende de excommunicatie en tegen de aantasting van 'l'autorité légitime de tous les évêques en général, les sacrées libertés du Royaume'. De vier bisschoppen constateerden, dat de veroordeling in die pauselijke constitutie een rechtstreekse aanval inhield op de fundamenten van de kerkelijke hiërarchie, op de heilige rechten van de bisschoppen, op de vrijheden van het koninkrijk en op de door de Kerkvaders unaniem aangehangen overtuiging, dat niet alleen de persoon van Petrus, maar de kerk in haar geheel de sleutels van het koninkrijk der hemelen had ontvangen. Vervolgens citeerden zij in de akte van appèl de stellingen XC, XCI en XCII als volgt: 'C'est l'Eglise qui en a l'autorité de l'excommunication, pour l'exercer par les premiers pasteurs, du consentement au moins présumé de tout le corps'; 'La crainte d'une excommunication injuste ne nous doit jamais empêcher de faire notre devoir. On ne sort jamais de l'Eglise lorsqu'il semble qu'on en soit banni par la méchanceté des hommes, quand on est attaché à Dieu, à Jesus-Christ et à l'Eglise même par la charité'; 'C'est imiter St. Paul que de souffrir en paix l'excommunication et l'anathème injuste, plutôt que de trahir la vérité ou rompre l'unité'. Ook vermeldde de appellerende bisschoppen, dat paus Clemens XI een op 17 maart 1714 gedateerde breve aan de geestelijkheid van Frankrijk had gezonden, waarin aan de bisschoppen geen andere taak leek te worden overgelaten, dan de decreten van de paus uit te voeren.³⁰

Enige dagen later begaven de bisschoppen zich persoonlijk naar de Sorbonne om daar hun appèl bekend te maken. Van de 110 aanwezige theologen betuigden er 97 hun bijval. Dit beroep op een algemeen concilie bracht de regent tot een krachtiger houding tegenover de anti-constitutionairen, hoewel hij zijn pogingen de geschillen door een vergelijk — *accommodement* — uit de wereld te helpen, nog niet helemaal opgaf. De appellanten-bisschoppen moesten de hoofdstad onmiddellijk verlaten en werden naar hun diocesen verbannen; de syndicus van de Sorbonne, Ravechet, werd verbannen naar Bretagne, op weg waarheen hij kwam te overlijden. De notaris voor wie de akte van beroep verleden was, belandde in de Bastille en de theologische faculteit werd het vergaderen verboden. Toch sloten zich binnen korte

tijd velen bij het appèl aan: de bisschoppen Bethune van Verdun en Verthamon van Pamiers, de theologische faculteiten van Reims en Nantes, de universiteiten van Poitiers en Caen en vele seculiere en reguliere geestelijken, vooral oratorianen, mauriners, feuillanten, vele dominicanen, de congregatie van St. Genoveva en de reguliere kanunniken van St. Victor, terwijl daarentegen natuurlijk de jezuïeten en ook franciscanen en lazaristen zich van het appèl afzijdig hielden.⁴⁰ De Noailles appelleerde op 3 april 1717, maar hij maakte zijn appèl voorlopig slechts bekend aan enige ingewijden, onder wie De Caylus van Auxerre, die zelf eveneens in het geheim appelleerde op 14 mei 1717, nadat hij al op 29 maart 1714 en nog op 20 april 1717 mandementen had uitgevaardigd, waarin hij, zij het met enig voorbehoud, de bulle *Unigenitus* had aanvaard.⁴¹ Nog enige andere bisschoppen, die zich van het begin af aan tegen de bulle hadden verzet, appelleerden in het geheim.

De hertog van Orléans trachtte het ontbranden van nieuwe twisten te voorkomen door een afvaardiging naar Rome te zenden en de bisschoppen te verzoeken erop toe te zien, dat appèls voorlopig achterwege zouden blijven. Op 7 oktober 1717 gebood hij zelfs per *déclaration royale* over de constitutie te zwijgen in afwachting van nadere verklaringen uit Rome, die wellicht de vrede in de franse kerk zouden kunnen herstellen. De inmiddels kanselier geworden d'Aguesseau gaf in een rondschrijven van 18 oktober 1717 de parlementen opdracht op de nakoming van het zwijggebod toe te zien.⁴² Natuurlijk trachtte ook Rome het rumoer over de constitutie tot bedaren te brengen en op 8 maart 1718 verscheen er een decreet van het H. Officie, waarin het beroep van de vier bisschoppen en de daarop gevolgde bijvalsbetuigingen werden veroordeeld. Dit decreet stuitte echter op gallicaans verzet van parlementen en bisschoppen, die in een gezamenlijk schrijven de regent om steun verzochten tegen 'de macht, die er reeds eeuwen op uit was het bisschoppelijk gezag te ondermijnen'.⁴³

Op 8 september 1718, de vijfde verjaardag van *Unigenitus*, werd in Rome de bulle *Pastoralis Officii* op de daartoe gebruikelijke plaatsen bij wijze van promulgatie aangeslagen. In deze constitutie werd verklaard, dat al degenen, die zich door ongehoorzaamheid aan de H. Stoel van de roomse kerk hadden afgescheiden, door de paus ook als zodanig beschouwd zouden worden. Hoewel door dit pauselijk document de appellanten dus werden geëxcommuniceerd, kwam de term 'excommunicatie' er niet in voor en werd niemand met name genoemd. Volgens het concordaat van Bologna van 1516 behoefde niemand als geëxcommuniceerd te worden beschouwd, die niet met name werd genoemd.⁴⁴ Gegeven om de onderwerping aan *Unigenitus* te bevorderen, werd deze nieuwe constitutie van Clemens XI de aanleiding tot een nieuwe reeks van appèlakten.

De aartsbisschop van Parijs maakte op 24 september 1718 zijn tot dan toe geheim gehouden appèl openbaar, na daags te voren ontslag te hebben genomen als voorzitter van de *Conseil de conscience*; hij appelleerde tegen de nieuwe bulle op 3 oktober en verklaarde de daarin vervatte excommunicatieuitspraak ongeldig, met de motivering dat, in afwachting van het toekomstig concilie, waarop beroep was aangetekend, in deze zaak ook door de paus géén bindende uitspraak kon worden gedaan. Terzelfdertijd gaf de aartsbisschop in een herderlijk schrijven aan zijn diocesanen een uiteenzetting van zijn zienswijze. Vele anti-constitutionairen tekenden nu openlijk beroep aan en een aantal bisschoppen maakte hun tot dan toe geheim gehouden appèl bekend — De Caylus van Auxerre deed dit op 4 oktober 1718 —, zodat het aantal appellanten-bisschoppen opliep tot bijna twintig van de in totaal ongeveer 130 franse bisschoppen.⁴⁶ Ook waren er enige bisschoppen, zoals Bos-suet 'le Petit' van Troyes en Quiqueran van Castres, die niet officieel een akte van appèl ondertekenden, maar die wegens hun openlijke sympathie met degenen, die wel geappelleerd hadden en hun klaarblijkelijke verzet tegen het curiaal dirigisme, door de publieke opinie op één lijn werden gesteld met de echte appellanten. Een hedendaags frans historicus rekent hen tot de 'philojansénistes'.⁴⁶ Alle parlementen van Frankrijk protesteerden naar het voorbeeld van het parijse parlement tegen de nieuwe bulle. In verscheidene arresten werd het de bisschoppen verboden de bulle te aanvaarden, de onfeilbaarheid van de paus te verdedigen en mandementen tegen de appellanten uit te vaardigen. De inquisitie publiceerde op 19 december 1718 een decreet, waarin aan bisschoppen en inquisiteuren bevolen werd al degenen, die iets tegen *Unigenitus* ondernamen, aan te geven. Natuurlijk stuitte ook dit decreet op hevige tegenstand van de franse gerechtshoven.⁴⁷

De adembenemende financiële manipulaties van John Law hielden in de jaren 1718-1720 de gemoederen zó bezig, dat de religieuze twistpartijen op het tweede plan geraakten. d'Aguesseau, in 1717 tot kanselier van Frankrijk en tot zegelbewaarder benoemd, werd in 1718 door de regent weer van deze functies ontheven, omdat hij zich was blijven verzetten tegen de spectaculaire vernieuwingen, welke John Law in het bankwezen had geïntroduceerd. Ook het parlement stelde zich hiertegen teweer en werd, toen het weigerde de bank van Law in een koninklijke bank om te zetten en de *Compagnie des Indes* een eeuwigdurend monopolie voor de koloniale handel toe te kennen, door de regent zelfs verbannen naar Pontoise op 21 juli 1720.⁴⁸ Ook de door Alberoni — een italiaans beroepsintrinsic, die het tot eerste minister van Spanje en kardinaal had gebracht — geïnspireerde samenzwering tegen de regent verwekte voldoende opspraak om de praatgragen en de op sensatie belusten de bulle tijdelijk te doen vergeten. De spaanse gezant in Parijs, Cella-

mare, ensceneerde dit complot in 1718 op een wijze die doet denken aan een opera buffa: de hoofdrolspeelster in deze vertoning, de hertogin van Maine, in haar salon te Sceaux de frivole gastvrouw van een wuft gezelschap, viel door de mand en werd verbannen; door deze affaire compromitteerden zich vele society-figuren onder wie de kardinaal De Polignac, een van de velen van wie gezegd werd dat hij verre van platonische betrekkingen met de hertogin had onderhouden. Hij moest zich terugtrekken in een van de vijf abdijen, die hij inmiddels gecumuleerd had, maar waarvan de toch niet geringe inkomsten ontoereikend waren om zijn schulden te dekken; uit geldgebrek bleef hij weg van het conclaaf na de dood van Clemens XI in 1721. Wel ging hij zich toen voorbereiden op het priesterschap en in september 1722 werd hij, op zestigjarige leeftijd, door de bisschop van Amiens gewijd. In verband met de zalvingsplechtigheden van Lodewijk XV vertoefde hij weer enige tijd aan het hof, maar verder verbleef hij in een van zijn abdijen, tot dat hij zich in het voorjaar van 1724 naar Rome begaf om het conclaaf na de dood van Innocentius XIII bij te wonen. Daar hielp hij mee Orsini tot paus te kiezen, waarvoor hij van de franse regering een dankbetuiging in ontvangst mocht nemen. Hij werd benoemd tot *chargé d'affaires* als opvolger van de intrigant abbé Tencin, die door de pas gekozen paus tot aartsbischop van Embrun werd gewijd.⁴⁹

De discussies naar aanleiding van *Pastoralis Officii* gingen over de vraagstukken betreffende de consequenties van kerkelijke veroordelingen, de onfeilbaarheid van het kerkelijk leergezag en de verhouding tussen het juridisch en leerstellig gezag van de paus en dat van de bisschoppen en het concilie. Weer was het De Noailles die het vuur van de theologische twisten aanwakkerde, nu door zijn herderlijk schrijven van 14 januari 1719, waarin hij de kwestie van het dogmatisch karakter van pauselijke constituties aanroerde op een wijze, die door de Inquisitie werd veroordeeld, wat natuurlijk weer arresten van enige franse gerechtshoven uitlokte.⁵⁰

De regering echter wenste onderhand vrede in de franse kerk. Op 5 juni 1719 was het zwijggebod van 7 oktober 1717 hernieuwd en er werden nog steeds pogingen in het werk gesteld om tot een vergelijk te komen. De vertrouwensman en belangrijkste minister van de regent, diens voormalige opvoeder abbé Dubois, verlangde naar het kardinaalspurper en sloofde zich uit om bij Rome in de gunst te komen. Mooier middel daartoe dan te zorgen voor het herstel van de godsdienstvrede was niet denkbaar. In het voorjaar van 1720 leidden de onderhandelingen tussen constitutionaire en anti-constitutionaire bisschoppen tot een accoord aangaande de formulering van een *Corps de doctrine*, dat bedoeld was als een nadere toelichting op *Unigenitus* en dat zowel door De Rohan en De Bissy als door De Noailles onder-

schreven werd. Op 4 augustus verscheen er een koninklijke verklaring, opgesteld door d'Aguesseau, die na het échec van '*Le système*' van Law weer in genade was aangenomen. Deze verklaring ging uit van het accoord tussen de bisschoppen en verbood verdere aanvallen op *Unigenitus*, op het door de constitutionaire bisschoppen in 1714 afgekondigde mandement van aanvaarding en op het *Corps de doctrine*. De Noailles stelde als voorwaarde voor zijn aanvaarding de registratie van de verklaring van 4 augustus door het parijse parlement. Dit was zijn gedwongen verblijf in de provincie moe en in ruil voor de toestemming weer in Parijs te mogen resideren registreerde het de koninklijke verklaring op 4 december 1720. Wel werden hierbij nagenoeg dezelfde voorwaarden bedongen als voor de registratie van *Unigenitus* in 1714. De door deze registratie tot staatswet verheven verklaring verbood alle discussies over het Formulier en over de constituties *Unigenitus* en *Pastoralis Officii*, verklaarde alle hiertegen uitgebrachte appels nietig en verbood het alsnog te appelleren.⁵¹ Door dit *accommodement* scheen de rust in de franse kerk te zijn teruggekeerd.

De regentschapsregering was definitief van politiek veranderd. Het *laissezaller* tegenover de anti-constitutionairen had plaats gemaakt voor het vaste voornemen met alle mogelijke middelen de aanvaarding van de bulle *Unigenitus* af te dwingen. In de meeste europese staten was de bulle zonder veel ruchtbaarheid geaccepteerd, in de Oostenrijkse Nederlanden had het episcopaat o.l.v. de mechelse aartsbisschop kardinaal d'Alsace de jansenistische weerstanden onder de geestelijkheid en de docenten en studenten van de universiteit van Leuven gebroken; in de Verenigde Nederlanden, gastvrije wijkplaats voor jansenisten voor wie elders de grond te heet onder de voeten was geworden, was op 2 december 1719 Quesnel gestorven, zodat de beweging zonder leiding scheen. Deze werd echter overgenomen door een aantal franse bisschoppen, van wie Colbert en Soanen de meest volhardende vechters tegen de bulle zouden blijken te zijn, alsook De Caylus, in dezen standvastiger dan zijn leermeester en vriend De Noailles.

De appellanten-bisschoppen hernieuwden, het arrest van 4 december 1720 ten spijt, hun appel; ook het dom-kapittel van Parijs appelleerde en het aantal re-appellanten bleef groeien, hoewel de politie de speciale opdracht kreeg op te treden tegen de '*jansénistes*'. Om uit te maken wie daartoe wel of niet gerekend kon worden, gold alleen nog maar het uiterlijke criterium van verwerping of aanvaarding van de beruchte bulle.⁵² Er bleven anti-constitutionaire geschriften verschijnen, al werden op het drukken en uitgeven hiervan strenge straffen gesteld. Overeenkomstig de afspraken van het vergelijk zond De Noailles een mandement van aanvaarding van *Unigenitus* aan Clemens XI, maar het bleek weldra, dat hij een niet eensluidend afschrift van zijn

mandement, waarin een aantal voorwaarden voor aanvaarding waren gesteld, had achtergehouden. De paus verwierp het mandement en weigerde het *Corps de doctrine* dat buiten hem om tot stand was gekomen, goed te keuren, zodat er nog geen vooruitgang geboekt was op de weg, die moest leiden tot pacificatie van de franse kerk.⁵³

Als opvolger van Clemens XI werd op 8 mei 1721 kardinaal Conti gekozen, die de Stoel van Petrus beklom als Innocentius XIII (1721-1724). Hij liet De Noailles weten diens beroep op een concilie als nietig te beschouwen en onvoorwaardelijke aanvaarding van *Unigenitus* van hem te verlangen. Zeven anti-constitutionaire bisschoppen, onder wie Soanen, Colbert en De Caylus, zonden op 9 oktober 1721 de nieuwe paus een schrijven, waarin zij een alle vorige in de schaduw stellende aanval deden op de bulle, die 'de religie aanviel in haar leer, de hiërarchie in haar rechten en de christelijke zedenleer in haar grondslagen en geest'. Zij keurden de manier, waarop de bulle tot stand was gekomen, af, eisten dat degenen, die zich tegen de bulle verzetten, gehoord zouden worden, alvorens veroordeeld te worden, verlangden, dat de paus zich van de bulle zou distanciëren, en verzochten de paus ten slotte een algemeen concilie bijeen te roepen. Wegens een in Wenen veroorzaakte vertraging kwam het schrijven pas in november in Rome aan, waar het in het frans en in het latijn werd gedrukt. De Inquisitie veroordeelde het geschrift in scherpe bewoordingen en in een breve van 24 maart 1722 aan de franse koning verklaarde de paus aangaande *Unigenitus* geen andere opvattingen te koesteren dan zijn voorganger, het als zijn taak te beschouwen het door Clemens XI begonnen werk tot een goed einde te brengen en het schrijven van de zeven bisschoppen als ketters te beschouwen.⁵⁴ Onder de constitutionaire bisschoppen waren het vooral kardinaal De Bissy en de bisschop van Soissons, Languet de Gergy, die felle aanvallen richtten op het geschrift der zeven. De hertog van Orléans liet maatregelen nemen tegen de drukkers en boekhandelaren, die het schrijven in omloop hadden gebracht, en hij liet het veroordelen door de *Conseil du Roi*, nadat een poging het parlement een arrest tegen het geschrift te doen uitvaardigen was mislukt. In de koninklijke verklaring van 11 juli 1722 werd *la signature pure et simple* van het Formulier van Alexander VII voorgeschreven en voor het verkrijgen van beneficies als conditie gesteld.⁵⁵

De veranderde houding van de regent tegenover de tegenstanders van de bulle bracht ook verandering in de bezetting van een aantal invloedrijke posten tewegg. Claude Fleury, fervent gallicaan met jansenistische sympathieën, werd als hofbiechtvader vervangen door de jezuïet Linières. Dit was vooral het werk van bisschop André Hercule de Fleury, die na het ontslag van De Noailles zitting had gekregen in de *Conseil de conscience*. Behalve hij en Du-

bois maakten sinds 1720 ook De Rohan en De Bissy deel uit van deze Raad. André Hercule de Fleury, geboren in 1653 te Lodève als zoon van een belastingontvanger, was van 1698 tot 1715 bisschop geweest van Fréjus 'le plus sec et le plus maigre des diocèses' (Gaxotte), waar hij als vrij gallicaans, doch niet afwijzend ten opzichte van de augustijnse genadeleer en moraal bekend stond, al had hij ook de naam een jezuïetenvriend te zijn. Door toedoen van Le Tellier was hij in 1715 aan het hof gekomen als *précepteur du roi*, de toen vijfjarige Lodewijk XV. Eenmaal aan het franse hof werd hij een overtuigd voorstander van onvoorwaardelijke aanvaarding van *Unigenitus*. Persoonlijke ambitie, zin voor orde, afkeer van godsdienstige troebelen, die de vrede verhinderden, en gehechtheid aan eenheid en bestendigheid binnen de kerk deden hem partij kiezen voor de bulle.⁵⁶ Fleury wist zijn invloed binnen de Raad steeds uit te breiden, totdat hij het beleid ervan geheel kon bepalen. Met onuitputtelijk geduld voerde hij strijd om de tegenstanders van de bulle tot onderwerping te brengen en zijn middelen waren bij voorkeur weinig geruchtmakend: lastige uitgevers, drukkers en boekhandelaren werden bedreigd met *lettres de cachet*, obstinate professoren werden vervangen door regerings- en kerkgetrouwe hoogleraren, vaak jezuïeten, op vacante bisschopszetels werden personen geplaatst die zich niet tegen *Unigenitus* hadden verzet, vrijmoedige magistraten ontvingen een schrijven, waarin zij konden lezen, dat oppositie tegen de bulle geheel in strijd was met de wil van de koning, die eventueel verbanning of een verblijf in een der gevangnissen van zijne majesteit in het vooruitzicht stelde; invloedrijke anti-constitutionaire predikanten werd een spreekverbod opgelegd en seminaries werden van jansenistische smetten gezuiverd. Fleury's belangrijkste hand- langer in deze omzichtige zuiveringsacties was de luitenant-generaal van de parijsse politie, die zijn bevelen rechtstreeks van Fleury of van de *garde des sceaux*, de minister die met het justitieel beleid belast was, ontving. 'Fleury, jusqu'au bout de sa carrière, conservera ces habitudes policières, ce goût des inventions isolées et discrètes, cette préférence pour les combats dans l'ombre'.⁵⁷ Het overlijden van Dubois en van Philippe d'Orléans in 1723 verstevigde de positie van Fleury; hij kreeg ook zitting in de *Conseil d'en haut* en zijn invloed op de jonge koning, die in 1723 meerderjarig was verklaard, was een zekere garantie voor het toenemen van zijn macht. Lodewijk van Bourbon-Condé, opvolger van de regent als eerste minister, werd door de oud-bisschop van Fréjus behendig gebruikt om zijn politiek te sanctioneren: 'l'Evêque agit, le ministre sanctionne'. Het hardnekkig volgehouden streven van Fleury om de oppositie tegen de bulle tot zwijgen te brengen, bleef niet zonder resultaat; de jansenisten zelf legden daarvan getuigenis af: Dorsanne schreef in zijn *Journal* dat de kerk in Frankrijk sinds lang niet zulk een vrede had gekend als sedert de dood van de hertog van Orléans.⁵⁸

De hertog van Bourbon en zijn maîtresse Madame de Prie beginen in 1725 de onvoorzichtigheid Maria Leczinska, met wie de jonge koning pas getrouwd was, te willen uitspelen tegen 's konings opvoeder. Deze ontdekte hun plannen en paste de taktiek toe, waarmee hij in 1722 al eens succes had geboekt: zeker van zijn geestelijke macht over de koning verdween hij met achterlating van een schrijven, waarin hij meedeelde ontslag te hebben genomen wegens overbodigheid. Lodewijk liet de hertog van Bourbon persoonlijk aan Fleury vragen naar het hof te willen terugkeren. Deze kon nu eisen, dat Madame de Prie van het hof werd verbannen, hetgeen geschiedde. Ook de dagen van de hertog waren geteld en op 11 juli 1726 viel hij in ongenade bij de koning, die aankondigde zelf te gaan regeren. Hij liet echter de beleidslijnen van het gehele bestuur over aan zijn opvoeder en de drieënzeventigjarige Fleury was voortaan de werkelijke machthebber; ofschoon hij de titel van *premier ministre* afwees, was hij toen Benedictus XIII hem ook nog tot kardinaal had gecreëerd, even machtig als de kardinaal-ministers Richelieu en Mazarin het in hun tijd geweest waren. Hij omringde zich met een aantal kundige en ijverige magistraten, die het land volgens zijn aanwijzingen bestuurden. Tot luitenant-generaal van politie benoemde hij in november 1726 Hérault en het jaar daarop werd Germain Louis de Chauvelin, een van de presidenten van het parijse parlement, benoemd tot zegelbewaarder, tevens belast met de zorg voor de buitenlandse politiek, waartoe ook de betrekkingen tussen Frankrijk en Rome gerekend werden. In hetzelfde jaar werd de eveneens uit de kringen van het parijse parlement afkomstige d'Aguesseau, die in 1722 voor de tweede keer bij de hertog van Orléans in ongenade was gevallen, weer kanselier. Van de ministers uit de tijd van het Regentschap handhaafde Fleury alleen: Saint-Florentin, belast met de zorg voor een aantal provincies en voor de *religion prétendue réformée* en Maurepas, minister van marine en secretaris van het *maison du roi*.⁵⁰

Fleury hield de bulle *Unigenitus* niet voor een geloofsregel, ook niet nadat een uitspraak van die strekking was gedaan door het provinciaal late-raans concilie, dat onder leiding van Benedictus XIII in 1725 was gehouden. Dus niet omdat Fleury zo vast overtuigd was van de juistheid van de leerstellingen van de bulle — zijn meer pragmatische dan speculatieve denkwijze bracht hem tot het inzicht dat theologische onenigheden onoplosbaar waren — maar omdat hij zich liet leiden door zijn afkeer van verstoringen van de openbare orde, wenste hij de twisten over de bulle te doen ophouden door aanvaarding af te dwingen.⁶⁰ Daarom vooral trad hij op tegen de extremisten van beide kampen en zo werd hij door querulante opposanten in Frankrijk afgeschilderd als een tirannieke grootinquisiteur, terwijl hem door de romeinse *zelanti* werd verweten niet krachtig genoeg op te treden tegen de 're-

frattari'. Dat Fleury te soepel zou zijn, werd de *zelanti* aangepraat door enige overijverige franse clerici, die niet zonder bijbedoelingen tendentieuze berichten over Fleury naar de romeinse curie zonden. Fleury was hiervan op de hoogte en zo schreef hij bijvoorbeeld aan een curieprelaat, dat een aantal lieden, wier hoofd op hol was gebracht door het verlangen naar de kardinaalshoed, een mateloze ambitie aan de dag legden.⁶¹ Deze toespeling slaat ongetwijfeld op de aartsbisschop van Embrun, zaakgelastigde van Frankrijk bij de H. Stoel tijdens het pontificaat van Innocentius XIII. Deze Pierre Guérin de Tencin stond bekend als een aartsintrigant, die niet afkerig was van simonistische praktijken en die vriendschappelijke betrekkingen onderhield met de grootste curiale zwendelaar, die er rondliep tijdens het pontificaat van Benedictus XIII: Niccolò kardinaal Coscia. Deze echter lanceerde in een gesprek met Polignac betreffende het concilie van Embrun de volgende opmerking over Tencin: 'Il est plus loin du cardinalat que nous ne le sommes des espaces imaginaires'.⁶² Tencin deed alles om als vurig voorvechter van de bulle *Unigenitus* te worden beschouwd en in 1739 gelukte het hem dan ook eindelijk de kardinaalshoed te bemachtigen.

Door de pauskeuze van kardinaal Orsini was bij velen de verwachting gewekt dat Rome minder star zou vasthouden aan de eis van aanvaarding van de bulle *Unigenitus*, maar Benedictus XIII was geheel doordrongen van de hoogheid van het pauselijk ambt en de verstrekkende bevoegdheden ervan en daarom wilde hij de bulle van zijn voorganger onverkort handhaven; wel wenste hij de doctrines van de bulle te verzoenen met de in zijn orde aangehangen leer van de uit zich zelf werkzame genade. Als aartsbisschop van Benevento had hij zijn sympathieën voor zijn ordegenoot de theoloog en kerkhistoricus Noël Alexandre nooit verborgen gehouden en hij had diens *Théologie morale* op het seminarie van Benevento laten gebruiken, terwijl toch Alexandre een ondubbelzinnig tegenstander van de bulle was.⁶³ De paus was dus bereid tegenover de opposanten een verzoenende houding aan te nemen en met hen tot een vergelijk te komen. De Noailles zag zijn kans en zond in aansluiting op zijn felicitatie-brief ter gelegenheid van de pauskeuze — hij had zelf niet aan het conclaaf deelgenomen — een ontwerpverklaring van twaalf artikelen, niet sterk afwijkend van het *Corps de doctrine* van 1720, welke verklaring hij als conditio sine qua non aan zijn aanvaarding wilde verbinden. De paus had in een speciale breve De Noailles tot aanvaarding van de bulle en intrekking van zijn mandement van 1719 aangespoord, maar toch legde hij de twaalf artikelen begin 1725 ter beoordeling voor aan een speciaal daartoe ingestelde commissie van kardinalen, waarin onder meer Corradini, Ottoboni en Paolucci zitting hadden. Deze commissie verwierp de voorstellen van De Noailles en eiste onvoorwaardelijke aanvaarding van de

bulle en herroeping van wat daarmee in strijd was.⁶⁴ Hierdoor werd de indruk gewekt van een merkwaardige driehoeksverhouding tussen aan de ene kant de paus en de parijse aartsbisschop, die naar een oplossing via een vergelijk zochten, en Fleury, die zijn politiek van onvoorwaardelijke aanvaarding van de bulle trachtte door te drukken, in dezen gesteund door een aantal intransigente curiekardinalen, die van mening waren dat elke nadere verklaring afbreuk zou doen aan het kerkelijk gezag. De parijse nuntius Massei trad op als verbindingsschakel tussen de romeinse curie en de regering-Fleury; Polignac trachtte in Rome langs de harde constitutionele politiek van de franse regering heen te werken om de mogelijkheid van een *accommodement* tussen de paus en De Noailles open te laten.⁶⁵

In de breve *Demissas preces* van 6 november 1724 aan de dominicanen, sprak de dominicanerpaus zich uit voor de leer van de uit zich zelf werkzame genade en de voorbeschikking vóór alle verdiensten, die de theologen van de predikheren aan werken van Augustinus en Thomas ontleenden. In dezelfde breve hield de paus echter onverminderd vast aan het 'zeer heilzame oordeel van Clemens XI in de constitutie *Unigenitus*'. Eenzelfde houding nam hij aan op de provinciale synode van Lateranen in 1725, welke de omstreden bulle zelfs tot geloofsregel verklaarde. De jansenisten ontveinsden de uitspraken van de paus ten gunste van de bulle, maar benadrukten diens stellingname ten aanzien van de genadeleer van Augustinus en Thomas en verkondigden dat dit nu juist de leer was van Jansenius en Quesnel. Het weer opleven van de discussies over de genadeleer versterkten Fleury en de vurige constitutionairen in hun mening, dat geen vrede in de franse kerk mogelijk was dan door onvoorwaardelijke aanvaarding van de bulle. De besluiten van de *Assemblée du clergé* van 1725, waarvan de felste appellanten waren uitgesloten, wekten de indruk, als zou de gehele franse clergé zijn weerstand tegen de bulle hebben opgegeven. Fleury, De Rohan en De Bissy trachtten door een schrijven van 9 oktober 1725 de paus te bewegen elke nadere verklaring achterwege te laten, elk vergelijk af te wijzen en onvoorwaardelijke aanvaarding van de bulle te eisen. Deze '*lettre des trois puissances*' deed voor Benedictus XIII het schrikbeeld oprijzen van een constitutioneel schisma in Frankrijk, nu het gevaar voor een jansenistisch schisma daar scheen af te nemen. Tegenover de franse gezant te Rome beklagde de paus zich erover, dat de franse prelaten hem wilden leren de kerk te besturen. Dat hij dat zelf best kon, zou hij laten zien; hij voegde er aan toe zich er wel voor te wachten de hem zo vrijpostig gegeven adviezen op te volgen.⁶⁶ De twaalf artikelen werden nogeens voorgelegd aan de nu met enige kardinalen — onder wie Lambertini en Porzia — uitgebreide commissie, maar zij werden verworpen; de franse constitutionairen, gesteund door de curiekardinalen bleken dus sterker.⁶⁷

Daar de jansenisten zich zeer ingenomen toonden met de breve, die zich letterlijk uitsprak voor 'la grâce efficace par elle-même et la prédestination gratuite sans aucune prévision de mérites, *absque ullis meritis*', terwijl de molinisten de breve trachtten te kleineren tot een 'epistola consolatoria ad fratres suos desolatos'⁶⁸ — de breve was immers op verzoek van de generaal der dominicanen kardinaal Pipia tot stand gekomen — achtte de paus het raadzaam de genadeleer van Augustinus en Thomas in een officiële bulle uiteen te zetten en tegelijkertijd te verbieden de genadeleer van Jansenius en Quesnel als hiermee in overeenstemming voor te stellen. De paus liet deze bulle in het diepste geheim voorbereiden en drukken, maar toen de gezanten van de grote katholieke mogendheden in Rome erachter kwamen, probeerden zij publicatie van de bulle te voorkomen. De pogingen van de kardinalen Polignac, Bentivoglio, Belluga en Cienfuegos, de permanente vertegenwoordigers van Frankrijk, Spanje, Portugal en het Keizerrijk bij het Hof van Rome, hadden tot resultaat, dat de paus de bulle terugverwees naar een commissie, waarvan Corradini het hoofd was. Deze invloedrijke curie-prelaat was de leider van de *zelanti* binnen het college van kardinalen en hij had de gewoonte de vaak starre denkbeelden van deze groepering door te drijven, het voorstellend, alsof de wereldvreemde en politiek onbekwame paus zo stijfhoofdig was. Naar aanleiding van zijn opdracht de ontwerpbulle om te werken, vertrouwde Corradini de procureur-generaal der carmelieten Feydeau toe: 'Si j'en étais le maître, je la déchirerais (la bulle), mais notre bon vieux le veut absolument.'⁶⁹ In een nauwelijks veranderde vorm verscheen op 28 juni 1727 de bulle *Pretiosus in conspectu domini*, waarmee de fanatieke aanhangers van *Unigenitus* niet erg gelukkig waren, terwijl de jansenisten kans zagen de met hun denkbeelden overeenkomende uitspraken luide rond te bazuinen, met verzwijging van de afkeurende passages over Jansenius en Quesnel. Weer was er een document toegevoegd aan de reeks geschriften, die aanleiding tot, inzet van en wapen in de theologische strijd waren.⁷⁰

Na de brief van de drie prelaten en de daarop gevolgde capitulatie van de paus, die immers de twaalf artikelen van De Noailles door de kardinalencommissie had laten veroordelen en die in september 1726 zelfs was gezwicht voor de aandrang, waarmee Polignac het verlenen van de kardinaals-hoed aan zijn opdrachtgever had bepleit, concentreerde de oppermachtige kardinaal-minister zijn aanvallen op de kopstukken van het verzet. Hij trachtte De Noailles te demoraliseren door deze te suggereren, dat hij geheel alleen stond in zijn verzet tegen de bulle. Straffer dan ooit woedde de censuur; het regende arrestatiebevelen; zorgvuldig selecteerden Fleury en zijn rechterhand Hérault hun slachtoffers uit boekhandelaren, drukkers, financiers van anti-constitutionaire geschriften en verbindingsmensen van de par-

tij. Ook de felste constitutionaire prelaten zoals Languet, De Bissy, Forbin-Janson en Belsunce ontvingen het verzoek hun hartstochtelijke bijvalsbetuingen aan de constitutie tot later te bewaren. De met veel moeite tot zwijgen gebrachte anti-constitutionairen moesten immers niet onnodig geprovoceerd worden. Parlementen, religieuze orden en predikanten werd het zwijgen opgelegd en het werd stil rondom de oude en verzwakte aartsbisschop van Parijs.⁷¹ De met zoveel zorg teweeggebrachte stilte werd in 1727 schril verstoord door het verschijnen van een *Relation fidèle de ce qui s'est passé, tant à Rome que de la part du cardinal de Noailles, sur l'affaire de la constitution depuis l'exaltation de N.S.P. le Pape Benoît XIII*. De deining, verwekt door deze getrouwe weergave van goedgerangschikte feiten, aangevuld met onweerlegbare documenten, werd nog verhoogd door het verschijnen van een *Mémoire au sujet du bruit qui s'est répandu d'une prochaine acceptation de la bulle* op 16 mei 1727, waaruit bleek, dat de parijse geestelijkheid haar verzet tegen *Unigenitus* slechts in schijn had opgegeven.⁷²

Toen verholten intimidatie en het schermen met het koninklijk gezag niet voldoende bleken om de gewenste stilte rond de bulle teweeg te brengen, greep Fleury naar het middel van openlijke angstaanjaging. Het meest doeltreffend hiertoe leek openbare veroordeling van rebelse prelaten door een provinciaal concilie. De voorkeur van de paus voor dit in Frankrijk traditionele middel tot handhaving van de kerkelijke discipline was bekend en een bisschoppelijke veroordeling van het openlijk verzet tegen de constitutionaire politiek van de regering zou Fleury zeer welkom zijn. Tijdens de *Assemblée du clergé* van 1725 was voorgesteld provinciale concilies te houden te Rouen en Narbonne, ter veroordeling van Lorraine, bisschop van Bayeux en Colbert, bisschop van Montpellier. Deze quesnellistische prelaten behoorden echter tot de machtigste families van Frankrijk; de hertog van Bourbon en het parlement van Parijs hadden zich dan ook tegen het houden van die concilies verzet en ook Fleury had voorzien, dat een veroordeling van deze bisschoppen teveel stof zou doen opwaaien.⁷³ Toen Fleury eenmaal de macht in handen had gekregen, begon hij uit te zien naar een geschikter slachtoffer voor een conciliaire veroordeling en hij vond dat in de persoon van de bisschop van Senez. Op verzoek van de metropoliet van de kleine kerkprovincie Embrun in de franse Alpen, werd in een koninklijk schrijven van 24 mei 1727 aan Tencin en de bisschoppen op de suffragaan-zetels toestemming verleend voor het houden van een provinciale synode ter veroordeling van de bisschop van Senez. Jean Soanen, geboren in 1647 te Riom ès Montagne, was ingetreden in het Oratorium en had onvoorwaardelijk zijn vertrouwen gesteld in Quesnel. Deze trouw was niet aan het wankelen gebracht door de veroordelingen van de *Réflexions morales*. Soanen had zich van het begin af

aan heftig tegen *Unigenitus* verzet; hij had met Colbert het initiatief genomen tot het appèl van 1717, had dit appèl na *Pastoralis Officii* hernieuwd en in 1720 had hij tegen het *accommodement* geappelleerd. Toen zich geruchten verbreidden, dat de hoogbejaarde bisschop in zijn afgelegen Alpendiocees was gestorven, publiceerde deze op 28 augustus 1726 een herderlijk schrijven bij wijze van geestelijk testament. In dit zeer uitdagende geschrift gaf hij een verantwoording van zijn daden en geschriften betreffende het Formulier en de bulle *Unigenitus*, die hij uitdrukkelijk verwierp, terwijl hij Quesnel en diens *Nouveau Testament* met grote nadruk verdedigde. Ook in zijn houding ten opzichte van de Kerk van Utrecht had hij blijk gegeven van zijn moed: hij had als eerste enige geestelijken, die door de utrechtse kerk naar hem waren toegezonden, tot priester gewijd, onder meer de latere aartsbisschop van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij, Barchman Wuytiers, aan wie hij ook felicitatie-brieven en solidariteits-betuigingen had gezonden ter gelegenheid van diens keuze en bisschopswijding in 1725; ook de bisschoppen van Auxerre en Montpellier hadden zulks gedaan.⁷⁴

Alvorens op het concilie van Embrun te verschijnen verklaarde Soanen op 11 augustus 1727 officieel de bisschoppenvergadering niet competent te achten een oordeel over hem uit spreken, hangende zijn beroep op een algemeen concilie. Hij wist zich in dezen gesteund door een schriftelijk advies, uitgebracht door twintig advocaten van het parijse parlement, terwijl hij ook een aantal professoren van de Sorbonne en vele geestelijken achter zich wist. Het concilie wees het verwijt van Soanen, dat het niet bevoegd zou zijn een oordeel over hem uit te spreken, van de hand, maar Soanen handhaafde zijn bezwaren op grond van partijdigheid van de deelnemende bisschoppen, gezien hun uitlatingen over hem, en op grond van de onwaardigheid van de voorzitter van de bisschoppenconferentie, die vroeger in een proces was aangeklaagd wegens simonie en daarvan nooit was vrijgesproken. De bisschoppenvergadering werd aangevuld met enige bisschoppen uit de aangrenzende provincies — volgens gallicaans recht moest een oordeel over een bisschop door minstens twaalf medebisschoppen worden uitgesproken — maar Soanen weigerde voor hen te verschijnen en liet zich vertegenwoordigen. Eenmaal slechts verscheen hij voor het concilie en wel om persoonlijk de akte van appèl op een algemeen concilie, die hij met Colbert in juli 1727 had hernieuwd, voor te lezen. De bisschoppenvergadering eiste van Soanen de intrekking van zijn herderlijk schrijven van 1726, hetgeen hij beslist weigerde. Op 26 september 1727 veroordeelde het concilie het mandement als ergerniswekkend, beledigend en opruiend tegen kerkelijk, bisschoppelijk en koninklijk gezag, doordrongen van ketterse geest en de dwaalleer begunstigend. De constitutie *Unigenitus* noemde het concilie: 'Un jugement dogmatique, définitif

et irr formable de cette Eglise contre laquelle les portes de l'enfer ne pr vau-
dront pas'.⁷⁶ De bisschop werd gesuspendeerd en iedere vorm van bisschop-
pelijke en priesterlijke ambtsuitoefening werd hem verboden, totdat hij zijn
mandement zou herroepen. Bij koninklijk schrijven verbande Fleury de tach-
tig-jarige bisschop naar de benedictijner-abdij van La Chaise-Dieu in het
bergland van Auvergne. Tencin, die niet verzuimd had te voren aan de paus
toestemming voor het concilie te vragen en deze ook had gekregen in een
schrijven van 23 juli 1727 van kardinaal-staatssecretaris Lercari, ontving
een breve van Benedictus XIII, gedateerd op 17 december 1727, waarin de
besluiten van het concilie van Embrun werden goedgekeurd en bevestigd.⁷⁶

Hoewel gedurende het concilie van Embrun Soanen alleen openlijk werd
verdedigd door Colbert, die als eerste de betiteling '*le brigandage d'Embrun*'
schijnt te hebben gelanceerd, bewerkte de veroordeling van Soanen het te-
gendeel van het beoogde effect; in plaats van stilte uit angst veroorzaakte '*le*
conciliabule' een stroom van protesten. Nadat Colbert op 7 september 1727
aan de koning en aan Fleury brieven ten gunste van Soanen had geschreven,
sprak ook Quiqueran van Castres zich op 9 oktober openlijk uit in een
schrijven, waarin hij de bisschop van Senez de Chrysostomos van zijn tijd
noemde. Op initiatief van Colbert richtten twaalf bisschoppen zich tot de ko-
ning in een door Nicolas Petitpied geredigeerd schrijven, waarin zij onder
meer het concilie van Embrun nietig verklaarden, de invrijheid-stelling van
Soanen vroegen en verlangden dat hij aangenomen zou worden als *appelant*
comme d'abus. Deze brief gedateerd op 28 oktober 1727, maar eerst verzon-
den medio maart 1728, en ondertekend onder meer door De Noailles, Colbert,
Quiqueran, De Caylus, De Lorraine van Bayeux en Bossuet van Troyes
werd geretourneerd met een begeleidend schrijven van Maurepas, secretaris
van het huis des konings, waarin het koninklijk misnoegen over het optre-
den van de twaalf bisschoppen duidelijk tot uitdrukking kwam.⁷⁷ Het onge-
noegen van de koning sprak ook uit de *lettres de cachet* waarin het de be-
trokken bisschoppen werd verboden zich buiten hun bisdommen te begeven.
Petitpied werd verbannen en verbleef van 1728 tot 1734 te Utrecht, waarna
hij in bescherming werd genomen door Bossuet van Troyes. In een publica-
tie van 14 mei 1728 herhaalden de meeste bisschoppen hun bezwaren tegen
het concilie van Embrun en zij sloten zich aan bij het protest van Soanen
tegen registratie van de aktenstukken van het concilie en van de goedkeu-
ringsbrieven van de paus.⁷⁸ Ook de roerige geestelijkheid van Parijs onthield
zich niet van commentaar en dertig pastoors publiceerden op 30 oktober
1727 een aan De Noailles gerichte brief, waarin werd geprotesteerd tegen de
afzetting van de bisschop van Senez. Fleury verscherpte de censuur en de
uitgever, die de brief had doen verschijnen, werd veroordeeld tot de schand-

paal en drie jaar verbanning. De luitenant van politie legde beslag op alle pamfletten die hij te pakken kon krijgen, maar dat zijn stug volgehouden nazoekingen niet het gewenste resultaat opleverden, blijkt uit het versje dat in Parijs de ronde deed:

'Hérault la terreur des écrits

En guette un, dit-on, de friande capture;

Il l'a trouvé, on le dit, on l'assure,

Entre les mains de tout Paris'.⁷⁹

Evenmin slaagde Fleury erin de publicatie te voorkomen van een *Consultation des Avocats*, gedateerd op 30 oktober 1727 en ondertekend door vijftig raadsheren van het parijse parlement. Door deze publicatie geraakten de geschillen buiten het terrein van Fleury's kerkelijke politiek en glipten naar de gladde kronkelwegen van de parlementaire oppositie. Bij zijn pogingen de publicatie van dit advocatenstuk te verhinderen had Fleury te horen gekregen, dat bij een dergelijke maatregel alle rechtsgeleerden hun toga aan de kapstok zouden hangen en het gehele justitiële apparaat verlamd zou zijn. Fleury bleef geen andere weg dan het verhogen van de straffen tegen drukkers en boekhandelaren en Hérault kreeg het steeds drukker. Het uitgangspunt van de advocaten-consultatie was gallicaans-conciliair: de paus werd slechts een ereprimaat onder zijn medebisschoppen toegekend en in de uitoefening van zijn gezag werd hij ondergeschikt geacht aan door de kerk gestelde regels. Het bindend zijn van zijn uitspraken op dogmatisch gebied werd afhankelijk gesteld van de aanvaarding door het episcopaat namens de gehele kerkgemeenschap.⁸⁰ De verklaring door de vijftig advocaten kwam neer op een totale verguizing van het concilie van Embrun, waarbij tegelijk de politiek van het Hof van Rome, dat het houden van algemene concilies verhinderde, werd gelaakt. Tencin werd met kritiek overladen evenals de bulle *Unigenitus*; Soanen en het recht van appèl op een toekomstig concilie werden verdedigd en tenslotte werd gezegd dat 'alle handelingen van het concilie van Embrun niets anders waren dan een weefsel van onregelmatigheden, dat zijn weerga in de oudheid niet kende en waarvan het nageslacht zich nauwelijks een voorstelling zou kunnen vormen'.⁸¹ Fleury organiseerde te Parijs een vergadering van 31 prelaten, allen oud-leerlingen van de jezuïeten en fervente aanhangers van de bulle *Unigenitus*. Zij veroordeelden op 6 mei 1728 de consultatie, de advocaten verwijtend dat zij naar het voorbeeld van Richer en Marcantonio de' Dominis⁸² 'het gezag van de opvolgers van de apostelen afhankelijk wilden stellen van de stemmen van de meerderheid en de kerk beschouwden als een volksrepubliek, waarvan de bevoegdheid wetten te maken en af te dwingen geheel en al gefundeerd is op de gemeenschap in zijn geheel en op de uitdrukkelijke of veronderstelde instemming van de gro-

te massa'. Deze veroordeling kreeg nog meer gezag, toen ook een breve van 9 juni 1728 en een aantal bisschoppelijke mandementen de consultatie veroordeelden. Gesterkt door deze uitspraken van pontificale en episcopale hoogwaardigheidsbekleders, veroordeelde en verbood Fleury de consultatie door middel van een arrest van de *Conseil d'Etat* op 3 juli 1728.⁸³

Terwijl de kardinaal-minister kerkelijk en wereldlijk gezag in het geweer riep tegen de '*jansénistes*' — wier gelederen gedund werden, doordat een aantal bisschoppen zijn appèl introk en er enkelen stierven — konden dezen steeds vaster rekenen op de steun van de parlementen en kregen zij de beschikking over een machtig wapen in de strijd tegen de constitutionaire politiek van Fleury: het klandestiene weekblad *Les Nouvelles Ecclésiastiques*. Door de steun van parlementen en drukpers werd het verzet tegen de constitutie steeds meer een volksbeweging, en het kwam in de mode '*opposant*' of '*zélé bulliste*' dan wel '*moliniste*' te zijn, al wisten de dragers van deze epitheta vaak niet, welke theologische en canoniek-rechtelijke meningsverschillen oorspronkelijk achter deze termen schuilgingen. De geschiedschrijver van de jansenistische beweging, Augustin Gazier, heeft over de '*affaire*' van de bulle opgemerkt dat '*elle a eu le privilège de passionner la France toute entière*'.⁸⁴

Les Nouvelles Ecclésiastiques, ou mémoires pour servir à l'histoire de la constitution Unigenitus werden voor het eerst gedrukt op 23 februari 1728 en verschenen sedertdien wekelijks, zonder dat de opsporingsacties van Hérault aan het licht brachten, waar het blad gedrukt en hoe het verspreid werd. Verontwaardiging over de 'schurkerij van Embrun' schijnt de aanleiding te zijn geweest tot de *coalition oratorienne* van de gebroeders Jean-Baptiste en Marc-Antoine Desessarts. Deze '*frères Poucet*', zoals hun pseudoniem luidde, wisten als eerste redacteur voor het op hun initiatief opgerichte blad de abbé Philippe Boucher aan te trekken. Deze werd bijgestaan door de priester Troya d'Assigny, die reeds in oktober 1728 in de Bastille verzeild raakte. Daarop achtte de eerwaarde heer Boucher het raadzamer uit te wijken naar Maastricht, van waaruit hij bleef meewerken aan de *Nouvelles Ecclésiastiques*. De jansenistische strijdblad is tot 1791 klandestien blijven verschijnen en daarna legaal tot 1803.⁸⁵

De drakonische verklaring van 10 mei 1728, waarmee Fleury schrijvers, drukkers en verspreiders van geschriften die op enigerlei wijze de kerkelijke twisten konden aanwakken, een uitgelezen verzameling straffen, variërend van schandpaal en dienst op de galeien tot eeuwigdurende verbanning, in het vooruitzicht stelde, had niet de gewenste uitwerking. Pastor zegt laconiek: '*Das Gesetz hatte keine Wirkung*'.⁸⁶ Mobiele drukkerijtjes, ingebouwd in karren, klandestiene persen, goed verborgen in slopjes en steegjes van Pa-

rijs, in kelders en op zolders van particulieren en van kloosters, zelfs op afgelegen plekjes in de bossen ten zuid-westen van Auxerre, zorgden voor de productie van jansenistische boeken en vlugschriften. Bovendien bestond er een wijdvertakte smokkelhandel van in het buitenland, vooral in de Verenigde Nederlanden, gedrukte geschriften.⁸⁷ Ingenieus was de verspreidingswijze van de *Nouvelles Ecclésiastiques*, met de leiding waarvan op aanbeveling van Ysoré d'Hervault, de jansenistische bisschop van Tours, sinds 1729 was belast: 'l'auteur' Jacques Fontaine, bijgenaamd De la Roche, die dertig jaar lang het blad heeft doen verschijnen zonder in handen van de politie te vallen en zelfs zonder dat deze de identiteit van 'le gazetier' of 'le calomniateur public' heeft kunnen achterhalen. De auteur heeft zelfs de moed gehad in het nummer van oktober 1731 een organisatieschema van de verspreidingswijze van de *Nouvelles Ecclésiastiques* af te drukken: aan het hoofd stond 'l'auteur', die op een bepaalde dag in de week, 's morgens tussen zeven en acht, drie correspondenten bij zich ontving, die ieder een kopie kregen. Deze correspondenten ontmoetten ieder afzonderlijk de volgende dag een of twee 'sous-correspondents', aan wie zij door hen zelf geschreven kopieën gaven, zonder te zeggen, van wie zij de tekst hadden gekregen. Enige uren later kwamen er bij ieder van deze *sous-correspondents* een of twee drukkers, negen in totaal, die na enkele dagen de gedrukte exemplaren aan colporteurs meegaven. Deze brachten de krantjes naar bevriende adressen — volgens Barbier waren er ongeveer twintig van deze 'bureaux' — van waaruit ze verder werden verspreid.

Dit hele procédé, waarin niemand zijn taakgenoot kende, nam ongeveer twee weken in beslag. Voor iedere *sous-correspondent* en voor iedere drukker was er een aparte schuilplaats. De meeste colporteurs waren vrouwen, die de mogelijkheden, haar door de mode van die dagen geboden — wijduitstaande hoepelrokken, met gecompliceerd vlechtwerk als 'paniers' eronder — uitbuiten om de blaadjes aan de man te brengen. Ook korfjes en tassen met dubbele bodems, zelfs schoothondjes met een voor dat doel aangemeten dubbele huid, werden gebruikt voor het transport van de blaadjes, die overal werden aangetroffen; allereerst bij de jezuïeten en bij de politie en eens zelfs in het rijtuig van de luitenant-generaal van politie, toen deze bezig was met huiszoeking naar klandestiene druk-apparatuur; verder op drempels van winkels en treeplanken van rijtuigen, plaatsen, waar de belangstellenden ze ongemerkt te pakken konden krijgen. De *Nouvelles Ecclésiastiques* waren meer bedoeld als *journal de combat* dan als *bulletin d'information*. De toon van het blad was dan ook zeer agressief en de stijl, waarin de artikelen waren geschreven, varieerde van spits-ironisch tot oer-vervelend. Een zeer partijdig commentaar werd gekoppeld aan een meestal waarheidsgetrouwe weer-

gave van velerlei gebeurtenissen, zodat uit het blad een schat van gegevens is te putten. Het bevatte artikelen over zeer uiteenlopende onderwerpen, zoals redevoeringen gehouden in de parlementen en de daarop gevolgde arresten, pastorale instructies van bisschoppen, maatregelen van regering en politie tegen notoire 'jansenisten', aan de Sorbonne verdedigde theologische, filosofische of juridische stellingen, en dit alles van uitvoerig commentaar voorzien.⁸⁸

Aanvaarding van de bulle *Unigenitus* door De Noailles zou de anti-constitutionairen een zware slag toebrengen en daarom was Fleury er alles aan gelegen de door ziekte verzwakte aartsbisschop tot onderwerping te brengen. Diens trouwste medestrijders tegen de bulle: de vicaris Dorsanne, de theoloog Laborde, de bisschop van Auxerre, en ook de anti-constitutionaire nicht van de kardinaal, de hertogin de la Vallière, mochten De Noailles niet meer bezoeken en toen deze zich hierover beklagde liet Fleury antwoorden, dat zijn zorg de oude aartsbisschop van de hoofdstad niet al te zeer te vermoeien hiervan de reden was. Zegelbewaarder Chauvelin, een volhardend en geslepen onderhandelaar met een innemende manier van doen, werd door Fleury gebruikt om De Noailles te overreden.⁸⁹

Op 19 mei 1728 distancieerde De Noailles zich, ternauwernood hersteld van zijn ziekte, van de protestbrief van de bisschoppen tegen het concilie van Embrun, nadat al eerder enige bisschoppen hun verzet tegen de bulle hadden opgegeven. Op 19 juli 1728 schreef hij de paus bereid te zijn *Unigenitus* onvoorwaardelijk te aanvaarden zoals de H. Stoel wenste en zijn herderlijk schrijven van 1719 in te trekken. Hij beloofde een nieuw mandement in zijn bisdom te publiceren. Conform de gebruikelijke gang van zaken legde Benedictus XIII de brief ter nadere bestudering voor aan een commissie, bestaande uit de kardinalen Corradini, Lercari, Lambertini, Porzia, Gotti, Orighi en Pipia, dus voor het merendeel dezelfde die in 1725 De Noailles' voorstellen hadden verworpen. Deze commissie vond talloze bezwaren tegen accoordverklaring met het schrijven van De Noailles en vooral Corradini toonde zich zeer halsstarrig volgens Polignac: 'Son ambition est de gouverner les affaires spirituelles de la France et de nous conduire par degrés à son but pour s'attirer l'admiration de ses confrères et de s'ouvrir un chemin au trône'.⁹⁰ De franse gezant, wiens eerste opdracht het was, in Rome alles te doen om de politieke moeilijkheden over *Unigenitus* in de franse kerk tot een oplossing te brengen, had van de franse koning persoonlijk de aansporing ontvangen De Noailles' brief te Rome in goede aarde te doen vallen: 'parlez, priez, conjurez, pressez, je ne puis rien vous confier de plus important selon mon coeur'.⁹¹ Polignac stelde dan ook alles in het werk om de paus ertoe te brengen een zeer tegemoetkomende brief aan de parijse aartsbisschop ten ant-

woord te zenden en de paus schreef op 21 augustus 1728 dat hij het door De Noailles in het vooruitzicht gestelde mandement in spanning en vol positieve verwachting tegemoet zag.⁹²

Op 11 oktober 1728 ondertekende De Noailles het mandement 'pour l'acceptation et publication de la constitution de Clement XI', waarin hij de bulle aanvaardde, de stellingen van Quesnel veroordeelde en zijn pastorale instructie van 1719 introk. Daar het bekendworden hiervan veel deining zou veroorzaken, hield Fleury uit vrees voor ongeregeldheden, de officiële bekendmaking enige tijd tegen, zodat pas op zaterdag 23 oktober de afficheurs het mandement op de daartoe gebruikelijke plaatsen gingen aanplakken. De in de daarop volgende nacht afgescheurde affiches waren de volgende ochtend al, door toedoen van de politie, door nieuwe vervangen. Het mandement mocht niet van de preekstoel worden voorgelezen en pas op maandag 25 oktober mochten de colporteurs ermee de straat op. Toen hem van vele kanten gelukwensen bereikten — de kardinalen Corradini en Ansidei zonden vanuit Rome hun gelukwensen, de paus kondigde een consistorie aan om het kardinalen-college van het heuglijke nieuws op de hoogte te stellen, de kardinalen Fleury, De Rohan en De Bissy, vele franse bisschoppen en ook de franse koning feliciteerden De Noailles met zijn grote stap — toonde de oude kardinaal-aartsbisschop zich zeer verheugd.⁹³ Geheel ontdaan echter waren de anti-constitutionaire bisschoppen en met name De Caylus, die, voordat hij in 1705 door De Noailles tot bisschop van Auxerre werd gewijd, diens groot-vicaris was geweest en die hem steeds als zijn leermeester en vriend was blijven beschouwen,⁹⁴ en ook Colbert, die op het bericht van De Noailles' onderwerping reageerde met de opmerking, dat de kardinaal-aartsbisschop was 'tombé dans l'enfance'.⁹⁵

Reeds vóór de publicatie van De Noailles' aanvaardingsmandement was er een apocriefe verklaring op naam van De Noailles en gedateerd op 22 augustus 1728 in omloop gebracht, waarin deze bij voorbaat zijn spijt betuigde over een eventuele aanvaarding van de bulle, die dan onder dwang en zonder dat de ondertekenaar de beschikking had over zijn geestesvermogens zou hebben plaatsgevonden. De Noailles zelf echter sprak in zijn mandement zijn misnoegen erover uit, dat men de oprechtheid van zijn onderwerping verdacht maakte en toen hij aan zijn medebisschoppen zijn nieuwe herderlijk schrijven toezond, waarschuwde hij hen vooral geen geloof te hechten aan een in omloop zijnd geschrift, dat de waarachtigheid van zijn mandement in twijfel trok.⁹⁶ De dood van De Noailles op 4 mei 1729 maakte geen einde aan alle geruchten over de onwaarachtigheid van zijn onderwerping. Nadat reeds in maart 1729 een aantal parijse pastoors de echtheid van de verklaring hadden bevestigd, kwam op 25 september 1729 Soanen met een

stuk voor de dag, gedateerd op 26 februari 1729, waarin stond te lezen, dat De Noailles verklaard zou hebben, dat het nooit zijn bedoeling was geweest de bulle tegen Quesnel zonder meer te aanvaarden, zijn beroep op een toekomstig concilie terug te nemen, de inhoud van zijn pastorale instructie van 1719 te herroepen en het concilie van Embrun te billijken.⁹⁷ De prelaat, die gedurende de eerste zestien jaar na het verschijnen van de bulle *Unigenitus* met de zorg voor het aartsbisdom Parijs was belast, mag wel de incarnatie heten van de troebelen, door deze bulle over de franse kerk gebracht.

HOOFDSTUK III

De ontvangst van de légende de Grégoire VII in Frankrijk.

Arresten van de parlementen van Parijs, Metz, Rennes en Bordeaux en mandementen uit Auxerre en Metz tegen het Gregorius-officie.

In juni 1729 begon het decreet van de ritencongregatie van 25 september 1728 in Frankrijk door te dringen¹ en tegen het einde van die maand werden de autoriteiten op de *légende de Grégoire VII*, zoals het Gregorius-officie in Frankrijk meestal genoemd werd, attent gemaakt. *Légende* moet hier worden verstaan vanuit de oorspronkelijke betekenis: dat wat gelezen moet worden en wel als liturgische verplichting. Deze van oorsprong kerkelijke term heeft geleidelijk aan een betekenisverwatering ondergaan en is enigszins in discrediet geraakt.² In de loop van de ontwikkelingsgeschiedenis van de kerkelijke getijden is *légende* de term geworden voor het aan de levensloop van een heilige gewijde deel van die getijden.³ In deze zin moet de uitdrukking *légende de Grégoire VII* worden verstaan, al moet 'n pejoratieve bijbetekenis niet geheel uitgesloten worden.

Het parket van het parijse parlement, gevestigd in het Châtelet op het Ile-de-France, bestond uit een procureur-generaal en drie advocaten-generaal, van wie de *premier avocat du roi* de belangrijkste was. Het hoofd van het parket, belast met de handhaving van de discipline binnen het hele parlement, was de procureur-generaal, die zijn eisen als schriftelijke *conclusions* formuleerde en die bij afwezigheid van de eerste advocaat-generaal in de *grand'chambre* van het parlement het woord voerde. De correspondentie tussen de regering en het parlement liep via hem en hij ontving van de kardinaal-minister of van de kanselier de instructies voor het parket, welks leden met de verzamelnaam *gens du roi* werden aangeduid. De belangrijkste woordvoerder namens de *gens du roi* in de *grand'chambre*, waarin alle belangrijke aangelegenheden met name die betreffende de religie, de censuur en het *appel comme d'abus* werden behandeld, was de eerste advocaat-generaal. Diens redevoeringen en die van de andere advocaten-generaal werden *plaidoyers* genoemd, waardoor de *grand'chambre* de bijnaam van *chambre du plaidoyer* had gekregen. Het ambt van eerste advocaat des konings was zeer

gezocht, daar het een springplank kon zijn naar het ambt van procureur-generaal en zelfs naar dat van hoofd van de gehele magistratuur: kanselier. Langs deze weg heeft ook d'Aguesseau zijn carrière opgebouwd. Alle ambten bij de parlementen waren erfelijk en verkoopbaar, behalve dat van eerste president van de *grand'chambre* en dat van procureur-generaal, al was deze niet weinig lucratieve post practisch in het bezit van de families d'Aguesseau en Joly de Fleury gekomen. Een magistraat kon uit zijn ambt worden gezet, maar dit kwam zelden voor. De gebruikelijke middelen om al te onafhankelijke magistraten klein te krijgen waren tijdelijke schorsing, verbanning of gevangelijke opsluiting.⁴

Toen het officie van Gregorius VII in Frankrijk begon door te dringen, was Guillaume-François Joly de Fleury procureur-generaal bij het parlement van Parijs. Deze schoonzoon van de legendarische XVII-de eeuwse procureur Omer Talon had als eerste advocaat-generaal in 1713, samen met procureur-generaal d'Aguesseau, de gallicaanse voorwaarden geformuleerd, zonder welke het parijsche parlement de bulle *Unigenitus* niet had willen registreren. Joly de Fleury volgde d'Aguesseau als procureur-generaal op in 1717, toen deze tot kanselier werd aangesteld. Begiftigd met een fijner politiek reukvermogen dan zijn voorganger wist hij zich buiten compromitterende affaires te houden, regeringswisselingen te overleven en zijn invloed gestadig te vergroten, zodat hij bij het parlement en bij het hof de bijnaam '*le vieux renard*' had verworven.⁵ Als eerste advocaat-generaal was Joly de Fleury opgevolgd door Pierre Gilbert de Voisins, die evenals de procureur-generaal in rechtstreeks contact stond met kardinaal-minister Fleury en met kanselier d'Aguesseau. De andere advocaten-generaal waren d'Aguesseau, wonende aan de toen spiksplinternieuwe Place Louis-le-Grand, thans Place de Vendôme, en Talon, die zijn domicilie had in de Rue de Grenelle. De belangrijkste van de ongeveer vijf en veertig griffiers van het parijsche parlement waren Ysabeau père en Ysabeau fils, beiden wonend op de Quai de l'Horloge vlak naast het *palais du parlement*, tot op heden het parijsche paleis van justitie.⁶

Eind juni stelde Joly de Fleury de kardinaal-minister ervan op de hoogte, dat in Parijs publiekelijk een blaadje werd verkocht, bedoeld als inlegvel voor het romeins brevier. Er was een zeer gevaarlijke aanval op het franse koninkrijk en op de andere staten in vervat, aangezien er een paus in werd geprezen, omdat deze een keizer in de kerkelijke ban had gedaan en diens onderdanen van de eed van trouw had ontslagen. De procureur-generaal achtte de gevolgen die het gebruik van een dergelijk breviergebed, vol van de stoutste ultramontaanse ideeën, zou kunnen veroorzaken zó gevaarlijk voor de veiligheid van de staat en die van de persoon des konings, dat hij meende kardinaal Fleury niet vroeg genoeg te kunnen wijzen op de noodzaak maat-

regelen te nemen tegen de verspreiding van dit brevierblaadje.⁷ Fleury bedankte de procureur-generaal voor het toezenden van het blaadje, waarover hij zich niet minder verontwaardigd toonde dan deze; maar om tot een wel-overwogen besluit te kunnen komen wenste hij eerst zo uitvoerig mogelijke inlichtingen over het officie en over drukkers en verkopers van de blaadjes te ontvangen. Hij twijfelde eraan, of Gregorius VII wel gecanoniseerd was en of dat officie op een pauselijk decreet berustte.. Voorlopig moesten zoveel mogelijk blaadjes door de drukkers teruggenomen en dan door de politie in beslag genomen worden; men moest 'éviter ce scandale avec le plus sagesse qu'il (serait) possible'.⁸

Joly de Fleury zette zich aan het werk om de door de kardinaal-minister verlangde inlichtingen te kunnen verstrekken. Uit het dertiende deel van de *Histoire Ecclésiastique* van Claude Fleury — *prêtre, prieur d'Argenteuil et confesseur du Roy* zoals op het titelblad van elk deel van dit werk te lezen staat — verzamelde Joly de Fleury gegevens over de levensloop van Gregorius VII.⁹ Hij bestudeerde de houding van deze paus tegenover Philippe I (1060-1108), die zich wegens overspel met Bertrada van Anjou en wegens simonistische praktijken de toorn van Gregorius VII op de hals had gehaald, zodat deze hem met excommunicatie had bedreigd en de franse bisschoppen en andere rijksgrotten, onder wie de graaf van Poitiers, had aangespoord de koning ontrouw te worden, als deze de kerkelijke voorschriften zou blijven overtreden.¹⁰ De procureur-generaal kopieerde uit Claude Fleury uitspraken van Gregorius VII, waaruit bleek dat deze overtuigd was van de superioriteit van de geestelijke macht boven de tijdelijke: 'Aussi St. Ambroise dit-il que l'Episcopat est autant au-dessus de la Royauté que l'or est au-dessus du plomb', en 'Si le S. Siège a reçu le pouvoir de juger les choses spirituelles, pourquoi ne jugera-t-il pas les temporelles?'¹¹ Gregorius VII was van mening geweest, zo wezen de onderzoeken van Joly de Fleury uit, dat alle koninkrijken leen- en schatplichtig waren aan de H. Stoel¹² en dat de paus de macht toekwam vorsten af te zetten en hun onderdanen van de eed van trouw te ontslaan, wat bleek uit de afzettings- en excommunicatie-formules, door hem gebezigd op de romeinse synode van februari 1076: 'Je défends à Henri, fils de l'empereur Henri, qui par un orgueil inouï s'est élevé contre Votre Eglise, de gouverner le Royaume Teutonique et l'Italie; j'absous tous les chrétiens du serment qu'ils lui ont fait, et défends que personne le serve comme roi' en op de romeinse synode van maart 1080, toen hij keizer Hendrik IV ten tweeden male afzette en excommuniceerde: 'Faites donc voir maintenant à tout le monde que si vous pouvez lier et délier dans le ciel, vous pouvez aussi sur la terre ôter ou donner les empires, les royaumes, les principautés, les duchés, les marquisats, comtés et les biens de tous les hommes selon leurs mérites'.¹³

Behalve Claude Fleury raadpleegde de procureur-generaal de *Histoire des Papes* van Duchesne en de *Acta Sanctorum* van Papebroch; uit deze bronnen kwam hij te weten, dat Gregorius VII na zijn dood op 24 of 25 mei 1085, te Salerno was begraven in de kathedraal gewijd aan St. Mattheus, wiens lichaam daar vijf jaar eerder was gevonden, ter gelegenheid waarvan de paus aan aartsbisschop Alsane op 18 september 1080 een felicitatiebrief had geschreven. Hierover stond bij Claude Fleury te lezen, dat nergens gezegd wordt hoe dat lichaam naar Salerno was gebracht, noch hoe men wist dat het van St. Mattheus was.¹⁴ Ook vond Joly de Fleury dat in 1577 op last van Colonna, aartsbisschop van Salerno, het graf van Gregorius was opgegraven en zijn lichaam, bijna ongeschonden en in de pauselijke gewaden gekleed, was aangetroffen, en dat Colonna in een nieuwe grafsteen een aan deze feiten herinnerende inscriptie had laten uithakken. Gregorius VII bleek in 1583 in het *Martyrologium Romanum* te zijn opgenomen en in 1609 had Paulus V aan de kathedraal van Salerno een eigen, enigszins op het onderhavige lijkend officie voor deze paus toegestaan.¹⁵ Op 19 augustus 1719 was het gebruik van een officie van Gregorius VII toegestaan aan de gehele benedictijnerorde, als men tenminste geloof hecht aan het pauselijk decreet van 25 september 1728, aldus Joly de Fleury.¹⁶ Van deze permissie hadden de franse benedictijnen geen gebruik gemaakt, want het brevier van Cluny van 1726 — Joly de Fleury had er een geleend en schreef in zijn aantekeningen: 'Il n'y a rien de Grégoire VII dans le bréviaire de Cluny imprimé en 1726'¹⁷ — en zelfs in de liturgische kalender van Cluny kwam Gregorius VII niet voor, ofschoon hij volgens de *lectiones* van het aan hem gewijde officie toch een cluniacenser was geweest. Alleen in een zeer recente uitgave van het brevier van Cluny kwam het Gregorius-officie voor, maar deze uitgave was tot stand gekomen op last en op kosten van de capucijnen van het klooster van St. Martin des Champs. Volgens hun gardiaan had pater Gabriel Damiens, die te Rome belast was met de zorg voor de liturgische rubrieken in zijn orde, van daaruit een gedrukt exemplaar van het decreet met het officie naar de pater die te Lyon voor de capucijnen de rubrieken verzorgde, gezonden. Deze had het blaadje naar Pierre Valfray, uitgever en boekhandelaar te Lyon, gebracht en die had het zonder vergunning nagedrukt. Vanuit Lyon was er een handgeschreven copie naar de capucijnen in Parijs gezonden en de rubrieken-pater daar, die ten tijde van Joly de Fleury's nasporingen ernstig ziek was en geopereerd moest worden, had het manuscript laten drukken bij *Coignard le fils* in de Rue St. Jacques. Pater gardiaan had zich, naar zijn zeggen, juist op de eerste dag dat het officie in zijn klooster werd gebruikt, wegens een aderlating niet goed gevoeld, maar de volgende dag had hij verboden 'cette leçon si mauvaise' te reciteren.¹⁸ Op 7 juli had Joly de Fleury

een onderhoud met Chipier, een boekhandelaar in de Rue St. Jacques en vertegenwoordiger van Pierre Valfray in Parijs, aan wie hij verbood nog meer exemplaren van het officie in omloop te brengen. Ook Coignard, die het blaadje zonder vergunning had gedrukt, kreeg het verbod nog meer exemplaren te verkopen.¹⁹

De procureur-generaal zond op 8 juli 1729 een rapport van zijn bevindingen aan kardinaal Fleury en hij voegde een bij Pierre Valfray gedrukt exemplaar van het officie daaraan toe. Joly de Fleury wees de kardinaal-minister erop dat de capucijnen wel duizend exemplaren van het officie in omloop hadden gebracht. Van hen uit zou het over andere takken van de orde van St. Franciscus worden verbreid en zo zou het gevaarlijke breviergebed weldra zijn invloed uitoefenen op alle regulieren die het romeins brevier gebruikten. Men zou dus noodzakelijkerwijs moeten verbieden het breviergebed te drukken, in omloop te brengen, aan het brevier toe te voegen en het te reciteren, of hoe dan ook de inhoud van het blaadje te gebruiken, maar men zou kunnen zwijgen over de paus en het decreet en geen melding maken van de canonisatie en het feest. Men zou zelfs alle informatie achterwege kunnen laten en niet tegen de boekhandelaren optreden, maar alleen de oversten van de communiteiten gelasten zich aan zo een arrest te houden, op straffe van beslaglegging op hun inkomsten en vervallen-verklaring van alle hun van konings-wege verleende voorrechten.²⁰ Ook de eerste advocaat-generaal van het parijse parlement stelde zich op 9 juli 1729 in verbinding met Fleury, niet zozeer om deze van het verschijnen van het officie op de hoogte te stellen als wel om zich van te voren te vrijwaren voor eventueel misnoegen van de machtige kardinaal-minister. In het briefje, dat Gilbert de Voisins tegelijk met zijn ontwerp van requisitoir aan Fleury zond, excuseerde hij zich bij voorbaat voor het geval toon of bewoordingen van zijn voordracht de kardinaal niet zouden bevallen.²¹

De kardinaal antwoordde niet onmiddellijk tijd te hebben voor een volledige beoordeling, daar hij naar Rambouillet moest voor regeringsberaad, en hij vroeg daarom de advocaat-generaal zijn requisitoir tegen het officie tot de 18de juli uit te stellen. Na vluchtige lezing kon Fleury zich wel met het ontwerp verenigen, al achtte hij het beter niet over het romeins brevier te spreken en ook de zinsnede: '(prétentions) tant de fois reprouvées en France' achterwege te laten, omdat die op een officiële veroordeling door de franse kerkelijke autoriteiten, welke er echter nooit geweest was, zou kunnen duiden. Overigens liet Fleury Gilbert de Voisins goed voelen, dat deze niet meer dan zijn plicht had gedaan door de voordracht vooraf ter inzage te geven: 'dans les occasions qui peuvent intéresser l'état, le roi est en droit de vouloir être instruit de la manière dont son avocat-général doit porter la parole'.²²

Vanuit Marly schreef Fleury op 10 juli ook aan de procureur-generaal het met hem eens te zijn, dat er in Frankrijk een arrest tegen het officie moest worden uitgevaardigd, al had de keizer zich ermee tevreden gesteld in zijn italiaanse staten het gebruik van het desbetreffende breviergebed eenvoudigweg te verbieden. De kardinaal verzocht echter Joly de Fleury hem te voren inzage te geven van zijn *conclusions*, want — zo schreef hij — ‘l'affaire est trop délicate et s'intéresse trop l'état pour ne pas peser jusqu'aux moindres paroles’.²³ Overeenkomstig Fleury's verzoek zond Joly de Fleury zijn *conclusions* naar Rambouillet²⁴ en de kardinaal antwoordde vandaar uit op 15 juli, geen bezwaar te hebben tegen de formulering van de eis door de procureur, behoudens de sanctie: ‘à peine de saisie du temporel et de déchéance de tous les privilèges accordés par nos rois’; ‘Vindt U beslaglegging op de inkomsten niet wat zwaar en wie anders dan de koning kan vergunningen intrekken, welke hij zelf heeft verleend?’, zo vroeg Fleury de procureur-generaal.²⁵ Ook kanselier d'Aguesseau kreeg vooraf inzage in de *conclusions* van Joly de Fleury²⁶ en in het requisitoir van Gilbert de Voisins, aan wie hij voorstelde ‘l'empereur Henri, roi d'Allemagne’ te vervangen door ‘l'empereur Henri quatrième’ of eenvoudigweg door ‘l'empereur Henri’.²⁷

Terug van Rambouillet, zond Fleury op 18 juli 1729 aan Gilbert de Voisins een uitvoerig commentaar op diens ontwerp van requisitoir,²⁸ waarin hij hem berichtte, na onder meer bij de *premier-président* van het parlement advies te hebben ingewonnen, tot de slotsom te zijn gekomen dat het requisitoir niet eenvoudig genoeg kon zijn, en dat niet moest worden ingegaan op zaken, waarover gauw tevéél gezegd zou kunnen worden en die de paus zouden kunnen ergeren. Het zou voldoende zijn te laten zien dat Frankrijk onverminderd aan zijn gallicaanse grondstellingen vasthield. Ook achtte de kardinaal het beter het arrest, wanneer het eenmaal gedrukt zou zijn, niet in de straten te laten rond-schreeuwen door de colporteurs, maar het alleen te laten aanplakken. ‘Zoals U weet’, zo schreef hij, ‘veranderen dat soort lieden graag de titel om de nieuwsgierigheid te prikkelen en daardoor hun drukwerkjes beter te verkopen en zo zouden ze nu *arrest tegen het Hof van Rome* of iets dergelijks erboven kunnen zetten’.²⁹ De eerste twee alinea's van het ontwerp konden ongewijzigd blijven, maar Fleury vond het niet opportuun in de derde alinea te zeggen, dat Gregorius VII voor hij paus werd Hildebrand heette en dat hij door Gilbert ‘l'auteur des maximes ultramontaines’ werd genoemd, daar deze stellingen reeds vóór Gregorius VII waren verdedigd. Men moest, vond Fleury, de gelovigen niet onder ogen brengen dat dit soort leerstellingen vaak de trouw van de onderdanen aan het wankele hadden gebracht en dat daardoor zelfs vorsten voor hun troon waren gaan vrezén. Dergelijke ideeën waren zo gevaarlijk — aldus Fleury — dat

men ze niet ver genoeg van hart en geest der onderdanen verwijderd kon houden. Daarom stelde hij voor, die alinea als volgt te formuleren: 'On savait assez que Grégoire VII si connu par ses différends avec l'empereur Henri est celui qui a porté le plus loin ses prétentions inouïes dans les premiers siècles de l'église, qui causèrent tant de troubles et allumèrent des cruelles guerres'.³⁰ Deze aanmerkelijke verzwakking van zijn felle betoog heeft Gilbert de Voisins nagenoeg letterlijk overgenomen, al heeft hij niet kunnen nalaten de pretenties van Gregorius VII niet alleen 'inouïes' maar ook 'ambitieuses' te noemen. De vierde alinea kon onveranderd blijven, maar de passage daaropvolgend moest op verlangen van Fleury geheel geschrapt worden, omdat zij tot foutieve interpretatie aanleiding kon geven en weggelaten kon worden zonder de kracht van het betoog te schaden. Fleury handhaafde zijn bezwaren tegen het woord '*reprouvées*' wegens de suggestie van een officiële afkeuring, die er nooit was geweest, voorzover hij wist, en omdat de ultramontanen zelfs enige *canones* die hun gevaarlijke aanspraken kracht bijzetten, naar voren zouden kunnen brengen. Het was ook beter niet over het gebruik van het romeins brevier te spreken om Rome niet nodeloos te irriteren; trouwens Karel de Grote zelf had in Frankrijk het gebruik van het brevier ingevoerd. Daarom stelde Fleury voor deze passage tot de volgende om te werken: 'Pourquoi donc faut-il qu'elles reparaissent aujourd'hui jusque sous nos yeux et qu'elles viennent exciter notre devoir et notre zèle. Pourrions nous souffrir qu'à la faveur de ce prétendu supplément au bréviaire romain, on mît dans la bouche des ministres de la religion au milieu de nos saints temples des maximes qui n'étendent qu'à ébranler les principes inviolables et sacrés qui attachent les sujets à leur souverain, qu'on a toujours soutenus avec la fermeté la plus constante dans ce Royaume très Chrétien'.³¹

Gedurende de zitting van 18 juli van het parijsse parlement werd er gesproken over het inlegblaadje van het romeinse brevier 'qui faisait beaucoup de bruit dans le monde', en werd de wens geuit, dat het parket er het Hof eerstdaags over zou inlichten. Op woensdagochtend 20 juli voerde Pierre Gilbert de Voisins namens de *gens du roi* in de *grand'chambre* van het parlement van Parijs het woord, overeenkomstig de hem door Fleury en d'Aguesseau gegeven aanwijzingen en het Hof kwam tot een arrest dat bijna woordelijk gelijk was aan de door Joly de Fleury geformuleerde *conclusions*, waarbij als sanctie '*saisie du temporel*' was blijven staan, terwijl '*déchéance de tous les privilèges accordés par nos rois*' was vervallen.³² Een vergelijking van de ontwerpen van het requisitoir en van de *conclusions* laat zien, in hoe sterke mate kardinaal Fleury verantwoordelijk is voor de uiteindelijke bewoordingen van het arrest, al hebben de eerste advocaat en de procureur de door de kardinaal voorgestelde wijzigingen niet helemaal letterlijk overgeno-

men. Nog op 20 juli zond Gilbert de Voisins de kardinaal een schriftelijk verslag van hetgeen die ochtend in het parlement had plaatsgevonden en, op zijn eigen requisitoir doelend, betitelde hij zichzelf als 'un auteur... passablement docile'.³³ Hierop liet Fleury de advocaat-generaal weten tevreden te zijn over het arrest, maar te verlangen dat zijn aandeel in de totstandkoming daarvan geheim zou blijven.³⁴

Hoe Fleury alles deed om te verhinderen dat het officie van Gregorius VII het politiek-godsdienstige klimaat in Frankrijk kwam verstoren, blijkt niet alleen uit zijn bemoeiingen om het arrest in gematigde bewoordingen te doen formuleren en er zo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan te doen geven, maar ook uit het op last van Fleury door Chauvelin aan de parijsche drukker Crozat gegeven bevel, de uitgave van een gravure naar een schildering van Frédéric Zuccari te staken en de nog niet verkochte exemplaren te vernietigen. Deze schildering bevond zich in de *sala regia* van het vaticaanse paleis, aan de kant van de poort naar de *capella paolina* en stelde paus Gregorius VII voor, die de door hem over keizer Hendrik IV uitgesproken excommunicatie ophief. Crozat betoogde in een brief aan Fleury dat door vernietiging van de resterende gravures, terwijl er reeds vele naar Italië, Duitsland, Holland en Engeland waren verkocht, de nieuwsgierigheid van het publiek zou toenemen, omdat het zou willen weten wat die prent voorstelde. Daarom was het volgens Crozat maar het beste alles te laten zoals het was, dan konden er hoogstens 800 exemplaren in omloop komen, voor het merendeel onder mensen die zich nauwelijks om kerkelijke aangelegenheden bekommerden. Door inbeslagname en vernietiging van de oplage zou de vraag alleen maar toenemen en dan zouden er copieën worden gemaakt, zodat er in plaats van 800 enige duizenden exemplaren in handen van het publiek zouden komen.³⁵

Fleury's trefzeker optreden beoogde te voorkomen dat de twisten over de bulle opgerakeld zouden worden, maar voor de tegenstanders van *Unigenitus* was het officie een al te fraai en gemakkelijk mikpunt. Het decreet van de ritencongregatie lichtte het deksel van de doofpot, waarin Fleury de geschillen over de constitutie poogde te stoppen. De *légende* bleef natuurlijk niet verborgen voor de argusogen van de *auteur* van de *Nouvelles Ecclésiastiques*, die in het nummer van 10 juli 1729 tot de aanval overging. Het blad van de opposanten ergerde zich niet alleen aan de passage '*contra Henrici etc.*', maar ook aan het verhaaltje van de kleine Hildebrand die, bij een houtbewerker spelend met op de grond vallende blokjes, als bij toeval de woorden van psalm 71: '*dominabitur a mari usque ad mare*' zou hebben gevormd, wat door het officie werd voorgesteld als een voorspelling van de zeer grote macht die Hildebrand ten deel zou vallen. Alle lofprijzingen op Gregorius VII als bevrijder van de kerk uit de lekenvoogdij zouden op hun

plaats zijn, ware het niet dat uitgerekend deze paus de eerste was geweest die kerken en koninkrijken op een despotische manier aan zich had willen onderwerpen. De door de *Nouvelles Ecclésiastiques* zo gehate politiefunctionaris Hérault had, aldus dat blad, de verspreiding van het verderfelijke geschrift doen ophouden, maar pas nadat het acht tot tien dagen vrijelijk verkocht had mogen worden en deze stopzetting had dan nog in het geheim plaatsgevonden, zonder strafmaatregelen en zonder dat er zelfs enig onderzoek was ingesteld naar de auteurs en de verspreiders van '*cette scandaleuse feuille*'. Dit slappe optreden stond wel in flagrante tegenstelling tot de maatregelen, waartoe de *garde des sceaux* nog geen jaar voordien de resident van Genève opdracht had gegeven, om de uitgave van *La défense des libertés de l'église gallicane, par feu M. de Bossuet*, nog wel in opdracht van wijlen koning Lodewijk XIV geschreven, te verhinderen; en het moest degenen, die er dagelijks getuigen van waren hoe de uitgave van de voor kerk en staat meest nuttige boeken werd tegengegaan door confiscatie en gevangenneming, wel tot droefheid stemmen — zo dacht de *auteur*.³⁶ In het nummer van 30 juli 1729 van hetzelfde blad werd melding gemaakt van het arrest van 20 juli, evenwel niet zonder de in het vorige nummer naar voren gebrachte bezwaren tegen het weinig doortastende optreden van de autoriteiten inzake het brevierblaadje te herhalen en met de onomwonden uitspraak, dat het officie kenmerkend uit dezelfde bron kwam als de bulle *Unigenitus* en diende opgevat te worden als de natuurlijke verklaring van stelling XCI.³⁷ Ook de kroniekschrijver van het parijse leven van die tijd, de advocaat Barbier, betitelt het officie als een '*tour de calotte*' van de paus en spreekt er zijn verbazing over uit dat, terwijl de keizer ertegen geprotesteerd heeft om de gekroonde hoofden te wijzen op de '*dangereuses maximes de la Cour de Rome*', de franse autoriteiten zich tevreden hebben gesteld met een simpele stopzetting van het drukken en in omloop brengen van de *légende*.³⁸

Niet alleen het parijse parlement en de regering-Fleury zagen zich genoodzaakt tegen het decreet van de ritencongregatie op te treden, ook enige franse bisschoppen verhieven hun stem tegen het officie. Nog vóór het arrest van het parlement waarschuwde De Caylus van Auxerre de procureur-generaal in Parijs tegen het officie, dat hij een van de grootste, gevaarlijkste en meest verwarrende ondernemingen noemde welke het Hof van Rome ooit tegen de gallicaanse vrijheden en met name tegen de verklaring van 1682 en tegen de voorwaarden betreffende stelling XCI, door het parlement verbonden aan de registratie van *Unigenitus*, had beproefd.³⁹ Volgens De Caylus had het Hof van Rome deze slinkse weg bewandeld om zijn doel, het hoogste gezag te krijgen over de volkeren, de koningen en de keizers en hen allen schat- en leenplichtig te maken aan de H. Stoel, te bereiken. Het was begon-

nen deze paus, die zijn gehele pontificaat gebruikt had om vorsten en bisschoppen te excommuniceren en af te zetten, om onderdanen tot opstandigheid jegens hun vorsten op te hitsen en schisma's binnen de kerk te ontketenen, te canoniseren 'sans aucune formalité, ni aucune préalable'. Het had door toedoen van kardinaal Baronius heimelijk zijn naam binnengesmokkeld in het romeins martyrologium en door deze volgens De Caylus 'irrégulière et monstrueuse canonisation' had het niet alleen Gregorius en zijn opvolgers willen ophemelen, maar ook de wereld willen tonen dat zij het recht aan hun kant hadden en dat ze zelfs met hun ondernemingen de hemel verdienden. Joly de Fleury zond het arrest van 20 juli aan de bisschop van Auxerre met de mededeling dat, blijkens dit arrest, het parket in Parijs niet minder bezorgd was voor de handhaving van de traditionele vrijheden dan De Caylus zelf.⁴⁰

Monseigneur Charles Gabriel Daniel de Pestel de Thubières de Caylus (1669-1754) beperkte zich niet tot zijn brief aan het hoofd van het parket in Parijs, maar publiceerde een *Mandement de l'Evêque d'Auxerre, qui défend de réciter l'office imprimé sur une feuille volante, qui commence par ces mots: 'Die XXV Maii in festo Gregorii VII, papae et confessoris', donné à Regennes ce 24 juillet 1729.*⁴¹ Met een verwijzing naar vele teksten uit de bijbel en de Kerkvaders leerde de bisschop zijn gelovigen, dat de geestelijke en de tijdelijke macht geheel van elkaar gescheiden zijn en dat dientengevolge de eerste geen enkel recht op de tweede kan doen gelden (Mattheus XVI, 19 en XVIII, 18; Joannes XX, 23 en Lucas X, 16). Juist uit vrees dat de bedienaren van de godsdienst de grenzen van hun bevoegdheden zouden overschrijden en hun macht ook over tijdelijke zaken zouden trachten uit te breiden, heeft Jezus Christus nadrukkelijk verklaard dat zijn rijk niet van deze wereld is (Joannes XVIII, 36), heeft hij niet als scheidsrechter willen optreden tussen twee broers, die een geschil over een erfenis hadden (Lucas XII, 14) en heeft hij bevolen de keizer te geven wat de keizer en God wat God toekomt (Mattheus XXII, 21). De in afgodendienst verstrikte keizers hadden dan ook geen onderworpen onderdanen, ijveriger burgers en de verdediging van het keizerrijk meer toegewijde soldaten gehad dan de christenen. Met een verwijzing naar *De vinculo anathematis* van paus Gelasius I (492-496) hield de bisschop zijn diocesanen voor, dat Jezus Christus zelf zó de twee machten had onderscheiden en aan elke van de twee de bijbehorende taken en waardigheden had toegewezen, dat de christelijke keizers voor hun eeuwig heil de pausen nodig hadden en de pausen zich voor het verloop van de tijdelijke zaken aan de wetten van de keizers moesten houden.⁴²

Tertullianus, Optatus en Augustinus leerden ondubbelzinnig, zo vervolgt het mandement, het goddelijk recht der vorsten en hun absolute onafhanke-

lijkheid. Aan de *Apologeticus* van Tertullianus ontleende De Caylus de uitspraak, dat de keizer boven alle mensen verheven is en slechts geringer is dan God: 'Sic omnibus major est dum solo vero Deo minor est'.⁴³ Van Optatus van Mileve citeerde De Caylus de uitspraak: 'Super imperatorem non est nisi solus Deus qui fecit imperatorem'; en Augustinus spoorde in zijn *De civitate Dei* aan alleen aan God de macht toe te kennen koninkrijken en keizerrijken te vergeven: 'non tribuamus dandi regni et imperii potestatem nisi Deo vero'. Ook bisschop Hosius van Cordova had aan keizer Constantius (337-361) uiteengezet, dat God aan hem de zorg voor het rijk, aan de bisschoppen echter die voor de kerk had toevertrouwd en zoals het tegen Gods wil was iets tegen de macht van de keizer te ondernemen, zo zou ook de keizer schuldig zijn, indien hij de kerkelijke zaken aan zich zou willen trekken.⁴⁴

Na zijn uiteenzetting over de verhouding tussen geestelijke en tijdelijke macht behandelde De Caylus in zijn mandement het Gregorius-officie, dat volgens hem geen enkel gezag had, waarvan de auteur onbekend was en dat slechts kon zijn samengesteld: 'par un aveugle adulateur de la Cour de Rome', die niet inzag, dat door de canonisatie van Gregorius VII en diens 'entreprises également injustes et odieuses' de kloof tussen de Katholieke Kerk en de van Rome gescheiden christenvorsten steeds dieper werd en dat dezen van wantrouwen jegens degenen, die het nauwst met Rome verbonden waren, zouden worden vervuld. Evenals in zijn brief aan de procureur Joly de Fleury schreef de bisschop van Auxerre in zijn mandement het te betwijfelen, of ten aanzien van Gregorius VII de bij een canonisatie gebruikelijke procedures wel in acht waren genomen; bovendien vond hij het verloop van het pontificaat van deze paus maar moeilijk te rijmen met een op de geest van het evangelie gebaseerde idee van heiligheid. Het meest schokkend vond De Caylus, dat het verhaal van de duif, die bij Gregorius VII op de rechter-schouder kwam zitten terwijl deze de mis opdroeg, wat zou betekenen dat de paus, bij het besturen van de kerk niet door menselijk inzicht, maar door rechtstreekse inspiratie van de H. Geest werd geleid, onmiddellijk na de aanstootgevende passage: '*Contra Henrici imperatoris...*' was vermeld, zodat de indruk werd gewekt dat de H. Geest zelf de paus tot deze euveldaden zou hebben geïnspireerd. Ook de woorden van de *oratio*: 'pro tuenda ecclesiae libertate virtute constantiae roborasti' versterkten deze indruk, aldus het mandement, alsof die vrijheid van de kerk erin bestond vorsten van hun kronen te beroven en in hun staten bloedige oorlogen te doen uitbreken, wat in feite toch de gevolgen waren geweest van de afzetting van de keizer door de paus. Slechts met afgrijzen kon men kennis nemen van de rampen, die daaruit voor kerk en staat waren voortgevloeid; met name gold dit, volgens het mandement, voor de fransen, daar de pretenties van Gregorius VII door latere

pausen tegenover Frankrijk in praktijk waren gebracht en daar de Liga zich indertijd ervan bediend had om haar oproerige activiteiten gezag te verlenen. Twee franse koningen waren daarvan het slachtoffer geworden.⁴⁵

De bisschop van Auxerre spoorde zijn diocesanen aan onwrikbaar vast te houden aan de doctrine uit de heilige oudheid, die de onderdanen leerde dat niemand hen kon vrijstellen van de trouw welke zij hun wettige soevereinen verschuldigd waren en dat angst noch bedreiging hen ervan mochten weerhouden die hun door God opgelegde plicht te vervullen; volgens die oude leer hadden ook pausen en bisschoppen die plicht en hadden zij niet de macht koningen hun rijken te ontnemen, terwijl de koningen in zake tijdelijke aangelegenheden niet van hen afhankelijk waren, maar van God alleen. De Caylus besloot dit mandement van 24 juli 1729 met het verbod voor alle geestelijken van zijn bisdom, reguleren zowel als seculieren, mannen en vrouwen, enig gebruik van het officie te maken.

In zijn *Dictionnaire Philosophique* wijdde Voltaire, op het woord 'Grégoire VII', enige gemakkelijke maar onjuiste opmerkingen aan het officie. Na medegedeeld te hebben dat 'le fameux cardinal Coscia' de canonisatie van Gregorius VII had bewerkstelligd, beweerde Voltaire dat de nuntius Bentivoglio, die er als maîtresse een actrice van de Opéra, bijgenaamd '*La Constitution*', op nahield, bij wie hij een dochter had met de bijnaam '*La Légende*', van de regering had gedaan gekregen dat men zich ermee tevreden stelde de *légende de Grégoire VII* te veroordelen en te supprimeren en er verder om te lachen.⁴⁶ Bentivoglio, volgens Saint-Simon: 'Le plus dangereux fou, le plus séditieux et le plus débauché prêtre et le plus chien enragé qui soit venu d'Italie, peut-être même pendant la Ligue', was echter in 1729 al jaren uit Parijs weg, en het was zijn dochter, die tijdens de affaire van het Gregorius-officie aan de Opéra verbonden was en die de bijnaam: '*La Constitution*' of '*La Bulle*' droeg, terwijl haar jongere zuster '*Le Bref*' werd genoemd.⁴⁷ Cornelio Bentivoglio was in 1711 benoemd tot pauselijk ambassadeur bij het franse hof, maar in 1719 werd hij op verzoek van de franse regering door Rome teruggeroepen, omdat hij een zó gevaarlijke schurk was dat een vergelijking met de engelse ambassadeur Stair, een doortrapte boef, nog in zijn nadeel uitviel. De kroniekschrijver van de *Régence*, Louis de Rouvroy, graaf van Saint-Simon (1675-1755), schreef in zijn *Mémoires* over Bentivoglio en Stair, die van 1715 tot 1720 engels gezant was te Parijs,: 'Stair et Bentivoglio étaient deux têtes brûlées qui, pour leur fortune, n'avaient rien de sacré et ne travaillaient qu'à culbuter la France, et si l'un des deux était plus corrompu, plus noir, plus scélérat que l'autre, c'était assurément Bentivoglio'.⁴⁸ Nog voor zijn vertrek uit Parijs werd Bentivoglio door Clemens XI voor zijn verdiensten beloond met de kardinaalshoed, welke hem door zijn opvolger Massei

werd gebracht. Terug in Rome werd Bentivoglio in 1726 kardinaal-protecteur, officieel belangen-behartiger, van Spanje bij de H. Stoel en als zodanig werkte hij vaak samen met de spanjaard Cienfuegos, kardinaal-protecteur van Wenen.⁴⁹

De nieuwe pauselijke gezant Bartolomeo Massei, geboren in 1663 te Montepulciano, was na juridische studies in Pisa in dienst gekomen bij Gian-Francesco Albani, die het in 1700 tot paus (Clemens XI) bracht en die Massei tot zijn *maestro di camera* en *pontificio coppiere* maakte. In 1715 zond de Albani-paus hem naar Frankrijk om De Bissy *la baretta cardinalizia* te brengen, waarbij Massei tevens de speciale opdracht kreeg de rond de bulle *Unigenitus* gerezen geschillen zo goed mogelijk te beslechten. In april 1720 benoemde Clemens XI hem tot buitengewoon nuntius en in 1722 werd hij door Innocentius XIII tot *nunzio ordinario* te Parijs benoemd, in welke functie hij gehandhaafd werd door Benedictus XIII, die hem in 1726 aanstelde tot aartsbisschop van Athene i.p.i. Na de dood van Benedictus XIII verhieft Clemens XII de oud-nuntius tot het kardinaat en benoemde hem tot bisschop van Ancona, waar hij in 1745, op drieëntachtig-jarige leeftijd is gestorven.⁵⁰ Te Parijs had Massei zich alom geacht en bemind weten te maken en hij werd door Saint-Simon om de wijsheid en gematigdheid, waarvan hij 'durant le plus grand feu de la constitution' had blijk gegeven, geprezen.⁵¹

De parijse nuntius correspondeerde vanuit zijn ambtswoning op het Ile-St.-Louis wekelijks met kardinaal-staatssecretaris Lercari, met de kardinaal-prodatarius Corradini en met de secretaris van het college van kardinalen Riviera. De uit Genua afkomstige Niccolò Maria Lercari, een niet kwaadwillend, maar onbeduidend man, had gewerkt onder aartsbisschop Orsini van Benevento en toen deze paus werd, had hij Lercari naar het pauselijk hof geroepen en hem *maestro di camera* gemaakt. Toen in 1726 de ervaren staatssecretaris Paolucci — die tweemaal achtereen zijn weg naar het pausschap geblokkeerd had gezien door een veto van keizer Karel VI — was gestorven, benoemde Benedictus XIII zijn gedweeë kamerheer, die beter de kunst verstond zijn meester naar de mond te praten dan hem, zo nodig, kritisch te adviseren, tot diens opvolger. Lercari stond geheel onder invloed van twee andere gunstelingen, die in het kielzog van de Orsini-paus van het aartsbischoppelijk paleis in Benevento naar de pontificale vertrekken van het vaticaan waren verhuisd en daar kans hadden gezien het kardinaalspurper te bemachtigen, namelijk: Fini en Coscia.⁵² Was op de levenswijze en de goede bedoelingen van Piermarcellino Corradini, de leider van de *zelanti* in het romeinse kardinalen-college, niets aan te merken, wel matigde hij zich een verregaande bemoeienis met de godsdienst-politieke aangelegenheden van Frankrijk aan en zijn hoge functie op de pontificale datarie waar de beneficies ver-

geven werden, verschaftte hem een sleutelpositie. Hij distancieerde zich totaal van de beneventijnse kliek rond de paus en was een van de weinigen, die openlijk kritiek uitoefenden op 's pausen beleid, al was zijn invloed niet groot genoeg om orde te scheppen in de door Coscia en Fini aangerichte chaos.⁶³ Met Corradini voerde de nuntius een minder formele briefwisseling dan met de kardinaal-staatssecretaris. Het minst gereserveerd uitte Massei zich in zijn brieven aan de secretaris van het kardinalen-college, Domenico Riviera, met wie hij op vriendschappelijke wijze correspondeerde. Riviera, in 1671 te Urbino geboren, was onder Clemens XI bewaarder en prefect van het archief van de gevangenis Castel St. Angelo geweest, had enige diplomatieke missies naar italiaanse vorstenhoven vervuld en was secretaris van het H. College geworden, in welke functie Benedictus hem had gehandhaafd.⁶⁴

Als ambassadeur van Frankrijk bij de H. Stoel fungeerde Melchior kardinaal de Polignac, hoewel hij slechts de titel: *chargé d'affaires* bezat, ten gevolge van de door Lodewijk XIV ingevoerde gewoonte kerkelijke personen zoals abten of (aarts-)bisschoppen, die als officieel afgevaardigde van Frankrijk naar Rome werden gezonden, nooit de titel van ambassadeur te verlenen.⁶⁵ Polignac zond wekelijks rapporten naar Frankrijk, in eerste instantie aan Louis Germain Chauvelin, die sedert 1727 het ambt van *garde des sceaux* met de zorg voor de buitenlandse zaken combineerde. Deze voormalige *président à mortier* van het parijse parlement, behoorde met kanselier d'Aguesseau en luitenant-generaal van politie Hérault tot de belangrijkste uitvoerders van Fleury's kerkelijke politiek; zijn systematische werkwijze — hij beschikte over een ontzagwekkende collectie fiches over jurisprudentie — en zijn vasthoudende aard, waren evenzeer bekend als zijn voorliefde voor autoritair optreden en zijn afkeer van jansenistische disputen. Deze door zijn eruditie en serieuze levenswandel respect-afdwingende jurist beschikte bovendien over een groot acteertalent, wat hem in staat stelde een allerbeminnelijkst maar tegelijk sluw en taai onderhandelaar te zijn. Behalve met Chauvelin correspondeerde Polignac rechtstreeks met Fleury, die zijn brieven ook beantwoordde en hem instructies zond.⁶⁶ Het postverkeer tussen Rome en Parijs nam ongeveer twee weken in beslag, zodat er telkens minstens vier weken verstreken tussen het verzenden van een brief en het ontvangen van het antwoord. Vanaf het verschijnen van het arrest van 20 juli 1729 tegen het officie van Gregorius VII tot aan de dood van Benedictus XIII op 21 februari 1730, vormen de moeilijkheden naar aanleiding van dat officie een van de belangrijkste onderwerpen van deze briefwisselingen, zodat het mogelijk is de loop van de gebeurtenissen in Frankrijk en Rome aan de hand van deze correspondentie van week tot week te volgen.

In april 1729 meldde Polignac, dat te Milaan de volgende these verdedigd

en met vergunning gedrukt was: 'Pontifex potest exhaeredare principes catholicos justis de causis, habens potestatem indirectam in temporalia principum'. Polignac vond het zeer verwonderlijk, dat zoiets in het onder de keizer horende Milaan kon gebeuren, terwijl men zich in het eveneens keizerlijke Napels uit alle macht verzette tegen de invoering van een breviergebed, onlangs ter ere van Gregorius VII samengesteld, waarin werd gezegd: 'Henricum in profundum malorum prolapsus fidelium communione regnoque privavit, atque subditos populos fide ei data liberavit'. De paus had deze door de ritencongregatie in 1719 aan de benedictijnen toegestane *lectiones*, zonder het kardinalen-college om advies te vragen, tot het romeins brevier uitgebreid.⁵⁷ Chauvelin antwoordde Polignac, nog nooit van die benedictijnse *lectiones* te hebben gehoord, maar zijn aandacht op het romeins brevier gericht te zullen houden.⁵⁸ In juli kwam Chauvelin hierop terug en schreef aan Polignac, dat het Gregorius-officie heel wat verzet had opgeroepen. De franse regering zou zich graag hebben beperkt tot het heimelijk doen stopzetten van het drukken en in omloop brengen van de blaadjes, maar er bleken er reeds zoveel gedrukt en verspreid te zijn in verschillende steden, dat heel Frankrijk ermee overstromd was. Daarom zou er niet aan te ontkomen zijn het parlement een arrest te doen uitvaardigen, maar de regering wendde al haar invloed aan, dat het in zo gematigd mogelijke bewoordingen zou worden geformuleerd.⁵⁹ Een week later zond Chauvelin een aantal exemplaren van het arrest van 20 juli 1729 naar Rome en berichtte dat men uit voorzorg zelfs had verhinderd, dat met het arrest op straat zou worden gevent.⁶⁰

De nuntius in Parijs had overeenkomstig de instructies van het pauselijk staatssecretariaat⁶¹ zijn *uditore* — een officiële functionaris verbonden aan het pauselijk gezantschap — naar Marly gezonden om Fleury te vragen zijn invloed aan te wenden om te voorkomen, dat het parlement iets tegen het officie zou ondernemen; toen het toch tot een arrest kwam, schreef de nuntius de kardinaal-minister een beklagbrief. Een afschrift hiervan, met enige exemplaren van het arrest, zond Massei zonder verder commentaar naar het staatssecretariaat, maar aan Riviera schreef hij met dezelfde post — 25 juli 1729 — dat men zich te Rome deerlijk vergiste, als men meende dat Fleury het parijse parlement helemaal in bedwang kon houden. Massei schreef te verwachten, dat het arrest de heethoofden in Rome wel weer in vuur en vlam zou zetten, al was Rome zelf de oorzaak van alle moeilijkheden; het was immers te voorzien geweest, dat dergelijke *lectiones* in Frankrijk veel rumoer zouden teweeg brengen. De nuntius vroeg Riviera eens te informeren, of misschien kardinaal Porzia de hand kon hebben gehad in deze *lectiones*, aangezien hij een benedictijn was. Massei zei dit overigens niet te verwachten, gezien de wijze voorzichtigheid van Porzia; maar wel voorspelde hij, dat

deze aanzienlijk aan achting zou inboeten, als zou blijken dat ook hij de genoemde *lectiones* had goedgekeurd.⁶² Leandro Porzia, sedert 1722 abt van het klooster van St. Paulus-buiten-de-muren, waarvan ook Gregorius VII abt was geweest, had als curie-kardinaal en lid van het H. Officie en van de Congregatie van de Riten, een rol gespeeld in de moeilijkheden tussen Rome en kardinaal De Noailles en had deel uitgemaakt van de kardinalen-commissie, welke over enige voorstellen van De Noailles had moeten oordelen.⁶³ Riviera antwoordde Massei dat noch Porzia, noch de procurator-generalis van de benedictijnen ook maar enig aandeel in de uitbreiding van dit benedictijnse breviergebed hadden gehad. De meerderheid van de curie zou integendeel ervan overtuigd zijn, dat het ongewenst was dergelijke onlusten te verwekken.⁶⁴

Op een van de laatste dagen van juli had Massei een audiëntie bij Fleury om over het officie en het arrest te spreken en bij die gelegenheid zei de kardinaal-minister het zeer bedroevend te vinden, dat telkens weer nieuwe voorvallen de zo noodzakelijke goede verhouding tussen Rome en Versailles kwamen verstoren. Bovendien wees Fleury de nuntius erop Rome aan zich verplicht te hebben, doordat hij ervoor had gezorgd dat het arrest niet veel scherper was geformuleerd en niet in het openbaar op straat verkocht had mogen worden. Dit alles rapporteerde Massei op 1 augustus 1729 aan kardinaal Lercari, van wie hij zo spoedig mogelijk verlangde te vernemen, hoe de paus het bericht over het arrest had opgevat.⁶⁵ In zijn brief van diezelfde datum aan Riviera liet Massei duidelijk doorschemeren van mening te zijn, dat Fleury het parlement wel een arrest had moeten laten uitvaardigen tegen dit officie, dat overigens aanmerkelijk verschilde van de *lectiones* over Gregorius VII, die tot dan toe in de St. Pieter gebruikelijk waren geweest.⁶⁶

Polignac wilde proberen persoonlijk de paus op het arrest voor te bereiden, voordat deze via het staatssecretariaat erover ingelicht zou zijn; maar dit lukte hem niet, daar de paus, wiens gezondheidstoestand zeer te wensen over liet, een badkuur onderging, waarvan zijn omgeving gebruik maakte om hem nog hermetischer af te sluiten voor alle invloeden van buitenaf, die hun monopolie zouden kunnen doorbreken. De franse zaakgelastigde kon deswege geen audiëntie krijgen en luchtte hierover zijn gemoed bij Chauvelin, aan wie hij schreef dat het H. Officie of, liever gezegd, vier of vijf kardinalen, die door intimidatie — 'par la terreur' — het beleid ervan bepaalden, de kerk en Frankrijk moeilijkheden zouden blijven bezorgen, als men ze niet van tijd tot tijd door angstaanjaging het zwijgen oplegde. Ieder weldenkend mens, ook in Rome, keurde volgens Polignac het arrest tegen het officie goed, maar die figuren van het H. Officie zouden tot alles in staat zijn, als ze de franse regering geen besliste houding zouden zien aannemen. 'Il est inutile de songer à leur plaire, on ne les contentera jamais par des oeuvres

que la prudence aura suggerées, il faut les imiter pour en être loués' aldus de franse gezant, die enige van hun '*partisans*' gevraagd had, waarom ze niet gereageerd hadden op de veel zwaardere verboden, te Wenen en te Napels tegen de *lectiones* uitgevaardigd. Daarop hadden dezen geantwoord, dat de keizer inderdaad 'plus brutalement' te werk was gegaan, maar zonder er argumenten voor aan te voeren, terwijl de vertogen van Frankrijk juist hun ongenoegen hadden opgewekt, omdat die de franse handelwijze motiveerden. Polignac besloot zijn boze brief met de verzuchting, dat men in Rome niets beters had kunnen verzinnen om de jansenisten, die beweerden dat alleen zij opkwamen voor de trouw van de onderdanen aan hun vorsten, in de kaart te spelen.⁶⁷

Omdat Polignac niet tot de paus kon doordringen, wendde hij zich tot kardinaal Coscia, die begrip voor het franse standpunt leek te hebben en toegaf, dat de *zelanti* in de curie de consequenties van hun daden niet zagen. Zelfs uitte hij het vermoeden, dat zij het waren geweest, die met medewerking van enige benedictijnen de paus ertoe hadden gebracht die *lectiones* voor de hele kerk verplicht te stellen, terwijl hij ze zelf misschien niet eens nauwkeurig had gelezen. Coscia was in die eerste weken van augustus 1729 bedlegerig en niet alleen Polignac kwam hem in zijn appartementen bezoeken, maar ook Benedictus XIII, die wegens zijn badkuur Polignac niet in audiëntie kon ontvangen, maar wel op ziekenbezoek kon gaan bij Coscia.⁶⁸ Op 16 augustus schreef Polignac aan Coscia te hebben vernomen, dat de paus geïrriteerd was, doordat enige lieden hem hadden gesuggereerd, dat Frankrijk zich van de gemeenschap met Rome wilde losmaken en afbreuk wilde doen aan de hoogsteigen bevoegdheid van de H. Stoel het romeins brevier te regelen. Hij wilde de Heilige Vader er persoonlijk van overtuigen, dat hem een rad voor de ogen werd gedraaid door figuren, die erop uit waren de paus achterdochtig te maken om de spanning met Frankrijk te vergroten. Daarbij wilde hij Benedictus XIII uitleggen, dat het arrest niet bedoeld was om het pauselijk gezag ook maar in de geringste mate aan te tasten, maar dat het parlement wel met een arrest had moeten komen, om de trouw en de gehoorzaamheid van de onderdanen veilig te stellen, juist nu de '*refrattarii*' zich erop beroemden de enige verdedigers van de kroon tegen de aanmatigheden van Rome te zijn. Derhalve verzocht Polignac Coscia een audiëntie bij de paus voor hem te bewerken. Tevens vroeg hij hem te verhinderen, dat men in Rome onderwijl iets tegen het arrest zou ondernemen, om de zeker funeste gevolgen daarvan te vermijden en opdat Rome niet al te duidelijk blijk zou geven van partijdigheid door wel tegen Frankrijk op te treden na over het uitdrukkelijk verbod van de keizer, het officie van Gregorius VII in zijn staten te reciteren, het diepste stilzwijgen te hebben bewaard.⁶⁹

Hoe Coscia de zienswijze en het verzoek van Polignac aan de paus heeft overgebracht, is niet bekend, evenmin als het antwoord op de vraag, of hij zich voor zijn bemiddeling zwaar heeft laten betalen, zoals zijn gewoonte was.⁷⁰ Hij liet Polignac niet lang op antwoord wachten en schreef, dat hij diezelfde dag nog had getracht de paus te bezoeken, hetgeen niet meer gelukt was, doordat de paus rustte en zijn vertrekken al gesloten waren. De volgende morgen had Coscia de paus na het consistorie wel kunnen spreken en deze had hem een briefje voor de franse zaakgelastigde gedictieerd.⁷¹ Uit dit briefje, gedateerd 'dal bagno, questa mattina' — de ochtend van 17 augustus 1729 — bleek hoe kwaad de paus was over de veronderstelling, dat hij zich de uitbreiding van het officie door anderen zou hebben laten aanpraten. De paus stond op het standpunt het niet te kunnen dulden, dat leke-autoriteiten een verbod uitvaardigden tegen brevier- en missaalgebeden. Daarom zei hij te hopen, dat de koning hem eerherstel, 'riparo', zou geven, ook al wegens zijn gematigdheid in andere aangelegenheden.⁷² Benedictus doelde hier vermoedelijk op de clemente houding die hij ten opzichte van kardinaal De Noailles had aangenomen.

Aan kardinaal Lercari had Polignac op 13 augustus gevraagd, de paus de decreten van Napels en Wenen onder ogen te brengen, opdat deze ze zou vergelijken met het arrest uit Parijs, dat veel milder en respectvoller zou blijken te zijn; bovendien was het pas verschenen, toen een wederwoord tegen de voor Frankrijk zo onverteerbare stelling over het afzetten van vorsten en de ontheffing van de eed van trouw, onvermijdelijk was geworden. Dit arrest ageerde niet tegen de eer aan de heilige verschuldigd, maar tegen de wijze waarop de ijver van Gregorius VII voor de apostolische stoel tot uitdrukking was gebracht. Polignac gaf Lercari te verstaan, dat pas tot het doen uitvaardigen van een arrest was besloten, toen Frankrijk al overspoeld was met die brevierblaadjes, en dat het arrest niet eens op de gebruikelijke manier op straat was verkocht en aangeplakt.⁷³

Kardinaal Corradini, over wiens bemoeizucht Chauvelin al vaker had geklaagd: 'malheureusement on a toujours affaire à lui',⁷⁴ liet niet na in de loop van die eerste helft van augustus 1729 Polignac een agressieve analyse van het arrest te doen toekomen. Hij laakte Gilbert de Voisins, die zich verstout had te zeggen, dat deze *lectiones* in staat waren 'd'inspirare l'eccesso delle pretensioni oltramontane', alsof deze *lectiones* waren gemaakt om de volkeren op te ruïen en alsof deze heilige paus geen heilig, maar een ambitieus man was geweest, wiens pretenties vele troebelen en wrede oorlogen hadden veroorzaakt. De advocaat-generaal had, tot ergernis van Corradini, de beginselen waardoor Gregorius VII werd gedreven 'principi così pericolosi' genoemd, hij had de ijver, waarmee deze paus de kerk had verdedigd, als een

exces voorgesteld en de uitdrukkingen van de *lectiones*: '*difensore della chiesa*', '*ristoratore della sua libertà*' en '*antemurale della casa d'Israele*' belachelijk gemaakt en de wens uitgesproken, dat dergelijke betitelingen voorgoed zouden worden vergeten. Het arrest zou nog enigszins te dulden zijn geweest, volgens Corradini, als het zich zou hebben beperkt tot een verbod aan drukkers en boekhandelaren, dergelijke *lectiones* af te drukken en te verkopen. Het verbod echter aan alle geestelijken enig gebruik van het officie te maken en het bevatte een verordening betreffende ritualen, brevieren en missalen, zodat het parlement zich '*la facoltà spirituale ed ecclesiastica la più grande e la più gelosa che abbia la chiesa*' had aangematiigd. Naar aanleiding van de door Polignac gemaakte opmerking, dat deze *lectiones* van de ritencongregatie niet gelijk waren aan die, welke in de roomse basilieken gebruikelijk waren, gaf Corradini toe dat de formulering inderdaad niet identiek was, maar dat wel dezelfde woorden waren gebruikt, die hij parafraserend weergaf. Alleen de vermelding, dat de paus de onderdanen van de keizer van hun eed van trouw had ontheven, ontbrak in de te Rome gebruikte *lectiones*, maar ze kwam wel voor in de door Paulus V in 1609 aan Salerno toegestane *lectiones* en ook in het brevier van de paters van Monte Cassino. De woorden '*privavit regno*' impliceerden trouwens, zo besloot Corradini, de absolutie van de eed van trouw.⁷⁶ Vermoedelijk om Polignac ervan te weerhouden, dieper op het verschil in formulering tussen de in Rome gebruikelijke en de meer uitgesproken ultramontaanse *lectiones* van de benedictijnen in te gaan, liet Corradini ná de exacte tekst te geven, die hij wel nauwkeurig kende en die hij nog diezelfde dag, in een brief aan Massei te Parijs, letterlijk vermeldde.⁷⁸

Onmiddellijk nadat Polignac het door Benedictus XIII gedicteerde briefje, met de klacht over de aanmatiging van lekeninstanties, die zich met brevier en missaal bemoeiden, had ontvangen, antwoordde hij Corradini en trachtte de redenering van de paus, in dezen beslist door de *zelanti* beïnvloed, te weerleggen. De door Corradini bekritiseerde passages uit het requisitoir betroffen, aldus Polignac, niet de canonisatie op zich, ook al had de advocaat-generaal gesproken van *Grégoire* en niet van *Saint Grégoire*; deze titel werd immers ook vaak weggelaten wanneer er sprake was van heiligen '*publicamente canonizzati con bolle apostoliche*', zonder dat men daaruit mocht afleiden dat hun heiligheid werd ontkend. Deze sneer tegen het omzeilen van een normaal heiligverklaringsproces door de ritencongregatie, zette Polignac nog kracht bij door als illustratie kardinaal Petra te noemen, die in zijn *Commentariones ad constitutiones apostolicas* over Gregorius VII had geschreven, zonder de titel 'heilig' erbij te gebruiken, terwijl men toch niet kon zeggen, dat deze kardinaal hem (Gregorius) niet als zodanig erkende.

Waar de advocaat-generaal sprak over 'ces prétentions ambitieuses', zo vervolgde Polignac zijn weerlegging, bedoelde hij de aanmatiging op zich: vorsten van hun tronen te beroven en hun onderdanen van de eed van trouw te ontslaan, maar over de persoon gaf hij daar geen oordeel. Ook bij de Rota en bij alle rechtbanken noemde de overwonnen partij vaak een uitspraak of een vonnis onjuist, zonder daarmee te willen zeggen, dat de rechter die het vonnis had gevelde, een onrechtvaardig mens was. Polignac beëindigde zijn schrijven aan Corradini met de verklaring, dat het regelen van het brevier niet tot de taak van de leke-autoriteiten behoorde, maar dat die er wel op moesten toezien, dat er geen leerstellingen, die het koninklijk gezag konden schaden, in binnenslopen.⁷⁷

In het uitvoerig verslag aan de *garde des sceaux* over zijn 'combat à outrance' tegen de *zelanti* binnen het H. Officie, schreef Polignac op 18 augustus 1729, hoe de *zelanti* Benedictus XIII te verstaan hadden gegeven, dat de moeilijkheden naar aanleiding van het officie niet hún zaak was maar de zijne, aangezien hij opdracht had gegeven die *lectiones* in het romeins brevier op te nemen, zonder iemand van hen te hebben geraadpleegd; maar dat zij, nu zij zagen dat de paus persoonlijk gekrenkt was, hem natuurlijk niet in de steek konden laten. Aldus betichtten die ijveraars in de curie de paus van onvoorzichtigheid, terwijl hij in een valstrik was gelopen, die zij hem zelf 'indirectement et sous main' hadden gespannen. Polignac noemde de kardinalen Fini en Olivieri als de woordvoerders van die curiekliek, waarbij Olivieri, als secretaris van de breven, zou hebben gehandeld in opdracht van de *camerlengo* kardinaal Albani. De paus was door hen zo beïnvloed, zo schreef Polignac, dat hij almaar jammerde over het wrede onrecht dat hem aangedaan werd, doordat hem het recht het brevier te regelen werd betwist en aan leke-magistraten werd toegekend en doordat men heiligen, die in het martyrologium waren opgenomen, als zodanig afwees. Zelfs adviseerden die conspiratoren de paus zijn nuntius uit Parijs terug te roepen, de franse gezant in Rome geen audiëntie toe te staan en onverminderd vast te houden aan de these van de macht van de paus over de vorsten. Het H. Officie koesterde het vaste voornemen een decreet tegen het arrest uit te vaardigen. Polignac schreef alles gedaan te hebben om hen tot andere gedachten te brengen: 'Je n'ai cessé d'écrire des billets, j'ai disputé, j'ai grondé, j'ai parlé plus haut que les furieux'; hij hoopte hiermee bereikt te hebben, dat zij voorlopig zich ertoe zouden beperken de nuntius, weliswaar 'dans les termes les plus forts', op te dragen de koning te vragen om een 'réparation' van wat zij een belediging noemden. Polignac vond dit in ieder geval beter dan dat de nuntius teruggeroepen zou worden, wat men eerst van plan was geweest, en bovendien zou het de *zelanti* tijd geven tot zichzelf te komen.

De klachten van Rome betroffen niet zozeer het arrest zelf, als wel het requisitoir van Gilbert de Voisins, die men afschilderde als een tegenstander van de H. Stoel en het pauselijk gezag. De *zelanti* stuurden bewust aan op een botsing tussen Frankrijk en Rome, zoals ten tijde van Lodewijk XIV; het politieke doel van de romeinen was, ten koste van vorsten en volkeren, te handhaven en te wettigen wat Gregorius VII had uitgedacht. Het was dan ook duidelijk, volgens Polignac, waarom Gregorius XIII en Paulus V die paus zo op een voetstuk hadden geplaatst: de een had de Liga in Frankrijk gesteund en de ander had de Venetianen kwijt willen raken.⁷⁸

Deze berichten over het misbaar, dat het H. Officie maakte naar aanleiding van het arrest, werden bevestigd door Giuliani, een agent van de katholieke kantons te Rome en door de franse consul aldaar, Pressiat.⁷⁹ Volgens de laatste deed het H. Officie, of het niet wist, dat het Hof van Wenen, onder bedreiging met de doodstraf, het Gregorius-officie had verboden en dat er te Milaan, Napels en Palermo desbetreffende decreten waren verschenen; het had de paus zelfs gesuggereerd de diplomatieke betrekkingen met Frankrijk te verbreken. Deze klaarblijkelijke partijdigheid van het Hof van Rome alsook de aanhoudende hitte en het slechte humeur van Corradini, deden het ergste vrezen, zo zei Pressiat.⁸⁰ Ook Giuliani maakte gewag van het 'strepitoso allarme' tegen het arrest en van de dreigende diplomatieke breuk tussen Rome en Parijs tengevolge van de onbezonnen en overhaaste adviezen van kardinaal Fini en 'altri cardinali mal'intenzionati'. De enige remedie zou volgens Giuliani zijn, binnen de curie een partij te vormen als tegenwicht tegen de anti-franse houding van diegenen, die uit zucht om *zelanti* te lijken, in staat waren een sterke paus van zijn stuk te brengen en die zeker een zwakke paus naar hun hand konden zetten. Ook Lodewijk XIV was, volgens Giuliani, vele moeilijkheden in de regaliënstrijd, toen Innocentius XI beïnvloed en opgestoot werd door een aantal 'cardinali appassionati', te boven gekomen, door een frans-gezinde partij binnen de curie te vormen. Het leek Giuliani niet moeilijk zo'n bevriende partij, waaraan Frankrijk meer dan ooit behoefte had, te vormen, aangezien er vele kardinalen en prelaten in moeilijkheden verkeerden en gaarne steun zouden aanvaren.⁸¹ Het lijdt geen twijfel, dat Giuliani het *pecunia non olet* door het hoofd speelde, toen hij de moeilijkheden van die prelaten ter sprake bracht en dat hij hoopte voor een dergelijk advies ook enige 'steun' te kunnen opstrijken.

De nuntius in Parijs werd in niet mis te verstane bewoordingen deelgenoot gemaakt van de irritatie, die het arrest in Rome had veroorzaakt. Had Corradini hem aanvankelijk geschreven, dat deze verregaande stap van het parijse parlement hem volkomen had verrast,⁸² op 18 augustus 1729 be-

schreef hij hem in geuren en kleuren de hevige verontwaardiging in Rome over deze aan het pauselijk gezag toegebrachte slag en hij wees erop dat het onmogelijk was de paus erover te doen zwijgen, als deze krenking niet werd goedge maakt. Hij zette zijn bezwaren tegen het requisitoir van Gilbert de Voisins uiteen in letterlijk dezelfde bewoordingen, welke hij ook tegenover Polignac had gebruikt; hij zei dat de paus zijn nuntius onmiddellijk uit Parijs had willen terugroepen en dat hij slechts met de grootste moeite ertoe gebracht had kunnen worden, dit uit te stellen tot zou blijken, dat hem geen bevredigende genoegdoening — '*congrua sodisfazione*' — zou worden geboden. Corradini suggereerde, dat als zodanig herroeping van het arrest zou kunnen gelden; men moest dan in Frankrijk maar een minder in het oog lopende manier om het gebruik van de *lectiones* van Gregorius VII te verhinderen, zien te vinden.⁸³ Deze opmerking illustreert hoezeer in de gedachtengang van Corradini — en hij vertolkt hier een zienswijze die representatief is voor de goedbedoelende *zelanti* en wellicht ook voor de ijverigste curiekardinalen tot in onze dagen — de betekenis van de pauselijke stoel door formele prestige-overwegingen werd bepaald.

Typerend voor de slechts in italiaanse verhoudingen denkende coterie rond Benedictus XIII, die zich totaal verkeek op de interne verhoudingen in andere landen, is het verslag van de kardinaal-staatssecretaris aan de parijse nuntius, over de wijze waarop de paus het arrest tegen het officie opnam; het verwonderde de paus niet, dat het parlement zich uitputte in excessen tegen het pauselijk gezag, want er zaten nu eenmaal figuren in, die wat hun anti-pauselijke gezindheid betreft, nauwelijks voor ketters onderdeden. De paus vond het echter onbegrijpelijk, dat het franse hof die lieden maar liet begaan, terwijl het zich in die voor de kerk zo onrustige tijd, toch erop zou moeten toeleggen het verloren gegane aanzien van de Stoel van Petrus te herstellen; want in het teloorgaan van dát gezag school toch de oorzaak van alle ellende. Lercari gaf Massei te verstaan, dat die zich tot de koning moest wenden om een '*pronto riparo*' te eisen; anders zou de paus zich genoodzaakt zien zijn nuntius niet langer getuige te laten zijn van de beledigende aanvallen, die elke dag opnieuw op zijn gezag werden gericht. De paus verwachtte als genoegdoening herroeping van het arrest. In aanmerking genomen, dat het *conseil du roi* wel eens eerder arresten van het parlement had gecasseerd en dat de koning ook genoegdoening zou verschaffen, als zijn advocaat-generaal tegen een andere vorst zou zijn uitgevaren, zou de 'allerchristelijkste koning' als hoofd van de 'oudste dochter van de kerk' zo'n gering eerherstel niet kunnen weigeren, vond Lercari.⁸⁴

Om de eis tot satisfactie kracht bij te zetten, zond Lercari met gelijke post een breve van Benedictus XIII aan de nuntius, die deze moest doorgeven aan

de nieuwe parijse aartsbisschop, wiens intronisatie op 6 september zou plaatsvinden. In overeenstemming met zijn politiek, een niet al te fervente aanhanger van *Unigenitus* tot bisschop te benoemen als er een zetel van een tegenstander van die constitutie vacant kwam, had Fleury, na de dood van De Noailles, de vierenzeventig-jarige Vintimille de Luc tot aartsbisschop van Parijs benoemd.⁸⁵ Na vanaf 1692 bisschop van Marseille te zijn geweest was Charles Gaspard Guillaume Vintimille de Luc in 1708 aartsbisschop van Aix en Provence geworden en hij had zich doen kennen als een gematigd man inzake religieuze aangelegenheden en als een groot minnaar van het goede leven, vooral van de goede keuken, welke liefhebberij hem te Parijs de bijnaam 'Ventremille' bezorgde en het bon-mot deed rond gaan, dat Sint Antonius (Antoine de Noailles) was heengegaan, maar zijn varken had achtergelaten. Weinig ambitieus van aard en meer geneigd tot een comfortabel leven in de provinciestad, waaraan hij gehecht was, had de benoeming tot aartsbisschop van de woelige hoofdstad, met zijn jansenistische relletjes, hem weinig aantrekkelijk geleken, maar de door Fleury op hem uitgeoefende pressie en de belofte, dat hij op alle medewerking van het Hof zou kunnen rekenen, hadden hem doen accepteren. Hij beschouwde het als zijn taak zijn aartsbisdom te pacificeren door op vreedzame wijze zijn diocesanen tot aanvaarding van *Unigenitus* te overreden.⁸⁶ In de breve *Venerabilis frater* van 18 augustus 1729 aan Vintimille, beklagde Benedictus XIII zich over de hem en het kerkelijk gezag door het lekengerechtshof toegebrachte wonde, waarvoor hij een remedie en een gepaste vertroosting verlangde. Hij gebod de aartsbisschop, bij de koning te protesteren tegen de grenzeloze brutaliteit van de leke-magistraten, die niet hadden geschroomd kennis te nemen van, voorschriften te geven betreffende en zelfs een veroordeling uit te spreken over religieuze officies in brevier, missaal en rituaal. De paus schreef dat hij een dergelijke verstoring van de discipline niet straffeloos kon dulden en hij sprak de hoop uit, dat de aartsbisschop de koning zou weten te bewegen tot herstel van het onrecht de 'sacris ministeriis' aangedaan. De inhoud van deze breve was voor Polignac zorgvuldig geheim gehouden. Aanvankelijk had men de franse gezant gevraagd of, naar zijn mening, via de parijse aartsbisschop herroeping of cassatie van het arrest te bewerkstelligen zou zijn; maar nadat Polignac de kans daarop als volslagen illusoir had betiteld, was hij van de uiteindelijke formulering van de breve aan Vintimille geheel onkundig gehouden. De curieprelaten hadden volgens hem de breve willen verzenden in geheel ongewijzigde vorm, 'composé dans la colère', mét de eis van intrekking en cassatie van het arrest en bestraffing van wie ervoor verantwoordelijk was. Van de formulering en inhoud van de breve kon Polignac pas kennis nemen doordat Chauvelin hem een copie toezond, waarbij deze

hem meedeelde, dat in Frankrijk aangaande de breve het diepste stilzwijgen zou worden bewaard.⁸⁷

De parijse nuntius trachtte zich zo goed mogelijk te redden uit het lastige parket, waarin zijn eigen hof hem had gebracht. Aan Rome stelde hij het als zijn persoonlijke verdienste voor, dat er geen ernstiger maatregelen tegen het officie waren genomen, en hij trachtte de curie ervan te weerhouden iets tegen het arrest te ondernemen, omdat dan alle winst inzake *Unigenitus* door de onderwerping van De Noailles behaald, weer teloor zou gaan en de tegenstanders van de bulle er hun voordeel mee zouden doen. De hem door Lercari toegezonden instructie, waarin de overtuiging werd uitgesproken dat juist toen — eind augustus 1729 — de tijd was aangebroken om het jansenisme een definitieve slag, een 'colpo fatale', toe te brengen, onthult tegen welk een star wanbegrip Massei moest strijden.⁸⁸ Hij werd neerslachtiger, naarmate het hem duidelijker werd dat ook Corradini, die hij steeds boven de intriges van de curie verheven had geacht, door ultramontaanse verblindings was aangetast. Hij maakte Riviera deelgenoot van zijn teleurstelling en schreef hem het te betreuren, dat een rechtschapen man als Corradini, vol ijver voor de belangen van de H. Stoel, zich liet meeslepen door anderen, die wegens fanatisme of vooringenomenheid, of uit gebrek aan wereldwijsheid Corradini tot veel te vergaande stappen brachten.⁸⁹ Massei liet zich door Riviera overtuigen van de goede bedoelingen van Corradini en hij nam zich voor in alle oprechtheid met de pro-datarius te blijven corresponderen, omdat hij diep doordrongen was van de noodzaak de curie meer begrip voor de situatie in Frankrijk bij te brengen en omdat hij echt bang was, dat een al te hardnekkige houding van de romeinse *zelanti* op den duur tot een schisma zou kunnen leiden. Fleury, naar de mening van Massei een godsdienstig man, met een open oog voor de noodlottige gevolgen van een schisma voor het staatsbelang, had tegenover de nuntius verklaard de teugels stevig in handen te zullen houden, maar niets te kunnen garanderen voor de tijd na zijn dood, zeker niet, als enige romeinse kardinalen een aantal snaren bleven aanslaan, die in Rome zo anders klonken dan in Frankrijk.⁹⁰ Enige weken later echter bereikte Massei het advies van Riviera, toch maar liever een grotere gereserveerdheid in acht te nemen in zijn brieven aan het staatssecretariaat en ook aan Corradini. Per kerende post antwoordde Massei zich aan deze raad te zullen houden, daar hij tot de slotsom was gekomen alleen maar tijd te verliezen met uitvoerig aan Corradini te schrijven, die het als zwakheid bestempelde, dat de nuntius niet blindelings zijn inzichten overnam; inzichten die volgens Massei door minder integere prelaten Corradini waren aangepraat.⁹¹

Terzelfdertijd berichtte Polignac aan Chauvelin, bij de paus en de staatssecretaris geprotesteerd te hebben tegen het onlangs door de curie aan Mas-

sei gegeven bevel rechtstreeks aan het H. Officie te schrijven. Ofschoon de paus herhaaldelijk had verklaard van dat soort nieuwigheden niet gediend te zijn, geschiedde dit toch; zo bedrogen Lercari en Massei hun meester, volgens de franse zaakgelastigde, die overigens de noodzaak van die maatregel niet inzag, daar het H. Officie elke woensdag alle uit Frankrijk binnengekomen berichten over *Unigenitus* behandelde, waarbij Massei herhaaldelijk zijn te frans-gezinde zienswijze werd verweten.⁹² Het oordeel van Massei over Corradini vertoont een treffende overeenkomst met dat van Polignac, die de verdiensten van de pro-datarius voor het burgerlijk bestuur van de kerkelijke staat en voor de financiën van het kerkelijk bestuursapparaat gaarne erkende, maar de ijver waarmee de machtige curie-kardinaal de kerkelijke politiek trachtte te beïnvloeden, minder op prijs stelde. In het memorandum over de papabile kandidaten, waarom Chauvelin 12 juli 1729 in verband met de gezondheidstoestand van Benedictus XIII had gevraagd, werd de toen eenenzeventig-jarige Corradini afgeschilderd als een man, wiens grote kwaliteiten van hoofd en hart bedorven werden door een steeds erger wordende humeurigheid en opvliendheid en die daarom als kandidaat voor het pauschap beslist moest worden afgewezen. Inderdaad stelde de franse regering na de dood van Benedictus XIII in 1730, alles in het werk om te verhinderen dat Corradini, die het conclaaf inging als een van de belangrijkste kandidaten, tot paus werd gekozen.⁹³

In Frankrijk bleef het niet bij het arrest van het parijse parlement en het mandement van de bisschop van Auxerre tegen het officie van Gregorius VII. Er verscheen een op vier pagina's in -4° gedrukt en op 16 augustus gedateerd mandement tegen het officie van de hand van Henri Charles Du Cambout, duc de Coislin, pair de France en bisschop van Metz, een van de prelaten, die zich van het begin af aan tegen *Unigenitus* hadden verzet.⁹⁴ Uitspraken over de verhouding tussen de geestelijke en de tijdelijke macht waren voor het bisdom Metz van bijzondere betekenis, aangezien het zich uitstreckte over een gebied, dat voor een deel tot Frankrijk, voor een deel tot het Keizerrijk en gedeeltelijk tot het hertogdom Lotharingen behoorde. De trouw, welke de onderdanen hun soevereinen verschuldigd zijn en die noodzakelijk is voor de instandhouding van de maatschappij, voor de veiligheid van de volkeren en de rust van de koninkrijken, is — zo staat in het mandement — gebaseerd op duidelijke uitspraken van de H. Schrift en de Traditie en op de natuurwet. Christus heeft geleerd de keizer te geven wat des keizers is en de apostelen hebben tot onderworpenheid aan de vorsten aangespoord, aldus Du Cambout, die zijn diocesanen voorhield, dat de macht van de vorsten op goddelijk recht gefundeerd was en dat verzet tegen hen verstoring van de openbare orde betekende, en dat de onderdanen niet alleen uit vrees

voor straf, maar ook vanwege hun geweten tot gehoorzaamheid verplicht waren. Met argumenten, ontleend aan Athenagoras, Justinus Martyrus en Joannes Chrysostomos, met dezelfde citaten uit Tertullianus en Optatus van Mileve die De Caylus in zijn mandement had aangehaald, en met een verwijzing naar de houding van paus Gregorius de Grote, die wel had geprotesteerd tegen een nieuwe, met de goddelijke voorschriften strijdige wet van keizer Mauritius, maar deze wet toch had afgekondigd, omdat hij dit zag als een uit zijn taak voortvloeiende verplichting en omdat hij erkende 's keizers dienaar en onderdaan te zijn, betoogde de bisschop van Metz, dat vorsten hun macht rechtstreeks van God ontvingen, in tijdelijke aangelegenheden niemand boven zich hadden dan God alleen en dat de christenen de éne ware God moesten aanbidden en in al het andere aan hun vorsten onderworpen moesten zijn.⁹⁵ Een zo heldere waarheid, steunend op hechte principes, bekrachtigd door de prediking en bevestigd door de praktijk van de kerk gedurende meer dan duizend jaar, scheen aan het einde van de elfde eeuw verduisterd te worden, aldus de bisschop van Metz. Een paus, van wie het te wensen ware geweest, dat de onkreukbaarheid van zijn levenswandel en zijn grote moed vergezeld waren gegaan van dieper inzicht en meer gematigde gevoelens aangaande het gezag, dat zijn zetel van Christus heeft ontvangen, meende in zijn recht te staan, toen hij een koning van diens troon stootte en diens onderdanen van de eed van trouw ontsloeg. Het gedrag van die paus, gegrond op een zo hersenschimmige aanmatiging, zo strijdig met de openbare rust en de van Godswege gevestigde orde, had maar al te veel navolgers gevonden onder degenen, die hem waren opgevolgd. Dat had tot gevolg gehad, dat Europa door rampzalige oorlogen was verscheurd, schisma's en ketterijen zich hadden vermenigvuldigd, de tucht was verslapt en dat binnen de naties, in de steden en zelfs binnen de gezinnen tweedracht en verdeeldheid waren ontstaan. Een leerstelling die een dergelijke zondvloed van rampen over de christenheid had gebracht, kon niet van Christus komen, die immers gezegd had dat zijn rijk niet van deze wereld was.

Reeds hadden kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders erop gewezen, dat dit officie in staat was ultramontaanse excessen op te wekken en de bisschop van Metz twijfelde er dan ook niet aan, dat zijn diocesanen, wier gehechtheid en gehoorzaamheid aan hun soevereinen hij kende, geschokt zouden zijn door dit ogenschijnlijk op het gezag van de H. Stoel gepubliceerde officie. De paus had echter volgens de bisschop geen enkel aandeel gehad in de samenstelling en nog minder in de publicatie van 'cet artificieux ouvrage'. Om zijn trouw aan de koning, de keizer, de hertog van Lotharingen en aan de andere soevereinen op wier grondgebied een deel van zijn bisdom lag, te bewijzen, verbood de bisschop van Metz het officie te re-

citeren en te drukken en hij verordende bovendien, dat de reeds in omloop zijnde exemplaren naar de griffie van het bisdom moesten worden gebracht.

De onderlinge verhouding van de geestelijke en de tijdelijke macht kwam op paradoxale wijze tot uiting in Metz, waar het mandement spoedig werd gevolgd door een arrest van het aldaar gevestigde parlement, bij de formulering waarvan de invloed van het bisschoppelijk schrijven onmiskenbaar was en dat zowel te Metz als te Parijs in druk verscheen. Het rechtsgebied van het in 1633 door toedoen van Richelieu te Metz gevestigde parlement viel ongeveer samen met het bij het verdrag van Chambord in 1552 aan Frankrijk toegewezen gebied van de *Trois Evéchés*: Metz, Toul en Verdun, waarover de franse soevereiniteit echter pas in 1648 definitief werd erkend. Wegens de gevaarlijke en excentrische ligging van dit franse territoire en omdat de meeste leden van het parlement van elders afkomstig waren, had het een dubbele bezetting en was de werkperiode in twee semesters verdeeld, op 1 augustus en 1 februari aanvangend; gedurende die semesters was het gerechtshof nog talloze dagen gesloten, zodat de heren leden van dat parlement ongeveer vier maanden per jaar werkten.⁶⁶

De procureur-generaal Le Goullon de Champbel begon zijn aanval op het Gregorius-officie met te suggereren, dat dit 'ouvrage anonyme' onmogelijk door de paus gesanctioneerd kon zijn en dat het door een of ander 'mal intentionné' in omloop moest zijn gebracht om de mensen in verwarring te brengen en om de waakzaamheid van zieleherders en magistraten te misleiden. De vijfde *lectio* moest elke christen wel doen protesteren, omdat deze een onverbloemde lofrede inhield op een man, die de grenzen van zijn, hem van Godswegen verleende macht had overschreden. Na de uitspraken van Christus, dat zijn rijk niet van deze wereld was en dat men de keizer moest geven wat hem toekwam, in herinnering te hebben gebracht, betoogde Le Goullon dat Mozes en Aaron, belast met de opdracht het joodse volk uit de onrechtmatige gevangenschap in Egypte weg te voeren, nooit een aanslag op de troon van de farao hadden gepleegd en dat de hogepriesters van het Oude Verbond de goddeloze koningen van Juda, 'quoique plongés dans la plus honteuse idolâtrie', hadden gerespecteerd; ook hadden de Kerkvaders nooit de gedachte geopperd, dat de sleutelmacht van Petrus ook tijdelijke goederen betrof. Gregorius VII was, volgens Le Goullon, zijn bevoegdheden te buiten gegaan, door zich niet met excommunicatie van de keizer tevreden te stellen, maar hem van zijn troon vervallen te verklaren en de onderdanen van hun plicht van trouw te ontslaan. Dergelijke excessen hadden het duitse rijk vernield en in Frankrijk aan het eind van de zestiende eeuw veel leed teweeggebracht. Maar nu waren de grenzen tussen de geestelijke en de tijdelijke macht vastgelegd door de gallicaanse vrijheden en de koningen beijver-

den zich die te handhaven, terwijl de onderdanen wisten dat de trouw aan de soevereinen onschendbaar was, zo beëindigde de procureur-generaal zijn requisitoir. Het parlement van Metz supprimeerde het officie, gebood alle in omloop zijnde exemplaren naar de griffie van het gerechtshof te brengen en verbood het officie aan enig boek toe te voegen, het te drukken of te verkopen op straffe van vervolging wegens verstoring van de openbare orde.⁸⁷

De felste aanval op het ultramontaanse officie werd gelanceerd door Charles Huchet, comte de La Bédoyère, die sedert 1710 het ambt van procureur-generaal van het parlement van Rennes bekleedde. Deze uit Vannes geboortige magistraat, onafhankelijk van oordeel en niet bang om bij de centrale regering in ongenade te vallen, stond bekend als een van de steunpilaren van het verzet tegen de bulle *Unigenitus*.⁸⁸ Huchet de La Bédoyère sprak op 17 augustus 1729 ten overstaan van het bretonse parlement als zijn mening uit, dat hij verraad zou plegen aan zijn ambt, als hij onder de huidige omstandigheden zou nalaten te spreken, nu hij wist welk gevaar erin school te zwijgen in een streek, waar de openbare mening maar al te zeer vooringenomen was ten gunste van 'une cour étrangère' en waar men meende anders over de gallicaanse vrijheden te kunnen denken dan in de rest van Frankrijk. De procureur-generaal herinnerde de parlamentsleden eraan, dat Gregorius VII de eerste paus was geweest, die het had gewaagd pretenties te hebben ten aanzien van de tijdelijke macht van de vorsten, door zich openlijk het denkbeeldig recht aan te matigen vorsten af te zetten en onderdanen van de eed van trouw te ontslaan; een fatale inbeelding, die nog steeds was blijven rondwaren 'aan de overzijde van de bergen' onder degenen, bij wie onwetendheid en blinde onderwerping bijna steeds de plaats van kennis innamen.⁸⁹ Na deze anti-ultramontaanse oprisping hoonde de bretonse procureur-generaal de romeinse suggestie, dat paus Gregorius VII zijn heiligheid aan een dergelijk waandenkbeeld te danken zou hebben. Het moest alle parlamentsleden tot verontwaardiging stemmen, dat in het officie de tot oproer ophitsende woorden 'contra Henrici imperatoris etc.' naast 'paroles de vie et de paix' van Christus zelf voorkwamen. Hij stelde het parlement de retorische vraag, tot welke excessen volken, die zich terecht vrij van de eed van trouw waanden, zouden kunnen komen. Zou men de onderdanen ervan kunnen overtuigen, dat de kerkelijke ban, terecht of ten onrechte gelanceerd, hen niet kon ontheffen van de eed van trouw, welke zij verschuldigd waren aan de vorst, die zijn macht alleen aan God ontleende? Na op deze wijze het verband tussen het officie van de banbliksems werpende paus en stelling XCI, de steen des aanstoets van alle gallicanen en jansenisten, aangetoond te hebben, besloot De La Bédoyère zijn requisitoir met het verzoek aan de magistraten: 'Ordonnez, Messieurs, la suppression de cet écrit séditieux, qu'il

faut, s'il est possible, empêcher de pénétrer parmi nous.' Het parlement wil- ligde dit verzoek van zijn procureur-generaal in en verbood het officie te ge- bruiken, het te drukken of te verspreiden en het in missaals, brevieren en ri- tualen op te nemen; het gebood de in omloop zijnde exemplaren bij de grif- fie van het parlement in te leveren en het schreef de oversten van religieuze gemeenschappen voor, erop toe te zien, dat er geen gebruik van de gewraakte *lectiones* werd gemaakt.

Behalve te Rennes verscheen dit arrest met het requisitoir in druk te Pa- rijs bij Charles Osmont, *au bas de la rue St. Jacques, proche de la fontaine S. Séverin à l'Olivier*, en in het nummer van 28 augustus 1729 bracht de *Nouvelles Ecclésiastiques* de complete rede van de bretonse procureur-gene- raal, zodat diens aanval op het Hof van Rome van publiciteit verzekerd was. Doordat de *gens du roi* van het parijse parlement zich zorgvuldig van enig optreden tegen Osmont onthielden, kon de verspreiding van exemplaren van het bretonse arrest ongestoord plaats vinden, totdat Fleury ingreep. Hij in- formeerde bij de parijse procureur-generaal, of deze toestemming tot het drukken van dat arrest had verleend, en Joly de Fleury antwoordde, dat hij mondeling noch schriftelijk toestemming had gegeven, om de eenvoudige reden dat men hem er niet om had gevraagd. Namens minister Fleury gaf toen Chauvelin, in zijn functie van *inspecteur général de la librairie du Roy- aume*, opdracht aan Le Mercier, *syndic de la librairie de Paris*, alle bij Os- mont nog in voorraad zijnde exemplaren van het arrest in beslag te nemen. Op 14 september 1729 voerde Le Mercier samen met zijn *adjoint* Le Gras deze order uit en legde beslag op 71 blaadjes; tevens vernam hij van Os- mont, dat de uitgave naar een gedrukt exemplaar uit Rennes was gemaakt en dat men pas met drukken was begonnen na procureur-generaal Joly de Fleury ervan op de hoogte te hebben gesteld. Le Mercier maakte een proces- verbaal op en zond dit op 15 september 1729 aan de kardinaal-minister.¹⁰⁰

Van het mandement van de bisschop van Auxerre had Massei voor het eerst melding gemaakt in zijn brieven van 8 augustus 1729, en aan Lercari had hij een gedrukt exemplaar van dat bisschoppelijk schrijven gezonden. De nuntius had Lercari gesuggereerd, dat niet De Caylus de auteur was van dat mandement, maar iemand die zich van diens naam als een van de 'più di- chiarati refrattarii' had bediend om de indruk te wekken, dat de partij van de jansenisten zich het meest inspande om de rechten van de vorsten te handhaven en om het vuur, dat het arrest van het parlement zou kunnen ontsteken, aan te wakkeren en zo te profiteren van de verslechtering van de betrekkingen tussen het roomse en het franse hof.¹⁰¹ Voordat de nuntius er- van op de hoogte kon zijn, dat de paus overwoog hem terug te roepen, had hij aan Riviera geschreven te hopen dat men in Rome niets tegen het arrest

van Parijs zou ondernemen, om niet ook de franse bisschoppen uit te dagen hun stem tegen het officie te verheffen. De bisschop van Auxerre, een der meest drieste appellanten, en die van Metz, volgens de nuntius geen echte appellant, maar wel een van de heftigste tegenstanders van de H. Stoel, hadden al zeer venijnige mandementen gepubliceerd.¹⁰² Toen Massei echter had vernomen dat de *zelanti* in Rome op een diplomatieke breuk met Frankrijk aanstuurden, uitte hij tegenover Riviera onbewimpeld zijn afkeer — '*nausea*' — van het officie en slaakte hij de verzuchting: 'God vergeve degene, die een dergelijk breviergebed juist voor dit land verplicht heeft gesteld!'.¹⁰³ Massei voorspelde dat er na de mandementen van Auxerre en Metz nog een uit Montpellier te verwachten was en dat vermoedelijk ook het parlement van Provence een arrest tegen het officie zou uitvaardigen, zoals het parlement van Bretagne dat al eerder had gedaan. In Rome moest men zich eens realiseren hoe gebeten de publieke opinie in Frankrijk was op de pauselijke aanspraken betreffende de tijdelijke macht van de vorsten. Men zou verbaasd zijn als men vernam, hoeveel thesen over dit onderwerp de laatste jaren aan de Sorbonne waren verdedigd en met welk een afschuw er werd gesproken over Gregorius VII, van wie werd beweerd, dat hij als eerste die macht in tijdelijke aangelegenheden voor de paus had opgeëist. Hiermee vergeleken, was hetgeen over deze paus in het arrest uit Parijs was gezegd nog maar zoete koek — '*un zuccherò*' — volgens de parijsche nuntius. In Parijs gingen geruchten, dat in de staten die onder de heerschappij van de keizer stonden, het gebruik van het Gregorius-officie op straffe des doods was verboden en dat de drukker ervan opgehangen was. De nuntius twijfelde er niet aan of deze geruchten waren zwaar overdreven, maar om ze te kunnen weerleggen wilde hij precies weten, welke maatregelen in Wenen, in Napels en in andere gebieden van de keizer ten aanzien van het breviergebed waren genomen. In dezelfde brief zei hij bezorgd te zijn voor de reactie van Rome, als daar alle mandementen en arresten tegen het officie bekend zouden worden, alsook het verbod aan enige minderbroeders het jurisdictieprimaat van de paus, zoals dat op het concilie van Firenze was geformuleerd, te verdedigen. De nuntius schreef te vrezen dat de kloof tussen Frankrijk en Rome steeds dieper zou worden, temeer daar het niet mee zou vallen genoegdoening voor het arrest te krijgen. Ook uit eigenbelang zou hij doen wat hij kon om compensatie te krijgen, zo besloot hij zijn brief aan Riviera, maar hij was ervan overtuigd dat Rome, als het teveel zou eisen, niets zou krijgen.

Aan Corradini schreef Massei de kardinalen De Rohan en De Bissy gevraagd te hebben hun invloed aan te wenden voor het verkrijgen van satisfactie, maar hij liet doorschemeren, dat er weinig hoop op cassatie van het arrest bestond. Hij drukte de kardinaal-datarius op het hart al het mogelijke

te doen om te verhinderen dat Rome de zaak op de spits zou drijven. De nuntius schreef uitdrukkelijk hierop niet uit eigenbelang aan te dringen, maar om een definitieve breuk te vermijden; hijzelf zou, als hij zou worden teruggeroepen, immers de troost hebben uit de hel, waarin hij zich bevond en die steeds moeilijker te harden was, verlost te zijn.¹⁰⁴

Het meest ultramontaans deed Massei zich voor in zijn brieven aan het pauselijk staatssecretariaat, vooral sedert hij van Riviera wist, dat de heethoofden in de curie hem zijn gematigd standpunt verweten. Verontwaardigd berichtte hij Lercari, dat de parlementen geen gelegenheid voorbij lieten gaan om hun wrok jegens het Hof van Rome en hun valse ijver voor de handhaving van de zogeheten vrijheden en grondslagen van het franse rijk te demonstreren, zoals nu weer bleek uit een verbod aan enige minderbroeders het decreet van het Concilie van Firenze over het jurisdictieprimaat van de paus *in universum orbem* te verdedigen. Verder vertelde hij, dat hij de gelegenheid had gehad enige prelaten, zoals De Rohan en De Bissy en Vintimille — die zich in de omgeving van het hof ophielden vanwege de felicitatiebezoeken ter ere van de geboorte van de dauphin op 4 september 1729 — om bemiddeling bij het verkrijgen van eerherstel te verzoeken. Op zeer korte termijn zou hij ook een onderhoud hebben met Fleury, zo besloot Massei zijn schrijven.¹⁰⁵

Gedurende dit onderhoud, al op 6 september, gaf Fleury de nuntius te verstaan dat van herroeping of cassatie van het arrest geen sprake kon zijn. Ook zei hij via Polignac van de verbolgenheid van de paus gehoord te hebben en die zeer te betreuren, daar 'de meest volmaakte eensgezindheid tussen de beide hoven' onontbeerlijk was om in Frankrijk de onderworpenheid aan de apostolische besluiten te herstellen. Hierbij doelde Fleury natuurlijk op de aanvaarding van de bulle *Unigenitus*, die hij voornamelijk uit politieke motieven al zolang nastreefde. Fleury wist de nuntius ervan te overtuigen, dat hij al het mogelijke had gedaan om het arrest zo gematigd mogelijk te doen uitvallen, dat hij alle ruchtbaarheid had vermeden, maar dat de bevoegdheid tot cassatie hem ontbrak. Hij beloofde wel de mogelijkheden van een ander soort genoegdoening te zullen onderzoeken. Omdat Massei wist, dat de *zelanti* Fleury te toegevend jegens de jansenisten vonden, beschreef hij Fleury in zijn brieven als een diep-godsdienstig man, die deed wat hij kon om een goede verstandhouding met het pausdom tot stand te brengen. Overigens kreeg Massei ook van De Rohan, De Bissy en Vintimille te verstaan, dat het in Frankrijk nu eenmaal gebruikelijk was dat de *conseil du roi* en de koning-zelf zich via de parlementen uitspraken en dat ook daarom op herroeping van het arrest niet moest worden gerekend.¹⁰⁶

Aan zijn vertrouwensman in de curie schreef de nuntius, dat hem de an-

tifoon van zijn terugroeping die hem de laatste weken werd toegezongen, niet aangenaam in de oren klonk, al dacht hij wel dat het veeleer een dreigement was dan een besluit dat inderdaad uitgevoerd zou worden. 'We zijn in handen van een kapitein van wie men alles kan vrezen en die niet zo verstandig is zijn schip zonodig geleidelijk aan lichter te maken, maar die eensklaps alles overboord zet. Terwijl ieder ander zou beginnen met de franse gezant te verbieden naar het pauselijk hof te komen en de nuntius te gebieden uit de franse hoofdstad te verdwijnen of enige tijd niet aan het hof te verschijnen, aarzelt deze paus niet, onmiddellijk en hals over kop zijn nuntius terug te roepen', zo klaagde hij tegen Riviera en hij vertrouwde hem toe, dat voor een arme man, die zich al ongeveer tien jaar aan boord van dit schip bevond en die in die tijd al vaker in zijn hemd was gezet — '*ridotto in camiscia*' — de bedreiging in zee gegooid te worden puur en alleen door een gril van de onervaren kapitein, allernaangenaamst was en dat hij dan ook hoopte dat de andere zeelieden — '*marinari*' — dit zouden weten te voorkomen. De nuntius herinnerde Riviera eraan, dat hij evenmin cassatie had kunnen verkrijgen van de nog veel scherpere arresten uit de begintijd van het pontificaat van Benedictus XIII, zoals die van de parlementen van Parijs en Metz tegen het boek van Petiti-dier. Toen hadden staatssecretaris Paolucci en zijn assessor Ansidei zich wijselijk daarbij neergelegd, zo schreef Massei aan zijn vriend. Lercari had hij slechts voorzichtig verwezen naar zijn brieven van juli tot november 1724.¹⁰⁷ In Rome moest men eindelijk eens gaan inzien, aldus Massei, dat men een speciaal voor de franse natie zo delicaat onderwerp als dat van het gezag van de paus in tijdelijke aangelegenheden, niet te pas en te onpas moest aanroeren. Daardoor joeg Rome iedereen in het harnas, ook diegenen die de H. Stoel het meest welgezind waren. Massei vond het vooral jammer, dat deze moeilijkheden zich voordeden, juist nu er behoefte was aan 'la più perfetta harmonia' tussen de beide hoven om er profijt van te kunnen trekken, dat De Noailles was opgevolgd door Vintimille, die in goede verstandhouding met Fleury stond.

In de loop van augustus 1729 probeerde Polignac herhaalde malen om een persoonlijk gesprek met de paus te krijgen, maar het lukte hem niet. De *ze-lanti* maakten bij de paus stemming tegen Frankrijk door de oppositie tegen het Gregorius-officie voor te stellen als een jansenistische hetze tegen het pauselijk gezag. Daarbij wezen ze op het mandement van de bisschop van Auxerre, zodat de franse consul het mandement van De Caylus eerder schadelijk dan bevorderlijk voor de franse zaak achtte.¹⁰⁸ Volgens Polignac liet Corradini een dossier aanleggen van alle stukken, welke hem uit Frankrijk werden toegezonden door figuren, die het niet inopportuun achtten zich tegenover de kardinaal-datarius als overtuigde tegenstanders van de appellan-

ten voor te doen. Dit dossier liet hij de paus voorlezen door de parvenu-kardinaal Niccolò Saverio Santamaria, die met Coscia en Fini een van de kopstukken van de beneventijnse profiteurskliek rond de Orsini-paus was. Om nu in de curie begrip te wekken voor het franse standpunt, wendde Polignac zich tot kardinaal Imperiali. Deze achtenzeventig-jarige curiekardinaal, die in de Memorie van augustus 1729 over de papabile italiaanse kardinalen als een van de besten werd voorgesteld, zou met een conclaaf in het vooruitzicht het franse hof niet tegen zich in willen nemen. Hij bleek dan ook 'aussi mesuré qu'un italien peut l'être quand il s'agit de la grandeur du S. Siège', zoals Polignac, veiligheidshalve in cijferschrift, vermeldde. Imperiali gaf zelfs toe, dat de paus er zeer onverstandig aan had gedaan 'sans sujet, sans réflexion et sans conseil' een zo gevaarlijk dispuut uit te lokken; het intrekken van het officie leek hem echter onmogelijk, aangezien dat een afstand doen van een reeds 700 jaar gehandhaafde pretentie zou betekenen; zijns inziens moest de kwestie gesust worden, waartoe hij Polignac al zijn medewerking toezegde.

Op verzoek van Chauvelin zond de franse zaakgelastigde een afschrift van het *Avis du Collateral de Naples envoyé par le comte d'Harrach à l'empereur et sur lequel il vint un ordre fulminant de Vienne contre les leçons de Grégoire VII*, welk geschrift men te Rome ontveinsde, omdat het niet was gepubliceerd; ook de daarop gevolgde verbodsbepalingen negeerde men als 'simples voies de fait', zoals Polignac het uitdrukt. Ter verklaring van de ambivalente houding van Rome had Corradini opgemerkt, dat het parijse parlement zich had moeten beperken tot een verbod aan drukkers en colporteurs het officie in omloop te brengen, zonder ook aan geestelijken te verbieden het officie te gebruiken; 'alsof de veiligheid van de staat het kon gedogen, de geestelijkheid het officie vrijelijk in het brevier te laten opnemen, mits het maar buiten Frankrijk was gedrukt', zo besloot Polignac schamper zijn brief.¹⁰⁹

Chauvelin antwoordde, dat het meer in het belang van Rome was de moeilijkheden naar aanleiding van het officie te sussen dan ze op te rakelen; hoe meer men zich in Rome geschokt zou tonen door de reeds verschenen mandementen, des te meer bisschoppen zouden zich genooddaakt voelen hun stem tegen de *lectiones* te verheffen. De *garde des sceaux* sprak zijn voldoening uit over de toezegging welke Polignac van Imperiali had losgekregen, maar of er van Corradini ook maar iets te verwachten zou zijn betwijfelde hij ten eerste. Als Corradini zich verzette tegen terugroeping van de nuntius, deed hij dit volgens Chauvelin alleen, omdat hij zich realiseerde, dat in geval van een breuk tussen Frankrijk en Rome, de invloedrijke rol op het gebied van de kerkelijke aangelegenheden van Frankrijk die hij zich als da-

tarius had aangemeten, zou zijn uitgespeeld. De *garde des sceaux* was blij met het toegezonden afschrift en speelde met de gedachte, dat het gedrukt en voorzien van een frans uittreksel in omloop gebracht, nog eens van nut zou kunnen zijn om de beweerde keizerlijke pretenties ten aanzien van het koninkrijk Napels te kunnen weerspreken.¹¹⁰

Na een serie van dertig baden voelde Benedictus XIII zich zover hersteld, dat hij, tegen het advies van zijn artsen in en zonder stok lopend, in de Augustinuskerk de mis ging opdragen. Toch geloofde men in Rome, dat het einde van Zijne Heiligheid nabij was, zo meldde Pressiat op 1 september 1729. De oud-vice-koning van Napels, de bohemer Michael Friedrich kardinaal von Althan en de andere kardinalen, die geacht werden de keizerlijke belangen te vertegenwoordigen, hadden opdracht gekregen zich gereed te houden om op het eerste bericht naar Rome af te kunnen reizen; de keizer had deze toekomstige conclavisten verzekerd, dat de reiskosten hun bij voorbaat zouden worden vergoed. De vaste vertegenwoordiger van het weense hof, kardinaal Cienfuegos, had zelfs overhaast een ijlbode naar Wenen gezonden om het overlijden van de paus te melden, toen hem ter ore was gekomen, dat deze een slechte nacht had doorgemaakt.¹¹¹

Terwijl het eindelijk tot de paus begon door te dringen, dat hij in de hem door de *zelanti* gespannen val was gelopen, bleef het H. Officie hem tot maatregelen tegen het parijse arrest inspireren. Lercari verzocht Polignac, via diens secretaris Le Blond, tijdens de audiëntie die hem binnenkort zou worden toegestaan, met de paus niet over het Gregorius-officie te spreken, aangezien dat Zijne Heiligheid in verlegenheid zou brengen. Polignac bleef echter bij zijn voornemen, de paus de illusie te benemen, dat hem zo'n exorbitante genoegdoening als hij geëist had, zou worden gegeven. Ondertussen trachtte Polignac het H. Officie te weerhouden van acties tegen de arresten en mandementen uit Frankrijk, door erop te wijzen, dat alle soevereinen met Frankrijk één lijn zouden trekken tegen de H. Stoel en dat de appellanten de gespannen verhouding zouden weten uit te buiten, zoals de verschenen mandementen wel hadden bewezen. Polignac vond het wel opvallend, zo schreef hij, dat ondanks het schrijven van het Collateraal en de gevangenneming van de drukker van het officie, alle geestelijken in het koninkrijk Napels de *lectiones* in hun brevieren en missaals hadden opgenomen, onder het voorwendsel niet op de hoogte te kunnen zijn van iets, wat niet in het openbaar of aan hen persoonlijk bekend was gemaakt. Ook in het Milanese waren de *lectiones* gedrukt, en dat er in de landen van de keizer ook maar iets werd ondernomen om het drukken van het officie te verhinderen, bleek nergens uit.¹¹²

Het persoonlijk onderhoud tussen Benedictus XIII en Polignac had plaats

op 2 september 1729 en de paus was zo vol van het officie, dat hij er zelf over begon, op een even pertinente toon als in zijn brief aan de aartsbischof van Parijs. Polignac hield de paus vóór, dat de uitbreiding van het officie de oorzaak was van alle moeilijkheden, maar de paus ontweek deze aanval door te zeggen, dat hij die *lectiones* niet had gemaakt. Hierop repliceerde de franse gezant, dat de paus ze toch wel verplicht had gesteld voor Frankrijk, waar iedere onderdaan zich liever ter dood zou laten brengen dan een dergelijk breviergebed aan te nemen, niet alleen omdat het een doctrine bevatte, die niet van Jezus Christus, noch van de apostelen, van de concilies of van de eerste pausen afkomstig was, maar ook omdat ondernemingen zoals die van Gregorius VII, in Frankrijk allerverschrikkelijkste oorlogen, ketterijen en moordpartijen, waarvan Polignac de paus een suggestieve schildering niet onthield, hadden veroorzaakt. Onthutst vroeg daarop de brave grijsaard, of men hem dan ook tot dergelijke excessen in staat achtte, wat Polignac ontkende, er evenwel aan toevoegend, dat niemand kon garanderen, dat er niet weer een Bonifatius VIII, een Julius II of een Sixtus V zou komen, die, opgestoot door fanatici en gebruik makend van deze doctrines, de verschikkingen weer zou doen losbarsten.

Daags voor die audiëntie had de paus Polignac een briefje geschreven, waarin hij deze herinnerde aan de belofte van Lodewijk XIV aan Innocentius XII, dat niemand zou worden verplicht de artikelen van 1682 aan te hangen, met welke belofte hij het arrest van het parijse parlement in strijd noemde. Tijdens het onderhoud weerlegde Polignac deze bewering door te opperen, dat wijlen de koning zich niet had verplicht te blijven zwijgen wanneer Rome juist de tegenovergestelde stellingen zou gaan verkondigen, noch wanneer Rome zich enig recht inzake de tijdelijke macht van de vorsten zou toeëigenen. Daartegen voerde Benedictus XIII aan, kennelijk beïnvloed door Corradini, dat het hier de geestelijkheid en het breviergebed betrof, zaken die niets met tijdelijke macht te maken hadden; maar Polignac merkte op, dat het breviergebed niet diende om onrust in de staten te veroorzaken, terwijl volgens hem de geestelijkheid juist een voorbeeld van trouw moest geven en de parlementen als 'gardiens des lois' moesten verhinderen, dat niet de ene macht ten koste van de andere werd misbruikt; in dit geval had dus niet het parlement zijn bevoegdheid overschreden, maar de geestelijke macht, die het breviergebed had misbruikt om wereldlijke doeleinden na te streven.

Op de vraag van Polignac of de paus het geschrift uit Napels had gelezen, antwoordde deze dat het te verwaarlozen was, omdat het geen enkel effect had gehad en het officie in alle landen van de keizer toch werd gebeden. Toen de paus hier nog aan toevoegde, dat hij het mandement uit Auxerre ze-

ker zo afschuwelijk vond, herhaalde Polignac zijn waarschuwing, dat de appellanten van de strubbelingen zouden profiteren en geen gelegenheid onbenut zouden laten om zich ten koste van de H. Stoel te doen gelden. De paus benadrukte zijn goede bedoelingen zo vaak, dat je er iets achter zou zoeken als je hem niet beter kende, zo besloot Polignac zijn verslag van de audiëntie aan Chauvelin.¹¹³ Aan Fleury schreef Polignac hoe hij de paus, die de franse kardinaal-minister beschouwde als degene, die het arrest had veroorzaakt, tot andere gedachten had proberen te brengen, door het persoonlijk ingrijpen van Fleury, om het arrest zo gematigd mogelijk te doen zijn, te benadrukken; ook had hij de paus herinnerd aan wat Fleury had gedaan om De Noailles tot onderwerping aan *Unigenitus* te brengen en wat de minister nog steeds deed om de gunstige gevolgen daarvan veilig te stellen.¹¹⁴

Volgens de franse consul te Rome zou de paus, mits geadviseerd door een wijs man, gemakkelijk af te brengen zijn van de dwarse houding, welke men hem nu deed aannemen 'en abusant de sa facilité'. Deze '*saint vieillard*', die de vorsten en hun prerogatieven respecteert, heeft zich in een richting laten drijven, welke hij nooit zou zijn ingeslagen zonder de bedrieglijke insinuaties van een kardinaal Fini, 'devenu le caval du party brulé du St. Office', zo oordeelde Pressiat. Giuliani meende, dat de paus niet inzag, dat men zijn bevoegdheid inzake het regelen van het brevier niet wilde aanvechten en dat men alleen die *lectiones* wilde weren, wegens de funeste gevolgen die eruit zouden kunnen voortvloeien voor Frankrijk, waar de in die *lectiones* vervatte doctrines drie burgeroorlogen, de dood van twee koningen en het verlies van het koninkrijk Navarra hadden veroorzaakt. Hij dacht, dat de paus wel wijziging zou brengen in zijn beleid en ook een krachtiger houding zou aannemen tegenover het geschrift van het Collateraal van Napels, als hij minder onder invloed van die 'indiscreti zelanti' zou staan.¹¹⁵

Om te vermijden, dat er nog meer moeilijkheden rondom *la légende* zouden rijzen en om een bewijs te geven van zijn streven, in een zo goed mogelijke verstandhouding met Rome de rust in de Kerk van Frankrijk te doen terugkeren, gaf Fleury begin september 1729 de kanselier opdracht de parlementen te verbieden nog arresten tegen het officie van Gregorius VII uit te vaardigen en in soortgelijke aangelegenheden uitspraken te doen zonder toestemming van de regering. Tevens moest d'Aguesseau de procureur-generaal van het bretonse parlement een schriftelijke reprimande wegens diens voor de italiaanse natie kwetsend requisitoir doen toekomen. Fleury zette de terechtwijziging van de kanselier kracht bij door een persoonlijk schrijven aan Huchet de la Bédoyère, waarin hij opmerkte, dat de procureur al vaker was gewaarschuwd, maar dat deze daaruit blijkbaar niet zijn conclusies had getrokken. De voor de Italianen en het Hof van Rome zo beledigende be-

woordingen van het requisitoir waren van een katholiek, met een functie als die van Huchet, niet te dulden, zo schreef de kardinaal-minister en hij gaf de procureur-generaal het nadrukkelijke advies zijn functie ter beschikking te stellen, wat Huchet zonder gezichtsverlies zou kunnen doen, door bij het parlement van Rennes te solliciteren naar het vacante ambt van *président à mortier*.¹¹⁶

Doordat het schrijven van de kanselier aan de parlementen Bordeaux niet tijdig had bereikt en de procureur-generaal van die stad toevallig in Parijs vertoefde, werd er aan de reeks van arresten tegen het officie nog een toegevoegd. De advocaat-generaal Dudon van het parlement van Bordeaux hield op 12 september 1729 een requisitoir tegen de 'entreprises violentes' van Gregorius VII tegen de rechten van de soevereine vorsten. Na deze voordracht, waarin weinig nieuws te beluisteren valt, verbood het parlement het officie door een arrest, gelijkluidend aan dat van Parijs. Dit arrest uit Bordeaux werd gedrukt door dezelfde Osmont, die ook de parijsse editie van het arrest uit Rennes had verzorgd, maar zó weinig exemplaren zijn aan onmiddellijke inbeslagname ontkomen, dat zelfs de *auteur* van de *Nouvelles Ecclésiastiques*, 'à la sagacité duquel il échappe peu de choses intéressantes',¹¹⁷ het nooit heeft vermeld. Deze fulmineerde wel tegen het 'ministère de France, totalement livré à la Cour de Rome', omdat het aan de kanselier opdracht had gegeven de parlementen te schrijven, dat zij zich, zonder verlof van de regering, van uitspraken betreffende de gallicaanse vrijheden dienden te onthouden.¹¹⁸

HOOFDSTUK IV

De breve Cum ad apostolatus en de mandementen tegen het Gregorius-officie uit Verdun, Montpellier, Troyes en Castres.

Het moet de parijsse nuntius wel verheugd hebben behalve de tot vervelens toe herhaalde mededeling, dat cassatie of herroeping van het arrest tot de onmogelijkheden behoorde, iets te kunnen berichten wat de curie aangenaam in de oren zou klinken. De brief van de kanselier aan de parlementen en die van de procureur-generaal van het parlement van Rennes stelde hij voor als een, weliswaar niet toereikende genoegdoening voor de Rome aangedane smaad, terwijl hij het verschijnen van het arrest van Bordeaux, door hem hardnekkig als arrest van het parlement van Provence of van Toulouse betiteld, aan een ongelukkige samenloop van omstandigheden weet. Massei meldde, dat Fleury hem had toegezegd, in een persoonlijk schrijven aan Corradini zijn afkeuring van het requisitoir van de bretonse procureur-generaal kenbaar te zullen maken. Bovendien bracht de nuntius het goede nieuws over, dat de onlangs in functie getreden aartsbisschop van Parijs de meeste van zijn kapittelheren had weten te bewegen tot een onvoorwaardelijke aanvaarding van het mandement van De Noailles, waarin deze had verklaard zijn verzet tegen de constitutie *Unigenitus* op te geven. De meest weigerachtige kanunniken had de aartsbisschop van hun functie ontheven. Zonder een goede verstandhouding met het Hof van Rome zouden Fleury en de nieuwe aartsbisschop echter niets kunnen bereiken, zo waarschuwde Massei. In zijn brief aan Riviera suggereerde hij, dat het geen kwaad zou kunnen, als Rome iets tegen de mandementen uit Auxerre en Metz zou ondernemen, mits het zou geschieden in gematigde bewoordingen en zonder dat er over de macht in tijdelijke aangelegenheden werd gesproken.¹

Fleury schreef op 13 september 1729 aan Corradini, dat hij uit de felle uitlatingen van de nuntius had opgemaakt, hoezeer men in Rome tegen hem gekant was. Hij schilderde in sombere tinten de situatie, waarin de kerk in Frankrijk door toedoen van de jansenisten was komen te verkeren, en hij sprak er zijn teleurstelling over uit, dat men in Rome hiervoor zo weinig be-

grip toonde. Hij betoogde dat met harde maatregelen in dezen niets te bereiken viel en dat men alleen door met de grootste omzichtigheid op te treden tot resultaten zou kunnen komen; de manier waarop de nieuwe aartsbischof van Parijs, 'sage, ferme et déclaré pour la bonne doctrine', zijn kapittel tot aanvaarding van het acceptatie-mandement van De Noailles had weten te brengen, illustreerde dit. Vintimille had namelijk op de dag van zijn ambtsaanvaarding, 6 september 1729, de kapittelheren een exquisite diner aangeboden en aldus bereikt, dat eenentwintig van de vijfendertig kanniken hun verzet tegen de bulle opgaven, terwijl de overigen, op zes of zeven na, bereid bleken de onderwerpingsacte van De Noailles onder zekere voorwaarden te aanvaarden. Ofschoon de meerderheid van het franse episcopaat goed was, dankzij de zorg waarmee hij de kandidaten ervoor uitkoos, zo schreef Fleury, waren niet alle bisschoppen even ijverig en standvastig; sommigen waren zelfs zwak en vreesachtig, wat ook het houden van provinciale concilies onmogelijk maakte. Door de *gens du roi* geattendeerd op 'ces nouvelles leçons du Bréviaire Romain', had hij slechts voor een zo gematigd mogelijke redactie van het arrest kunnen zorgdragen, zo schreef hij Corradini, en wie in het requisitoir van de advocaat-generaal een satire op de H. Stoel meende te beluisteren of twijfel aan de heiligheid van Gregorius VII en betwisting van het pauselijk recht om het brevier te regelen, gaf blijk het *discours* niet gelezen te hebben of slechts de beschikking te hebben gehad over een slechte vertaling ervan. Het requisitoir was trouwens het arrest niet en alleen in dit laatste sprak het parlement, dat volstrekt niet 'de hand aan het wierookvat had geslagen', doch eenvoudigweg een politimaatregel waartoe het gerechtigd was, had geordonneerd. Het arrest casseren zou gelijkstaan met 'aller, un flambeau à la main, mettre le feu aux quatre coins du Royaume'. Verder wees Fleury op de ongelijke behandeling welke Frankrijk, in vergelijking met andere europese staten, ten deel viel. Naar men beweerde, zou de keizer veel krachtiger maatregelen tegen het officie hebben genomen en het was in heel Europa bekend, dat de koning van Portugal herhaaldelijk aanvallen tegen de H. Stoel lanceerde. Daarover zweeg Rome, terwijl het wel ophef maakte van een zeer gematigd frans arrest. Door dit alles werd in Frankrijk de gehoorzaamheid aan de H. Stoel niet bepaald bevorderd. Tenslotte zegde Fleury toe, dat het requisitoir van het parlement van Bretagne zou worden onderzocht en dat, zo nodig, bestraffing zou volgen. De parlementen hadden reeds opdracht gekregen over het officie van Gregorius VII het stilzwijgen te bewaren, 'mais je ne suis pas le maître de changer la façon de penser de toute une nation', verzuchtte Fleury. Hij beloofde Corradini, naar vermogen de onderworpenheid van de franse katholieken aan de H. Stoel te zullen bevorderen, maar hij waarschuwde, dat hij niet

voor de gevolgen zou kunnen instaan, indien Rome iets zou ondernemen tegen degenen die de gallicaanse vrijheden verdedigden.²

Met verontwaardiging wees Fleury ook tegenover Polignac het verwijt van de hand, dat het verschijnen van het arrest aan hem te wijten zou zijn. Hij gaf de verzekering, dat er nog veel feller pleidooien tegen het officie zouden zijn gehouden, als hij de parlementen niet het zwijgen had opgelegd en dat hij met grote moeite ook vele bisschoppen ervan had weerhouden mandementen tegen het officie te publiceren. Fleury schreef te verlangen, dat men in Rome vertrouwen in zijn beleid zou hebben en dat men hem tenminste niet zou dwarsbomen. Hij zond Polignac een afschrift van zijn brief aan Huchet de La Bédoyère, met de opdracht deze Corradini en Lercari te laten lezen en hem daarna te verbranden. Hij vertrouwde de franse zaakgelastigde toe, dat hij de bretonse procureur-generaal niet kon dwingen zijn ambt te verkopen, tenzij door hem een proces aan te doen, wat geen gemakkelijke zaak was.³ Eerst het jaar daarna heeft Fleury kans gezien Huchet voor geruime tijd uit te rangeren. Deze had zijn parlement ertoe weten te brengen registratie te weigeren van de koninklijke verklaring van 24 maart 1730, waarin de bulle *Unigenitus* tot staatswet verklaard en alle verzet ertegen verboden werd. Het parlement protesteerde tegen de nieuwe wet in de op 14 mei 1730 gedateerde *Très humbles remontrances du Parlement de Bretagne*, maar de regering gelastte per *lettre de jussion* de registratie, welke op 20 mei 1730 plaats vond. Huchet werd ter verantwoording naar Parijs geroepen en naar zijn eigen landgoed verbannen; ondanks herhaalde verzoeken van de leden van het bretonse parlement mocht hij zijn ambt tot in februari 1733 niet uitoefenen.⁴

De sleutelfiguur in de politiek van Rome ten aanzien van de Kerk van Frankrijk bleef de kardinaal-datarius. Deze volstrekt curie-centrisch denkende prelaat kon zich absoluut niet verplaatsen in de franse omstandigheden en hij was zo volkomen overtuigd van het romeins gelijk, waar het de positie van het pausdom betrof, dat hij als een van de onverdraagzaamste en meest rechtlijnige adviseurs van Benedictus XIII kan worden beschouwd. Bezielde van ijver voor wat hij zag als het belang van de godsdienst, bleef hij proberen de wereldvreemde en van politiek inzicht verstoken dominicaner-paus tegen de funeste invloed van Coscia cum suis te beschermen. Hij was het ook geweest, die de paus had vervuld van wantrouwen jegens Fleury, wiens 'zelo cattolico' wel door niemand van het H. College in twijfel werd getrokken, maar tijdens wiens bewind, volgens Corradini, het aantal janse-nisten was toegenomen en de parlementen, die de godsdienst grote schade berokkend, werden geprotegeerd. Corradini wist de paus af te brengen van diens voornemen de nuntius uit Parijs terug te roepen; wel zon hij op een

middel, waardoor Rome zichzelf genoegdoening zou kunnen verschaffen voor het arrest, 'il quale non poteva farsi se non che da una antipapa'.⁵ De geijkte wapens, waarmee Rome meende de belangen van kerk en godsdienst te moeten verdedigen, namelijk veroordelingen en verbodsbepalingen met excommunicatie als sanctie, leken hem voor dit doel het meest geschikt. Veiligheidshalve en bij wijze van proef werd eerst een breve ontworpen, waarin de tegen het officie gerichte mandementen werden nietig verklaard en gecasseerd en waarin het drukken, lezen of in bezit hebben van een dergelijk mandement aan alle christengelovigen werd verboden, op straffe van excommunicatie 'ipso facto', welke alleen door de paus zelf zou kunnen worden opgeheven. Deze breve *Cum ad apostolatus nostri notitiam pervenisset*, van 17 september 1729, werd gelanceerd tegen het 't eerst verschenen mandement, dat van de bisschop van Auxerre; op de gebruikelijke plaatsen: bij de St. Pieter, bij de apostolische kanselarij, bij de generale curie op de Monte Citorio en op de Campo dei Fiori, werd ze aangeplakt.⁶

Vergezeld van een lange litanie van klachten over 'die bedrieglijke ketters, de jansenisten', werd deze breve op 22 september 1729 door de kardinaalstaatssecretaris aan de nuntius toegezonden met de mededeling, dat deze er naar goeddunken gebruik van kon maken.⁷ Tegelijkertijd zond ook Corradini aan Massei een exemplaar van de breve, er bij vermeldend, dat er binnenkort ook zo een tegen het mandement van de bisschop van Metz zou verschijnen. 'In somma confidenza e sub segreto' voegde hij hier nog aan toe, dat er ook tegen het arrest van Parijs een breve in voorbereiding was, zodat men zou kunnen merken, dat Rome het er niet bij liet zitten. Om niet al te zeer aanstoot te geven, zou op de inhoud van het arrest niet nader worden ingegaan, evenmin als dit bij de breve tegen de mandementen was geschied.⁸ Daar de paus voorlopig genoeg wilde nemen met deze breve, verzocht de kardinaal-datarius Massei voor een goede ontvangst van die breve in Frankrijk zorg te dragen en de redenen, waarom er geen enkele stelling in gekwalificeerd werd, toe te lichten. Corradini bracht de nuntius de cassatiebreve *Multiplices inter* in herinnering, waarmee Alexander VIII de *Declaratio cleri gallicani* van 1682 had veroordeeld. Ofschoon in Rome gepubliceerd, was deze breve, behoudens een aantal exemplaren dat de nuntius was toegezonden, niet in Frankrijk doorgedrongen; en hoewel ze betrekking had op de vier gallicaanse artikelen en met name op het recht van de paus om vorsten te excommuniceren en af te zetten, was er in Frankrijk niets tegen ondernomen. In die cassatie werd — aldus Corradini — geen enkele van de vier stellingen nader aangeduid en werd over dat pauselijk recht niet expliciet gesproken; de bedoeling van die breve was geweest alles te laten zoals het was. Ook Innocentius XII had indertijd bij het casseren van een edict van de gou-

verneur van Milaan, waarmee deze een kerkelijk feest naar een andere dag had verplaatst, niet over de inhoud van dat edict gesproken. Zo werd ook in de breve *Cum ad apostolatus* het mandement van de bisschop van Auxerre niet nader gekwalificeerd en werd niet ingegaan op de rechten van de paus; deze verdedigde zich slechts en liet alles zoals het was. Indien deze breve in Frankrijk werd geaccepteerd, bestond er hoop volgens Corradini, dat ook een soortgelijke breve tegen de arresten met rust zou worden gelaten. De arresten zouden dan in Frankrijk volledig van kracht blijven en in Rome zou men verder kunnen doen alsof ze niet bestonden.⁹

Omdat de franse gezant te Rome had bemerkt, hoe gebelgd Corradini was over de mandementen uit Auxerre en Metz, had hij geprobeerd de kardinaal-datarius ervan te overtuigen, dat de appellanten de moeilijkheden uitbuiten en dat zij zouden profiteren van alles wat Rome tegen de mandementen zou ondernemen. Hij schreef de *garde des sceaux*: 'Si je m'obstine à combattre Corradini, ce n'est pas dans l'espérance de le vaincre mais parcequ'il est le grand ouvrier du St. Office et qu'il se charge de tout auprès du Pape'.¹⁰ Op 23 september stelde Polignac Chauvelin in kennis van de breve, die verbood het mandement van De Caylus te drukken of te lezen; hij gaf als commentaar, dat de breve in vrij vage en gematigde bewoordingen was gesteld, maar dat de straffen, welke overtreders in het vooruitzicht werden gesteld, in geen verhouding stonden tot de in de breve uitgesproken veroordeling.¹¹ Hij schreef te verwachten, dat ook tegen het mandement uit Metz een dergelijke breve zou worden uitgevaardigd en zeker tegen dat van de bisschop van Montpellier, als dat zou verschijnen. Polignac wees erop, dat men in Rome de oppositie tegen het officie wilde zien als een hetze van de jansenisten, die de parlementen aan hun kant hadden. Een zekere abbé Bouget had bij het overhandigen van de laatste pastorale instructie van de hand van Tencin, de aartsbisschop van Embrun, aan kardinaal Porzia medegedeeld, dat men spoedig iets uit Embrun zou vernemen met betrekking tot het Gregorius-officie; daarna ging in Rome het gerucht, dat Tencin een mandement ter verdediging van het officie het licht had doen zien en zich daarna incognito op reis had begeven naar Italië.¹²

Valt Corradini in zijn politiek een zekere behoedzaamheid niet te ontzeggen, daar hij eerst de reacties op de breve tegen de mandementen wilde afwachten alvorens tegen de arresten op te treden, van de geijkte curiale gedragslijn alle 'andersdenkenden' met anathema's te lijf te gaan, werd geen duimbreed afgeweken; de romeinse autoriteiten bleven blind voor het averechtse effect van dergelijke veroordelingen en zij zagen niet, dat zij zelf de situatie steeds lastiger maakten door de anticuriale groeperingen telkens nieuwe kansen te bieden om fel tegen de ultramontaanse aanmatigingen van leer

te trekken. Hoe weinig begrip Corradini voor de franse zienswijze opbracht, blijkt weer uit zijn antwoord aan Fleury, waarin hij weliswaar toegaf, dat het breviergebed de jansenisten in de kaart speelde en dat het beter was geweest, als de paus deze *lectiones*, die de achterdocht van de staten aangaande de pauselijke machtsaanspraken konden opwekken, niet in het romeins brevier had doen opnemen, maar waarin hij tegelijkertijd verzekerde, dat het beslist niet de bedoeling van de paus was geweest dergelijke pretenties te verkondigen. Corradini schreef, dat de paus niet van zijn voornemen de diplomatieke betrekkingen te verbreken was áf te brengen, tenzij er een andere genoegdoening zou worden verschaft, als cassatie ten enenmale onmogelijk was.¹³ De nuntius bleef berichten ontvangen waaruit bleek, dat de paus nog steeds verbitterd was over het arrest tegen het officie, dat hij zelf, zo schreef nu ook Lercari, op eigen gelegenheid en zonder overleg, in het brevier had doen opnemen. De H. Vader toonde zich vooral zo gekwetst, omdat volgens hem het parlement zijn staatkundige bevoegdheden te buiten was gegaan en zich met kerkelijke aangelegenheden had ingelaten. De maat van het curiaal incasseringsvermogen was volgemaakt door het verbod aan de minderbroeders, de bepalingen van het concilie van Firenze over de pauselijke macht te verdedigen, 'alsof het niet waar was, dat de paus het jurisdictie-primaat in de kerk bezat en alsof dat ook in Frankrijk niet altijd onvoorwaardelijk was aangenomen', zo schreef Lercari verontwaardigd naar Parijs.¹⁴

Vintimille de Luc deed zijn uiterste best om in zijn diocees de weerstanden tegen de constitutie *Unigenitus* te breken, maar nauwelijks had hij het merendeel der parijse kanunniken op zijn hand weten te krijgen, of een verzoekschrift van de parijse clergé — een onmiskenbaar bewijs van de belangrijke rol, die de lagere geestelijkheid was gaan spelen in de twisten om deze fel omstreden bulle — dreigde de goede sfeer te komen bederven. Deze brief, gedateerd op 14 september 1729 en ondertekend door 28 parijse pastoors, werd op 23 september aan Vintimille overhandigd door vijf afgevaardigden: Salartz de Lormois, curé de La Vilette, Charpentier, curé de S. Leu, Salmon, curé de La Chapelle, Naudier, curé de Conflans-Charenton, en La Porte, curé d'Issy.¹⁵ De ondertekenaars noemen het officie van Gregorius VII 'également préjudiciable à l'Eglise et à l'Etat' en zij presenteren zichzelf als pastoors van de 'Eglise de Paris, étant la principale du Royaume', welke als eerste de rechten van de door God gegeven soeverein moet verdedigen. Zij stellen voorop, dat het voor de persoon en het gezag van de vorst gevaarlijk is een geschrift, waarin vorstenkronen als afhankelijk van de pauselijke macht worden voorgesteld, ingang te doen vinden. De leerstelling, dat de vorst zijn macht rechtstreeks van God ontvangt en in tijdelijke zaken van niemand afhankelijk is en dat niemand de onderdanen van de gehoorzaamheid aan hun vorst kan

ontslaan, is in Frankrijk altijd aangehangen en in het eerste artikel van de *Déclaration du clergé* van 1682 onveranderlijk vastgelegd, aldus de brief. Door in het breviergebed te doen bidden, dat de paus de macht bezit koningen af te zetten, canoniseert men die pretentie en maakt men er een soort geloofsregel van. Zo betekent een dergelijk officie een aantasting van de heiligheid van de gebeden der kerk; de pastoors leren hun gelovigen immers hoe zij moeten bidden, maar als die gelovigen zien, dat de gebeden van de kerk gebruikt worden om ongerechtvaardigde pretenties te begunstigen en te canoniseren, zullen zij gaan geloven, dat men God zelfs om vervulling van ongeoorloofde verlangens kan vragen. Wanneer het gaat om de rechten van de vorst en de trouw die de gelovigen hem verschuldigd zijn, zo vervolgen de pastoors hun schrijven, dan zijn alle groeperingen in de staat daarbij geïnteresseerd en aangezien de geestelijkheid daarin de eerste plaats inneemt, moet zij de eerste zijn om die rechten te verdedigen. Volgens de parijse geestelijken was het arrest van het parlement niet afdoende om het officie te weren en omdat volgens hen het regelen van de openbare gebeden een zaak van de kerkelijke autoriteiten was, verzochten zij hun aartsbisschop de *lectiones* van Gregorius VII uit het aartsbisdom Parijs te weren.¹⁶

Na overleg met het Hof te hebben gepleegd — er werd te Issy een vergadering van de *Conseil* aan gewijd — ontving Vintimille op 26 september de aanbieders van het verzoekschrift in alle minzaamheid; hij gaf te kennen, dat hun optreden hem verdroot, temeer omdat hij steeds bereid was te luisteren naar iedereen, die met hem over de eigen parochie wou komen spreken. Over het officie zei hij tot de pastoors, dat hij veroordeelde wat Rome had gedaan en dat hij niemand zou verplichten de *légende* in zijn brevier op te nemen; maar omdat de koning bij monde van zijn parlement het officie reeds had veroordeeld, achtte hij het onnodig zijn stem ertegen te verheffen. Hij gebod de *curé's* zich van activiteiten tegen het officie te onthouden en verzocht hen dringend de brief niet te publiceren of in de *Nouvelles Ecclésiastiques* te laten opnemen. Kardinaal Fleury had de vijf pastoors schriftelijk tot een onderhoud uitgenodigd en op de audiëntie, die eveneens op 26 september plaats had, gaf hij hun te verstaan, dat zij zich van alle verzet tegen *Unigenitus* moesten onthouden; hij dreigde zelfs met ontheffing van de bevoegdheid biecht te horen en te preken.¹⁷ In zijn eerste herderlijk schrijven, op 29 september 1729, spoorde Vintimille zijn diocesanen tot aanvaarding van *Unigenitus* aan en schilderde hij in sombere kleuren de droeve consequenties van het verzet tegen de bulle: 'toute discipline perdue, le pape calomnié, l'autorité des évêques méconnue, une foule de libelles provocant à la haine et à la révolte'.¹⁸ Over het officie van Gregorius VII werd in het mandement met geen woord gesproken; zo werkten de parijse aartsbisschop en

de kardinaal-minister eensgezind samen om de oppositie tegen de veelomstreden bulle de kop in te drukken.

Toen Massei in zijn brieven naar Rome gewag moest maken van het verzoekschrift van de parijse pastoors, liet hij niet na er weer eens op te wijzen, dat de franse geestelijkheid van hoog tot laag, seculier en regulier, tegen het Gregorius-officie gekant was, ook al waren tot dan toe alleen van tegenstanders van *Unigenitus* openlijke protesten verschenen. De nuntius laakte de romeinse vooringenomenheid tegen Fleury en om het vele goede, dat Fleury voor de kerk had gedaan in herinnering te brengen, noemde hij het concilie van Embrun, de onderwerping van De Noailles en bisschopsbenoemingen zoals die van Vintimille. Ook meldde Massei zijn romeinse superieuren, dat Fleury hem had laten weten, dat hij niet gereageerd had op een uitvoerige brief, die de procureur-generaal van het parlement van Rennes hem had geschreven om zich te rechtvaardigen. Als openlijk blijk van afkeuring van het requisitoir, dat zo kwetsend was voor het romeinse hof en voor de gehele italiaanse natie, wilde de kardinaal-minister de procureur-generaal zelfs uit diens ambt ontslaan en hij had kanselier d'Aguesseau dan ook opdracht gegeven naar een geschikte opvolger van Huchet uit te zien.¹⁹

Charles François d'Hallencourt de Drosménil, bisschop en graaf van Verdun en prins van het H. Roomse Rijk, is onder de aanhangers van de bulle *Unigenitus* de enige geweest, die een mandement tegen het Gregorius-officie heeft gepubliceerd; het was gedateerd op 21 augustus 1729 en het besloeg in druk drie quarto-pagina's. Na absolute trouw aan het gezag van paus en bisschoppen in het godsdienstige en aan dat van vorsten in de tijdelijke orde als uitgangspunt vooropgesteld te hebben, gaf de bisschop van Verdun een lesje in de theorie van het *droit divin des rois*, daarbij de teksten van Mattheus XXII,21 en van Romeinen XIII, 1 en 2 als bewijswaardige gebruikend; hij spoorde zijn diocesanen aan tot onderworpenheid aan het wereldlijk gezag, waarbij hij, naast vrees voor straf, gewetensplicht als beweegreden aanvoerde. Vervolgens maakte de bisschop zijn gelovigen deelgenoot van zijn smart en verontwaardiging over het officie van Gregorius VII en hij gaf als zijn mening te kennen, dat, hoe ernstig de fouten van Hendrik IV ook geweest waren, de paus nooit ertoe had mogen overgaan hem zijn kroon te ontnemen en de banden tussen de keizer en diens onderdanen los te maken. Het feit, dat Gregorius dit had gedaan, kon niet als een motief voor zijn heiligverklaring gelden en had daarom, als puur historisch feit, niet in het breviergebed mogen voorkomen. Omdat hij als bisschop niet genóeg kon waken voor de veiligheid van de koning en omdat hij het optreden van Gregorius VII 'in eeuwigdurende vergetelheid wilde begraven', aldus d'Hallencourt, verbood hij aan alle geestelijken in zijn bisdom het breviergebed te

bidden en vaardigde hij een algemeen verbod uit het officie te drukken of te verspreiden.²⁰

Had Massei aanvankelijk de hoop uitgesproken, dat alleen bisschoppen, die geappelleerd hadden tegen *Unigenitus*, mandementen tegen het Gregorius-officie zouden uitvaardigen, in zijn brieven van 26 september 1729 moest hij melding maken van het bisschoppelijk schrijven van d'Hallencourt de Drosménil, die hij 'uno dei più zelanti defensori delle decisioni apostoliche e particolarmente della bolla *Unigenitus*' noemde.²¹ Volgens hem kon kardinaal De Rohan, een goede vriend van de bisschop van Verdun, bijna niet geloven, dat deze een dergelijk mandement zou hebben gepubliceerd. Omdat velen van de aan hun zorgen toevertrouwde gelovigen vonden, dat het officie een aantasting inhield van de theorie van de absolute onafhankelijkheid des konings, zouden andere bisschoppen het voorbeeld uit Verdun kunnen gaan volgen, zo waarschuwde Massei bezorgd. De nuntius schreef nu ook aan Corradini de uitbreiding van het officie hoogst ongelukkig te vinden en hij voorspelde, dat alles wat de romeinse instanties tegen de arresten en de mandementen zouden ondernemen, de gespannen verhouding zou verergeren. Hij maakte ook gewag van het mandement uit Montpellier, dat volgens hem al verschenen moest zijn, maar waarvan hij nog geen exemplaar had kunnen bemachtigen, doordat het met de grootste behoedzaamheid werd verspreid.²²

Hoewel de jansenisten natuurlijk alle oppositie tegen het door hen verafschuwde breviergebed toejuichten, lieten zij zich zeer gereserveerd uit over het bisschoppelijk schrijven uit het kamp van hun tegenstanders. Vooral de zinsnede: 'la seule voie sure pour le salut est d'obéir au pape' klonk hun bepaald onaangenaam in de oren en kon door het daarop volgende: 'et aux évêques' niet worden goedge maakt. De *auteur* van de *Nouvelles Ecclésiastiques* maakte zich er bovendien kwaad over, dat de afzetting van Hendrik IV door Gregorius VII, door de bisschop van Verdun slechts als een 'simpel feit' werd voorgesteld en niet als een toepassing van de theorie van de pauselijke machtsaanspraken.²³ In een brief aan De Caylus opperde Colbert van Montpellier de veronderstelling, dat d'Hallencourt zijn mandement in overleg met het franse hof had uitgevaardigd. In diezelfde brief uitte de bisschop van Montpellier zijn ergernis over het lange uitblijven van de gedrukte exemplaren van zijn mandement tegen het officie: 'Il est étrange qu'en prenant la défense du roi et de l'état, nous soyons obligés de faire imprimer nos ouvrages en cachette'. Reeds in de eerste helft van augustus 1729 had Colbert zijn vrienden Soanen en De Caylus geschreven, dat zij een mandement van zijn hand tegemoet konden zien, zodra er een drukker voor zou zijn gevonden, maar in oktober klaagde hij erover, nog steeds niet de be-

schikking te hebben over de gedrukte uitgave van zijn mandement, dat hij al twee maanden voordien had geschreven.²⁴ Dit op 30 juli 1729 gedateerde mandement was inmiddels wel ter kennis gekomen van de *auteur* van de *Nouvelles Ecclésiastiques*, die in het nummer van 7 oktober gedeelten eruit publiceerde, en meldde, dat het mandement onlangs, zonder de naam van een uitgever, was verschenen, 'comme s'il n'était plus permis aux évêques de défendre publiquement ni les droits de l'Eglise, ni ceux du Roi'. Reeds in het nummer van 15 september 1729 had de *auteur*, bij zijn bespreking van het mandement van De Caylus, het een pijnlijke zaak voor de 'trouwe dienaren des konings' genoemd, dat een geschrift waarin de rechten van de kroon werden verdedigd en waarbij zowel de staat als de godsdienst belang hadden, gedrukt werd zonder dat de naam van de uitgever werd vermeld.²⁵

Charles Joachim Colbert werd op 11 juni 1667 geboren als zoon van de markies De Croissy, een broer van de grote Colbert. In 1691 werd hij tot priester gewijd en het jaar daarop promoveerde hij in de godgeleerdheid. Zijn oom Jacques Nicolas Colbert, aartsbisschop van Rouen, benoemde hem tot groot-vicaris van Pontoise en in 1696 werd hij als bisschop van MontPELLIER aangewezen. Na zijn bisschopswijding in maart 1697 zette hij zich vol energie aan het bestuur van zijn bisdom in de Languedoc. Als vurig aanhanger van de *Réflexions morales* en fel tegenstander van de jezuïeten, hield hij zijn diocesanen een rigoreuze moraal voor en in 1702 voerde hij een jansenistische katechismus in, die door Clemens XI bij een decreet van 1 februari 1721, op de Index werd geplaatst.²⁶ Deze fervente bestrijder van de bulle *Unigenitus*, een der initiatiefnemers tot het appèl van 1717 en de ziel van het verzet tegen *le conciliabule d'Embrun*, behoorde met De Caylus en Bossuet tot de leiders van de quesnellistisch gezinde groep in het franse episcopaat.

Colbert viel het Gregorius-officie aan door in zijn mandement zijn standpunt betreffende de excommunicatie uiteen te zetten en benadrukte het verband tussen *la légende* en stelling XCI van de bulle. Hij constateerde, dat het officie niet de onderdanen prees, die trouw waren gebleven aan de keizer, zelfs toen deze geëxcommuniceerd was, maar dat het een lofspraak inhield op de excessen van Gregorius VII, die als het werk van de H. Geest werden voorgesteld, al hadden ze de kerk nog zoveel bloed en tranen gekost. Evenmin als een vader door excommunicatie het gezag over zijn kinderen en de macht over zijn bezittingen kwijtraakt, verliest een geëxcommuniceerde vorst het gezag over zijn onderdanen. Zo de opperherders in sommige gevallen al het recht hebben tegen een vorst het 'geestelijk zwaard' te gebruiken, zoals St. Ambrosius dat tegen keizer Theodosius heeft gedaan, dan hebben ze nog niet het recht hen van hun rijk te beroven en de onderdanen

van hun verplichting tot trouw te ontslaan, aldus het mandement.²⁷ Vervolgens citeerde de bisschop van Montpellier de verzen 12 tot 20 uit het tweede hoofdstuk van de eerste Petrusbrief om aan te tonen, dat de eerste paus de christenen had voorgehouden, onderdanig te zijn aan hun vorsten, zelfs indien dezen hun macht misbruikten, zoals Tiberius, Caligula en Nero dat hadden gedaan. Met een verwijzing naar de eerste zeven verzen van het dertiende hoofdstuk van de Romeinenbrief wees Colbert zijn diocesanen erop, dat het gezag van de vorst van goddelijke oorsprong is, de onderdanen in geweten verplicht zijn dit gezag te gehoorzamen en dat zij onmogelijk van deze verplichting kunnen worden ontslagen. Na uitdrukkelijk verklaard te hebben, dat hij als bisschop niet over een dergelijk officie kon zwijgen, hoezeer het hem ook speet te moeten wijzen op de discrepantie tussen de woorden van de apostelen en sommige van hun opvolgers, betuigde hij zijn trouw aan de Vier Artikelen van 1682, waarvan hij het eerste in zijn geheel citeerde. Vervolgens veroordeelde hij het breviergebed als 'renfermant une doctrine séditeuse, contraire à la parole de Dieu, tendante au schisme, dérogeante à l'autorité souveraine des Rois et capable d'empêcher la conversion des Princes infidèles et hérétiques'. Hij verbood het te gebruiken, gebod alle exemplaren op zijn secretariaat in te leveren en spoorde de geestelijkheid van zijn diocees aan onverminderd vast te houden aan de *Déclaration du clergé* van 1682.

Ten einde de bittere pil van het mandement van de bisschop van Verdun te vergulden en ter compensatie van de brief van de parijse pastoors aan Vintimille, had Massei zich tegenover Rome zeer lovend uitgelaten over de parijse aartsbisschop en over de franse kardinaal-minister. Toen hij op 3 oktober een exemplaar van het mandement uit Montpellier naar het staatssecretariaat moest zenden, stak hij weer de loftrumpet op Fleury — 'io devo render sempre più un buon testimonio all'eminenza vostra del zelo di questo degno prelato' — en hij meldde, dat deze alle ondertekenaars van de brief aan Vintimille het recht om in de zusterkloosters biecht te horen had ontzegd. Maar hij schreef ook, dat de 'furioso vescovo' van Montpellier in zijn driestheid zóver was gegaan, dat hij het officie niet alleen verboden, maar zelfs veroordeeld had.²⁸

Op 4 oktober 1729 vertrok de nuntius naar Dieppe voor een inspectiebezoek aan de ongeschoeide carmelitessen, waarvan hij tien dagen later ziek en neerslachtig terugkeerde. Hadden de zorgen, die zijn ambt met zich meebracht, al jarenlang zijn gezondheid ondermijnd, een pijnlijke nieraandoening deed hem nu aan Corradini schrijven: 'Mi pare d'esser in un'vero inferno. Ma non dobbiamo però perdere di coraggio'.²⁹ Voor zijn vertrek naar Dieppe — hij had toen nog geen weet van de breve *Cum ad apostolatus* —

had hij Riviera geschreven dat als Rome iets tegen de mandementen zou ondernemen, er tien nieuwe zouden verschijnen. Van zijn nierstenen verlost, berichtte hij echter eind oktober opgelucht, dat er in Frankrijk geen maatregelen tegen de breve waren genomen en dat er tegen het mandement van de bisschop van Montpellier gerust een soortgelijke breve kon worden gelanceerd. De drie kardinalen, De Rohan, De Bissy en Fleury, hadden met de kanselier en zegelbewaarder zelfs besproken, hoe de onbeschaamde bisschop van Montpellier een berisping van koningswege — '*la disapprovazione regia*' — zou kunnen worden toegediend en of diens mandement door een arrest van de *conseil du roi* verboden kon worden. Wel had Fleury de nuntius te verstaan gegeven, zo schreef deze, dat hij de in de breve genoemde straffen erg zwaar vond en bedenkingen koesterde tegen de clausule, dat alleen de paus zelf een eventuele excommunicatie kon opheffen.³⁰

Onomwonden gaf Massei als zijn mening te kennen, het hoogst gevaarlijk en beslist niet raadzaam te achten, een breve tegen het arrest van het parijsse parlement uit te vaardigen, aangezien de parlementen en de gehele natie daartegen zeker in verzet zouden komen. Ook vond de nuntius het verstandiger op het mandement van de bisschop van Verdun niet te reageren, omdat anders wellicht nog meer bisschoppen, die *Unigenitus* hadden geaccepteerd, hun stem tegen de *lectiones* zouden verheffen. Massei trachtte de romeinse instanties opnieuw ervan te overtuigen, dat het Gregorius-officie in heel Frankrijk op heftige weerstanden was gestuit en dat het een uiterst hachelijke zaak was een onderwerp als dat van de pauselijke macht in tijdelijke aangelegenheden in dat land ter sprake te brengen. Om de moeilijkheden tussen Frankrijk en Rome niet groter te maken dan ze al waren, hadden de franse autoriteiten, volgens de nuntius, de vriendelijkheid gehad alle exemplaren van het mandement van de bisschop van Verdun uit de omloop te nemen, zodat Massei slechts een met de hand geschreven copie ervan naar Rome kon zenden.³¹

Het is niet erg waarschijnlijk dat d'Hallencourt de Drosménil zijn mandement in overleg met de franse regering heeft gepubliceerd, zoals Colbert veronderstelde, aangezien dit niet te rijmen valt met de politiek van Fleury om door gehoorzaamheid aan pauselijke decreten de constitutie *Unigenitus* in Frankrijk te doen aanvaarden. Er moest Fleury wel alles aan gelegen zijn een mandement, waarin een trouw aanhanger van de bulle zich uitsprak tegen het door Rome algemeen verplicht gestelde breviergebed in stilte te begraven. Daarom oefende de kardinaal-minister ook al zijn invloed uit om te verhinderen, dat er mandementen tegen het officie verschenen van de hand van de de-bulle-welgezinde bisschoppen. Tot deze gedragslijn zag hij zich genoodzaakt om de door het concilie van Embrun en de onderwerping van De

Noailles met taai geduld bewerkte rust in de Kerk van Frankrijk niet in gevaar te brengen en de betrekkingen met Rome niet verder te verslechteren. Hierdoor werkte hij echter in de hand, dat de tegenstanders van *Unigenitus* de kans kregen zich voor te doen als de enige verdedigers van de onafhankelijkheid van de vorstelijke macht en van de traditionele vrijheden van de gallicaanse kerk en dat zij, speculerend op de lichtgeraaktheid van de nationale trots en op het franse superioriteitsgevoel ten aanzien van de italiaanse natie, de weerstanden tegen *la légende* versmolten met het verzet tegen *la constitution*.

Deze tactiek van de opposanten tegen *Unigenitus* had Polignac duidelijk voorzien en daarom had hij willen voorkomen, dat Rome zich publiekelijk uitsprak tegen enig frans mandement waarin het Gregorius-officie werd aangevallen. Reeds vóór de publicatie van de breve tegen het mandement van De Caylus had de franse gezant de romeinse autoriteiten voorgehouden, dat zij, als zij een bisschop die zich tegen het officie had uitgesproken, veroordeelden, alle bisschoppen die de *lectiones* uit hun bisdom weerden, ook eventuele 'steunpilaren' van *Unigenitus*, moesten veroordelen, waardoor de aanvaarding van die bulle geschaad zou worden. Zou de curie alleen de *réfractaires* aangrijpen, dan zouden deze de gelegenheid te baat nemen om zich voor te doen als de enigen die de moed hadden om tegenover Rome óp te komen voor de rechten van de Kerk van Frankrijk en van het koningschap. In de brief waarin de parijse pastoors hun aartsbisschop vroegen zich openlijk tegen het ultramontaanse breviergebed uit te spreken, zag de franse gezant de bevestiging van wat hij had voorspeld en een symptoom van de tweespalt en de gezagsonderminning welke het officie in Frankrijk had veroorzaakt.³²

De franse regering bleef overtuigd van de noodzaak, dat Parijs en Rome eensgezind optraden 'pour procurer une tranquillité et une union si nécessaires pour l'Eglise et pour l'Etat,' maar was niet van zins Rome nog verder tegemoet te komen, dan door maatregelen te nemen tegen de procureur-generaal van het parlement van Bretagne. Polignac voorspelde echter, dat Rome hiermee geen genoegen zou nemen, gezien het particuliere karakter van zo een reprimande, terwijl het requisitoir gedrukt en dus openbaar was. De discriminerende behandeling welke Frankrijk van de zijde van de romeinse curie ten deel viel, in vergelijking met Rome's politiek ten aanzien van het Keizerrijk, was Versailles een doorn in het oog. De vice-koning van Napels werd het door de romeinse autoriteiten kwalijk genomen, dat diens rapport aan Wenen over de in het Napolitaanse tegen het Gregorius-officie genomen maatregelen, evenals de goedkeuring die de keizer aan het decreet van het Collateraal van Napels had gehecht, in geheel Italië waren bekend geworden,

zodat Rome nu minder gemakkelijk kon doen alsof het van die maatregelen en dat decreet niet op de hoogte was. De keizerlijke gezant bij de paus, kardinaal Cienfuegos, wist deze moeilijkheden echter uit de weg te ruimen en de franse gezant klaagde tegen Chauvelin, dat de mogendheden, als zij gemeenschappelijke belangen tegen Rome te verdedigen hadden, Frankrijk de kastanjes uit het vuur lieten halen, terwijl ze zelf niets deden uit angst dat Frankrijk daaruit voordeel zou weten te trekken. Van de uitbreiding van het breviergebed maakte Sardinië gebruik om in het gevlij te komen bij de paus, die al vaker voor de sardiniëse diplomatie door de knieën was gegaan. De sluwe piemontees de markies d'Ormea ging de H. Vader berichten, dat de koning van Sardinië de invoering van het officie van Gregorius VII in al zijn staten had toegestaan. Volgens Polignac bracht Benedictus XIII dit nieuws persoonlijk ter kennis van het H. Officie en verzuimde daarbij niet de bazuin te steken op koning Vittorio Amadeo II.³³

Begin oktober 1729 was de gezondheidstoestand van de oude paus weer zozeer verslechterd, dat sommige van zijn gunstelingen meenden dat hij spoedig zou sterven. Kardinaal Coscia kreeg er lucht van, dat de kardinaal-camerlengo met enige andere leden van het H. College iets tegen hem in het schild voerde; hij verkocht prompt al zijn bezittingen, zelfs zijn paarden, en ging voor drie maanden op reis! De franse regering informeerde bij Polignac of het gewenst was, vast iemand aan te wijzen, die op het eerste bericht van het overlijden van de paus, als buitengewoon gezant naar Rome kon vertrekken om de franse belangen te behartigen als Polignac in conclaaf zou zijn.³⁴ Onderwijl kwam het de franse gezant in Rome voor, dat de curie enigszins beduusd was bij het zien van de vele arresten en mandementen tegen het officie en dat zij tot het inzicht begon te komen, dat voorzichtigheid geboden was. Het zag er naar uit, dat er geen nieuwe decreten inzake het officie zouden verschijnen; begin oktober ging het pauselijk hof een maand op vakantiereces. Vele functionarissen, onder wie ook Corradini en Polignac, gingen hun *vileggiatura* doorbrengen in Frascati, waar de frisse wijn de diplomaten wellicht tot mildheid zou stemmen. Zelfs Corradini leek 'plus doux qu'à son ordinaire' en hij scheen zich bewust van het gevaar waarin het onbesuisde drijven van de *zelanti* de godsdienst in Frankrijk had gebracht. Hij had Polignac gezegd, dat hij de paus van de ernst van de toestand overtuigd had en dat de curie niet alle berichten van de parijse nuntius aan de paus doorgaf om hem de hele affaire te doen vergeten. De kardinaal-staatssecretaris stelde de franse gezant bij wijze van compromis voor, dat het Gregorius-officie in Frankrijk zou worden geaccepteerd, waarbij dan in ieder diocees op gezag van de bisschop de voor de vorstelijke macht aanstootgevende passage uit de tweede nocturn zou worden geschrapt. Hierbij stond Lercari het voorbeeld

van de keizer voor ogen, die de regels over de excommunicatie en de afzetting van keizer Hendrik IV door Gregorius VII had laten doorstrepen. Ook de paus zelf had, toen hij nog aartsbisschop van Benevento was, op eigen gezag veranderd wat het romeins brevier schreef over het lichaam van de H. Bartholomeus, waarvan Rome en Benevento elkaar het bezit betwistten. Polignac hield de kardinaal-staatssceretaris meteen voor, dat diens suggestie moeilijk te verwezenlijken zou zijn wegens de opspraak, die het officie al veroorzaakt had en aangezien iedereen ervan overtuigd was, dat Gregorius VII alleen maar tot de eer der altaren was verheven 'pour autoriser ses maximes et canoniser ses entreprises'.³⁵

Chauvelin wees erop, dat er een soort veroordeling van de procedures van de parlementen die het officie verboden hadden nodig zou zijn, om Lercari's voorstel in praktijk te kunnen brengen, of dat tenminste impliciet zou worden erkend, dat die parlementen zich niet tegen het breviergebed hadden mogen uitspreken, behalve dan tegen die passages, welke door de bisschoppen eruit geschrapt zouden zijn; dat zou erop neerkomen, dat die parlementen ten onrechte Gregorius VII niet als een heilige hadden beschouwd. Hoe zou Rome bovendien kunnen dulden, dat het franse episcopaat door die kwetsende regels weg te laten, eenstemmig een plechtige aanval zou doen op de 'prétentions aussi chimériques' van het Hof van Rome? Ook alle kloosters en alle geestelijke gemeenschappen zouden diezelfde passages moeten schrappen en daardoor zouden velen, zeker de generaal-oversten te Rome, in moeilijkheden worden gebracht. Het beste was, volgens Chauvelin, de zaken maar te laten zoals ze waren. 'Chacun a soutenu et réclamé ses principes et le plus à propos est qu'un silence respectif produit un calme très désirable.' Hieraan voegde hij toe, dat als Rome meende decreten te kunnen uitvoeren tegen mandementen en zeker tegen arresten uit Frankrijk, het wel moest bedenken, dat de franse regering veel krachtiger zou kunnen optreden dan ze tot dan toe had gedaan en dat er bisschoppen waren, die mandementen konden publiceren, waarvan Rome meer te duchten had dan van die welke al waren verschenen. De franse minister van buitenlandse zaken sprak er zijn bezorgdheid over uit, dat de breve tegen het mandement uit Auxerre nieuwe moeilijkheden zou kunnen veroorzaken, zeker als er nog meer van die decreten zouden volgen. Rampzalig zou het zijn als Rome iets tegen de arresten van de parlementen ondernam; dan zou het niet mogelijk en niet passend zijn de parlementen te verhinderen daarop te reageren.³⁶

Nog vanuit zijn vakantieverblijf te Frascati moest Polignac melden, dat Corradini meer beloofd dan gedaan had en dat de kalmte van het H. Officie van korte duur was geweest. Er was een nieuwe breve verschenen tegen het mandement waarmee de bisschop van Metz het Gregorius-officie in zijn bis-

dom verboden had. Deze breve *Cum ad apostolatus*, gedagtekend op 8 oktober 1729, verschildte, op de adressering na, in niets van die van 17 september. Corradini had Polignac de verzekering gegeven, dat deze breve de laatste was, maar de franse gezant hechtte hieraan geen geloof en voorspelde zijn regering, dat het mandement uit Montpellier het zeker nog zou moeten ontgelden.³⁷ Ook Colbert zelf verwachtte dat zijn mandement door Rome niet ongemoeid zou worden gelaten, want zodra hij vernam, dat het mandement van zijn vriend uit Auxerre door een pauselijk decreet 'nul en van generlei waarde' was verklaard, schreef hij deze: 'Rome a donc marqué son ressentiment contre votre mandement sur Grégoire VII. Je compte que je ne serai pas plus épargné, mais cela ne m'empêchera pas d'aller mon chemin et de m'opposer dans toutes les occasions aux entreprises des ultramontains'. In een briefje aan De Caylus, enige weken later, gaf Colbert van eenzelfde vechtlust blijk.³⁸

Toen de bisschop van Rhodéz, Tourouvre, op 25 september 1729 per mandement zijn diocesanen ervan in kennis stelde, dat hij zijn appèl introk en de bulle *Unigenitus* 'sans limitation et restriction' aanvaardde, nodigde Colbert hem in een bijzonder bijtend briefje uit, de verdediging van het Gregorius-officie op zich te nemen en de *lectiones* in zijn diocees in te voeren. De agressieve bisschop van Montpellier schreef Tourouvre, dat deze eigenlijk verdiende in staat van beschuldiging te worden gesteld, omdat hij de belangen van de koning en de gallicaanse kerk schaadde door zonder meer een bulle te aanvaarden, die door de parlementen slechts met de noodzakelijke reserves ten aanzien van stelling XCI was geregistreerd. Colbert verweet Tourouvre, dat hij ervoor terugschrok zijn stem tegen het Gregorius-officie te verheffen zolang niet de gehele clergé dit deed en hij voegde hieraan toe, dat als Athanasius en Hilarius een dergelijke houding hadden aangenomen indertijd, er allang geen christenen meer waren geweest.³⁹ Deze venijnige uitval illustreert, hoe de bisschop van Montpellier het officie van Gregorius VII wilde aangrijpen, om het verzet tegen *Unigenitus* nieuw leven in te blazen. Fleury's politiek van intimidatie en overreding, het gecombineerde optreden van Versailles en Rome tegen de bisschop van Senez en de onderwerping van De Noailles hadden hun uitwerking niet gemist: de weerstanden tegen *Unigenitus* waren afgenomen. Bovendien waren enige van de bisschoppen die tegen de bulle hadden geappelleerd, inmiddels gestorven, waardoor de verzetskern verder was afgebrokkeld. De bisschoppen van Bayeux en Agen, De Lorraine en Hébert, waren in 1728 overleden en in de loop van 1729 trokken Tilladet van Macon, Resay van Angoulême en Tourouvre van Rhodéz hun appèl in.⁴⁰

Waar De Caylus van Auxerre en Colbert van Montpellier zich teweer stel-

den tegen wat zij zagen als een ultramontaanse aantasting van de gallicaanse vrijheden, kon de bisschop van Troyes, Jacques Bénigne Bossuet, niet achterblijven. In het diocees Troyes was het jansenisme diep doorgedrongen. Een van de kopstukken van Port-Royal, Pierre Nicole, had zich in 1668 in Troyes teruggetrokken en er een onderwijsinstelling in het leven geroepen welke werd gedreven door zusters, die van de jansenistische doctrines en moraal doordrongen waren.⁴¹ Ten tijde van het verschijnen van *Unigenitus* was Denis François Bouthillier de Chavigny bisschop van Troyes en, hoewel zelf geen jansenist, heeft hij zich nooit fel tegen het jansenisme gekeerd. Na de dood van Lodewijk XIV werd hij belast met de leiding van het aartsbisdom Sens, waartoe de bisdommen Nevers, Auxerre en Troyes behoorden en welks metropoliet bij traditie de trotse titel droeg van *Primat des Gaules et de Germanie*. Als zijn opvolger te Troyes werd aangewezen Jacques Bénigne Bossuet (1664-1742), die, om hem van zijn oom en naamgenoot de bisschop van Meaux te onderscheiden, wel '*le petit Bossuet*' werd genoemd.⁴²

Jacques Bénigne was in Dijon geboren uit het huwelijk van Antoine Bossuet, thesaurier-generaal van de Staten van Bourgogne, met Madeleine de Gaureaux-Dumont. Door zijn oom werd hij in 1691 tot diaken gewijd en in 1696 werd hij samen met abbé Phelippeaux, die hem leiding bij zijn studie had gegeven en die later bisschop van Lodève zou worden, naar Rome gezonden. Daar moest hij de belangen van zijn oom behartigen in diens geschil met Fénélon, naar aanleiding van het boek *Maximes des saints*, waarin de aartsbisschop van Kamerijk zijn quietistische ideeën had neergelegd. Dit geschil werd in 1699 door de breve *Cum alias* van Innocentius XII ten gunste van Bossuet beslecht. In 1700 werd de jonge Bossuet door zijn oom priester gewijd en benoemd tot groot-vicaris van het bisdom Meaux; in datzelfde jaar nam hij, als *député du second ordre*, deel aan de *Assemblée du clergé*. Ofschoon de bisschop van Meaux het hof herhaaldelijk verzocht heeft zijn neef Jacques Bénigne als coadjutor met recht van opvolging aan te wijzen, welk verzoek door Madame de Maintenon en kardinaal De Noailles werd gesteund, is Lodewijk XIV blijven weigeren de jonge Bossuet tot bisschop te benoemen, misschien wegens diens jansenistische sympathieën of door toedoen van groeperingen aan het hof, die met Fénélon dweepten en Bossuet vijandig gezind waren.⁴³ Nadat 'ce petit neveu d'un grand oncle', zoals Lachat hem in zijn uitgave van de *Oeuvres Complètes de Bossuet* betitelt, in 1716 door de Regent tot bisschop van Troyes was benoemd, heeft de franse gezant, kardinaal De la Trémoille, nog veel weerstand in Rome moeten overwinnen om de benoemingsbullen los te krijgen. Rome liet destijds vele door de franse regering aangewezen kandidaten voor vacante bisdommen

eindeloos op hun benoemingsbullen wachten, om zó te voorkomen, dat het franse episcopaat weldra voor het merendeel uit jansenisten zou bestaan; zo hebben ook De Lorraine en Tourouvre ettelijke jaren op de pauselijke bevestiging van hun bisschopsbenoeming moeten wachten.⁴⁴ Wellicht kunnen ook de geruchten, dat Bossuet in Rome, zeer tot ongenoegen van de Albani-paus Clemens XI, nauwe betrekkingen met 's pausen nicht donna Olympia Albani zou hebben onderhouden, de langdurige vertraging bij het afkomen van zijn benoemingsbulle verklaren.⁴⁵

Op 31 juli 1718 werd Bossuet te Parijs tot bisschop gewijd door kardinaal De Noailles, met assistentie van De Caylus. Evenals deze legde de nieuwe bisschop van Troyes zich erop toe goede contacten met de clergé van zijn bisdom te onderhouden, waartoe hij diocesane synodes belegde en dekenaten en kloosters visiteerde. Het onderwijs vertrouwde hij toe aan de oratorianen, die door hun voorliefde voor de augustiniaanse ideeën en praktijken en door hun antipathie jegens de jezuïeten, de jansenisten zeer ná stonden. Werd het bisdom Auxerre '*refuge des pécheurs*' genoemd, het troyaanse diocees kreeg de naam van '*terre promise pour les sectaires qui errent dans le désert du royaume*', omdat velen die zich door hun sympathieën voor Arnauld, Nicole en Quesnel het misnoegen van de autoriteiten op de hals hadden gehaald, zoals Nicolas Le Gros en Nicolas Petitpied, in Troyes een toevluchtsoord vonden. Door toedoen van Bossuet en De Caylus kregen zij werk als rector van een zusterklooster of mochten zij advents- en vastenpredikaties houden, katechismusonderwijs geven en biechthoren, en dat, terwijl aan de jezuïeten het preken en biechthoren verboden was. Beide bisschoppen beijverden zich voor liturgiehervormingen en gaven hun diocesanen een herziene uitgave van missaal, rituaal en brevier, waaruit een aantal passages betreffende de Mariacultus en het pauselijk gezag waren geschrapt. Ze bepaalden ook, dat de canon hardop moest worden gelezen, dat de confiteor vlak vóór het communie-uitreiken moest komen te vervallen en dat aan de volkstaal een ruime plaats moest worden ingeruimd. In de *salons* van Auxerre en Troyes vormden moraal-vraagstukken en de interpretatie van de bijbel en de Kerkvaders de voornaamste onderwerpen van gesprek.⁴⁶ Toen in de *Assemblée générale du clergé* van 1725 met name Forbin-Janson van Arles erop aandrong, te Narbonne een provinciaal concilie te houden om de bisschop van Montpellier te veroordelen, namen De Chavigny en Bossuet het openlijk op voor Colbert. Represaillemaatregelen bleven niet uit en in 1726 werd de jansenistische drukker van het bisdom Troyes, Jacques Febure, in de Bastille opgesloten, terwijl zijn gezin de wijk moest nemen. Hierdoor liet Bossuet zich niet intimideren en hij ondertekende niet alleen het bisschoppelijk protest-schrijven tegen het concilie van Embrun, maar protesteerde zelfs bij Maure-

pas tegen het retourneren ervan. Toen Maurepas hem hierom, namens de koning, berispte, wendde Bossuet zich rechtstreeks tot de vorst met een brief, waarin hij zich onomwonden tegen aantasting van het bisschoppelijk gezag door de staat uitsprak. Daarop kreeg de bisschop van Troyes het verbod zich buiten zijn diocees te begeven.⁴⁷

In november 1729 verscheen het op 30 september gedateerde en 40 quarto-pagina's tellende mandement van Bossuet tegen het officie van Gregorius VII. Het was gedrukt bij Pierre Michelin in Troyes en ook bij Charles Osmond in de Rue St. Jacques te Parijs. Aan het mandement waren de latijnse en franse tekst van alle officiële documenten van de *Assemblée du clergé* van 1682 als bijlagen toegevoegd.⁴⁸ De bisschop van Troyes hekelt in zijn mandement het fabuleuze karakter van het verhaaltje over het met houtblokjes spelende kind en lucht zijn verontwaardiging over de lovende bewoordingen, waarmee de breviertekst het optreden van Gregorius VII tegen Hendrik IV weergeeft en over de suggestie, als zou de wijze waarop Hildebrand de kerk bestuurd heeft, rechtstreeks door de H. Geest zijn ingegeven. Hij stelt vast, dat dit breviergebed het pauselijk optreden ten detrimente van de vorstenmacht wettig verklaart en de gelovigen inspireert tot de denkbeelden van de ultramontanen. Bellarminus en andere ultramontaanse theologen ontkennen, volgens Bossuet, dat de paus universeel monarch en koning der koningen zou zijn en rechtstreeks kennen zij hem dan ook alleen geestelijke macht toe; maar onder de benaming *potestas indirecta* eisen zij voor hem een gezag op, dat zij hem onder de benaming *potestas directa* ontfeggen. Ervan uitgaande, dat de tijdelijke aangelegenheden zich verhouden tot de geestelijke als tot hun doel en dat de tijdelijke macht ondergeschikt is aan de geestelijke zoals een middel aan zijn doel, concluderen zij, dat de paus, die volgens hen de soevereine geestelijke macht bezit, het recht heeft alles in dienst te stellen van het geestelijk welzijn. Zo kan hij over koninkrijken beschikken, indien het belang van de godsdienst dit naar zijn mening vergt en heeft hij, volgens hen, de bevoegdheid koningen af te zetten en tronen te vergeven, onderdanen van de eed van trouw te ontslaan, de rechtspraak te regelen, civiele wetten af te schaffen, belastingen te heffen, kortom de hele wereld te regeren en iedereen, die zich niet aan zijn wil wenst te onderwerpen, te excommuniceren. Voeg aan deze pretentie nog toe die van superioriteit boven elke kerkelijke macht en van onafhankelijkheid van het algemeen concilie, dan wordt duidelijk wat Bellarminus c.s. verstaat onder 'ce prodigieux empire', dat de hele wereld omvat 'pour le temporel, comme pour le spirituel'. De toepassing van deze leerstellingen heeft tot gevolg, volgens Bossuet, dat de vrede, 'ce fruit précieux de l'indépendance de la puissance temporelle', van de aarde verdwijnt; een vreselijke consequentie, die op de pau-

sen zó'n indruk heeft gemaakt, dat ze niet hebben kunnen nalaten die leerstellingen te veroordelen door het boek *Controversia Anglicana* van de jezuïet Becanus in 1612 op de Index te zetten.⁴⁹

De H. Schrift bewaart een volledig stilzwijgen over de indirecte macht in tijdelijke aangelegenheden en in de Overlevering vindt men al evenmin iets over deze macht, die een uitvloeisel zou zijn van de sleutelmacht en de excommunicatiebevoegdheid van de kerk, zo vervolgt Bossuet. Meer dan elf eeuwen zijn verlopen, zonder dat men in de kerk ooit eraan heeft gedacht, goddeloze, ketterse en afvallige keizers en kerkvervolgers te onttronen, gehoorzaamheid aan hen te weigeren of hun, of welke leek dan ook, zelfs maar het geringste deel van hun goederen te ontnemen. Gregorius VII is de eerste geweest die, tot grote verbazing van de gehele wereld, heeft gedreigd, koningen buiten de burgermaatschappij te plaatsen en bisschoppen en hun diocesanen op straffe van excommunicatie te verbieden, gehoorzaamheid aan die koningen te bewijzen, en die zulke bedreigingen inderdaad heeft uitgevoerd. Gregorius VII heeft van de zwakheid van de vorstendommen in zijn tijd gebruik gemaakt, om te trachten de 'monarchie universele' te bemachtigen en hij is, volgens Bossuet, nog tot talloze andere excessen gekomen. Zo heeft hij, uit angst dat de wereld ervoor zou terugschrikken zich van één man afhankelijk te zien, verklaard uit eigen ervaring te weten, dat alle pausen zodra ze eenmaal tot op de Stoel van Petrus waren verheven, heiligen waren en niet in staat onrecht te begaan of te dwalen. In de H. Schrift en Traditie is ook niets over de superioriteit van het priesterschap boven het koningschap te vinden en wanneer men heel de bijbelse geschiedenis doorloopt ziet men nergens, dat het priesterschap enig recht zou geven om koningen af te zetten of aan te stellen; maar er staat wél, dat het beperkt is tot godsdienstige aangelegenheden en dat de koninklijke majesteit onafhankelijk is van iedereen behalve van God, aan wie volgens de Joden, ook de wraak voor de misdaden van goddeloze en in afgodendienst verstrikte koningen gereserveerd was. Ook in tijden van vreemde overheersing en van vervolging hebben de Joden alleen tot vasten en gebed hun toevlucht genomen. Uit heel de geschiedenis van het volk Gods blijkt duidelijk, volgens Bossuet, dat vanaf de oorsprong van het wettelijk priesterschap tot aan de tijd van Jezus Christus, *sacerdotium* en *imperium* twee absoluut onderscheiden machten zijn geweest, onafhankelijk van elkaar. Noch in de evangeliën, noch in de traditie vindt men enig spoor van de bevoegdheid, die het *sacerdotium* tegenwoordig toegekend wordt, maar men zal er wel vinden, dat niet méér in strijd is met de geest van Jezus Christus en de kerk dan 'cette vaine et orgueilleuse prétention'.⁵⁰

Toen Jezus Christus zijn apostelen en hun opvolgers als zijn dienaren en

plaatsvervangers aanstelde, heeft hij hen gemachtigd het ambt, dat hijzelf was komen uitoefenen, over te nemen en hun opgedragen het koninkrijk der hemelen te verkondigen, alle volkeren te onderrichten, te binden en te ontbinden, wijdingen en sacramenten toe te dienen, kortom zijn kudde te weiden met woorden van het eeuwige leven, zoals hijzelf had gedaan. En daaruit bestaat, volgens Bossuet, de sleutelmacht, welke Jezus Christus aan de kerk in de persoon van Petrus, die haar eenheid voorstelde, heeft beloofd en die hij de kerk in de persoon van de apostelen, die haar algemeenheid vertegenwoordigden, heeft gegeven, opdat die macht zou worden uitgeoefend door hen en door hun opvolgers, volgens Christus' voorschriften en in zijn geest; een goddelijke macht, waaraan vorsten evengoed als hun onderdanen onderworpen zijn indien zij in het rijk der hemelen willen komen, maar een macht, die geheel en al binnen de orde der geestelijke aangelegenheden ligt.⁵¹

Met een verwijzing naar Lucas XII, 14 en Joannes XVIII, 36 betoogt de bisschop van Troyes, dat aan het apostolisch ambt geen tijdelijke macht toekomt en om aan te tonen, dat de H. Schrift precies aangeeft wat men verschuldigd is aan de vorsten en binnen welke grenzen hun macht beperkt is, paraphraseert hij Mattheus XXII, 21, hoofdstuk XIII uit de Romeinenbrief en hoofdstuk II van de eerste Petrusbrief. Ook de *Apologeticus* van Tertullianus en de zesde brief van paus Gelasius aan keizer Anastasius leverden Bossuet argumenten voor zijn betoog, waarin hij de geestelijke en tijdelijke macht als onafhankelijk van elkaar en ieder op eigen terrein zelfstandig voorstelde. Ofschoon Jezus Christus, volgens Bossuet, de nadelen van dit onderscheid wel heeft gezien evenals de mogelijkheid, dat de tijdelijke macht de geestelijke zou gaan onderdrukken, heeft hij geen opstandigheid gepredikt, maar vermaand, voorzichtig te zijn als slangen en eenvoudig als duiven; geen ander redmiddel wees hij aan dan de vlucht en hij spoorde zijn volgelingen aan tot vertrouwen in zijn beloften, geduld in de beproevingen, verachting voor de dood, hoop op het eeuwige leven en de kracht om, ondanks alle verschrikkingen, de waarheid te verkondigen.⁵²

Evenals Colbert gaat Bossuet in op de bevoegdheid van de kerk om te excommuniceren, wat hij als haar sterkste troef beschouwt: 'C'est par l'excommunication qu'elle frappe, pour ainsi dire, son dernier coup'. Uit Mattheus XVIII, 15-18 concludeert hij, dat een geëxcommuniceerde, die de banvloek verdiend heeft, wel zijn eeuwige zaligheid verspeelt, maar dat de kerkelijke ban geen betrekking heeft op de tijdelijke orde. Door de formulering 'celui qui l'a mérité' plaatst Bossuet zijn mandement in het kader van het verzet tegen de bulle *Unigenitus* en met name tegen stelling XCI, de steen des aanstoots van jansenisten en gallicanen. De kerkelijke ban stelt iemand op één lijn met heidenen en tollenaars, die men 'autant que faire ce peut et la néces-

sité le permet' moet mijden. De excommunicatie sluit de hardnekkige en onverbeterlijke zondaar uit van de 'heilige omgang' — '*le saint commerce*' — die de christenen met elkaar hebben, zoals Tertullianus het in zijn *Apologia* uitdrukt, maar raakt de rechten van de burgermaatschappij niet. Ook aan de rechten van de vorsten kan zij dus niets veranderen, zodat, volgens de leer van de kerk, het afzetten van koningen onmogelijk een kerkelijke straf kan zijn.⁵³

Behalve in de H. Schrift vindt Bossuet in de geschiedenis van het christendom argumenten voor de absolute onafhankelijkheid van de vorstelijke macht en een blik in de werken van de Kerkvaders volstaat volgens hem, om te zien, dat dezen niet uit vrees of onmacht aan de wereldlijke overheden gehoorzaamden, maar uit onderwerping aan de door God gevestigde orde, om het voorbeeld van Jezus Christus te volgen en terwille van het algemeen welzijn. De bisschop van Troyes ontleent aan Tertullianus' *Apologia* de gedachtengang, dat de christenen, gezien hun aantal in de legers en het ambtenarencorps van het romeinse rijk, wel tegen de keizers in opstand hadden kunnen komen, als hun godsdienst hun niet had verboden te doden of zich met opzet in levensgevaar te begeven. In de IVe eeuw, onder de ketterse keizer Constantius, onder Julianus de Afvallige en toen keizer Valens de christenen vervolgde, was het christendom zo wijd verbreid, dat men er niet aan kon raken, zonder het romeinse rijk aan het wankelen te brengen; desondanks hebben de Kerkvaders er niet aan gedacht iets tegen deze keizers te ondernemen, daar zij geloofden, dat dezen hun gezag van God hadden. Keizer Constantius, die de geloofsbelijdenis van Nicea in gevaar bracht, bisschoppen verbande en zelfs de paus van zijn zetel verdreef, werd terechtgezezen en geëxcommuniceerd, '*mais c'était tout ce qu'on se croioit en droit de faire contre lui*'; God had hem immers de soevereine macht in tijdelijke aangelegenheden gegeven, zoals Hij die in geestelijke zaken aan de kerk had gegeven, zo zegt Athanasius in zijn Apologie tegen keizer Constantius. Ambrosius heeft zich hardnekkig verzet toen keizerin Justina de kerken van Milaan aan de arianen wilde uitleveren, en hij heeft keizer Theodosius na de massamoord van Thessalonika de toegang tot de kerk ontzegd, totdat deze in het openbaar boete zou doen; maar nooit heeft hij de keizerlijke macht miskend, of zelfs maar getwijfeld aan de verplichting aan Theodosius onderworpen te zijn.⁵⁴

In de Ve eeuw waren het de Theodoriks, Genseriks, Hunneriks en Gondebards, die Italië 'met bloed overgoten', pausen in de gevangenis deden sterven, de Kerk van Afrika vernielden en het arianisme steunden, maar, zo vervolgt Bossuet, de bisschoppen van die tijd beperkten zich ertoe met Gods toorn te dreigen en terwijl zij het geloof moedig verdedigden, predikten zij

tevens de gehoorzaamheid, die men ook goddeloze koningen verschuldigd is. Keizer Zeno verzette zich tegen de bepalingen van het concilie van Calcedon, maar hij werd door de pausen Simplicius en Felix rustig op zijn troon gelaten en zijn opvolger Anastasius, die wegens verzet tegen Calcedon in de kerkelijke ban was gedaan, werd door de pausen Gelasius, Symmachus en Hormisdas alleen op de grenzen tussen de twee machten gewezen. Toch zou Anastasius, volgens Bossuet, gemakkelijk af te zetten zijn geweest, daar hij zich door een eed en een schriftelijke verklaring had moeten verplichten het ware geloof te bewaren en te beschermen, en omdat verscheidene aspirant-caesars tegen hem in opstand waren gekomen en het volk van Constantinoepel hem zelfs had gedwongen afstand te doen, maar hem uit medelijden zijn kroon had teruggegeven. Van al deze gebeurtenissen hebben de pausen echter geen misbruik gemaakt; zij hebben zich ertoe beperkt de keizer te wijzen op de begrenzing van zijn macht en op het respect, dat hij aan Petrus' Stoel verschuldigd was.⁵⁵ De bisschop van Troyes maakt vervolgens melding van een brief van paus Gregorius de Grote (590-604) aan keizer Mauritijs (582-602) waarin de paus protesteerde naar aanleiding van een wet waarin deze keizer iedereen, die enig openbaar ambt had bekleed en de soldaten, die in dienst waren, verbood monnik te worden. De paus casseerde of corrigeerde die wet niet en erkende zelfs verplicht te zijn haar te publiceren, op grond van de gehoorzaamheid, die hij de keizer verschuldigd was; alles wat hij deed, was de keizer 'les intérêts de Dieu' onder ogen brengen.⁵⁶

Bossuet breidt zijn reeks van, aan de historie ontleende argumenten uit met een beschrijving van de houding van paus Gregorius II (715-731) tegenover keizer Leo de Isauriër (717-741), toen deze de beeldenverering had verboden en degenen, die zich niet aan dit verbod hielden, vervolgde en zelfs dreigde de paus te zullen afzetten; toen beperkte Gregorius II zich tot krachtige vermaningen aan het adres van de keizer en hield hem voor, dat hij evenmin het recht had, zich met kerkelijke aangelegenheden te bemoeien als de paus had om zich in rijkszaken te mengen. Overigens bleef hij de keizer trouw en hield degenen, die zich wegens 's keizers ketterij aan diens gezag wilden onttrekken, daarvan af.⁵⁷ Ook de opvolgers van Gregorius II, Gregorius III (731-741), Zacharias (741-752) en Stephanus II (752-757) en heel de Kerk van het Oosten, bleven Constantijn-Copronymus (741-775) en Leo Chazarus (775-780) als de wettige keizers erkennen, ondanks de wrede vervolgingen van deze keizers en hun hardnekkig volharden in de ketterij. Zo werd de katholieke kerk gedurende 60 jaar geteisterd door drie wrede keizers, zonder dat in het Oosten of in het Westen pausen, bisschoppen, religieuzen of kerkvolk er ook maar aan dachten die keizers hun rijk te ontnemen en zich te onttrekken aan hun heerschappij.

Enigszins slordig met de historie omspringend, verhaalt de bisschop van Troyes vervolgens de strijd om de opvolging tussen de zonen van Lodewijk de Vrome (814-840) en de rol, welke de pausen Gregorius IV (827-844), Nicolaas I (858-867) en Hadrianus II (867-872) daarin speelden, als bewijs voor zijn stelling, dat men tot aan Gregorius VII nauwelijks gedacht heeft aan een zogenaamde indirecte macht van de paus om koningen af te zetten. Hij citeert een brief van paus Stephanus V (885-891) aan keizer Basilius (867-886), die tegen alle regels van de kerk in, Photius handhaafde als patriarch van Constantinopel, waarin de paus inhoud en afbakening van de geestelijke en de tijdelijke macht omschrijft en de zorg voor het eeuwig heil verheven noemt boven die voor het tijdelijk welzijn, in dezelfde mate als het hemelse boven het aardse verheven is.⁵⁸ Daaraan verbindt Bossuet nu de conclusie, dat volgens paus Stephanus de superioriteit van de spirituele macht van louter geestelijke aard is en niet inhoudt, dat de geestelijke macht, uit hoofde van de ondergeschiktheid van het tijdelijke aan het geestelijke, de drager van de tijdelijke macht zou kunnen corrigeren of hem zijn macht zou kunnen ontnemen. Bossuet voert in zijn mandement nog enige, uit de Xe en het begin van de XIe eeuw gekozen, voorbeelden aan om te bewijzen, dat tot aan Gregorius VII (1073-1085) en zelfs nog gedurende de eerste vier jaar van diens pontificaat, de excommunicatie beschouwd werd als de zwaarste straf die het kerkelijk gezag kan opleggen en hij concludeert dan: 'Ainsi il demeure pour constant que depuis les apôtres jusqu'à l'an 1076, l'Eglise n'a connu ni exercé d'autre puissance, ni contre les princes, ni contre les particuliers, ni contre les clercs, ni contre les laïques, pour quelque crime que ce fut, que la puissance spirituelle. Elle n'a jamais décerné, ni même menacé d'aucunes peines temporelles, ni les princes ni leurs sujets... parce que, comme l'enseigne S. Optat: l'Etat n'est pas dans l'Eglise mais l'Eglise est dans l'Etat'.⁵⁹

Bij voorbaat ondervangt de bisschop van Troyes de tegenwerping, dat de laatste Merovingische koning, Childeric, door paus Zacharias zou zijn afgezet en hij schrijft in zijn mandement, dat de verheffing tot het koningschap van Pepijn, die evenals zijn vader Karel Martel 'en qualité de maire du palais et de prince héréditaire souverain des François' al te voren alle koninklijke macht in handen had, niet op gezag van de paus, maar door de keuze en de instemming van de hele natie heeft plaats gevonden. De overdracht van het romeinse keizerrijk aan de Franken is, volgens Bossuet, niet geschied krachtens het kerkelijk gezag van de paus, maar krachtens het aan het natuur- en volkenrecht ontleende gezag van de stad Rome, die, in de steek gelaten door haar vroegere meesters en op het punt in handen van haar vijanden te vallen, wel steun moest zoeken bij de zegevierende wapens

van de Franken en van Karel de Grote.⁶⁰ Zelfs degenen, die keizer Hendrik IV gehoorzaamheid weigerden, beriepen zich niet op de zogenaamde bevoegdheid van de paus om vorsten af te zetten, maar uitsluitend op de excommunicatie, over de uitwerking waarvan zij een onjuist beeld hadden. Zij meenden immers, dat de kerkelijke ban alle banden met de burgermaatschappij verbrak en dat men óf de kerkelijke veroordelingen moest negeren en schismatiek worden, óf de keizer in de steek laten.⁶¹ De pausen zelf waren zo weinig van de rechtmatigheid van deze pretenties overtuigd, dat zij niemand, ook de bisschoppen niet, presten die expliciet te erkennen. Alle afzettingsdecreten van Gregorius VII, Paschalis II (1099-1118) en Calixtus II (1119-1124) tegen Hendrik IV en V, en zelfs dat van Innocentius IV (1243-1254) tegen keizer Frederik II (1215-1250), werden door hen uitgevaardigd zonder overleg met of goedkeuring van enig concilie, terwijl de excommunicatie-sententies tegen diezelfde personen wél na overleg met en instemming van concilies werden uitgesproken. Philips I van Frankrijk (1060-1108) werd door Urbanus II (1088-1099) meermalen geëxcommuniceerd, omdat hij zijn echtgenote Bertha had verstoten voor Bertrade de Montfort, de vrouw van de graaf van Anjou; maar deze paus dacht er niet aan hem af te zetten, ofschoon Gregorius VII daarmee wél had bedreigd. Wanneer geëxcommuniceerde en zogenaamd afgezette keizers en koningen zich met de paus verzoenden, werd er met geen woord over afzetting of rehabilitatie gesproken, zozeer was men ervan overtuigd dat de paus op dat gebied niemand iets kon geven of ontnemen. En wanneer scheurmakers tot gehoorzaamheid aan de wettige paus terugkeerden, vroeg men hen alleen, of ze erkenden, dat ze er verkeerd aan hadden gedaan de tegenpaus te volgen en zich niets van de over de koning uitgesproken veroordelingen aan te trekken; over het feit, dat zij de afzetting door de paus volledig hadden genegeerd en hun vorst toch trouw waren gebleven, werd met geen woord gerept.

Alle grote figuren, die zich in die tijd hebben ingespannen voor de verdediging van de kerkelijke discipline en de rechten van de kerk, zoals Yvo van Chartres, Anselmus van Canterbury en Bernardus van Clairvaux, gaven er blijk van, deze pauselijke ambities af te wijzen door de paus hun bijval te onthouden, door degenen, die ertegen gekant waren, te steunen en de 'flatteurs', die de pausen ertoe aanmoedigden zich in tijdelijke aangelegenheden te mengen, met schimpscheuten te overladen. Volgens de bisschop van Troyes is het dan ook niet te verwonderen, dat paus Adrianus IV (1154-1159), die scheen te beweren, dat de keizers door toedoen van de paus kroon en keizerlijk gezag droegen, door Frederik Barbarossa (1152-1190) en alle rijksbisschoppen gedwongen werd in te binden en te verklaren, dat hij bij de zalving van de keizer niets anders beoogde te geven dan de bisschoppen bij een

koningszalving. Diezelfde keizer Frederik, meermalen door paus Alexander III (1159-1181) geëxcommuniceerd, omdat hij tegenpaus Victor IV bleef steunen, werd steeds en door iedereen als keizer erkend, zelfs door Alexander III, die hem als keizer behandelde om hem met de kerk te verzoenen en alleen van hem eiste, dat hij het schisma af zou zweren. 'Tant les papes eux-mêmes regardoient ces prétendues dépositions comme vaines et nulles d'elles-mêmes, tandis-qu'ils regardoient l'excommunication comme une chose très sérieuse et très importante'.⁶²

Hadden de pausen tot aan de XIIIe eeuw alleen getracht de keizers en koningen van Duitsland af te zetten, Innocentius III (1198-1216) is de eerste geweest, die ook andere koningen heeft willen afzetten en Bossuet beschrijft dan, hoe Jan Zonder Land van Engeland (1199-1216) geëxcommuniceerd werd en van zijn troon vervallen verklaard, omdat hij weigerde kardinaal Etienne de Langton als aartsbisschop van Canterbury te aanvaarden, terwijl Philippe Auguste van Frankrijk (1180-1223) met de uitvoering van het vonnis werd belast. Naar aanleiding hiervan waarschuwt Bossuet: 'Voilà la porte ouverte à la haine, à l'ambition et à l'injustice et une source de guerres cruelles, de désordre et de confusion'.⁶³ Hij herinnert aan de afloop van het fameuze geschil tussen Bonifatius VIII en Filips de Schone en vermeldt, dat onmiddellijk na de dood van Bonifatius VIII diens opvolgers zich hebben gehaast, de excommunicaties op te heffen die deze tegen de koning, de bisschoppen en de groten van het rijk had gelanceerd en alles teniet te doen, wat hij had aangespannen om de koninklijke macht aan zich te onderwerpen. Ook de moeilijkheden tussen Lodewijk van Beieren en Joannes XXII, de afzetting van Jeanne d'Albret als koningin van Navarra door Julius II, het optreden van Paulus III tegenover Hendrik VIII, dat van Pius V tegen Elisabeth en van Sixtus V en Gregorius XIV tegen Hendrik van Bourbon, brengt Bossuet in zijn mandement ter sprake en hij concludeert, dat door dat alles, overal in de christelijke wereld het verzet tegen de roomse machtsaanspraken is toegenomen, het pausdom zich gehaat heeft gemaakt, de kerk en de staten in verwarring zijn gebracht en wrede oorlogen zijn veroorzaakt. De manier waarop *Henri le Grand* met de kerk verzoend is en door Clemens VIII van ketterij is vrijgesproken, zonder dat er over afzetting of rehabilitatie werd gesproken, laat volgens Bossuet nog eens duidelijk zien, dat de pausen zelf hun aanspraken slecht gefundeerd vonden. Als laatste voorbeeld van aanmatigend pauselijk optreden en het verzet daartegen, geeft Bossuet het romeins-venetiaanse geschil, in het begin van de XVIIe eeuw, weer. Toen Paulus V de Doge en de Senaat van Venetië had geëxcommuniceerd en geheel de Republiek onder interdict had gesteld, om herroeping van zekere wetten en decreten betreffende kerkelijke goederen af te dwingen, beschouwden de senaat en

de republiek deze excommunicatie niet als rechtsgeldig en in plaats van de wetten te herroepen, publiceerden zij een decreet: 'que la puissance des princes n'est soumise qu'à Dieu seul dans le temporel et que le Pape ne pouvoit s'en mêler, sans aller contre la doctrine de l'Ecriture, des Pères et des S.S. Canons'. Alle onderdanen van de Republiek, religieuzen en leken, hielden zich aan de decreten van de senaat; de excommunicatie kwam vanzelf te vervallen zonder dat de venetianen absolutie gevraagd of gekregen hadden en zij waren er niet minder goede katholieken en niet minder trouwe kinderen van de Kerk van Rome om. Frankrijk en Spanje trokken partij voor Venetië en geen enkele katholiek buiten het Hof van Rome nam het op voor Paulus V; niemand, zelfs geen enkele paus, keurde het decreet van de senaat en de doctrine die het bevatte af, zo licht Bossuet, met nauw verholen leedvermaak, de lezer van zijn mandement in.⁸⁴

De bisschop van Troyes laat niet na te herinneren aan de 'canons van de gallicaanse kerk', die op bevel van Lodewijk XIV door alle parlementen en tribunalen van Frankrijk moesten worden geregistreerd en op alle universiteiten en scholen voor canoniek recht onderwezen en hij voegt die canons, met het desbetreffende edict, als bijlagen aan zijn mandement toe. Ook vermeldt hij, dat de boeken van de jezuïet Santarelli en de italiaanse dominicaan Malagola, waarin leerstellingen in strijd met de absolute onafhankelijkheid van de vorst werden gepropageerd, in 1626 door 'de beroemdste en geleerdste faculteit van godgeleerdheid ter wereld' waren veroordeeld als: 'nouvelle, fausse, erronée, contraire à la parole de Dieu, rendant la dignité pontificale odieuse, ouvrant la porte au schisme, dérogeant à l'autorité souveraine des rois qui ne dépend que de Dieu seul, empêchant la conversion des princes infidèles et hérétiques, perturbatrice de la paix publique, détournant les sujets de l'obéissance et de la soumission et les excitant aux factions, aux révoltes, aux séditions et aux parricides des princes'. Dezelfde faculteit had in 1663 een aantal artikelen over de geestelijke en tijdelijke macht gepubliceerd, die dezelfde doctrine bevatten als die, welke de *Clergé de France* publiceerde in 1682. Ook het parlement van Parijs, 'toujours attentif à maintenir l'autorité royale, les droits de la couronne, les libertés de l'Eglise gallicane, auxquelles les nouvelles opinions de l'infailibilité et de la supériorité du Pape au Concile sont directement opposées', had zich door middel van arresten teweer gesteld tegen kunstgrepen van de '*partisans*' van het Hof van Rome om de macht van de paus te vergroten, aldus het mandement.⁸⁵

Tenslotte komt Bossuet tot de volgende samenvatting: Jezus Christus heeft de kerk, direct noch indirect, enige tijdelijke macht verleend. Als de kerk, op algemene concilies, aan ketters toch tijdelijke straffen heeft opgelegd, zoals op het IIIe en IVe concilie van Lateranen en op de concilies van Basel en

Constanz, heeft ze er steeds zorg voor gedragen duidelijk te doen uitkomen, dat ze, naar het woord van S. Leo, wist te onderscheiden wat ze krachtens haar eigen gezag — '*par son autorité propre et innée*' — verordende en wat ze kon doen door het gezag en de hulp van de vorsten — '*par l'autorité et par le secours des princes*' —. De kerk heeft altijd gemeend, dat decreten van algemene concilies betreffende tijdelijke aangelegenheden, hun rechtskracht slechts ontleenden aan de goedkeuring en instemming van het burgerlijk gezag, zoals ook datgene, wat de vorsten verordenden inzake geestelijke aangelegenheden, slechts rechtskracht krijgt als het kerkelijk gezag die daaraan verleent. Datgene, wat de twee machten zich wederrechtelijk van elkaar schijnen toe te eigenen is, naar het woord van Petrus Damiani, niets anders dan '*un heureux effet de leur union et de leur concorde*'. Wat pausen, bisschoppen en 'eigen' kerken in de loop der tijden aan domeinen en tijdelijke rechten hebben verworven, bezitten zij alleen maar dank zij de vrijgevigheid van vorsten en gelovigen en niet krachtens een instelling van Christus; hun tijdelijke macht is geen onderdeel of gevolg van hun geestelijke macht. Juist hierom hebben de vorsten en bisschoppen, die deelnamen aan het eerste concilie van Lyon (1245), part noch deel gehad aan de afzettingssententie, die paus Innocentius IV uitsprak over keizer Frederik II. Zij meenden, dat deze zaak alleen de paus aanging, niet als opvolger van Petrus en hoofd van de universele kerk, maar als degene, die pretendeerde de soeverein te zijn van het keizerrijk, dat de pausen reeds lange tijd een 'leen' van de H. Stoel noemden. Dat concilie beschouwde de paus, toen hij de keizer afzette, niet als uitoefenaar van de van Christus ontvangen sleutelmacht, maar als degene die de bijzondere rechten uitoefende, waarvan de pausen beweerden ze in de loop der tijden van de romeinse keizers te hebben overgenomen; het concilie en de vorsten meenden er geen belang bij te hebben die paus deze rechten te betwisten.⁶⁶

Naar aanleiding van dit concilie van Lyon gaf de bisschop van Troyes zijn visie op het pausschap en het bisschopsambt, een visie die kenmerkend is voor de met Quesnel sympathiserende bisschoppen, en die gallicanen en jansenisten tot elkaar bracht in een *anti-romanistisch* streven tegen het centraliserend absolutisme van het Hof van Rome.⁶⁷ Dat concilie heeft, volgens Bossuet, de afzetting van de keizer niet beschouwd als een kerkelijke daad; er is immers uitdrukkelijk gezegd, dat die geschiedde in tegenwoordigheid van het concilie — '*praesente concilio*' — wat iets anders is dan met toestemming of goedkeuring van het concilie — '*approbante concilio*' —. De Kerkvaders en theologen hebben altijd geleerd, en de bisschoppen zelf zijn er altijd van overtuigd geweest, dat zij persoonlijk dragers waren van de gehele sleutelmacht, evenals de paus, als was deze het op een meer verheven

wijze. Ook dat er slechts één bisschopsambt bestaat, dat zij allen gezamenlijk — 'solidairement' — bezitten en dat de paus niets kan doen, wat de bisschoppen, onder en met hem, niet zouden kunnen, is altijd hun overtuiging geweest. Daarom spreken de bisschoppen wanneer het, op dit of op andere concilies, gaat om excommunicatie van de keizer, samen met de paus de excommunicatie uit krachtens de sleutelmacht, die zij gezamenlijk bezitten, maar hebben zij geen deel aan de afzetting, omdat zij zichzelf daartoe geen enkel recht, 'ni inné, ni acquis', toekennen.⁶⁸

Aan het slot van zijn herderlijk schrijven wijst de bisschop van Troyes erop, dat de inhoud van zijn mandement overeenkomt met de inhoud van het boek, dat Bossuet van Meaux, in opdracht van Lodewijk XIV, had samengesteld ter verdediging van de *Déclaration du clergé* van 1682; daarin had deze aangetoond, dat de in de Vier Artikelen van 1682 samengevatte leer, niet in strijd was met de H. Schrift of de Traditie en het pauselijk gezag niet tekort deed, maar dit juist verlost van de valse en gehate prerogatieven, waarmee het door onwetendheid en vleierij in het verleden was beladen, en dat zij aldus aan de H. Stoel al haar kracht en luister hergaf. Bossuet van Troyes verbiedt uiteindelijk, het officie van Gregorius VII te reciteren of het in enig kerkboek op te nemen.⁶⁹

Na de dood van Bossuet van Meaux in 1705 was diens papieren nalatenschap in het bezit gekomen van zijn neef, toen nog abbé Bossuet. Deze had de koning een exemplaar van de *Defensio declarationis quam de potestate ecclesiastica sanxit clerus gallicanus 19 mart. 1682* aangeboden, in de hoop dat het zou worden uitgegeven. De koning had aanvankelijk geweigerd het werk te aanvaarden, maar zes jaar later nam hij het aan en beloofde het manuscript niet uit handen te zullen geven voordat het gepubliceerd zou worden, hetgeen niet zou geschieden zonder Bossuet erin te kennen. Maar bij de dood van de koning werd het werk gevonden in de cassette, zoals Bossuet het aangeboden had, en het bleef deel uitmaken van de bibliotheek des konings. Dat Bossuet van Troyes in zijn mandement naar het werk van zijn oom verwees, was niet alleen omdat hij daaraan argumenten tegen het Gregorius-officie had ontleend, maar ook om toestemming voor het publiceren van de *Defensio* af te dwingen, wat blijkt uit zijn brief aan Fleury, waarin hij zijn mandement toelichtte en waarin hij de geschiedenis van het manuscript van de *Defensio* beschreef.⁷⁰ Om de troebelen in de Kerk van Frankrijk niet te vergroten wilde de franse regering de uitgave van Bossuets werk verhinderen; Chauvelin had op 31 oktober 1728 de resident des konings te Genève, De la Closure, schriftelijk verzocht ervoor zorg te dragen, dat de *Defensio* ook daar niet gedrukt zou worden.⁷¹ Buiten medeweten van Bossuet van Troyes verscheen er in 1730 toch een uitgave, die gemaakt zou zijn naar de eerste

redactie van het werk, dat later door de schrijver nog was omgewerkt. Volgens de titelpagina zou deze uitgave bij een zekere André Chevalier te Luxemburg verschenen zijn, maar Polignac schreef, dat ze in Bern was uitgegeven en dat het H. Officie in juli 1730 druk doende was het werk te onderzoeken.⁷² Toen deze moeilijk te verifiëren editie van de *Defensio*, waarin veel fouten voorkwamen, was verschenen en bleek, dat de franse regering niet voor een uitgave van de authentieke tekst wenste zorg te dragen, besloot de bisschop van Troyes een integrale editie van het werk, samengesteld uit zeven of acht door Bossuet van Meaux eigenhandig gecorrigeerde manuscripten van de *Defensio*, het licht te doen zien en hij belastte de oratoriaan Le Roy met het maken van de franse vertaling uit het latijn. Pas na de dood van Bossuet van Troyes verschenen de *Defensio* en de vertaling ervan te Amsterdam in 1745.⁷³

Het mandement van de bisschop van Troyes moet later in omloop zijn gekomen dan de datering, 30 september 1729, zou doen vermoeden. Het partijblad van de jansenisten wijdde er pas in zijn supplement van januari 1730 een artikel aan. Nicolas Petitpied, die wegens zijn aandeel in de bisschoppelijke protestbrief van 28 oktober 1727 tegen het concilie van Embrun, Frankrijk had moeten verlaten en van 1728 tot 1734 in Utrecht verbleef, berichtte aan Bossuet vanuit die stad begin december 1729, dat er in de Republiek met veel lof gesproken werd over diens pastorale instructie, waarvan echter nog geen exemplaren waren aangekomen. Hij schreef te hopen, dat hij er spoedig kennis van zou kunnen nemen en dat het mandement daar herdrukt zou worden.⁷⁴ De parijse nuntius rapporteerde op 28 november het verschijnen van het mandement van de bisschop van Troyes, die hij beschreef als een: 'nipote del famoso già fù mons. Bossuet vescovo di Meaux, ma ben diverso di sentimento, di dottrina e di costumi del zio, e che sebbene non hà appellato mai della Bolla, è però dei più violenti opposti alla medesima'. De franse regering zou, volgens Massei, alles doen om te voorkomen, dat er vele exemplaren van dat mandement in omloop kwamen en Rome zou zonder bezwaar een breve ertegen kunnen uitvaardigen, als het zich van enige actie tegen de arresten van de parlementen maar onthield.⁷⁵

Was de taak van Massei, de constitutie *Unigenitus* algemeen te doen accepteren in Frankrijk, toch al niet gemakkelijk geweest, de houding van zijn romeinse opdrachtgevers in de moeilijkheden rond het Gregorius-officie maakte de nuntius moedeloos; telkens moest hij constateren, dat men in Rome zijn adviezen in de wind sloeg en dat men kans zag alles, wat hij in geduldige samenwerking met de franse regering had weten te bereiken, teniet te doen. Zodra hij begrepen had, dat Corradini de breven tegen de mandementen voornamelijk beschouwde als experimenten om de franse reacties te

peilen, had Massei met klem ontraden een breve tegen de parlamentsarresten uit te vaardigen; maar de *zelanti* sterkten zichzelf en de paus in het voornemen het parijse arrest door een censuur te treffen. Corradini en Lercari trachtten dit voornemen te rechtvaardigen, door erop te wijzen, dat het in het verleden wel vaker voorgekomen was, dat de H. Stoel haar rechten door middel van decreten verdedigde zonder dat daar moeilijkheden uit voortgekomen waren; zij noemden in dat verband de cassatiebreve van Alexander VIII tegen de *Declaratio* van de gallicaanse clerus, die van Innocentius XII tegen het decreet van de Senaat van Milaan inzake de data van de viering van kerkelijke feestdagen en die, waarin Clemens XI de keizers-keuze door de keurvorst van Hannover nietig had verklaard. De curieprelaten wezen Massei erop, dat een '*breve cassatorio*' toch wel het minste was waarmee de paus genoeg zou kunnen nemen, en dat de H. Vader, als daarover nog moeilijkheden zouden worden gemaakt, er niet van te weerhouden zou zijn de nuntius terug te roepen en daarna het parijse parlement, 'schuldig aan de meest monsterlijke aanval, ooit tegen de Kerk van God ondernomen', met de kerkelijke ban te treffen. Massei's advies, de parlamentsarresten met rust te laten, wees Corradini met een '*questo, monsignore mio, è impossibile*' van de hand.⁷⁶

Telkens opnieuw stelden die curieprelaten het voor, alsof de paus in zijn verblinding zó vertoornd was over alles, wat het Gregorius-officie in Frankrijk in de weg gelegd werd, dat hij zich door zijn woede ertoe zou laten verleiden de diplomatieke betrekkingen met Frankrijk te verbreken en het parlement van Parijs te excommuniceren, als hij niet ongehinderd een cassatie-decreet tegen het arrest uit de franse hoofdstad zou kunnen publiceren. Vanuit Frascati, waar hij na de afmattende romeinse zomer op verhaal trachtte te komen, schreef Corradini, dat hij de paus diens onbesuisde plannen uit het hoofd had kunnen praten en hij gaf Massei opdracht, Fleury onder druk te blijven zetten, terwijl hijzelf Polignac zou blijven intimideren. De kardinaal-datarius scheen iets genuanceerder te zijn gaan denken over de religieuze politiek van Fleury en hij verklaarde zich bereid meer rechtstreeks contact met de franse regeringsleider te onderhouden.⁷⁷

Polignac maakte er geen geheim van, dat hij niet geloofde in de soepelheid van de curie-autoriteiten; hij schreef onomwonden aan zijn regering, dat het streven van Rome gericht bleef op het bereiken van de 'monarchie universelle', waarbij hij zich afvroeg hoe het mogelijk was, dat iedereen in Rome met deze mentaliteit behept was: '*Est-ce le climat, est-ce le terrain, est-ce la fatalité? Quiconque entre au service de cette Cour, prend aussitôt le même esprit et s'y livre plus ou moins.*' Was het er sterk genoeg voor, dan zou Rome, volgens de franse gezant, op het gebied van de tijdelijke macht evenver gaan als de oude republiek; maar omdat het die kracht mist, probeert

het zijn doel te bereiken door middel van de godsdienst, waarbij het alle christenen die voor deze manier van machtsuitbreiding op hun hoede zijn, als rebellen en gevaarlijke vijanden beschouwt. Het wil overal God als Verlosser en als Schepper vertegenwoordigen, omdat Hij de enige en opperste meester is, en het pretendeert namens Hem al het gezag over de mensen in handen te hebben; dus geen deelname van de kerk in het geloof en in het volkenrecht geen deelname van de soevereinen. Rome slaagt er inderdaad in, op kleine fundamenteën een groot gebouw op te trekken, dankzij zijn volharding en doordat de anderen het moe worden zich ertegen te verzetten, er belang bij menen te hebben Rome ter wille te zijn, of zich verbeelden, dat het voldoende is Rome slechts gedeeltelijk te weerstreven. Dit profiteert daarvan en gaat gewoon zijn gang. Polignac betreurde het, dat de jansenisten Rome ook op die punten waar het gelijk had, de oorlog verklaarden en het aldus in staat stelden, het voor de katholieken onmogelijk te maken zijn vermeende van zijn werkelijke bevoegdheden te onderscheiden. De jansenisten konden zich, volgens Polignac, beter aansluiten bij de gelovigen van Frankrijk om, met aanvaarding van de door de gehele kerk aangenomen leer, eensgezind de ultramontaanse machtsaanspraken te bestrijden en het publiek niet langer in de mening te laten, dat alleen de tegenstanders van de bulle de gallicaanse vrijheden verdedigden en dat het hetzelfde was '*constitutionnaire*' of '*ultramontain*' te zijn; in Rome was men er bepaald niet tegen, dat dit denkbeeld postvatte en als het aan hén lag, zouden binnen afzienbare tijd de twee epitheta doorgaan voor synoniemen.⁷⁸ Polignac bleef zich ertegen verzetten, dat Rome steeds dezelfde decreten, waarvan alleen de aanhef veranderd werd, tegen de mandementen uitvaardigde. Ondanks Corradini's verzekering van het tegendeel, verwachtte Polignac er ook weer een tegen het mandement uit Montpellier, omdat, zoals hij schamper opmerkte: 'Le S. Office ne veut jamais avoir le dernier et cette guerre durera tant qu'il y aura des combattants'. De kardinaal-protecteur van Frankrijk te Rome, Kardinaal Ottoboni, bood aan te bemiddelen en hij adviseerde Polignac in te gaan op het voorstel van Lercari en het breviergebed te accepteren, waarbij dan de bisschoppen, ieder in zijn eigen diocesis, de aanstootgevende passages konden schrappen. Polignac reageerde hierop afwijzend, met als motivering, dat deze suggestie geen oplossing meer kon bieden, na alles wat er al gebeurd was en dat alleen al de náám van Gregorius VII alles zei, wat men zou willen verzwijgen. Hij was bovendien van mening, dat Rome niet zou nalaten Frankrijk erop te wijzen, dat het, als het de auteur van zo een 'gevaarlijke' leer als heilige erkende, redelijkerwijs die leer niet kon veroordelen. De kwestie zou volgens hem pas een einde nemen, wanneer beide partijen er niet meer over zouden spreken, 'et la question est, de savoir qui le premier ne dira mot'.⁷⁹

Ook Fleury was de mening toegedaan, dat de moeilijkheden alleen op die manier konden worden opgelost, 'car le Pape ne changera pas ses maximes et nous ne changerons pas celles de Rome'. Hij vond het vervelend, dat de jansenisten het Vintimille kwalijk namen, dat hij in zijn mandement met geen woord over het officie had gesproken. De kardinaal-minister hield zich consequent aan zijn politiek, door diplomatieke handigheid, overreding en intimidatie de oppositie tegen de tot staatswet verklaarde constitutie *Unigenitus* tot zwijgen te brengen en hij nam krachtige maatregelen tegen de faculteit der godgeleerdheid van de Sorbonne, een van de haarden van het verzet. Eind oktober 1729 liet hij alle doctoren, die na het *accommodement* van 1729 tegen de bulle hadden geappelleerd of hadden geweigerd het Formulier zonder restricties te ondertekenen en hen, die de bisschop van Senez na het concilie van Embrun hun bijval hadden betuigd, van de faculteit verbannen; ook moest, op zijn bevel, een aantal doctoren, die van de faculteitsvergaderingen waren uitgesloten door een besluit van de faculteit, dat bevestigd was door een arrest van het parlement, weer worden toegelaten.⁸⁰

Dit optreden van Fleury lokte een, op 4 november 1729 gedateerd, schrijven uit, waarin eenenvijftig doctoren van de *Faculté de Théologie* protesteerden tegen de wijze waarop, in de loop van de laatste vijf jaar, inbreuk was gemaakt op de traditionele rechten van de faculteit en de vrijheid van wetenschappelijk onderzoek en van meningsuiting was beknot. Vierentwintig doctoren waren verbannen of van bijeenkomsten uitgesloten en een groot aantal was, op grond van geheime orders, gearresteerd en kon dus de vergaderingen ook niet bijwonen; aan een aantal *licenciés* werd niet toegestaan, de doctorsbonnet in ontvangst te nemen en vele *bacheliers* waren totaal van hun rechten beroofd. Terwijl de voorzitter van de faculteit om de twee jaar door de faculteit behoorde te worden gekozen, fungeerde als zodanig *par lettre de cachet*, reeds negentien jaar achtereen dezelfde De Romigny, met alle gevolgen vandien voor wat betreft de keuze van de stellingen die verdedigd mochten worden en voor de wijze waarop de tucht gehandhaafd werd; ook beknotting van de vrijheid van spreken en van het recht van de faculteit, haar bezwaren officieel bij de koning in te dienen en klachten of aangiften zelf in behandeling te nemen, waren hiervan het gevolg. Er was zelfs een officieel geregistreerd besluit van de faculteit, met betrekking tot de op de algemene kerkvergaderingen van Constanstanz en Bazel gedefinieerde leer, uit de registers geschrapt. Door de jongste maatregel van Fleury werd, volgens de ondertekenaars van het protestschrijven, de bezetting van de faculteit zelf aangetast; wat des te betreurenswaardiger en gevaarlijker was, nu van alle kanten werd samengespannen tegen de leer van de kerk en de grondslagen van het rijk werden ondermijnd. Door het optreden van Gregorius VII in een

openbaar breviergebed te canoniseren, had Rome het franse rijk een 'dodelijke slag' toegebracht 'en faisant voir par là à toute la terre ce que des fidèles doivent craindre pour leur souverain'. Dit alles geschiedde, terwijl degene, die *par ordre du Roy* het ambt van faculteitsvoorzitter bekleedde, hierover zweeg, terwijl juist de vele doctoren, die zich beijverden voor 'la sureté de la personne sacrée de Sa Majesté' van de faculteit verwijderd werden. De ondertekenaars besloten hun schrijven met een nietigverklaring-bij-voorbaat van alles wat in naam van de faculteit, ten nadele van de akten, appellaties en conclusies, door diezelfde faculteit in 1717 en 1718 uitgevaardigd, ondernomen zou kunnen worden. Op een faculteitsvergadering op 8 november 1729, waarbij Fleury en Vintimille aanwezig waren, werd een commissie ingesteld, die moest onderzoeken, hoe alles wat er sedert de dood van Lodewijk XIV in naam van de faculteit tegen *Unigenitus* was ondernomen, teniet gedaan kon worden.⁸¹

De strenge maatregelen tegen de Sorbonne betekenden een zware slag voor de oppositie, die zich steeds minder beperkte tot het verzet tegen de gehate bulle en langzamerhand uitgroeide tot een verzetsbeweging tegen de autoritair-absolutistische tendensen in de politiek van Rome en van Versailles.⁸² Naar aanleiding van de breve tegen het mandement van De Caylus en het optreden van Fleury tegen de Sorbonne, uitte Colbert van Montpellier in een brief aan de verbannen bisschop van Senez zijn bezorgdheid over dit samspel van de franse regering met het pauselijk hof: 'En tout autre temps le ministère viendrait au secours d'un évêque traité si injurieusement pour avoir pris les intérêts du Roy, mais... la Cour de Rome sent ce qu'elle peut aujourd'hui. Elle en profite.' Over de 'zuivering' van de theologische faculteit van Parijs schreef hij: 'Voilà la Sorbonne opprimée. Tout ce qu'il y avoit de sain en est rejeté. Nul n'y entrera qu'il ne renonce à la vérité et qu'il ne donne des preuves de son dévouement aux maximes ultramontaines'.⁸³

Sterk gekant tegen de romeinse machtsaanspraken was ook de onafhankelijke bisschop van Castres, Honoré de Quinquan de Beaujeu, een erudiet en ijverig prelaat die, zonder jansenist te zijn, een voorliefde voor een strenge moraal combineerde met een afkeer van de jezuiteten. Hij kan beschouwd worden als een van degenen, die zich tussen *zelanti* en jansenisten opstelden en die door E. Appolis als '*le tiers parti*' zijn aangeduid; het begrip 'partij' is evenwel op hen nauwelijks van toepassing, omdat zij veel soepeler en minder doctrinair waren, een afkeer van theologische twisten hadden en zich over controversiële onderwerpen vaak niet uitspraken.⁸⁴ De in 1655 uit de adellijke familie De Quinquan de Beaujeu geboren Honoré, trad op zeventienjarige leeftijd in bij de oratorianen, ging als diaken theologie doceren in zijn geboorteplaats Arles en later in Saumur en werd, kort na de intrekking van

het Edict van Nantes, door de bisschop van Nîmes tot kanunnik en later tot vicaris-generaal benoemd. Bij de behandeling van de specifieke moeilijkheden van dat bisdom, waarin veel pasbekeerde hugenoten woonden, legde abbé De Quiqueran eenzelfde gematigheid aan de dag, die hem ook later als bisschop zou kenmerken. Aan de *Assemblées du clergé* van 1693 en van 1700 nam hij deel als *député du second ordre* en zo kwam hij in contact met Bossuet, die vergeefs trachtte hem over te halen in Parijs te blijven; wel spande De Quiqueran zich in Bossuet en Fénelon weer tot elkaar te brengen. In 1705 werd hij benoemd tot bisschop van Castres, waar hij zich deed kennen als een goed organisator; hij beijverde zich voor de opleiding van de aan zijn zorgen toevertrouwde geestelijkheid en richtte daartoe zelfs een seminarie op, waar o.a. de *Réflexions morales* verboden werden. Zijn grote welsprekendheid bezorgde hem veel invloed in de Statenvergadering van Languedoc en toen in 1715, ter gelegenheid van het overlijden van de Zonnekoning, een lijkredenaar moest worden gekozen, viel de keuze van de *Assemblée du clergé* op hem. Bij het appel 1717 heeft de bisschop van Castres zich nooit aangesloten, maar bij zijn acceptatie van *Unigenitus* in 1714 beperkte hij zich uitdrukkelijk tot de doctrinaire kwestie van de genadeleer en gaf hij tegelijkertijd blijk van zijn diepgewortelde gallicaanse overtuiging.⁸⁵

Zijn geruchtmakende mandement van 8 februari 1719 bracht hem op zeer gespannen voet met Rome en met vele van zijn medebisschoppen, onder wie vooral Forbin-Janson, de aartsbisschop van Arles. Deze fanatieke verdediger van de bulle *Unigenitus* is hem als zijn doodsvijand blijven bestrijden en heeft hem, toen hij in 1736 te Arles op sterven lag, het H. Oliesel geweigerd, omdat hij zijn mandement van 1719 niet wilde intrekken; zijn aalmoezenier, abbé Feautrier, moest hem toen het *viaticum* toedienen. In dat mandement van 1719 had de bisschop van Castres geschreven ervan overtuigd te zijn, dat de bisschoppen, die het recht hadden zich een oordeel te vormen vóór, met en na de paus, ook het recht hadden de decreten van de H. Vader te onderzoeken, te wijzigen of ten aanzien daarvan reserves te maken; ook had hij erin gezet, dat de parlementen er goed aan hadden gedaan de bulle, voor wat betreft de excommunicatie, te matigen.⁸⁶

De bisschop van Castres onderhield een geregelde correspondentie met de bisschoppen die zich tegen *Unigenitus* verzetten en ook met De Noailles, van wie hij zich echter distancieerde, nadat deze de bulle had geaccepteerd. Hij schreef de bisschop van Senez, na diens veroordeling te Embrun: 'Je vous félicite et je plains vos juges. Ils vous ont couronné de gloire et ils se sont couverts d'un opprobre éternel'; enige tijd later schreef hij deze echter: 'Si je ne regarde pas l'Appel comme un obstacle à la sainteté, je ne le regarde encore moins comme un moyen nécessaire pour y parvenir'. Nadat hij in

het mandement van 1729 *la légende* in zijn bisdom had verboden, schreef De Quiqueran aan Resay, de bisschop van Angoulême, die kort tevoren zijn appèl had ingetrokken: 'Je dois vous avouer que mon sentiment a toujours été qu'il ne falloit d'abord attaquer la Bulle que par les propositions qui concernent l'excommunication.' De appellanten bleven proberen de bisschop van Castres in hun kamp te krijgen en hij werd trouwens door velen, onder wie voor- en tegenstanders van de bulle, tot de jansenisten gerekend. Abbé Etemare rekende hem, blijkens een brief van 9 juni 1725 aan Barchman Wuytiers van Utrecht, tot de bevriende bisschoppen. Vanaf 1727 schortte Rome alle officiële contact met De Quiqueran op en de Datarie, waarvan Corradini het hoofd was, staakte de uitkeringen waarop de beneficiaries van het bisdom Castres aanspraak gaven. De Quiqueran onderging dit, zoals hijzelf zegt, 'comme une espèce d'excommunication'. De franse regering sloot hem in 1728 per *lettre de cachet* uit van de Statenvergadering van Languedoc, ofschoon Fleury persoonlijk wel sympathie voor De Quiqueran scheen te voelen.⁸⁷

De bisschop van Castres schreef tegen het Gregorius-officie een op 11 november 1729 gedateerde *Ordonnance Pastorale*, die echter pas eind december werd gedrukt en waarvan zo weinig exemplaren zijn verspreid, dat er in de diplomatieke briefwisseling tussen Rome en Parijs geen melding van is gemaakt, evenmin als in de *Nouvelles Ecclésiastiques*.⁸⁸ Aanvankelijk had de bisschop niet kunnen geloven, dat de bewuste *lectiones* te Rome waren goedgekeurd, maar ze beschouwd als het werk van een slinkse vijand van de H. Stoel, die de Kerk van Rome bij haar trouwste aanhangers en onderdanen in discrediet had willen brengen. Er bestond immers niet de geringste behoefte aan, door middel van een breviergebed de opvatting ingang te doen vinden, dat de pausen in bepaalde omstandigheden gerechtigd zouden zijn, de onderdanen te ontslaan van de trouw, welke zij hun soevereinen verschuldigd waren; een theorie, die in strijd was met alle beginselen van het evangelie. De bisschop van Castres wilde in zijn mandement gaarne recht doen aan de nagedachtenis van een paus, die door zoveel schimpscheuten en lasterpraat van vijanden zwart was gemaakt en hij zei, hem te beschouwen als 'un pontife recommandable par l'élévation de son génie, par la supériorité de ses talents, par la régularité de ses mœurs, par son zèle pour le rétablissement de la discipline, pour la réformation des abus, pour l'extirpation des schismes et des hérésies'; maar vervolgens verzuchtte hij: 'Had zijn ijver hem maar niet buiten de grenzen van zijn bevoegdheden doen gaan; had hij om de vrijheid van de kerk te bevestigen, die van het rijk maar niet willen onderdrukken; had hij, om aan de wantoestanden een einde te maken, maar géén bloedige oorlogen ontketend en Duitsland en Italië tot een woestenij gemaakt, en had hij maar geen misbruik gemaakt van een macht, die Chris-

tus aan géén van zijn apostelen heeft verleend, en die Hijzelf op aarde nooit heeft willen uitoefenen'.

Nergens in de H. Schrift is er, volgens De Quiqueran, sprake van dat Christus zijn apostelen wereldlijke macht zou hebben gegeven, een macht waarvan Hijzelf in zekere zin afstand had gedaan, om zich te onderwerpen aan de edicten van een ongelovige keizer, aan de wetten en gebruiken van de Joden, aan de onrechtvaardige sententies van de hogepriesters en aan de goddeloze arresten van de landvoogd van Judea. Duidelijk heeft Christus verklaard, dat Zijn rijk niet van deze wereld is en dat de door Hem aan Petrus verleende sleutelmacht op het rijk der hemelen betrekking heeft. Haar wereldlijke macht ontleent de kerk, volgens De Quiqueran, aan de vorsten: 'Ce sont les Roys de France, Prédécesseurs de Sa Majesté Très-Chrétienne, qui ont élevé les Pontifes Romains à ce fête de grandeur temporelle'. Maar hoe verheven ook, deze tijdelijke macht voegt niets toe aan de geestelijke macht, die niet van mensen afhankelijk is en die Christus aan de pausen heeft gegeven. Zijn grote ijver voor de hervorming van de zeden heeft Gregorius VII het reële verschil tussen de goddelijke en de tijdelijke macht uit het oog doen verliezen; om het door hem terecht nagestreefde doel te bereiken, had hij, volgens het bisschoppelijk schrijven, gebruik moeten maken van 'des voies douces, moins dangereuses, plus conformes à l'esprit de l'Evangile'.

De Quiqueran geeft vervolgens een uiteenzetting van de waandenkbeelden over de verhouding tussen *sacerdotium* en *imperium*, zoals Gregorius VII die in zijn brieven heeft beschreven en in praktijk heeft trachten te brengen en waarin verscheidene van zijn opvolgers hem hebben nagevolgd. Als dit breviergebed ter ere van Gregorius VII in de kerk voetstoots werd aanvaard, zouden de toekomstige generaties deze theorieën als onbetwistbaar gaan beschouwen en daarom waren de bisschoppen en magistraten verplicht ze te bestrijden. De bisschop van Castres voelde zich hiertoe temeer verplicht, omdat Gregorius VII de franse koning Philippe I met afzetting had bedreigd en de bisschoppen van Frankrijk had aangespoord, hun soeverein gehoorzaamheid te weigeren, als hij niet van gedrag zou veranderen; maar zonder vrees voor een ongerechtvaardigde excommunicatie, hadden de fransen uit die tijd een voorbeeld gegeven van de onwankelbare trouw, die de onderdanen hun soevereinen, hoe dezen zich ook gedragen, verschuldigd zijn.

Naar aanleiding van de inschrijving van Gregorius VII in het martyrologium in 1584, maakt De Quiqueran in zijn mandement enige kritische opmerkingen. Het zou volgens hem ten eerste beter zijn geweest, als men bij de levensbeschrijving van de paus dezelfde voorzichtigheid had betracht als Baronius, die in zijn *Notae* bij het *Martyrologium Romanum* zweeg over het optreden van Gregorius VII tegen Hendrik IV. Ten tweede was er toen-

tertijd nog geen sprake van canonisatie, noch van een apart breviergebed; de tijd was er nog niet rijp voor, maar wél wilde men het publiek er vast aan wennen de naam van Gregorius tussen die van de heiligen te zien. Ten derde had men, kort voordat aan Gregorius VII zo'n eervolle plaats werd toebedeeld, bij de hervorming van het brevier, uit voorzorg een essentiële term, die al te duidelijk de macht om te binden en te ontbinden tot de 'zielen' beperkte, uit de oude *oratio* voor het feest van Petrus' Stoel, weggelaten; terwijl in het oude brevier stond: '*animas ligandi*', had men het woord '*animas*' laten vervallen. Ten vierde vond de inschrijving van Gregorius VII in het martyrologium juist plaats in een tijd, toen men in Rome erop uit was zich, naar het voorbeeld van Gregorius VII, te doen gelden, wat rampen over Frankrijk heeft gebracht waaronder het bijna bezweek 'et qui mirent ce florissant Etat à deux doigts de sa ruine'.

De bisschop van Castres zei in zijn mandement geen opsomming te willen geven van alle rampen en verschrikkingen, die de leerstellingen van Gregorius VII in de wereld hadden teweeggebracht. Wel wilde hij waarschuwen tegen zo'n gevaarlijke leer, die de beste onderdanen, op het geringste teken van een buitenlandse mogendheid, hun plicht zou kunnen doen verzaken, op instigatie van de vele biechtvaders, die het vertrouwen van de gelovigen, het gezag als biechtvader en het biechtgeheim zouden kunnen misbruiken om de gezagsgetrouwheid en de fundamente van de monarchie te ondermijnen. De Quiqueran schreef ervan overtuigd te zijn, dat niets van deze aard te vrezen was, zolang de sleutels van Petrus in even godsdienstige handen zouden zijn als nu het geval was. Maar omdat de Goddelijke Voorzienigheid weer zou kunnen toelaten, wat Zij in voorbije eeuwen al vaker had toegelaten, wilde De Quiqueran als bisschop een authentiek getuigenis geven van de oude leer van de universele kerk en van de onveranderlijke theorie van de gallicaanse kerk over de onafhankelijkheid van de vorsten. Dezelfde argumenten gebruikend als de andere bisschoppen, die een mandement tegen het officie hadden uitgevaardigd, betoogde hij, dat niets gevaarlijker was dan te raken aan de '*bornes sacrées qui distinguent les divers et inviolables droits du Sacerdoce et de l'Empire*'. Om de eendrachtige samenwerking, even noodzakelijk voor het welzijn van de kerk als voor de rust in de staat, te handhaven, moesten de grenzen nauwgezet in acht worden genomen tussen de twee machten, die niets gemeen hebben dan de wederzijdse verplichting, elkaar de helpende hand te reiken, om het volk de algehele onderworpenheid die het aan beide verschuldigd is, te leren. Dit was het laatste argument van de bisschop van Castres, om in zijn bisdom te verbieden het officie te reciteren en om te bevelen, de in omloop zijnde exemplaren op de bisschoppelijke griffie in te leveren.⁶⁹

HOOFDSTUK V

*De breve Cum ad aures en het arrest van
het parijsse parlement daartegen.*

De *Ordonnance pastorale* van de bisschop van Castres, het laatste van alle mandementen tegen het Gregorius-officie heeft in de frans-romeinse betrekkingen geen rol gespeeld, evenmin als dat uit Verdun, doordat daartegen op advies van Massei geen annulatie-breve is verschenen. Des te meer opschudding veroorzaakten de breven waarin de mandementen uit Auxerre en Metz nietig werden verklaard en waarvan in heel Frankrijk exemplaren waren verspreid. Deze breven dreigden een arrest van het parlement van Parijs te veroorzaken, wat de nuntius op zijn eerder geuit advies, dat er zonder bezwaar cassatie-breven konden worden uitgevaardigd tegen de mandementen uit Montpellier en Troyes, deed terugkomen, ook al waren deze veel kwaadaardiger dan de door Rome veroordeelde. Colbert had immers het officie niet alleen verboden maar ook veroordeeld en had dus niet alleen verzet tegen een pauselijke maatregel gepleegd, maar zich ook een oordeel over de juistheid van een pauselijke uitspraak aangematigd; Bossuet had alle moeilijkheden tussen Rome en Versailles naar aanleiding van de verklaring van 1682 opgerakeld en daardoor de onder het pontificaat van Innocentius XII tot stand gekomen vrede, in gevaar gebracht. Om nu zijn advies, eventuele maatregelen tegen die mandementen voorlopig op te schorten, voor de curie acceptabel te doen klinken, herinnerde Massei eraan, dat Innocentius XI geen officiële veroordeling van de akten van de *Assemblée du clergé* van 1682 had uitgevaardigd en dat diens opvolger Alexander VIII met die veroordeling had gewacht tot op de vooravond van zijn dood. Er zou nog wel een tijd komen waarin Rome zich tegen de mandementen en tegen de procedures van het parlement kon uitspreken, maar nú zou dat alleen maar degenen, die erop uit waren de aanvaarding van *Unigenitus* te vertragen, in de kaart spelen.¹

Vanaf eind oktober had de parijsse nuntius erop gehamerd, dat de romeinse autoriteiten in géén geval een decreet tegen de arresten uit Parijs, Metz en Rennes mochten doen verschijnen. Het was volgens hem zaak op zo eervol

mogelijke wijze de aftocht te blazen — 'bisogna batterne una ritirata più onorevole che uno può' — en te vermijden, dat de fransen nog meer in het harnas werden gejaagd; want hoe gematigd Rome zich ook zou uitdrukken en met hoeveel omzichtigheid het geschilpunt over de macht van de paus in tijdelijke aangelegenheden ook zou worden omzeild — zoals gelukkig in de breve tegen het mandement uit Auxerre was gedaan — een dergelijk decreet zou ongetwijfeld een tegenactie van het parlement van Parijs uitlokken, wat zelfs Fleury, al zou hij willen, niet zou kunnen tegenhouden. Dan zou ook voor de andere parlementen het verbod, zich tegen het officie uit te spreken, worden opgeheven en de bisschoppen, die tot dan toe gezwezen hadden, zouden hun stilzwijgen verbreken en *baccalaurii*, die de doctorsbonnet wilden verwerven, zouden gedwongen worden de stellingen van 1682 te verdedigen; er zou een strijd ontbranden waarbij Frankrijk ook andere mogendheden zou betrekken. De nuntius hield zijn opdrachtgevers, met een ironie die hun ongetwijfeld ontgaan is, vóór, dat een dergelijk pauselijk document Rome nooit voldoende eerherstel zou verschaffen: 'non ripararebbe mai a bastanza l'onore nostro'. Bovendien was het voor Rome altijd eervoller van degene, die de smaad had toegebracht, een zij het beperkte genoegdoening te ontvangen, dan die zichzelf te moeten verschaffen. De nuntius vond, dat men van slechte betalers moest nemen wat men krijgen kon: 'da cattivi pagatori bisogna prendere quello che si può' en daarom moest men maar genoeg nemen met het door Frankrijk aangeboden: de ontzetting van de procureur-generaal van het bretonse parlement uit zijn ambt. Enig geduld was dan echter geboden, aangezien het ging om een ambt, waaruit men pas ontzet kon worden, nadat daarover door het parlement zelf een proces was gevoerd. Daarom had Fleury eerst de procureur-generaal trachten over te halen, eigener beweging ontslag te nemen.²

De tijdsduur van zeventien dagen, waarin de poststukken tussen Rome en Parijs onderweg waren, is er wellicht mede debet aan, dat de reeds lang gereedliggende en door Polignac aangekondigde breve tegen het mandement van Colbert, toch is verschenen. Ze was op 6 december 1729 gedateerd en verschilde, afgezien van de beginwoorden die waren veranderd in: *Cum nobis innotuisset*, in niets van de breven tegen De Caylus en De Coislin.³ Nog voor deze breve verscheen, had Chauvelin aan Polignac geschreven, dat de curie terecht zou kunnen vallen over het mandement van Colbert, omdat deze zich had verstout een waardeoordeel uit te spreken over 'les propositions du Pape'. Ook de franse regering had dat mandement niet ongemoeid willen laten, maar het zou niet te vermijden zijn geweest, naast afkeuring van de laakbare passages, alle steun en gewicht te verlenen aan die zinsneden die dat verdienden; en dat zou de paus aanleiding hebben gegeven tot nieuwe

klachten.⁴ Tegen het mandement van Bossuet, dat pas omstreeks half december 1729 in Rome bekend werd, is nooit een pauselijk decreet verschenen.

De franse regering deed alles wat in haar vermogen lag om te voorkomen, dat de tegen de mandementen verschenen breven in Frankrijk de verontwaardiging over het officie van Gregorius VII zouden vergroten; maar op de laatste dag van november 1729 viel een exemplaar van de breve tegen het mandement van De Caylus in handen van de meest geduchte en bewonderde van alle raadsheren van het parijse parlement: abbé Pucelle. Wars van compromissen voelde deze *conseiller-clerc* zich aangetrokken tot de ondubbeltzinnige strengheid van de jansenistische leer en moraal, en hij fungeerde graag als *porte-parole* van de 'partij' in de *grand' chambre* van het opperste gerechtshof van Frankrijk. Zijn vader was advocaat geweest bij het parijse parlement en zijn moeder was een zuster van de door Lodewijk XIV tot *maréchal de France* bevorderde houwdegen Nicolas de Catinat, op wie René Pucelle, met zijn strijdlustige natuur en celibataire aanleg, leek. Pucelle begon zijn loopbaan als militair, maar werd later geestelijke en jurist. Hij stond bekend als de Demosthenes van het parlement, die het nooit moe werd in zijn filippica's uit te varen tegen de bulle *Unigenitus*;⁵ zijn populariteit inspireerde tot punt dichtjes zoals het volgende:

'A l'exemple d'un oncle, appui de nos frontières,
Pucelle de l'Etat sut défendre les droits;
contre une Bulle impie il s'éleva sa voix.
Sourd à l'ambition, à l'intérêt sordide,
il trouva dans son zèle une gloire solide
et fut, nouveau Brutus, le dernier des François'.⁶

In de ochtendzitting van 1 december 1729 deed Pucelle bij het parlement aangifte van de breve *Cum ad apostolatus*, waarin het mandement van de bisschop van Auxerre werd veroordeeld 'ad perpetuam rei memoriam' en iedereen, die het mandement zou lezen of in bezit hebben 'ipso facto' werd gestraft met de kerkelijke ban, waarvan alleen de paus kwijtschelding kon verlenen. Pucelle betoogde, dat deze naar de vorm hoogst onregelmatige breve was gericht tegen een bisschop, die van zijn geestelijk gezag geen ander gebruik had gemaakt, dan het parlement van het gezag dat het namens de koning uitoefende. Daarop ontbrandde een discussie over het gezag des konings, de eer en de waardigheid van het parlement, het welzijn van kerk en godsdienst en over de grondslagen van de gallicaanse kerk. Besloten werd, dat de *gens du roi* de breven zouden bestuderen en dan hun *conclusions* formuleren. Nadat deze opdracht door de eerste president van het hof, Antoine Portail, aan het parket was overgebracht, verklaarde advocaat-generaal Gilbert de Voisins, dat de *gens du roi* wel over de breve hadden horen spreken,

maar slechts informele kopieën onder ogen hadden gekregen, zodat ze nog geen klacht hadden kunnen indienen. In feite hadden de president en het parket echter instructie van de regering gekregen, niets ter zake van de breve te ondernemen zonder orders van de koning. Portail en procureur-generaal Joly de Fleury ontvingen in de namiddag van 2 december de schriftelijke uitnodiging de volgende dag naar Versailles te komen. Daar hadden zij met Fleury, kanselier d'Aguesseau en Chauvelin een onderhoud van meer dan een uur over de politiek van de regering, de grondslagen van de franse staat, het gezag van de koning en de taak van het parlement. Zij kregen te horen, dat het de wil van de koning was, dat in het parlement alle acties tegen de breve werden opgeschort; wel kon het parlement gebruik maken van het *droit de remontrance*: het mocht de koning wijzen op de gevolgen van de breve voor de handhaving van diens gezag en van de gallicaanse vrijheden. Portail verzocht de regeringsleiders deze instructies op schrift te stellen, zodat hij ze in het parlement slechts behoefde vóór te lezen.⁷

Gilbert de Voisins heeft het gewaagd bij Fleury te protesteren tegen dit verkwanselen van de principes van Frankrijk om Rome tegemoet te komen. Hij toonde zich verontwaardigd over de wijze waarop de regering het parlement het zwijgen oplegde en het in de uitoefening van zijn taak belemmerde. Hij schreef, niet te weten hoe hij deze beknotting van zijn taak in overeenstemming moest brengen met wat hij zag als zijn plicht en zijn eer, en een persoonlijk onderhoud met de kardinaal-minister over diens politiek niet te schuwen. Fleury reageerde hierop door onmiddellijk terug te schrijven, dat hij altijd bereid was de advocaat-generaal zo'n onderhoud toe te staan.⁸

Op maandagmorgen 5 december stelde president Portail het parlement op de hoogte van wat er sedert de zitting van donderdag was voorgevallen en las de instructies voor die hij van de regering had ontvangen. Hij gaf als zijn mening te kennen, dat de breve inderdaad inging tegen het gezag van de koning en de gallicaanse vrijheden, maar dat het parlement zich moest neerleggen bij de wens van de koning, dat voorlopig geen gerechtelijke actie tegen de breve zou worden gevoerd; wel kon het parlement de koning op de gevaarlijke consequenties van die breve wijzen. Daarna vroeg hij de andere leden van het parlement, te beginnen bij president Maupeou, hun mening en iedereen beaamde, dat het bevel van de koning inzake de breve in de registers van het parlement moest worden opgenomen; weliswaar met de aantekening, dat de breve zeer strijdig was met het gezag van de koning en de vrijheden van de gallicaanse kerk. Alleen Pucelle bleek de mening toegeedaan, dat het parlement niet verplicht was tot registratie over te gaan omdat het koninklijk bevel niet in de formeel vereiste vorm van een koninklijk

schrijven was vervat. Bovendien protesteerde hij tegen het onderhoud bij kardinaal Fleury, omdat het parlement zo nooit precies op de hoogte kon zijn van wat er besproken was. Uiteindelijk besloot het parlement, overeenkomstig het voorstel van zijn eerste president, het koninklijk bevel te registreren mét de tegen de breve geopperde bezwaren; Portail werd met de redactie van het arrest belast. Op 10 december las hij het concept voor en ondanks het verzet van Pucelle, die vond dat dit arrest het parlement de vrijheid ontnam zijn taak te vervullen en het in zijn eer en waardigheid aantastte, werd het arrest in het geheim register van het parlement opgenomen, met de aantekening: 'qu'en tout temps et en toute occasion le Roy sera très humblement supplié de laisser le plutost qu'il sera possible la liberté à son Parlement de faire son devoir'.⁹ Opname van het arrest in het geheim register betekende, dat het niet officieel bekend werd gemaakt.

Chauvelin beschreef Polignac de moeilijkheden die de regering had moeten overwinnen om de weerstanden in het parlement tegen het pauselijk decreet te onderdrukken en hij gaf zijn ambassadeur opdracht, de romeinse instanties ervan te overtuigen, dat de franse regering zich bijzonder inspande om de goede betrekkingen met Rome te bewaren; tegelijkertijd moest Polignac de romeinse autoriteiten ervoor waarschuwen, dat de koning, als ze van deze franse inschikkelijkheid misbruik zouden maken, niet langer zou kunnen weigeren tegemoet te komen aan de verlangens van de franse natie — 'plus jalouse qu'aucune autre du respect et de la soumission qu'elle doit à son Roy' —, en het parlement de vrijheid zou moeten geven, zich alsnog over de pauselijke decreten uit te spreken.¹⁰

De inspanningen van de franse regering werden niet enkel uit diplomatieke overwegingen zwaar genoemd; het kostte inderdaad moeite te verhinderen dat het parlement de regeringspolitiek doorkruiste. Kanselier d'Aguesseau kwam via Portail en Joly de Fleury aan de weet, dat een aantal advocaten van het parlement onder leiding van Aubry, een *consultation* voorbereidde, die zou worden gepresenteerd tegelijk met een rekest van De Caylus, waarin deze zou verzoeken hem als *appellant comme d'abus* van de breve *Cum ad apostolatus* te aanvaarden. De kanselier gelastte Portail hem op de hoogte te houden en gaf de luitenant-generaal van politie, Hérault, opdracht een onderzoek in te stellen. Hij lichtte Fleury over dit alles in en berichtte ook dat Portail hem had ontraden, te trachten in een onderhoud de advocaten van hun voornemen af te brengen, omdat dezen er waarschijnlijk een eer in zouden stellen juist tegen zo'n verzoek in te gaan. D'Aguesseau wilde liever niet via de eerste president de advocaten het samenstellen van de *consultation* verbieden, omdat de kans groot was, dat een dergelijk verbod weinig effect zou hebben, wat voor de regering gezichtsverlies zou betekenen. Op

advies van Portail stelde de kanselier daarom Fleury vóór, de behandeling van het eventuele rekest tegen te houden, totdat de koning het parlement zou toestaan zich tegen de breve uit te spreken. Nog veiliger zou het zijn de zaak te rekken door het verzoekschrift in onderzoek te nemen. De procureur-generaal zou moeten voorkomen, dat het rekest officieel werd ingediend en zou het met een verzoek om instructies aan de regering moeten voorleggen. Portail had de kanselier toegezegd, dat hij dienaangaande met Joly de Fleury contact zou opnemen.¹¹

Fleury, die reeds op de hoogte was van de werkzaamheden van de advocaten, was van mening, dat de regering de advocaten teveel eer zou bewijzen door met hen in onderhandeling te treden. Zij moesten hun plaats weten en zien, dat de regering hen niet vreesde en weinig aandacht aan hun activiteiten schonk. Fleury wenste beslist geen uitspraak van het parlement als het rekest zou worden aangeboden en de procureur-generaal zou de regering te voren moeten waarschuwen en de tekst ter inzage moeten geven. Voor het geval dat het rekest zou worden gepresenteerd voordat de procureur-generaal ervan op de hoogte was, of wanneer hij de regering de tekst ervan niet zou durven geven, moest men proberen de eerste president er toe te bewegen in de *grand'chambre* van het parlement mede te delen, dat deze materie zozeer het staatsbelang raakte en van zo grote importantie was, dat ze eerst grondig moest worden bestudeerd en dat hij zich niet kon veroorloven hieromtrent geen instructies van de regering in te winnen; hij zou moeten verklaren dat het gevaarlijk was overhaast te werk te gaan in een affaire, die de koning zou kunnen compromitteren bij de paus, in een tijd waarin alle nieuwe onenigheden moesten worden vermeden.¹²

De franse regering verhinderde niet alleen het parlement een uitspraak te doen over de breve, maar deed ook alle pogingen van de doctoren van de Sorbonne om te protesteren of in beroep te gaan tegen hun uitsluiting van de faculteitsvergaderingen op niets uitlopen. Abbé Pucelle, die de gezuiverde faculteit '*une carcasse*' had genoemd, had getracht deze zaak in het parlement aanhangig te maken door het protestschrijven van de uitgesloten doctoren in de zitting van 2 november 1729 aan de eerste president aan te bieden; maar deze had op bevel van hogerhand de zaak geseponeerd.¹³ Fleury aarzelde niet persoonlijk druk uit te oefenen op Pucelle om hem te bewegen zijn verzet tegen de bulle op te geven. Hij schreef hem 20 december 1729 een brief, waarin hij verklaarde zo stringent aan de constitutie *Unigenitus* te willen vasthouden, omdat deze het karakter had gekregen van een wet, waar men zich niet tégen kon verklaren, zonder alle fundamente van het kerkelijk gezag te ondergraven. Hij verzocht Pucelle het volgende in overweging te nemen: 1) dat de breven tegen de mandementen uit Auxerre en

Metz niet in Frankrijk waren verspreid en dat een advocaat een exemplaar uit Venetië had moeten laten komen; 2) dat die breven in het geheel niet spraken over de leerstellingen welke de mandementen behelsden, waaruit viel af te leiden, dat de paus slechts de vorm waarin over Gregorius VII was gesproken, had willen afkeuren, of het feit, dat een gewone bisschop zijn stem tegen de paus had verheven, iets wat alleen maar was toegestaan aan meerdere bisschoppen, die in vergadering bijeen waren op bevel van de koning; 3) dat de keizer er genoeg mee had genomen, in een eenvoudige brief te verbieden, die *lectiones* in het brevier op te nemen en zelfs geen enkel openbaar blijk van ontstemming had gegeven tegenover kardinaal Colonna, de aartsbisschop van Wenen, die per mandement de publicatie ervan had voorgeschreven en dat geen van de andere europese mogendheden openlijk iets aan die *lectiones* in de weg had gelegd; 4) dat de opvatting van de ultramontanen over de pauselijke macht weliswaar voor iedere fransman onaanvaardbaar was, maar als denkbeeld niet mocht worden veroordeeld, zoals Bossuet had aangetoond in een werk, dat hij ter verdediging van de Vier Artikelen had samengesteld; 5) dat de paus, als het Frankrijk vrijstond zich tegen dit ultramontaanse denkbeeld te verzetten, evengoed het recht had het in Italië te verdedigen. Uit deze overwegingen volgde volgens Fleury, dat Frankrijk het volste recht had zijn *maximen* te handhaven, wat ook was geschied in het arrest van het parlement en in de mandementen van enige bisschoppen; maar elkaar blijven bestoken met arresten en decreten zou slechts de verbittering vergroten en de geschillen, die ter wille van de rust in Frankrijk gesust moesten worden, doen voortduren. Vervolgens beschreef Fleury de paus als een heilig, maar licht ontvlambaar man, met een zeer hoge dunk van zijn bevoegdheden, die zich volledig zou laten gaan en tot de meest extreme maatregelen zou kunnen komen, als hem nu weer iets in de weg werd gelegd. Dit zou voor Frankrijk nadelige gevolgen kunnen hebben, ook omdat de keizer niet zou nalaten de paus nog meer tegen Frankrijk op te zetten: 'Il n'y a jamais rien à gagner pour nous dans les affaires avec Rome'. Tenslotte wees Fleury Pucelle erop, dat de jansenisten alles in het werk stelden om het parlement en de doctoren van de Sorbonne op te hitsen, niet uit waarachtige liefde voor de zuivere leer, maar om tot een openlijke breuk met de paus te komen. Daarom was het noodzakelijk weerstand te bieden aan deze 'secte qui ne peut souffrir aucune subordination et qui naturellement est révoltée contre toute autorité'. In een postscriptum verzocht de kardinaal-minister Pucelle om strikte geheimhouding van zijn schrijven.¹⁴

Door anonieme schotschriften trachtten de jansenisten een hetze tegen Vintimille te veroorzaken en zij lanceerden aanvallen tegen diens mandement van 29 september 1729, waarin hij in vrij vage bewoordingen tot aanvaar-

ding van *Unigenitus* had aangespoord en over het officie van Gregorius VII had gezwegen. Dit negeren van het protest van de parijse geestelijkheid tegen het officie werd door de jansenisten aangegrepen om de aartsbisschop van Parijs verdacht te maken als iemand, die met Rome samenspande om de grondvesten van de leer van het *droit divin* te ondermijnen. Bovendien werd er een lasterlijk pamflet over het persoonlijk leven van de aartsbisschop in omloop gebracht. Om Vintimilles positie te versterken verlangde Fleury van Rome een openlijk blijk van goedkeuring van diens mandement. De paus wilde hier echter niets van weten, daar hij zeer gekrenkt was over het feit, dat Vintimille hem nooit had geantwoord op zijn brief van 18 augustus 1729, waarin hij de parijse aartsbisschop had verzocht de franse koning te bewegen, het arrest, waarbij het parijse parlement het officie had verboden, te casseren. Zowel Polignac als Massei trachtten de romeinse autoriteiten te overtuigen van het vele wat Fleury en Vintimille voor de aanvaarding van *Unigenitus* hadden gedaan en van de noodzaak, de inspanningen van hen beiden te ruggesteunen door met name het mandement van de aartsbisschop openlijk goed te keuren en zich ervan te onthouden het arrest van 20 juli te veroordelen.¹⁵ Polignac had Lercari trachten uit te leggen, dat Vintimille niet aan het verzoek van de paus zou hebben kunnen voldoen zonder de koning te beledigen en dat het enige wat hij wel had kunnen doen, was over het Gregorius-officie zwijgen, ondanks de op hem uitgeoefende aandrang. Daarop had Lercari geantwoord, dat de paus als een kind met presentjes moest worden geamuseerd; als Vintimille hem een aardigheidje zond, zou de paus aan zijn brief van 18 augustus niet meer denken en over het mandement alles schrijven wat men maar wenste. De gunsten die Benedictus XIII zo links en rechts verleende en de verbintenissen die hij aanging, waren volgens Lercari meestal op futiliteiten gebaseerd. Polignac gaf toe, dat alles, wat Lercari over de paus te berde had gebracht, helaas maar al te waar was; maar hij vond, dat men moest profiteren van deze weliswaar afkeurenswaardige zwakheid van de paus, zolang hij nog leefde en zich goed hield.¹⁶

Benedictus XIII was zijn lichamelijke inzinking van oktober weer te boven gekomen en had zelfs aan alle langdurige plechtigheden van Allerheiligen en Allerzielen deelgenomen, zonder dat zijn gezondheid daarvan scheen te hebben geleden.¹⁷ Wel waarschuwde Polignac zijn regering, dat de paus plotseeling achteruit zou kunnen gaan en gezien zijn hoge leeftijd — hij was eenentachtig jaar — een eventuele crisis waarschijnlijk niet te boven zou komen. Hij verklaarde zich accoord met de suggestie van zijn regering om iemand aan te wijzen, die de franse belangen zou kunnen behartigen gedurende de periode waarin hij aan het conclaaf zou moeten deelnemen. Het Hof van Rome toonde zich wel bereid tegenover de franse gezant zijn tevredenheid over

de aartsbisschop van Parijs uit te spreken, maar weigerde pertinent, dit in een officiële goedkeuringsbreve te doen. De paus had Polignac gezegd, dat hij iemand, die hem over het allerbelangrijkste geen antwoord stuurde, nooit van zijn leven meer zou schrijven; toen Polignac hem erop had gewezen dat dit slechts een incident was, maar dat van een goedkeuringsbreve het behoud van de godsdienst in heel Frankrijk kon afhangen, had Benedictus XIII geantwoord, dat de hardnekkigheid van enkele weerspannigen de kerk slechts een schrammetje bezorgde, terwijl de aanslag van het parlement op het goddelijk officie haar in het hart had getroffen. De franse gezant vroeg zijn regering of Vintimille de paus niet in zeer eerbiedige bewoordingen zou kunnen schrijven, dat het hem onmogelijk was, het door de H. Vader verlangde eerherstel te bewerkstelligen. Polignac schreef, werkelijk bevreesd te zijn voor een onbesuisde maatregel van de paus persoonlijk, tegen de arresten 'une échappée', die alle *zelanti* zouden toejuichen en die de meer gematigden niet zouden kunnen tegenhouden.¹⁸

De nuntius in Parijs deelde de zienswijze van Fleury, dat de jansenisten — en als zodanig doodverfden zij iedereen, die afwijzend stond tegenover de bulle *Unigenitus* — het Gregorius-officie aangrepen om een breuk met Rome teweeg te brengen. Daarom trachtte hij zijn opdrachtgevers het inzicht bij te brengen, dat zij het uiteindelijke doel, de aanvaarding van die bulle, niet uit het oog moesten verliezen en dat zij de behaalde resultaten in de waagschaal stelden en de 'weerspannigen' in de kaart zouden spelen door onvoorzichtige maatregelen tegen de arresten uit Frankrijk te nemen. Hij betwistte de geldigheid van de argumenten, die de *zelanti* aanvoerden om een cassatie-breve tegen het arrest van het parijse parlement door te drijven, door erop te wijzen, dat de breve *Inter Multiplices*, die Alexander VIII pas op zijn sterfbed had ondertekend en waarmee de akten van de *Assemblée* van 1682 waren gecasseerd, alleen betrekking had gehad op een daad van kerkelijke personen — 'ecclesiastici, che sono in una maggior subordinazione alle S. Sede' — en dat daarin alle stellingen, die in de *Assemblée* waren vastgelegd, waren veroordeeld, ook die welke niet op de *potestas in rebus temporalibus* betrekking hadden, maar op onderwerpen, die nog gevoeliger lagen en nog kwetsender waren voor de H. Stoel. Massei zinspeelde hier op de beperkingen van de *plenitudo potestatis*, op de conciliaire theorie en op de verwerping van de persoonlijke onfeilbaarheid van de paus door de vergadering van het franse episcopaat in 1682.¹⁹ Nu echter ging het, volgens Massei, om een arrest van een lekentribunaal, dat zich beschouwde en dat algemeen beschouwd werd als de behoeder van de theorieën betreffende de absolute onafhankelijkheid van de franse koningen en dat had gemeend tegen het Gregorius-officie op dezelfde wijze te moeten optreden als tegen auteurs, die

het *droit divin des rois* aanvochten. Bovendien had destijds de franse regering de geschillen met de opvolger van Alexander VIII willen bijleggen en daarom de obstakels niet willen vergroten. Ook bracht Massei te berde, dat de nietigverklaring door Clemens XI van de keizers-keuze door de keurvorst van Hannover, iets geheel anders was dan de onderhavige kwestie en dat het ongeldig verklaren van het decreet van de milanese senaat door Innocentius XII duidelijk was beperkt tot de uitspraak, dat leken zich niet hadden te bemoeien met het vaststellen van kerkelijke feestdagen.

Indien de paus werkelijk het parlement van Parijs excommuniceerde, zou hij zich de moeite zijn nuntius terug te roepen, kunnen besparen, want die zou dan van het franse hof wel te verstaan krijgen, dat hij onmiddellijk kon vertrekken, zo schreef Massei naar Rome. Een cassatie-breve tegen het arrest zou ongetwijfeld tot een nieuw arrest aanleiding geven, en indien de paus dan zijn nuntius zou terugroepen, zou er zeker geen nieuwe nuntius worden toegelaten, voordat de moeilijkheden geheel en tot volle tevredenheid van Frankrijk waren geregeld. Wilde de paus toch openlijk blijk geven van zijn verontwaardiging, dan kon hij het beste nú zijn nuntius terugroepen, zo adviseerde Massei, aangezien een dergelijke maatregel waarschijnlijk de minst ernstige gevolgen zou hebben. Ofschoon hij deze suggestie als een zelfverloochenende opoffering voorstelde, is het niet uitgesloten, dat de zesenzestigjarige nuntius, die de resultaten van zijn inspanningen om in Frankrijk de weerstanden tegen *Unigenitus* te breken in gevaar gebracht zag door de starre politiek van de curie, ernaar verlangde zijn ambassadeurschap te ruilen voor de heel wat gemakkelijker functie van bestuurder van een bisdom in Italië. Door te speculeren op de romeinse angst voor een schisma trachtte hij het Hof van Rome ertoe te brengen, het verlangen zich te handhaven te bedwingen, omdat het voor de godsdienst van Rome zaak was Frankrijk niet te verliezen; want hoe verdorven dat in zijn godsdienstige ideeën en levensgewoonten ook was, en al woonden er ook meer dan vijfhonderdduizend hugenoten en een massa jansenisten, quesnellisten en zelfs deïsten, toch maakte het een zeer belangrijk deel uit van de katholieke wereld en was het onmisbaar om de balans met de protestanten in evenwicht te houden en te voorkomen, dat onder hun overmacht de katholieken zouden bezwijken. Velen hadden hem gewezen op het voorbeeld van Engeland, dat het gemakkelijk zonder Rome bleek te kunnen stellen, en hem gezegd, dat wat Engeland kon Frankrijk zéker zou kunnen. Volgens Massei zou Fleury het niet tot een echt schisma laten komen, maar na diens dood, welke wel niet meer zo lang op zich zou laten wachten, zou 'una totale separazione di questo regno della Santa Sede' onvermijdelijk zijn; daarom drong Massei er met de meeste aandrang op aan, dat de romeinse autoriteiten ervoor zouden waken, door de

voorgenomen plannen uit te voeren zelf de laatste stoot tot een dergelijke scheiding te geven. Fleury had de nuntius gewaarschuwd, dat hij een eventuele cassatie-breve nooit zou kunnen accepteren; hij had wel zijn voldoening uitgesproken over de door Corradini met hem aangevangen briefwisseling en daarom drong Massei er bij de kardinaal-datarius op aan, deze correspondentie voort te zetten.²⁰

Massei wees de curie erop, dat Fleury het verschijnen van nog meer arresten en mandementen had voorkomen, het parlement had weerhouden iets tegen de breve *Cum ad apostolatus* te decreteren en de Sorbonne van anti-curiale elementen had gezuiverd. Als bewijs van zijn inspanningen had Fleury de nuntius de brief laten lezen, waarin Gilbert de Voisins protesteerde tegen de wijze waarop de kardinaal-minister het parlement had gemuilkorfd. Ook had hij Massei medegedeeld, nooit antwoord te hebben ontvangen op de brief, waarin hij de procureur-generaal van Bretagne had gesommeerd ontslag te nemen. Daarom had hij deze magistraat naar Parijs ontboden en hij had de nuntius aangeboden, de procureur-generaal te dwingen in een brief aan de kardinaal-staatssecretaris zijn verontschuldiging aan te bieden voor de beledigende wijze waarop hij in zijn requisitoir over de italiaanse natie had gesproken. De nuntius schreef, dit niet geaccepteerd te hebben, omdat hij vond, dat een verontschuldiging van een van Fleury's ondergeschikten nooit voldoende eerherstel kon geven en omdat op die manier de andere beledigingen aan het adres van de H. Stoel als het ware werden goedgekeurd. Massei herhaalde, dat Fleury nooit maatregelen tegen het arrest van Parijs zou kunnen accepteren, vooral ook omdat hij dit arrest zelf had goedgekeurd. Alles wat Rome ertegen zou ondernemen, zou leiden tot 'un' aperta rottura di questo regno cò la Santa Sede ed un'scisma ancora'.²¹

De pogingen van Polignac om een breve los te krijgen waarin Rome zijn instemming met het mandement van Vintimille betuigde, bleven van succes verstoken omdat paus en curie er een prestige-zaak van maakten. Corradini, 'qui craint toujours d'approuver et qui ne connoit que le stil de hauteur', had tot de franse gezant gezegd, dat men in Rome wel tevreden was over hetgeen er te Parijs en in de rest van Frankrijk werd gedaan om de bulle *Unigenitus* te doen aanvaarden, maar dat er toch eerst iets tegen de belediging die de H. Stoel door leken was aangedaan, moest worden gepubliceerd, voordat men weer meer in het bijzonder aandacht aan de constitutie zou kunnen schenken; wat Polignac de opmerking ontlokte: 'Savez-vous ce que vous faites? Ce que fait un médecin qui saigne dans la crise. Vous tuerez le malade et voilà tout!' Corradini had Polignac echter te verstaan gegeven, dat een cassatie-breve van het arrest niet te vermijden was en dat hij alleen de formulering ervan zou kunnen verzachten. Ook andere kardinalen van het

H. Officie hadden Polignac beloofd hun invloed aan te wenden om te bewerken, dat de bewoordingen werden gematigd, er geen personen werden genoemd, de kwestie van de pauselijke macht in tijdelijke aangelegenheden niet werd aangeroerd, alles wat te Napels, Wenen en Parijs was geschied over één kam werd geschoren en dat slechts een gering aantal exemplaren van de breve werd gedrukt. Niemand was volgens Massei echter sterk genoeg om ervoor te zorgen, dat er helemaal niets tegen het arrest zou worden ondernomen. De kardinalen Porzia en Gotti, door Polignac 'mes plus utiles ouvriers' genoemd, waren ook de mening toegedaan, dat de paus de gewenste brief aan de aartsbisschop van Parijs wel zou willen schrijven, als hij met een gematigd decreet tegen alle leken, die zich tegen een liturgisch gebed van de kerk en tegen een heiligverklaring hadden verzet, tevreden werd gesteld. Polignac vond, dat de paus zelf de grootste last veroorzaakte 'par son maudit acharnement à vouloir soutenir la faute qu'il a faite de publier sans réflexion et sans conseil les leçons de Grégoire VII'.

Aangezien Benedictus XIII toch geen brief aan Vintimille zou schrijven zonder dat het H. Officie die in extenso zou lezen, had Polignac Corradini gepolst over de eventuele inhoud ervan. Deze had hem meegedeeld, dat de paus wel de werkzaamheden van de parijse aartsbisschop zou prijzen, maar over diens mandement niets zou zeggen, omdat het H. Officie het niet helemaal eens kon zijn met de wijze waarop daarin de aanvaarding van *Unigenitus* was geformuleerd. Er zou kunnen worden geschreven, dat Vintimille de hoogste lof verdiende '*pour avoir enseigné à ses Diocésains la soumission que tout le monde doit aux jugements apostoliques*', waarop Polignac had pogen uit te leggen, dat zo iets nu niet precies datgene was waarop de franse regering zat te wachten: 'C'est bien cela ce qu'il nous faut!'. De breve tegen het mandement uit Montpellier, waarin Rome alleen maar op het verbod van het Gregorius-officie was ingegaan en niet op het volgens Polignac veel ernstiger feit, dat een bisschop zich had aangematigd een pauselijke uitspraak te veroordelen, zag de franse gezant als het bewijs, dat Rome uiteindelijk van zijn aanspraken op macht in tijdelijke aangelegenheden geen afstand wilde doen; daarom beschouwde hij de redenering, dat een cassatie-breve tegen het arrest noodzakelijk was om een aanmoedigingsbreve voor Vintimille mogelijk te maken, als een loos voorwendsel. Corradini gaf hem inzage in het ontwerp van de cassatie-breve en de datarius trachtte Polignac ervan te overtuigen, dat deze breve een 'adoucissement' betekende van het officie, omdat nu alleen gesproken werd over de ijver van Gregorius VII voor het herstel van de zeden en van de kerkelijke discipline. Aangezien de *lectiones* er echter niet in werden herroepen, verklaarde Polignac zich ertegen en hij voor-spelde, dat de parlementen zich ertegen zouden uitspreken en de jansenisten er opnieuw voordeel uit zouden trekken.²²

Aan Massei schreef Corradini op 14 december 1729, dat hij de paus ertoe had weten te bewegen, genoeg te nemen met een '*breve annullatorio e declaratorio di nullità*', die alle edicten van leke-magistraten tegen het Gregorius-officie nietig verklaarde, zonder dat parlementen of arresten werden genoemd en zonder strafbedreiging, maar met lovende woorden voor de verdiensten van Gregorius VII: het uitbannen van dwalingen, het herstellen van de kerkelijke discipline en het hervormen van de zeden. Uit dit laatste zou de exclusieve bedoeling van de paus, die hij met het voor de hele kerk verplicht stellen van het Gregorius-officie had gehad, moeten blijken. De breve had betrekking op alle verordeningen die in Napels, Sicilië, de Oostenrijkse Nederlanden, de Habsburgse Erflanden en in Frankrijk tegen het officie waren uitgevaardigd, zonder er een met name aan te vallen. Corradini hoopte daarom, dat de breve geen tegenstand zou ontmoeten. Zou het parlement zich toch tegen de breve uitspreken, dan zou de paus, volgens hem, alsnog zijn voornemens, het parlement te excommuniceren en de nuntius terug te roepen, ten uitvoer brengen.²³

Op 22 december zond Polignac de cassatie-breve naar zijn regering met een kort begeleidend briefje, waarin hij schreef, dat al zijn inspanningen en ook die van Massei geen ander resultaat hadden opgeleverd, dan dat de breve vrij gematigd was geformuleerd en dat de paus zich inmiddels bereid had verklaard, een aanmoedigingsbreve voor Vintimille te doen concipiëren. Het ontbreken van de woorden 'arrest' en 'parlement' mocht dan al als een concessie aan Frankrijk zijn voorgesteld, de verontwaardiging van Benedictus XIII en de '*stil de hauteur*' van Corradini bleven bepaald niet verborgen in de op 19 december 1729 gedateerde breve *Cum ad aures nostras pervenerit*. Daarin werd het een herderlijke plicht genoemd het gezag van pausdom en kerk tegen de verderfelijke aantijgingen van leken te beschermen en ongeschonden te bewaren en werden op apostolisch gezag alle edicten, decreten, senaatsbesluiten en voorschriften van wat voor soort dan ook, die door enigerlei lekeninstantie tegen het officie van Gregorius VII waren uitgevaardigd, nietig, ongegrond, ongeldig, effectloos en voorgoed van iedere kracht en invloed verstoken verklaard.²⁴

Ofschoon de *zelanti* de schuld voor eventuele kwade gevolgen van het verkondigen en handhaven van hun pretenties bleven afschuiven op de paus, kostte het volgens Polignac slechts weinig moeite hun de uitspraak te ontlokken, dat het verplicht stellen van het officie een gelukkige fout was, die de Voorzienigheid had toegelaten om Rome in de gelegenheid te stellen zijn grote pretentie niet te doen verjaren. De *zelanti* hadden hun uiterste best gedaan om Polignac te doen toegeven, dat de bewoordingen van deze laatste breve inderdaad gematigder waren dan die van het officie, maar de franse

gezant had hun aangetoond, zo schreef hij, dat alleen al de titel *Declaratio nullitatis edictorum etc.* veel vermeteler was dan alles wat ze tot dan toe hadden geproclameerd; immers verkondigen, dat men alles wat zelfs de hoogste lekeninstanties ter verdediging van de tijdelijke macht tegen de *lectiones* hadden verordonneerd, nietig verklaarde en casseerde, kwam erop neer, dat men zichzelf vorstelijke soevereiniteit toekende en die ook uitoefende; hoe meer zij probeerden alle lekeninstanties binnen hun termen te vangen, des te meer deden zij het hoofd van de kerk als universeel monarch spreken.²⁵

De breve aan de parijse aartsbisschop, welke Polignac was toegezegd, liet lang op zich wachten en in zijn wekelijkse brief sprak de franse gezant er zijn misnoegen over uit, dat het Hof van Rome zo traag werkte, als het erom ging iets te doen wat anderen aangenaam kon zijn, terwijl het zo bijzonder snel te werk ging, als er iets moest worden uitgevaardigd, wat anderen kon mishagen; 'Je le dis toujours à regret, que l'amour de l'autorité l'emporte chez Elle sur l'amour de la religion'. Op 5 januari 1730 verscheen dan toch de breve, die evenals die van 18 augustus 1729 aanving met de groet: 'Venerabilis frater salutem'. Hierin sprak de H. Vader zijn voldoening erover uit, dat door de ijver en de herderlijke zorgen van de aartsbisschop van Parijs, vele dwalenden tot erkenning van de waarheid en aanvaarding van de apostolische constitutie *Unigenitus* waren gebracht en dat de eenheid en de vrede in diens kerkprovincie waren hersteld. De paus spoorde hem aan te voltooien wat hij was begonnen en alles uit te bannen, wat voedsel kon geven aan denkbeelden, die ongehoorzaamheid en tweedracht konden veroorzaken. Benedictus XIII verzuumde echter niet aan deze plichtstatige, in curiale kanselarijstijl geschreven brief, een zeer persoonlijke noot toe te voegen, door aan het slot te zinspelen op het door hem in zijn vorige brief aan Vintimille geuite verzoek, op de franse koning druk uit te oefenen, opdat deze iets tegen het arrest uit Parijs zou ondernemen. Aangezien het publiek echter toch niets afwist van de breve van 18 augustus, meende Polignac te kunnen hopen, dat deze 'pure fantaisie de Sa Sainteté' de breve van 5 januari niet onbruikbaar zou maken. Ook achter deze gril van Zijne Heiligheid ging de invloed schuil van Corradini, die aanvankelijk, zoals hij de nuntius zelf schreef toen hij hem de breve toezond, fel gekant was geweest tegen het schrijven ervan, verbolgen als hij was over het feit, dat Vintimille niet op de breve van 18 augustus had geantwoord.²⁶ Zelfs het weinige goede dat de laatste breve bevatte, zou er, volgens Polignac, zonder de hulp van Lercari, Pipia, Gotti, Porzia en Banchieri niet in zijn gekomen; overigens hadden Imperiali en Corradini bij hem de indruk trachten te wekken, dat ook zij hierbij een gunstige invloed hadden uitgeoefend, terwijl de andere kardinalen in de breve geen enkel lovend woord aan de leerstellingen in het mandement

van Vintimille hadden willen wijden en nog minder ervoor hadden gevoeld, de parlementen te ontzien.²⁷

Met de laatste zinsnede van de breve *Venerabilis frater* was Massei het niet eens. Volgens hem had Vintimille niet geantwoord op de breve van 18 augustus 1729 omdat hij had gemeend, dat niet te kunnen doen in termen, die bij de romeinse instanties in goede aarde zouden vallen. Wilde de parijse aartsbisschop uit deze nieuwe breve voordeel kunnen trekken, dan zou hij die moeten publiceren en dan ofwel de inhoud van de breve van 18 augustus bekendmaken en uitleggen, waarom hij daarop niet had geantwoord, of over de inhoud ervan zwijgen, wat de nieuwsgierigheid van het publiek zou prikkelen en de indruk zou wekken, dat hij in een geheime verstandhouding met Rome stond, wat hem in een kwaad daglicht zou stellen. Vintimille zelf toonde zich content met de nieuwe breve en hij beloofde de nuntius, spoedig terug te zullen schrijven, waarbij hij zich ook zou verantwoorden voor zijn zwijgen na de vorige brief; van dat antwoord zou hij Massei inzage geven.²⁸

De brieven die de nuntius na de breve *Cum ad aures* van de datarius en de staatssecretaris had ontvangen, gaven blijk van een onwankelbare overtuiging van eigen gelijk en van een hartgrondige afkeer van lekenbemoeienis met godsdienstige aangelegenheden. Corradini benadrukte, dat deze casatie-breve op zijn aandringen tot stand was gekomen en dat hij zo de paus ervan had kunnen weerhouden het parlement van Parijs te excommuniceren en de nuntius uit Parijs terug te roepen. Lercari herhaalde, dat het parlement alle moeilijkheden rond het Gregorius-officie had veroorzaakt, doordat het de ontwijfelbare bevoegdheden van de paus inzake de heilige riten en de kerkelijke officies had aangevallen. Hij gaf toe, dat de door hem aangevoerde voorbeelden van breven, die door de instanties waartegen ze waren gericht, met rust waren gelaten, niet helemaal als precedent konden gelden voor dit geval, maar stelde daartegenover, dat steeds meer leken zich schuldig maakten aan bemoeienis met kerkelijke aangelegenheden en dat ook vele bisschoppen, die toch meer dan anderen de plicht hadden 'le prerogative del sacerdozio' te handhaven, daarin nalatig waren. Namens de paus prees Lercari de nuntius voor diens 'prudenza', Fleury's aanbod om de procureur-generaal van Bretagne een excuusbrief te doen schrijven, van de hand te hebben gewezen, daar het in dit geval in principe niet ging om belediging van de italiaanse natie, maar van de H. Stoel.²⁹

In een persoonlijke brief probeerde Corradini ook zelf Fleury ervan te overtuigen, dat de breve *Cum ad aures* noodzakelijk was geweest, om de paus van veel ernstiger maatregelen te weerhouden en dat bij de formulering ervan de grootst mogelijk voorzichtigheid in acht was genomen. De uitdrukking 'magistrati supremi' had, volgens Corradini, geen betrekking

op het parlement, omdat dat geen hoogste gerechtshof was en men van besluiten ervan in beroep kon gaan bij het *Conseil du Roi*. De uitdrukking was echter gebruikt om de Senaat van Milaan en het Collateraal van Napels aan te duiden, die wel hooggerechtshoven waren, omdat zij in naam des konings decreten uitvaardigden waartegen geen beroep mogelijk was. Corradini betoogde, dat de paus in zijn breve duidelijk had uiteengezet, waarom hij het officie van Gregorius VII voor de hele kerk verplicht had gesteld, terwijl hij over datgene, wat in Frankrijk zoveel misnoegen had gewekt, met opzet had gezwegen. De datarius liet niet na, Fleury te waarschuwen voor represailles van de kant van de paus, indien door het parlement, dat volgens hem geheel op de hand was van de jansenisten, een aanval tegen de breve zou worden gelanceerd om die 'maledetta eresia' te begunstigen en een volledige scheiding met de H. Stoel teweeg te brengen.³⁰

Toen begin februari 1730 te Rome de eerste berichten over franse reacties op de cassatie-breve bekend werden en bleek, dat de waarschuwingen van Polignac en Massei geen loos alarm waren geweest, liet Lercari de nuntius in Parijs weten, dat men er in Rome diep van doordrongen was, dat een triomfantelijke houding in de huidige omstandigheden niet te pas kwam en dat Massei daarom geen exemplaren van de breve moest verspreiden en goed moest uitkijken, aan wie hij de breve liet lezen.³¹ Toen de nuntius een exemplaar aan Fleury ging overhandigen, die er via Polignac al een had ontvangen, werd hem te verstaan gegeven, dat er de franse regering alles aan gelegen was, dat de breve niet bekend zou worden en het parlement er geen weet van zou krijgen of tenminste niet aan een gedrukt exemplaar zou kunnen komen; alleen van een officieel gedrukt exemplaar immers kon *appel comme d'abus* worden aangevraagd bij het parijse hooggerechtshof. Aanvankelijk vleide de nuntius zichzelf en zijn regering met de hoop, dat er niets tegen de breve zou worden gedaan, al waarschuwde hij Rome wel, dat Fleury, wanneer de magistraten een officieel exemplaar in handen zou vallen, hen niet van een gerechtelijke actie tegen de breve zou kunnen weerhouden. Volgens de nuntius was Fleury niet van plan zich aan de algemene kritiek van het publiek, dat de rechten van zijn koning onbeperkt gehandhaafd wenste te zien, bloot te stellen en hij wilde het verwijt van het parlement voorkomen, dat alleen tegenstanders van de bulle *Unigenitus* tegenover Rome voor die onafhankelijkheid van de koning opkwamen. Hij had Massei te verstaan gegeven, dat hij naar een mogelijkheid zocht om de koninklijke verklaring van 4 augustus 1720, waarbij *Unigenitus* tot staatswet was verklaard, nader te preciseren en zó te verbeteren, dat het recht van *appel comme d'abus* verder zou worden beperkt, opdat voortaan in het parlement agitatie tegen pauselijke decreten onmogelijk zou zijn. Een dergelijke nieuwe *Déclaration du Roi*

wilde hij door het parlement doen registreren, zonder dat een *lit de justice* nodig zou zijn.³²

Zolang de goedkeuringsbreve voor Vintimille nog niet in Frankrijk was aangekomen, wilde Fleury de nuntius de hoop niet ontnemen, dat de breve met rust zou worden gelaten; de regering zon inderdaad op middelen om de oppositie van het parlement, dat de godsdienstige politiek van Fleury herhaaldelijk doorkruiste, aan banden te leggen.³³ Toen de breve *Venerabilis frater* eenmaal in Parijs ontvangen was, schreef Chauvelin, die er in zijn brieven nooit twijfel over had laten bestaan, dat de franse regering het parlement zou laten ageren tegen de breve *Cum ad aures*, dat die breve niet geheim gebleven was en dat daarop inderdaad een antwoord van het parlement zou moeten volgen; wel zou de regering ervoor zorgen 'en suivant des principes aussi sages que ceux de la Cour de Rome le sont peu', dat het requisitoir van de *gens du roi* en het arrest zeer gematigd zouden zijn.³⁴ Begin februari 1730 meldde ook de nuntius, dat de cassatie-breve niet verborgen was gebleven en dat de kans, dat het parlement dit pauselijk decreet ongemoeid zou laten, verkeken was. Het enige wat men nu nog kon hopen was, dat de franse regering zou kunnen zorgen voor een niet al te grievende redactie van een eventueel arrest.³⁵

De leider van de oppositie in het franse hooggerechtshof, abbé Pucelle, had zich door de brief, waarmee Fleury hem had willen bewegen tot meegaandheid met zijn godsdienstige politiek, niet de mond laten snoeren en hij was het, die in het parlement de aanval op de breve *Cum ad aures* inzette. In een grootse rede op 8 februari 1730 attendeerde hij de parlamentsleden erop, dat deze breve een nieuwe '*entreprise*' was van het Hof van Rome, een van de vele die elkaar in steeds sneller tempo opvolgden, zonder dat de regering van Frankrijk openlijk van haar misnoegen daarover blijk gaf. Pucelle betoogde dat dit decreet in strijd was met de grondslagen van het koninkrijk, de vrijheden van de staat en de eer en waardigheid van het parlement en hij eiste, dat het arrest van 20 juli 1729 tegen het officie van Gregorius VII zou worden uitgevoerd. De paus bezat, volgens hem, geen enkele bevoegdheid dat arrest te annuleren of te casseren, omdat het was uitgevaardigd op gezag des konings, in wiens naam het parlement de vrijheden van de gallicaanse kerk en de wetten van het koninkrijk verdedigde. Hij herinnerde de parlamentsleden eraan, dat bij een vorige gelegenheid over een breve tegen het mandement van de bisschop van Auxerre was gediscussieerd en dat besloten was de *gens du roi* op te dragen, hun *conclusions* ten aanzien van die breve op te stellen, maar dat dit op bevel van de regering niet was doorgegaan 'pour pacifier les choses avec la Cour de Rome'. Het gevaar bestond, dat het 't parlement zou worden verhinderd, ook met betrekking tot deze breve zijn

plicht te vervullen, 'parceque les ministres du gouvernement, qui sont entièrement dévoués pour la Cour de Rome, voudront ménager les choses par politique avec le Pape, comme ils ont déjà fait'. Pucelle eiste tenslotte, dat het parket de breve zou bestuderen en zijn *conclusions* zou formuleren. De op de rede van Pucelle volgende discussies werden beëindigd door president Portail, die als zijn mening te kennen gaf, dat het op dat ogenblik geen zin had iets dienaangaande te ondernemen, waarop werd besloten de kwestie van de agenda af te voeren.³⁶

Vervolgens maakte Pucelle een rekest aanhangig, waarin de bisschop van Auxerre het parlement verzocht hem aan te nemen als *appellant comme d'abus* van de breve *Cum ad apostolatus* van 17 september 1729, die op 1 dec. 1729 ter griffie van het parlement was gedeponeerd, en te verklaren, dat de in die breve gevolgde procedure en het daarin neergelegde oordeel onjuist, ongeldig en wederrechtelijk waren. Het rekest was voorzien van een memorie van toelichting, waarin De Caylus uiteenzette, dat hij in zijn mandement van 20 juli 1729 tegen het officie van Gregorius VII, 'par respect pour le Saint Père' had verondersteld, 'que cet office auroit été composé par un aveugle adulateur de la Cour de Rome' en dat hij het daarom slechts verboden had. Van alle kanten had hij blijken van instemming met zijn mandement ontvangen en daarom had hij tot zijn uiterste verbazing vernomen, dat het nietig was verklaard en verboden door een breve, waarin de paus de onmiddellijke jurisdictie over de gehele kerk werd toegekend. Zij ging zelfs zover, dat zij persoon en leer van een bisschop veroordeelde zonder deze ook maar te doen weten, dat zijn werken verwerpelijk waren, en een mandement nietig verklaarde zonder één stelling ervan nader aan te duiden: De breve wekte voorts de indruk, dat de paus meende rechtens over staten en vorstentronen te kunnen beschikken, en was derhalve in strijd met de decreten van het rijk, de vrijheden van de gallicaanse kerk en de ordonnanties van de koningen en de rechten van het episcopaat. De Caylus had, volgens de memorie, de breve aan een van de parlamentsleden doen toekomen, die deze op 1 december 1729 aan het parlement had voorgelegd, waarop besloten was deze ter kennis te brengen van de procureur-generaal des konings. Voor de zekerheid had de bisschop van Auxerre ook nog advies ingewonnen bij een aantal advocaten van het parijse parlement. Een *Consultation de Messieurs les Avocats du Parlement, au sujet d'un Bref de Rome contre le mandement de M. L'Evêque d'Auxerre sur la Légende de Grégoire VII*, gedateerd op 4 februari 1730 en ondertekend door 90 advocaten, was bij het rekest en de memorie van toelichting gevoegd. Hierin werd het decreet, waarmee de paus het officie van Gregorius VII voor de gehele kerk verplicht had gesteld, de logische consequentie van de veroordeling van stelling XCI in de constitutie

Unigenitus genoemd. Rome had zijn eigenlijke bedoeling, die het bij de veroordeling van die stelling over de excommunicatie had gehad, door de publicatie van het officie verraden. De advocaten constateerden, dat de bisschop van Auxerre van zijn bevoegdheden gebruik had gemaakt, om de persoon des konings en de rust van de staat te beschermen en dat de breve, waardoor diens mandement zelfs tot verbranding veroordeeld werd, een inbreuk betekende op de vrijheden van de gallicaanse kerk, volgens welke een frans bisschop alleen door zijn medebisschoppen, vergaderd in een provinciaal concilie, kon worden veroordeeld. De ondertekenaars van de consultatie herinnerden aan Guy Coquille, die bij akte van appel van 26 april 1591 had geappelleerd tegen de bulle, waarmee Gregorius XIV iedere aanhanger van Hendrik IV had geëxcommuniceerd; ook haalden zij de woorden aan, waarmee ex-president Achille de Harlay op 9 december 1610 de koningin-regentes Maria de Medici had toegesproken, — naar aanleiding van een protest van de nuntius tegen het arrest van 26 november 1610, waarin Bellarminus' *Tractatus de potestate summi Pontificis* tot verbranding was veroordeeld en op straffe van majesteitsschennis was verboden —: 'Serai-je réduit à une condition si déplorable, que si je vois porter le couteau dans le sein de mon Roi, il ne me soit point permis de mettre la main au devant?'

Vervolgens gaf de consultatie een uiteenzetting in gallicaanse trant over de verhouding tussen kerk en staat, over het *droit divin des rois* en over de 'démarches criminelles' van Gregorius VII. De advocaten citeerden uit de rede van Achille de Harlay ook een uitspraak, waarmee zij hun verontwaardiging wilden illustreren over de wijze waarop Fleury de formulering van requisitoirs en arresten beïnvloedde: 'Je vous dirai, Madame, n'avoir point appris de mes prédécesseurs que, devant qu'entrer en délibération de quelque affaire, pour sérieuse et importante qu'elle puisse être, ils soient venus prendre langue au Louvre; et n'ayant fait sur ce qui se présente que ce qui est accoutumé entre nous, la contravention à l'exemple de nos prédécesseurs honorables et dignes de louange, eût été trop honteuse et reprochable'. Daarna vermeldde de consultatie een voorval dat, volgens de ondertekenaars, veel gelijkenis vertoonde met het onderhavige; in 1664 en 1665 waren door de Sorbonne censuren uitgesproken over de werken van Vernant en Guimenius, waarna Alexander VII deze uitspraken op zijn beurt had veroordeeld in zijn bulle *Cum ad aures* van 25 juni 1665. Hiertegen appelleerde procureurgeneraal Achille de Harlay en bij arrest van 29 juli 1665 werd verboden de bulle te lezen of openbaar te maken. Tenslotte concludeerden de advocaten, dat de bisschop van Auxerre terecht kon hopen door het parlement als *appelé comme d'abus* van de breve *Cum ad apostolatus* aanvaard te worden.³⁷

Op voorstel van de eerste president besliste het parijse hooggerechtshof,

dat echter op dat ogenblik ook hierover niet zou worden gediscussieerd. Daarop protesteerde Pucelle en zei, het bedroevend en beschamend te vinden voor hemzelf en voor het parlement, dat het betreffende dat soort onderwerpen tot geen enkele actie kon komen. De opschorting betekende in dit geval geen afstel, want Fleury en Chauvelin achtten het te gevaarlijk het parlement te blijven verbieden, zich over de breven uit te spreken. De tijd, die door het uitstel was gewonnen, werd gebruikt om, zoals aan Massei beloofd was, een zo gematigd mogelijk arrest voor te bereiden. Fleury had de nuntius duidelijk gemaakt, dat het niet in zijn macht en zelfs niet in die van de koning lag, het parlement in dezen het zwijgen op te leggen; een akte van het parlement 'in materia temporale' kon volgens de franse principes zelfs door het hoogste geestelijk gezag niet gecasseerd worden. De franse regering had de nuntius nog gewezen op het verschil tussen deze kwestie en die, naar aanleiding waarvan de Regent het parlement naar Pontoise had verbannen: toen had de Regent de gevoelens van het publiek niet gekwetst door het voor de koninklijke prerogatieven op te nemen; nu was het 't parlement, dat de rechten van de natie en van de koning van Frankrijk verdedigde.³⁸

De onder supervisie van Fleury opgestelde redactie van het requisitoir, werd op 23 februari 1730 in het parlement gepresenteerd door de eerste advocaat-generaal Maître Pierre Gilbert de Voisins. Er werd duidelijk in uitgesproken, dat het arrest van 20 juli 1729 tegen het officie van Gregorius VII volstrekt niet bedoeld was om de H. Stoel het recht te betwisten bepaalde personen, omwille van hun vele verdiensten voor christendom en kerk in 'le catalogue des Saints' op te nemen. Zonder deze kerkelijke bevoegdheid in discussie te willen stellen, had het parlement slechts datgene willen doen verdwijnen, wat zijn meest fundamentele principes aantastte, en voorzorgen willen nemen om te verhinderen, dat er in de toekomst buiten weten van de magistraten om, zo gevaarlijke nieuwigheden zouden kunnen worden ingevoerd. Dit zo gematigd en wijs arrest was, zo vervolgde de advocaat-generaal, het voorwerp geworden van een aanslag op de seculiere macht; het was immers onmiskenbaar, dat in de breve van 19 december 1729 ook op het arrest was gedoeld. Daarom vroeg hij namens het parket door het parlement te worden aanvaard als *appellant comme d'abus* van die breve. Hij eiste dat de breve zou worden verboden en dat het arrest van 20 juli 1729 naar vorm en strekking zou worden uitgevoerd, en vroeg ook de breven welke tegen de mandementen waren verschenen 'abusifs' te verklaren. Aan het requisitoir was nog een verklaring toegevoegd, waarin het openbaar ministerie zijn spijt betuigde over de noodzaak, deze eisen te moeten stellen 'sous un des plus saints Pontifes que l'Eglise ait vû élevés sur la Chaire de Saint Pierre', en tenslotte werd vastgesteld, dat Frankrijk altijd toegewijd zou blijven 'aux vé-

ritables droits du S. Siège'. Het parlement aanvaardde de procureur-generaal des konings als *appellant comme d'abus* en verbood de breven te doen lezen, publiceren, drukken of verspreiden.³⁹

Toen Massei het arrest van 23 februari 1730 naar Rome zond, beklemtoonde hij dat het parlement nog nooit met zoveel eerbied voor de H. Stoel had gesproken en uitdrukkelijk had toegegeven, dat de paus het recht toekwam officies voor de gehele kerk voor te schrijven. Chauvelin wees er tegenover Polignac nog op, dat met opzet was vermeden de namen van de bisschoppen, tegen wie de breven gericht waren, te noemen, omdat de koning evenzeer als de paus hun onderwerping aan de beslissingen van de kerk en hun hereniging met het bisschoppen-corps verlangde. Hij waarschuwde, dat er ernstige troebelen zouden ontstaan, indien Rome iets tegen dit arrest zou ondernemen.⁴⁰

Terwijl in Frankrijk regering en parlement nog bezig waren met de voorbereiding van het arrest tegen de breve, had de paus in Rome een ernstige verkoudheids-aanval te verduren. Op 19 februari scheen hij hiervan hersteld, maar de volgende dag werd hij weer zo ernstig ziek, dat hij in de nacht van 20 op 21 februari moest worden bediend; in de avond van 21 februari om tien uur plaatselijke tijd, overleed hij, nog voordat zijn creaturen, die door de *magister palatii* waren gewaarschuwd, aanwezig waren. Het pauselijk hof noch de romeinse bevolking toonde veel droefenis over het heengaan van deze paus. 'L'abandonnement totale de Benoît XIII à ses Bénéventains, les plus indignes gens du monde et les plus méprisés, avoit terny ses plus belles vertus', zo luidde het oordeel van Polignac en hij voegde hieraan nog toe: 'Ce sont eux qui lui ont fait faire toutes ses fausses démarches et ils ne sont pas sans crainte d'en être vivement recherchés'. Inderdaad overlaadde het volk Coscia met beschimpingen zodra hij op straat verscheen; het rijtuig van Santamaria werd door keien vernield en ook tegen Fini ontladde zich de volkswoede; enige vertrouwelingen van deze kardinalen zaten al in de Engelenburcht opgesloten. De openlijke afkeer richtte zich zelfs tegen de dienaren van de koning van Sardinië.⁴¹

In een brief, welke Polignac juist na de dood van Benedictus XIII bereikte, had Chauvelin geschreven: 'Rien n'est si singulier ny si affligeant que de voir la conduite que tient le Pape dans toutes les affaires les plus essentielles et il est bien malheureux qu'il y ait sur la Chaire de S. Pierre un chef, capable de faire autant de mal qu'il en fait malgré ses bonnes intentions, tant dans les affaires temporelles que dans les affaires spirituelles'.⁴²

HOOFDSTUK VI

De Koninklijke Verklaring en de Assemblée du clergé van 1730.

Het overlijden van Benedictus XIII werd reeds in de ochtend van 2 maart 1730 in Parijs bekend en Massei's reactie was er een van opluchting. Eindelijk zou het afgelopen zijn met het naar willekeur vergeven van bisdommen, abdijen en kardinaalshoeden; hoe extravagant de aanstaande paus-verkiezing ook zou verlopen, de opvolger zou altijd beter zijn dan de nu overleden paus. De nuntius geloofde, dat de gehele affaire rond het Gregorius-officie nu in stilte zou kunnen worden begraven.¹ Hij vond het een gelukkige omstandigheid, dat Benedictus XIII was gestorven vóórdát het arrest tegen de breven in Rome bekend was, aangezien de paus er zeker tegen geageerd zou hebben en daardoor degenen, die werkten aan verbetering van de frans-romeinse betrekkingen, in nieuwe moeilijkheden zou hebben gebracht.² Kardinaal Fleury schreef Corradini, het steeds betreurd te hebben, dat de paus alles wat Frankrijk betrof op de spits had gedreven, terwijl hij tegenover de ondernemingen van de keizer steeds een toegeeflijke houding had aangenomen. Hij weerlegde Corradini's bewering, dat het parlement van Parijs geen hoogste gerechtshof zou zijn en dat dus de breve van 19 december 1729 geen betrekking op dat parlement kon hebben. In dat opzicht bestond er volgens hem geen verschil tussen het arrest van het parlement en de decreten van het Collateraal van Napels en de Senaat van Milaan. Hij had het arrest van 23 februari niet kunnen verhinderen, omdat men hem anders als een 'prévaricateur des droits de la couronne et de l'indépendance de nos rois' zou hebben beschouwd.³ Vanuit het conclaaf beantwoordde Corradini op minzame toon Fleury's brief, ging niet in op het arrest en noemde het 'un effet de la Providence divine' dat het arrest pas na de dood van de paus was verschenen, omdat deze vast van plan was geweest, indien het parlement iets tegen zijn breve *Cum ad aures* zou ondernemen, zijn nuntius terug te roepen en het parlement te excommuniceren.⁴

In zijn verwachting, dat door de dood van Benedictus XIII het Gregorius-

officie in Rome op de achtergrond zou raken, werd Massei niet bedrogen. Het Hof van Rome werd geheel in beslag genomen door de extra drukte, de spanning, de besprekingen, gissingen en intrigues, waarmee een conclaaf onvermijdelijk gepaard ging. De staatshoofden van de katholieke mogendheden hadden zich immers het recht aangematigd eventueel een hun niet welgevallig kandidaat van het pausschap uit te sluiten en zo hadden de spaanse, de keizerlijke en de franse factie in het H. College uitvoerige instructies voor de stemmingen in het conclaaf van hun regeringen ontvangen. Vaak werden hierdoor na maandenlange conclaven hoogbejaarde, politiek onbetekenende compromis-figuren tot paus gekozen. Daar de paus alle belangrijke curieposten door personen naar zijn keus kon doen bezetten, was een conclaaf voor de curie een periode van beslissende betekenis, waarin carrières werden gemaakt en gebroken.⁵

De franse afvaardiging naar het conclaaf had opdracht gekregen, zich uiterst gereserveerd op te stellen ten opzichte van de *zelanti* en ervoor te zorgen, dat er geen paus zou worden gekozen, die een overmatige nadruk op het pauselijk gezag zou leggen en daardoor het herstel van de vrede in Frankrijk zou belemmeren. De vijanden van de constitutie *Unigenitus*, zo luidde de instructie, hadden geprofiteerd van het officie van Gregorius VII om degenen, die deze constitutie hadden aanvaard, in discrediet te brengen en hen af te schilderen als uitgesproken vijanden van de gallicaanse vrijheden en speciaal van de absolute onafhankelijkheid van de koning van Frankrijk. Door de breven tegen de mandementen en arresten had de franse regering zich genoodzaakt gezien, het parlement een uitspraak toe te staan. De hoop van de regering was nu erop gevestigd, dat de nieuwe paus er begrip voor zou hebben, dat de consequenties van een eventueel pauselijk optreden tegen dit laatste arrest funest zouden zijn. Slechts door 'le concert le plus intime entre les deux puissances' zou aan deze ongelukkige affaire een einde kunnen worden gemaakt.⁶

Op 5 maart 1730 begon het conclaaf, maar de tegenstellingen tussen de spaanse, portugese, keizerlijke en franse kardinalen, alsmede die tussen de savoiaanse groep, de door Clemens XI gecreëerde kardinalen en de *zelanti*-groep, verlaagden de pauskeuze tot een trieste vertoning van politieke konkelarij. Pas op 12 juli viel de beslissing door de keuze van de florentijnse kardinaal Lorenzo Corsini, die negenenzeventig jaar oud was en zeer te lijden had van jicht en van zijn slechte ogen, waarmee hij vanaf 1732 helemaal niets meer zou kunnen zien. Door dit langdurig conclaaf verloren het officie van Gregorius VII en de daardoor veroorzaakte moeilijkheden hun actualiteit en dientengevolge de overwegende plaats, die ze in de diplomatieke correspondentie tussen Rome en Parijs sedert juli 1729 hadden ingenomen.⁷

In Frankrijk echter was de door Fleury nagestreefde rust nog niet bereikt. Wel hadden het eensgezind optreden van Vintimille en Fleury, de door Hérault en zijn agenten verrichte arrestaties en huiszoekingen naar verboden lectuur, en de wijze waarop de kardinaal-minister via Joly de Fleury het parlement overspeelde en via syndicus De Romigny de theologische faculteit onder druk zette, niet nagelaten effect te sorteren. De oppositie leek de mond gesnoerd en de indruk van Fleury, dat het verzet gebroken was, werd nog versterkt door zijn omgeving, die onophoudelijk herhaalde, dat de oppositie geen gesloten front meer vormde, gedesorganiseerd was en geïsoleerd was komen te staan. Nu er na de dood van Benedictus XIII minder kans op was, dat de koning en de parlementen door anti-gallicaanse maatregelen van Rome tegenover elkaar zouden komen te staan, achtte Fleury de tijd gekomen om door een algemene maatregel de 'pacificatie' van de franse kerk te voltooien en de mogelijkheid van verzet tegen zijn kerkelijke politiek, gericht op de aanvaarding van de constitutie *Unigenitus* en op versterking van het gezag van bisschoppen en regering, drastisch te beperken. Fleury beschouwde de constitutie *Unigenitus* als de opinie van de meerderheid en niet zozeer als het manifest van een godsdienstige groepering; niet omwille van de doctrinaire inhoud, maar voor het belang van de staat streefde Fleury naar beëindiging van het verzet tegen die bulle. Daartoe was bij hem het plan gereijpt, *Unigenitus* opnieuw tot staatswet te verklaren en de oppositie haar krachtigste middelen, het *appel comme d'abus* en de drukpers, te ontnemen.⁸

Op 28 maart werd door president Portail in het parlement van Parijs een op 24 maart 1730 gedateerde verklaring van de koning voorgelezen, waarin deze toelichtte, hoe hij de bepalingen van de tegen het jansenisme uitgevaardigde bullen en in het bijzonder van de constitutie *Unigenitus*, uitgevoerd wenste te zien. Hij gaf daarbij te kennen nieuwe maatregelen te zullen nemen tegen 'ces esprits indociles', die door vier verschillende bullen, welke door de gehele kerk waren aanvaard en aan de uitvoering waarvan door het koninklijk gezag kracht was bijgezet, nóg niet tot algehele gehoorzaamheid gebracht hadden kunnen worden. De koning zou de grondregels van het franse koninkrijk en de vrijheden van de gallicaanse kerk, die hem altijd nog meer ter harte gingen, dan degenen die zich ervan bedienden 'pour colorer leur résistance', onverminderd handhaven. De parlementen, die herhaaldelijk blijk hadden gegeven van hun ijver in het verdedigen van de onafhankelijkheid van de koning ten aanzien van de paus en van de gallicaanse vrijheden, zouden de bedoelingen van hen, die er slechts een voorwendsel in zochten om een voor het belang van de staat en het welzijn van de kerk even wenselijke vrede te verstoren, zeker als onoprecht onderkennen.⁹ In artikel I en II van de verklaring werd de ondertekening-zonder-enig-voorbehoud van het

Formulier van Alexander VII verplicht gesteld voor iedereen, die voor enige geestelijke wijding of voor toewijzing van een beneficie in aanmerking wens- te te komen. Op de inkomsten van bisdommen, aan het hoofd waarvan bisschoppen stonden die ondertekening weigerden, zou beslag kunnen wor- den gelegd. In de artikelen III en IV werd bepaald, dat de *lettres patentes* van 14 februari 1714 en de *Déclaration* van 4 augustus 1720 onverminderd van kracht bleven en de constitutie *Unigenitus*, 'étant une loi de l'Eglise par l'acceptation qui en a été faite', eveneens als 'une loi de notre royaume' moest worden beschouwd. Vervolgens werden in artikel V de bisschoppen bevoegd verklaard alle geestelijken, die na de declaratie van 1720 nog tegen de bulle hadden geappelleerd, deze in woord of geschrift hadden aangeval- len of zich laatdunkend over kerk en episcopaat hadden uitgelaten, van de wijdingen en beneficies uit te sluiten. Artikel VI behelsde, dat het parlement niet kon optreden als instantie van beroep, wanneer er *appel comme d'abus* werd aangetekend tegen strafmaatregelen betreffende overtreding van een der voornoemde artikelen. Tenslotte verbood artikel VII onder bedreiging met hoge boeten en zelfs verbanning, het openbaar maken van geschriften, waarin genoemde bullen werden aangevallen en waarin aan het respect voor het gezag van de paus, de bisschoppen of de koning te kort werd gedaan.¹⁰

De verklaring van 24 maart had geenszins het door Fleury beoogde resul- taat, maar raketde integendeel de dispuuten over het Formulier, de Constitu- tie en het Officie weer op. Een storm van protesten stak op tegen de regis- tratie van de verklaring en ook het parlement weigerde deze in zijn registers in te schrijven. Fleury besloot toen de registratie zonder meer af te dwingen en liet op zaterdag 1 april via de *grand-maitre des cérémonies* aankondigen, dat de koning persoonlijk op maandagochtend in het parlement de inschrij- ving zou komen gelasten. Dit *lit de justice* van 3 april 1730, waarbij ook Fleury en d'Aguesseau aanwezig waren, verliep verre van rustig en na de toespraak van de koning brak er in het parlement een waar tumult los; men schreeuwde protestkreten en de raadsleden verdrongen zich om tegen de in- schrijving te protesteren. Pucelle betoogde dat men, als men de *légende de Grégoire VII* en de afschuwelijke doctrine, welke daarin was vervat, werke- lijk verwierp, ook de constitutie moest verwerpen, aangezien de veroordeling van stelling XCI daarin, van diezelfde doctrine uitging. Majesteitsschennis tegenover God en de koning noemde hij het, de Constitutie tot een wet van zowel kerk als staat te verheffen en hij riep uit: 'Je suis trop fidèle sujet du Roi, pour consentir qu'on le dépouille de ses droits et qu'on le déclare vassal du pape'.¹¹ De oudste president, De Lesseville, viel de koning te voet en smeekte hem de registratie geen doorgang te doen vinden. De stemmen wer- den geteld, de ongeveer 150 tegenstemmen werden genegeerd en de kanselier

las plechtig de registratieformule voor, waarna de koning het parlement verbood verder over de kwestie te delibereren en zich terugtrok. De discussies gingen onverminderd door en een opposant bracht naar voren, dat men sinds het officie van Gregorius VII en de daarop gevolgde breven nauwkeurig wist, hoe de auteur van de bulle *Unigenitus* over stelling XCI dacht, en dat deze zich in sommige gevallen gerechtigd achtte, de koning diens scepter te ontnemen en over diens kroon te beschikken. 'Où avez-vous pris, que le pape pense ainsi?', wilde de kanselier weten; 'dans la légende', luidde het antwoord.¹²

Na het paasreces deelde de eerste president op 19 april namens Fleury mee, dat verdere discussies over de declaratie van 24 maart verboden waren, maar dat aan de verklaring niet al te strikt de hand zou worden gehouden en dat in bepaalde gevallen een *appel comme d'abus* tegen buitensporig optreden van bisschoppen mogelijk bleef. Het respect van de magistraten voor de omstreken wet werd er door deze opportunistische maatregel van Fleury niet groter op.¹³ Ondanks het publicatieverbod verscheen er, uiteraard zonder naam van schrijver, drukker of plaats van uitgifte, een *Mémoire sur la déclaration du 24 mars 1730*. Hierin werd de veroordeling, in de bulle, van stelling XCI, als 'une de ces entreprises hardies de la Cour de Rome' aan de kaak gesteld en werd betoogd, dat door *la légende de Grégoire VII* de ware betekenis van de bulle aan het licht was gekomen. Het aarzelend optreden van de autoriteiten tegen de distributie van de brevierblaadjes, waarvan de drukker en de verkoper niet eens waren gestraft, en de gelegenheid tot willekeurig optreden tegen de lagere geestelijkheid, die door de declaratie aan de bisschoppen werd gegeven zonder dat het nog mogelijk was hier tegen bij het parlement in beroep te gaan, werden in de *Mémoire* gehekelde. In plaats van 'règle de foi' was, volgens het klandestiene pamflet, met opzet voor de bulle de dubbelzinnige betiteling 'loi de l'Eglise' gekozen, om de indruk te wekken, dat het om een zuiver disciplinaire wet ging, terwijl de bulle wel degelijk geloofs- en zedenleer betrof. Bovendien gaf de toevoeging 'par l'acceptation universelle de l'Eglise' blijk van een pretentie, die alle grond miste en die reeds vele malen was gelogenstraft. Het meest verwarring-scheppende was echter, dat alle bullen, verklaringen en edicten, alsook het *corps de doctrine* van 1720 weer van kracht werden verklaard, wat gewetensconflicten en rechtsonzekerheid veroorzaakte. Bovendien werd door het seculier gezag verboden, in bepaalde omstandigheden het sacrament van het priesterschap toe te dienen of te ontvangen, wat erop neer kwam, dat het huwelijk niet langer het enige sacrament was waarmee de wereldlijke overheid zich bemoeide. Om al deze redenen werden in de *Mémoire* de magistraten ertoe aangespoord, de verklaring niet als rechtsgeldig te erkennen.¹⁴

Het verzet tegen de declaratie van 24 maart bleef niet tot Parijs beperkt. Ook enige parlementen uit de provincie, zoals die van Bordeaux, Rennes, Metz, Dijon, Pau en Rouen, weigerden aanvankelijk de registratie. Kanselier d'Aguesseau brak echter het verzet door registratie te gebieden *par lettre de jussion*. Enige parlementen hadden toen echter hun *Très humbles remontrances* tegen de declaratie van 24 maart al gearresteerd. In de *Remontrances* van het parlement van Rouen, die op 17 mei 1730 werden gedateerd — de *lettre de jussion*, waarin registratie werd gelast, had president Pontcarré op 16 mei ontvangen — werd gezegd, dat het onmogelijk was tot registratie van de verklaring over te gaan 'dans un tems, où la légende de Grégoire VII manifeste, à n'en pas douter, les motifs secrets de la condamnation de la proposition XCI prononcée par la constitution *Unigenitus*'. In dezelfde *Remontrances* werd er melding van gemaakt, dat enige andere parlementen in de gelegenheid waren geweest op de bres te gaan staan voor de onafhankelijkheid van hun koning door 'cette légende dangereuse' te verbieden en dat ook het parlement van Rouen gaarne van zijn toewijding aan Zijne Majesteit had willen getuigen, als de kanselier niet had geschreven, dat het nergens goed voor was een requisitoir tegen *la légende* te houden. Op 19 mei werd de verklaring van 24 maart, met de *lettre de jussion*, in de parlamentsregisters van Rouen ingeschreven.¹⁵

Onbevreesd voor mogelijke sancties concludeerde Huchet de la Bédoyère in zijn requisitoir van 7 mei, dat het parlement van Rennes de koninklijke verklaring van 24 maart niet moest registreren, maar dat de door het bretonse parlement gemaakte voorbehouden bij de *lettres patentes* van 1714, waarbij registratie van *Unigenitus* werd geboden, onverminderd van kracht zouden blijven. Hij nodigde het parlement uit, bij de koning tegen de verklaring te protesteren en inderdaad werd er een commissie ingesteld, die voor de redactie van zo'n protest zorg moest dragen. In deze *Très humbles remontrances du Parlement de Bretagne* waagden de bretonse parlamentsleden het, hun onafhankelijkheid van Parijs duidelijk te demonstrenen door de volgende uitspraak: 'Si la délibération de la dernière déclaration avait été faite hors de la présence de Votre Majesté, cette Cour (le parlement de Paris) se fût portée à nous donner l'exemple des très humbles remontrances que nous prenons la liberté de lui faire'. Opgemerkt werd voorts, dat de verklaring de vraag deed rijzen, of Zijne Majesteit de onderwerping aan de constitutie *Unigenitus* wenste mét of zónder de voorbehouden van 1714 en 1720 en hoe de veroordeling van stelling XCI, met het oog op het officie van Gregorius VII, moest worden gezien. De *Remontrances* werden op 14 mei aan Versailles geadresseerd en reeds op 16 mei volgde als antwoord de onontkoombare *lettre de jussion*, waarin de registratie werd gelast. Deze had dan ook plaats, op 20

mei 1730. *Président à mortier* Marbeuf, en *président des enquêtes* Bothérel de Bédé, werden in verband met de *Remontrances* naar het hof ontboden. Wat Fleury niet had aangedurfd, toen het in zijn politiek paste Rome ter wille te zijn, namelijk de bretonse procureur-generaal te straffen voor diens requisitoir tegen het Gregorius-officie, waagde hij wél toen het erom ging rebellie tegen de bevelen des konings af te straffen: Huchet de la Bédoyère werd voor meer dan twee jaar geschorst en naar zijn *propriété* verbannen.¹⁶

De lawine van protesten tegen de koninklijke verklaring van 24 maart 1730, waarbij telkens het officie van Gregorius VII en de veroordeling van stelling XCI als illustratieve bewijzen voor de werkelijke oogmerken van de politiek van het Hof van Rome werden aangevoerd, maakt duidelijk, dat het zogenaamde jansenistische verzet voortkwam uit de gallicaanse afweerhouding tegen alles, wat de bemoeienis van Rome met de gang van zaken in Frankrijk zou kunnen vergroten.¹⁷ Fleury liet het niet bij de draconische wet, waarmee hij de oppositie het zwijgen had opgelegd en de parlamentsleden drastisch in hun rechten had beknot; ook de gehele franse clerus wilde hij dwingen zijn religieuze politiek te steunen. Daartoe riep hij een *Assemblée du clergé* bijeen, ervoor zorgend, dat niemand die kritiek op zijn beleid zou kunnen uitoefenen, aan de vergadering kon deelnemen; zo was het bijvoorbeeld de bisschoppen van Auxerre, Troyes en Montpellier uitdrukkelijk verboden, zich buiten hun diocees te begeven. De *Assemblée*, die op die manier meer het karakter van een *réunion de partisans* kreeg, werd op 25 mei 1730 in het *Couvent des Grands-Augustins* geopend en men koos Fleury-zelf tot president. Deze legde er in zijn openingsrede de nadruk op, dat de aanvaarding van *Unigenitus* niet inhield, dat men de in naam van de bulle gepleegde excessen billijkte en dat het geenszins '*énervement du dogme, relâchement de la morale et renoncement aux traditions nationales*' impliceerde. Door de *Assemblée* deze gematigde overwegingen voor te houden trachtte Fleury de *zélés bullistes* de wind uit de zeilen te nemen.¹⁸ Daar hij niet alle vergaderingen persoonlijk kon bijwonen, liet Fleury zich van de gang van zaken op de hoogte houden door de aartsbisschop van Rouen, Lavergne de Monthenard de Tressan, die van het besprokene schriftelijk verslag uitbracht aan Chauvelin of rechtstreeks aan Fleury. Deze De Tressan, volgens Saint-Simon '*un drôle de beaucoup d'esprit*', oefende op het verloop van de vergadering veel invloed uit met zijn op Fleury's instructies gebaseerde suggesties en adviezen.¹⁹

De te Parijs vergaderende geestelijken ontvingen van de bisschop van Auxerre een op 18 augustus 1730 gedateerd schrijven, met een begeleidende brief voor Vintimille, die in plaats van Fleury de vergaderingen presideerde. Deze brieven werden op 29 augustus voorgelezen door de secretaris van de

Assemblée, abbé De Valras.²⁰ De Caylus schreef, de *Assemblée* ertoe te willen aansporen zich tegen het officie van Gregorius VII uit te spreken wegens 'la liaison de cet' office avec la constitution', maar vooral om de franse geestelijkheid te vrijwaren voor alle verdenking 'les prétentions injustes de la Cour de Rome' te begunstigen en in de verplichtingen jegens koning en staat te kort te schieten.²¹ Verwijzend naar het arrest van 20 juli 1729 en zijn mandement van enige dagen nadien, alsook naar het herderlijk schrijven van de bisschop van Troyes, waarin Bossuets verdediging van de Vier Artikelen van 1682 was verwerkt, betoogde De Caylus, dat het de plicht was van de bisschoppen het koningschap te steunen en de gelovigen de grenzen tussen de macht van de kerk en die van de staat duidelijk te laten zien, waarbij overreding de gezagsargumenten moest aanvullen. Dat Rome tegen zijn mandement, waarin hij niets anders had gedaan dan het eerste van de Vier Artikelen van 1682 toe te lichten, een decreet had uitgevaardigd, moest voor de bisschoppen reden temeer zijn om hem in zijn strijd tegen het Gregorius-officie te steunen. Dat decreet uit Rome was bovendien niet van de inquisitie maar van de paus zélf afkomstig, die het mandement veroordeelde 'par la plénitude de la puissance apostolique'; dus 'ex cathedra' zoals de ultramontanen het noemden, als zij wilden aangeven, dat het om onfeilbare decreten van de paus ging. Over deze handelwijze van de H. Stoel, die geheel in strijd was met de canonieke regels en met de aan de bisschoppelijke waardigheid verschuldigde égards, had De Caylus zich beklaagd in een open brief aan de koning en niet zonder succes, zo schreef hij; hem was immers recht gedaan door het parlement, dat dit decreet, 'si injurieux à l'épiscopat et si incompatible avec nos principes', per arrest had gesupprimeerd.²²

In deze op 11 februari 1730 gedateerde brief aan de koning, had De Caylus geschreven, dat hij de gallicaanse leerstellingen die door de vorige koning per edict verplicht waren gesteld, in zijn mandement had verdedigd en zich ertoe had beperkt het officie van Gregorius VII te verbieden, zelfs zonder voor eventuele overtreders enigerlei straf in het vooruitzicht te stellen. Volgens De Caylus hadden de romeinse autoriteiten het tegen zijn mandement uitgevaardigde decreet in de vorm van een plechtige pauselijke breve gegoten, omdat ze wel wisten, dat decreten van de inquisitie in Frankrijk toch niet erkend werden. Uit het feit, dat in de breve helemaal niet was vermeld waarom het mandement was veroordeeld en dat niet alleen mandementen maar ook arresten tegen het officie waren nietig verklaard, had de bisschop van Auxerre afgeleid, dat het Rome om de gallicaanse leerstellingen zelf te doen was: 'C'est à la doctrine même de l'Eglise gallicane et du Royaume qu'on en veut'. Zelden had Rome omzichtiger en effectiever zijn prenties doen gelden, dan door het voor de gehele kerk verplicht stellen van

dit officie, omdat daardoor alle geestelijken ieder jaar opnieuw het optreden van Gregorius VII tegen Hendrik IV als een van de belangrijkste redenen van diens heiligheid ingeprent kregen. Ook in Frankrijk, waar meer tegenstand dan overal elders tegen die pauselijke machtsaanspraken was gerezen, waren er mensen geweest, die deze hadden verdedigd; een eeuw geleden nog had kardinaal Du Perron, als woordvoerder van adel en geestelijkheid in de *Etats Généraux*, de opvatting verdedigd, dat in geval van ongelooft of ketterij van de vorst, diens onderdanen van de verplichting tot trouw ontslagen konden worden.²³

Met aan de franse geschiedenis ontleende voorbeelden had De Caylus in zijn brief aan de koning het belang van een veroordeling van de pauselijke machtsaanspraken trachten aan te tonen. Reeds vóór Gregorius VII had paus Hadrianus II Karel de Kale onder bedreiging met excommunicatie verboden Lotharingen in bezit te nemen; maar toen had Hincmar, de aartsbisschop van Reims, uit naam van de feodale heren aan de paus geschreven, dat de excommunicatie-bevoegdheid niet mocht worden aangewend om vorstendommen te vergeven. Uitvoerig had De Caylus beschreven, hoe Gregorius VII het episcopaat en de rijksgroten van Frankrijk had aangespoord, Filips I niet langer als koning te erkennen, indien deze zijn leven niet beterde en hoe Bonifatius VIII Filips de Schone had geëxcommuniceerd en afgezet verklaard.²⁴ Ook had hij uitgeweid over de reeks van geschillen tussen koning Lodewijk XII en paus Julius II, waarbij de koning te Pisa een concilie had doen bijeenkomen, dat de paus suspendeerde, waarna de paus de koning excommuniceerde, Frankrijk onder interdict stelde, de stad Lyon het recht om vrije markten te houden ontnam en een tegen Frankrijk gericht bondgenootschap vormde. Daarna had het parlement van Parijs zich, volgens De Caylus, genoodzaakt gezien de Pragmatieke Sanctie af te schaffen en het Concordaat van Bologna te ratificeren, aangezien paus Leo X had gedreigd, de eerste de beste die zich van de franse kroon meester maakte, te zullen erkennen, indien dit concordaat niet zou worden aanvaard.²⁵ Ook van de bulle van 1559 van Paulus IV had De Caylus melding gemaakt, alsook van het *monitorium*, dat Pius IV in 1563 tegen Jeanne d'Albret had uitgevaardigd; naar aanleiding hiervan had De Caylus de koning erop gewezen, hoeveel nut het kon hebben een harde houding tegenover Rome aan te nemen; Pius IV had immers zijn *monitorium* ingetrokken 'et nous apprit par là que la Cour de Rome n'est pas incapable de reculer, lorsqu'elle trouve dans un prince puissant une ferme résistance'.²⁶ Vervolgens schilderde De Caylus de gruwelen van de godsdienstoorlogen, nog verergerd door de bullen van Sixtus V tegen Hendrik van Navarra en tegen Hendrik III van Valois en ook door de aan de geestelijkheid en de adel en het volk van Frankrijk gerichte bullen, waarin

Gregorius XIV over iedereen, die Hendrik van Navarra als koning van Frankrijk erkende, de kerkelijke ban uitsprak. Zelfs nadat Clemens VIII in 1595 Hendrik IV absolutie had verleend en hem als koning van Frankrijk had erkend, waren, volgens De Caylus, vele aanhangers van de Liga hem blijven beschouwen als een onbetrouwbare ketter, met het gevolg, dat hij na twee mislukte aanslagen was vermoord.²⁷

Na zijn relaas over de consequenties van deze 'cruelle et sanguinaire doctrine' had De Caylus geconcludeerd, dat daartegen moest worden opgetreden en hij had de koning verzocht het parlement toe te staan, zich tegen de breve *Cum ad apostolatus* uit te spreken. Bovendien had hij geschreven te verwachten, dat de *Assemblée du clergé*, die in de zomer van dat jaar bijeen zou komen, de gelegenheid zou aangrijpen het officie van Gregorius VII te verbieden en uitdrukkelijk de leerstellingen van de *Déclaration du clergé* van 1682 te onderschrijven.²⁸

In zijn brief van 18 augustus aan de te Parijs verzamelde geestelijkheid, herinnerde de bisschop van Auxerre aan deze, een half jaar voordien gedane, suggestie en hij betoogde, dat het publiek zich in zijn verwachtingen bedrogen zou voelen, indien de *Assemblée* ten aanzien van het officie geen duidelijk standpunt zou innemen.²⁹ Vervolgens belichtte De Caylus in zijn brief de zienswijze, die het officie beschouwde als een nadere toelichting op de veroordeling van stelling XCI van de bulle *Unigenitus* en knoopte hier een uitvoerige beschouwing in quesnellistische geest over de excommunicatie aan vast. Hierbij ging hij in op het onderscheid tussen een gerechtvaardigde en een ongerechtvaardigde excommunicatie en herinnerde eraan, dat het parlement bij de registratie van de bulle in 1714 uitdrukkelijk had gestipuleerd, dat de veroordeling van de stellingen betreffende de excommunicatie geen afbreuk mocht doen aan de 'maximes et usages du Royaume' en de gelovigen niet mocht verhinderen hun burgerplichten te vervullen.³⁰ De rest van De Caylus' brief bevatte argumenten, die moesten aantonen, dat de constitutie *Unigenitus* niet als staatswet en evenmin als 'jugement de l'Eglise universelle en matière de doctrine' kon worden beschouwd.

Nadat secretaris De Valras deze brief had voorgelezen, toonden de leden van de *Assemblée* zich verontwaardigd en zij vonden, dat dit gedrag van de bisschop van Auxerre geen pas gaf, te minder daar hijzelf verkeerde in 'une désobéissance ouverte à l'autorité de l'Eglise', waardoor hij zich dus ook weerspanning — *réfractaire* — toonde ten aanzien van een bevel van de koning. De Caylus zou deze brief alleen maar hebben geschreven om zijn stem te kunnen verheffen tegen *Unigenitus*, zo werd gezegd, en de *Assemblée* nam hem zijn suggestie kwalijk, dat er een band zou bestaan tussen die constitutie en de leer, die de onafhankelijkheid van de vorst in tijdelijke aange-

legenheden bestreed. Men vond, dat niet kon worden gedoogd, dat iedereen de brief van de bisschop van Auxerre onder ogen kreeg en droeg Vintimille op, De Caylus van het algemeen misnoegen in kennis te stellen en hem aan te sporen tot gehoorzaamheid aan de 'jugements de l'Eglise'.³¹

De Caylus was niet de enige, die de franse bisschoppen aanspoorde zich tegen het Gregorius-officie uit te spreken. Ook de bisschop van Montpellier had, nog vóór zijn collega en vriend uit Auxerre, in een open brief aan de koning op de noodzaak gewezen, ervoor te waken, dat de ultramontaanse leerstellingen steeds meer aanhangers kregen. De door hem aangevoerde argumenten, ontleend aan de kerkgeschiedenis, aan schriftuurteksten en aan geschriften van Kerkvaders en verdedigers van de gallicaanse leerstellingen, waren dezelfde als in de andere bisschoppelijke brieven tegen het Gregorius-officie waren gebruikt. Wel overtrof Colbert zijn gelijkgezinde collega's in felheid van toon en dristheid van formulering en hij hield zijn lezers onomwonden voor, dat de acceptanten van de constitutie *Unigenitus* tot de voorstanders van de ultramontaanse doctrines te rekenen waren, terwijl bij de appellanten juist het tegenovergestelde het geval was.³²

Bij de vergaderende geestelijken groeide langzamerhand de overtuiging, dat zij niet uiteen konden gaan, zonder het verwijt, dat het episcopaat zou verzaken aan 'les anciennes maximes du Royaume sur le temporel de nos Rois' te hebben ontzenuwd. De *Assemblée* ergerde zich in het bijzonder aan de brief van Colbert, en de bisschop van Nîmes, een van de meest fervente tegenstanders van de bisschop van Montpellier, eiste dat er een provinciaal concilie zou worden gehouden om Colbert te veroordelen, waarbij hij eraan herinnerde, dat hierom reeds in de *Assemblée* van 1725 was verzocht, maar dat toen te weinig bisschoppen voor een dergelijke maatregel hadden gestemd. Op 8 augustus werd besloten, Colberts brief aan de koning te laten onderzoeken door de *commissaires de la jurisdiction*. De *Assemblée* was ervan overtuigd, dat Colbert met zijn brief een nieuwe rel in de Kerk van Frankrijk had willen veroorzaken, om daarvan te profiteren voor zijn strijd tegen de constitutie *Unigenitus*. De vraag, welke maatregelen men ten aanzien van deze brief moest nemen, beschouwde men als een van de 'affaires les plus essentielles et les plus délicates'. In te gaan op alles wat rondom het Gregorius-officie te doen was geweest, zou moeilijkheden kunnen opleveren; wellicht zou men, na uitdrukkelijk verklaard te hebben, de onafhankelijkheid van de vorst in tijdelijke aangelegenheden te erkennen, kunnen volstaan met te zeggen, dat het gebruik van het officie in geen enkel bisdom was toegestaan.³³ De jurisdictie-commissie, met de bisschop van Bordeaux aan het hoofd, stelde verschillende ontwerpen op voor een schrijven waarin het verwijt van Colbert, dat de *Assemblée* de gallicaanse leerstellingen veron-

achtzaamde en de ultramontaanse doctrines bevorderde, van de hand werd gewezen en waarin van onwankelbare trouw jegens de vorst werd getuigd. Voordat de commissie van haar onderzoekingen en suggesties aan de vergadering verslag uitbracht, werden haar bevindingen aan Fleury voorgelegd. Sommige bisschoppen wilden de openbare weerlegging van Colberts brief vervatten in een open brief aan het gehele franse episcopaat, andere in een brief aan de koning; enige *zélés* wilden er 'les témoignages des églises étrangères' in verwerken, maar de meesten, onder wie De Tressan, waren hiertegen, omdat zij de beschuldiging van 'le parti' wilden voorkomen, dat de clergé bij de verdediging van de vorstelijke onafhankelijkheid zich op geschriften, waarin sprake was van de onfeilbaarheid van de paus, beriep.³⁴

De aartsbisschop van Bordeaux, die met de redactie van de brief aan de koning was belast, ondervond wel enige moeilijkheden bij het vervullen van die taak. Zijn opzet, te suggereren, dat Colbert zelf niet de auteur zou zijn van de onder zijn naam verschenen brief aan de koning, mislukte toen bekend werd, dat Colbert deze manoeuvre had voorzien en iemand officieel gemachtigd had namens hem op te treden. Via deze gemachtigde had Colbert aan secretaris De Valras doen weten, dat hij ervan op de hoogte was, dat de *Assemblée* zijn brief aan de koning aan een onderzoek onderwierp en van zins was zich bij de koning te beklagen; bij voorbaat protesteerde hij tegen alles wat de *Assemblée* tegen hem zou ondernemen en hij verklaarde, de te Parijs vergaderde bisschoppen niet bevoegd te achten, over zijn persoon en over zijn geschriften een oordeel te vellen.³⁵

Op 9 september rapporteerde de aartsbisschop van Bordeaux aan de vergadering, dat de commissie in de brief van Colbert elementen van opstandigheid, van schisma en zelfs van ketterij had aangetroffen en tot de conclusie was gekomen, dat Colbert door zijn brief het episcopaat in discrediet had willen brengen om zo de weerstanden tegen de constitutie te versterken. In het ontwerp van de aartsbisschop werd de insinuatie van Colbert over de band tussen de constitutie en het officie weersproken door middel van de redenering, dat er nooit een conciliebesluit of geloofsbelijdenis was geweest, waarin werd geleerd, dat de pausen macht in tijdelijke aangelegenheden zouden bezitten en dat pauselijke uitspraken, waarin het tegendeel werd beweerd, nooit als geloofsleer waren beschouwd en steeds op tegenstand van bisschoppen waren gestuit. Het ging dus niet aan, een parallel te suggereren tussen een decreet, dat de geloofsleer niet raakte en niet door de gehele kerk was geaccepteerd en dat decreet, dat wel betrekking had op de geloofsleer en dat wel door de gehele kerk was geaccepteerd. De volgende dag werd ten paleize van Vintimille over het ontwerp gediscussieerd; het werd bijgewerkt en op 11 september 1730 werd de brief ondertekend, niet alleen door de president

en de secretaris, zoals gebruikelijk was, maar door alle afgevaardigden, ook die van de lagere geestelijkheid.³⁶

In deze brief was de passage over het officie van Gregorius VII beperkt tot de zinsnede: 'La légende, qui n'a été adoptée dans Votre Royaume par aucun évêque et dont l'usage n'a été et ne sera permis dans aucun de nos diocèses'. Voor het overige bevatte de brief een aaneenschakeling van betuigingen van onderdanigheid aan de koning, van gehechtheid aan de Stoel van Petrus en van aansporingen tot aanvaarding van de bulle *Unigenitus*, die 'un jugement dogmatique de l'Eglise universelle' werd genoemd. De brief eindigde met het verzoek aan de koning, toe te staan dat de kerkprovincie Narbonne in concilie bijeen zou komen, om de bisschop van Montpellier te veroordelen.³⁷

De redevoering ter gelegenheid van de sluiting van de *Assemblée* werd op 17 september 1730 uitgesproken door de bisschop van Nîmes; deze herhaalde het verzoek om een provinciaal concilie ter veroordeling van Colbert en doorspekte voorts zijn *Harangue* met lofprijzingen op de koning en scheldtirades aan het adres van de 'richeristen', die gewone priesters en gelovigen lieten discussiëren over geloofszaken!³⁸

De nieuwe paus Clemens XII had Polignac, toen deze voor het eerst zijn opwachting kwam maken, de verzekering gegeven, alles te zullen doen wat in zijn vermogen lag om het vuur niet op te rakelen.³⁹ Daarom was Polignac niet ingenomen met de brief van de *Assemblée*, die hoe gematigd ook geformuleerd, toch enige woorden bevatte waaruit kon worden afgeleid, dat in Frankrijk het Gregorius-officie niet zou worden gereciteerd. Chauvelin van zijn kant, bezwoer Polignac ervoor te zorgen, dat Rome toch vooral niets tegen deze brief zou ondernemen.⁴⁰ Rome liet dit inderdaad na, en de verhoudingen tussen Rome en Frankrijk werden gaandeweg beter. Toch was Polignac nauwelijks voorbereid op het verzoek, dat de romeinse autoriteiten hem deden en dat hij niet zonder leedvermaak aan zijn regering overbracht: De H. Stoel verzocht Versailles, te willen bemiddelen bij de Republiek der Verenigde Nederlanden, om de moeilijkheden uit de weg te ruimen, die daar waren ontstaan ten gevolge van het plakkaat van 20 september 1730 van de Staten van Holland, Zeeland en West-Friesland, waarin het gebruik van het Gregorius-officie werd verboden. Naar aanleiding hiervan merkte Polignac op: 'Il n'est pas désagréable de voir, qu'aujourd'hui le St. Siège se recommande à la France pour avoir une sorte de paix ou de trêve avec la Hollande sur l'office de Grégoire VII... Cette conduite des romains fait bien voir, qu'ils ne sont pas si merveilleux qu'ils le prétendent et qu'on leur épargneroit bien des fautes, s'ils n'étoient pas si pleins d'eux-mêmes et de leur autorité; ils ont plus d'astuce que de prudence, plus d'ambition que de vraie zèle'.⁴¹

Noten bij Hoofdstuk I (Gallicaanse vrijheden contra ultramontaanse machtsaanspraken en de canonisatie van Gregorius VII).

1. Philip Hughes, *The Reformation in England*, London 1954, dl. III, 272-280.
2. A. G. Martimort, *Le gallicanisme de Bossuet*, Paris 1953, p. 98 en 108. Zie voor de bullen tegen Elisabeth I van Engeland en tegen Hendrik van Navarra en Condé: Pastor, VIII, p. 436-437 en X, p. 208-212. cf. L. Willaert, *La restauration catholique*, 1563-1648, Paris 1960, p. 381 (Fliche et Martin 18).
3. V. Martin, *Les origines du gallicanisme*, Paris 1939, dl. I, p. 144-146.
4. V. Martin, *Les origines...*, dl. I, p. 101-102 en 175-176; cf. J. Rivière, *Le problème de l'Eglise et de l'Etat au temps de Philippe le Bel*, Louvain-Paris 1926, p. 103-107.
5. Th. Schieffer, *Die päpstlichen Legaten in Frankreich*, Berlin 1935, p. 26 e.v.
6. V. Martin, *Les origines...*, dl. I, p. 41-50.
7. V. Martin, *Les origines...*, dl. I, p. 54-56, 64-66, 79-80 en 86-87.
8. Y. Congar, *Gallicanisme*, in: *Catholicisme IV*, kol. 1732; cf. R. Schleyer, *Anfänge des Gallikanismus im XVIIIen Jahrhundert. Der Widerstand des französischen Klerus gegen die Privilegierung der Bettelorden*, Berlin 1937; A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 21-22, 77, 93, 112-113; E. Delaruelle, P. Ourliac et E. R. Labande, *l'Eglise au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire*, 1378-1449, Paris 1962, (Fliche et Martin 14), p. 160 en 326.
9. A. Villien, *Décrétales (les fausses)*, in: D.Th.C. dl. IV, kol 212-222.
10. A. van Hove, *Commentarium Lovaniense in Codicem Iuris Canonici*, Mechelen 1928, dl. I², p. 408-422; B. H. D. Hermesdorf, *Schets der uitwendige geschiedenis van het romeins recht*, Utrecht-Nijmegen 1961⁴, p. 300-312.
11. V. Martin, *Les origines...*, dl. I, p. 102-107; H. X. Arquillière, *l'Augustinisme politique*, Paris 1952², p. 117-121 en 142-143; H. X. Arquillière, *St. Grégoire VII, Sa conception du pouvoir pontifical*, Paris 1934, p. 285-288.
12. V. Martin, *Les origines...*, dl. I, p. 110-114; J. Rivière, o.c., p. 9-12.
13. H. X. Arquillière, *St. Grégoire VII*, p. 491-512; J. Rivière, o.c., p. 405-423; Joseph Lecler, *l'Argument des deux glaives*, in: R.S.R. t. XXI (1931), p. 312-314; cf. C. Digard, *Philippe le Bel et le Saint-Siège*, Paris 1936.
14. V. Martin, *Les origines...*, dl. I, p. 123-125; H. X. Arquillière, *St. Grégoire VII*, p. 524-539; Joseph Lecler, *l'Argument...*, p. 333-334.
15. J. Rivière, o.c., p. 370-372; Y. Congar, o.c., in: *Catholicisme IV*, kol. 1733.
16. J. Rivière, o.c., p. 142-148 en 394-404; Joseph Lecler, *l'Argument...*, p. 324-328 en 336-339.
17. J. Rivière, o.c., p. 126-127, 252-271 en 342-351; cf. H. Meyer, *Die staats- und völkerrechtlichen Ideen von Pierre Dubois*, Marburg 1908.
18. J. Rivière, o.c., p. 148-150 en 281-300; Joseph Lecler, *l'Argument...*, in: R.S.R. t. XXII (1932), p. 154-156; cf. J. Leclerc, *Jean de Paris et l'ecclésiologie du XIIIe siècle*, Paris 1942.
19. J. Rivière, o.c., p. 351-357.

20. D. Th. C. dl. X, kol. 153-177: Marsile de Padoue, door J. Rivière; E. Amann, Guillaume d'Occam, in: D. Th. C. dl. II, kol. 864-876.
21. V. Martin, Les origines..., dl. I, p. 246, 270, 275, 287, 313 en 325; Y. Congar, o.c. in: Catholicisme IV, kol. 1733; Joseph Lecler, Qu'est-ce que les libertés de l'Eglise Gallicane, in: R.S.R. t. XXIII (1933), p. 399-404; E. Delaruelle, P. Ourliac et E. R. Labande, o.c., p. 89, 92, 94, 128, 335-339.
22. L. Salembier, Pierre d'Ailly, in: D.Th.C. dl. I, kol. 642-653; L. Salembier, Jean Gerson, in: D.Th.C. dl. VI, kol. 1313-1330; V. Martin, Les origines..., dl. II, p. 115-116; A. G. Martimort, Le gallicanisme..., p. 24, 38, 42-45; E. Delaruelle, P. Ourliac et E. R. Labande, o.c., p. 171-179; Zie voor de ecclesiologische betekenis van het decreet *Sacro-sancta* en voor de decreten van Constanz in de ecclesiologische traditie: Hans Küng, Strukturen der Kirche, Freiburg-Basel-Wien 1962, p. 244-289.
23. V. Martin, Les origines..., dl. II, p. 293-324; R. Hedde, Pragmatique Sanction, in: D.Th.C. dl. XII, kol. 2780-2785; E. Delaruelle, P. Ourliac et E. R. Labande, o.c., p. 233-234 en 335-360; Joseph Lecler, Qu'est-ce que..., in: R.S.R. t. XXIII, p. 404-408.
24. Roger Aubenas et Robert Ricard, l'Eglise et la Renaissance, 1449-1517 (Fliche et Martin 15) Paris 1951, p. 56-57, 78-81, 171-179. De bulle *Pastor aeternus* schafte de Pragmaticke Sanctie af, de bulle *Divina providentia* promulgeerde het concordaat en de bulle *Primitiva illa ecclesia* bevatte de inhoud daarvan.
25. A. G. Martimort, Le gallicanisme..., p. 17, 30, 36, 38-40, 50-52, 62-66; Y. Congar, o.c., in: Catholicisme IV, kol. 1734; Joseph Lecler, l'Argument..., in: R.S.R. t. XXII, p. 165-168 en 290; V. Martin, Les origines..., dl. I, p. 233-237 en 239, dl. II, p. 134-136, 147-148; R. Aubenas et R. Ricard, o.c., p. 162-163 en 176; Jacques Almain (Zie: D.Th.C. dl. I, kol. 896), *Libellus de auctoritate ecclesiae seu sacrorum conciliorum... contra Thomam de Vio (1512)*. *Expositio circa questionum decisiones magistri Guilielmi Occam super potestate summi pontificis de potestate ecclesiastica et laicali*; Jean Mair (Zie: D.Th.C. dl. IX, kol. 1662, *Disputatio de ecclesiae monarchia episcoporum et parochorum auctoritate* (1516). Thomas de Vio uit Gaeto, ook Cajetanus geheten, publiceerde in 1512 het tractaat: *De comparatione auctoritatis papae et concilii*, waarin hij Julius II, die vooral door Frankrijk op het Concilie van Pisa (1511-1512) werd aangevallen, verdedigde. Hierop repliceerde Almain met zijn *Libellus de auctoritate ecclesiae...* waarop Cajetanus weer reageerde met het tractaat *Apologia de comparata auctoritate papae et concilii* (1512). De Sorbonne belastte Almain met de opdracht, Cajetanus van repiek te dienen, maar toen Frans I met Leo X het concordaat van Bologna had gesloten, kreeg de universiteit op 11 juni 1516 bevel van de koning, het onderzoek van Cajetanus' *Apologia* te staken.
26. J. Lecler, Qu'est-ce que..., in: R.S.R. t. XXIII, p. 405-409; A. G. Martimort, Le gallicanisme..., p. 75-76.
27. Joseph Lecler, Qu'est-ce que..., in: R.S.R. t. XXIII, p. 542, 547-548; Zie voor de rol die Jean Baptiste du Mesnil speelde in het verzet tegen de aanvaarding van de decreten van het Concilie van Trente: V. Martin, Le gallicanisme et la réforme catholique, *Essai historique sur l'introduction en France des décrets du concile de Trente* (1563-1615), Paris 1919, p. 51-53; Zie voor het *Monitorium* en *citatio Offitii S. Inquisitionis contra ill. et ser. d.d. Joh. Albret reginam Navarrae*: Pastor, VII, p. 425-426.
28. Zie voor de bulle *Ab immensa aeterni regis potentia* van 21 september 1585 en het *monitorium* van 5 mei 1589; Pastor, VIII, p. 436-437 en Pastor, X, p. 208-210, 233-235; Zie voor de moord op Hendrik III: G. Labrousse, J. Clément et Ravalliac, Paris 1894.
29. Joseph Lecler, Qu'est-ce que..., in: R.S.R. t. XXII, p. 545-555; A. G. Martimort, Le gallicanisme..., p. 87-88, 91 en 94; L. Willaert, o.c., p. 379, 381 en 385.
30. Joseph Lecler, Qu'est-ce que..., in: R.S.R. t. XXIII, p. 558; A. G. Martimort, Le gallicanisme..., p. 91-92; zie voor de monitoriale breven d.d. 1 maart 1591 van Gregorius XIV: Pastor, X, p. 545-547.
31. A. G. Martimort, Le gallicanisme..., p. 92-96; Y. Congar, o.c., in: Catholicisme IV,

- kol. 1737; M. Dubruel, Gallicanisme, in: D.Th.C. dl. VI, kol. 1124-1127.
32. D.Th.C. dl. VI, kol. 1118 en 1127.
33. P. Polman, *l'Élément historique dans la controverse religieuse du XVIe siècle*, Gembloux 1932, p. 527-538.
34. P. Polman, o.c., p. 512-526; V. Martin, *Le gallicanisme politique et le clergé de France*, Paris 1929, p. 25-26; A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 63-65; G. Glez, *Pouvoir du pape dans l'ordre temporel*, in: D.Th.C. dl. XII, kol. 2754; H. de Lubac, *Le pouvoir de l'Eglise en matière temporelle*, in: R.S.R. t. XII (1932), p. 329-354; L. Willaert, o.c., p. 193, 430-431.
35. V. Martin, *Le gallicanisme et la réforme catholique*, p. 353-358 en 361; E. Martin, Barclay (Guillaume) in: D.Th.C. dl. II, kol. 389; M. Dubruel - H. X. Arquillière, *Gallicanisme*, in: *Dictionnaire Apologétique de la Foi Catholique*, II, kol. 193-273, speciaal kol. 256-258.
36. D.Th.C. dl. VIII, kol. 1062; D.Th.C. dl. IX, kol. 2337; D.Th.C. dl. XV, kol. 1993-1994 en 1999-2001; Y. Congar, o.c., in: *Catholicisme IV*, kol. 1734; Zie voor Ravaillac het reeds genoemde werk van G. Labrousse; cf. noot 28.
37. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 50-56 en 101-102; V. Martin, *Le gallicanisme et la réforme catholique*, p. 361-364; D.Th.C. dl. VI, kol. 1096, 1112, 1545 e.v.; D.Th.C. dl. XII, kol. 2698-2702.
38. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 109 en 118.
39. D.Th.C. dl. IV, kol. 1953-1960: C. Constantin, *Du Perron* (Jacques-Davy); V. Martin, *Le gallicanisme et la réforme catholique*, p. 365-371; R. Snoeks, *Du Perron* (Jacques-Davy), in: D.H.G.E. XIV, kol. 1130-1136.
40. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 73-74: 'La première: Que pour quelque cause et occasion que ce puisse être, il n'est permis de se rebeller et prendre les armes contre le Roy. La deuxième: Que tous sujets sont tenus d'obéir au Roy et que personne ne les peut dispenser du serment de fidélité. La troisième: 'Que le Roy ne peut être déposé par quelque puissance que se soit, sous quelque prétexte et occasion que ce puisse être'.
41. Arrest van 13 maart 1626 en censuur door de Sorbonne op 4 april 1626; D.Th.C. dl. XIV, kol. 1101-1103; D.Th.C. dl. XIII, kol. 2702; V. Martin, *Le gallicanisme politique*, p. 163-244.
42. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 88-89, 96-97 en 166.
43. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 99.
44. F. Gaquère, *Pierre de Marca (1594-1662). Sa Vie, ses oeuvres, son gallicanisme*, Paris 1932; L. Willaert, o.c., p. 402-403; E. Préclin et E. Jarry, *Les luttes politiques et doctrinales aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Fliche et Martin 19), Paris 1955, p. 149-150, 196 en 201.
45. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 218-228 en 231-236.
46. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 240-247.
47. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 255-258, p. 264-266 en 271-272.
48. E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 153-157; D.Th.C. dl. IV, kol. 185-187: C. Constantin, *Déclaration ou les quatre articles de 1682*.
49. D.Th.C. dl. II, kol. 1049-1066: A. Largent, Bossuet, Jacques Bénigne.
50. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 443-479; Denzinger, *Enchiridion* n. 1322-1326; Y. Congar, o.c., in: *Catholicisme IV*, kol. 1737-1738.
51. E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 157-160; D.Th.C. dl. IV, kol. 187-200: C. Constantin, *Déclaration...*
52. A. G. Martimort, *Le gallicanisme...*, p. 506, 514, 632-638; H. Tüchle, *Contrareformatie*, (De geschiedenis van de Kerk dl. VI), Hilversum-Antwerpen 1966, p. 189-191; Zie ook hfdst. V, noot 19.
53. 'Postrema morientis Gregorii verba fuere: Dilexi justitiam et odivi iniquitatem, propterea morior in exsilio', officie van Gregorius VII, lectio VI.
54. Ludwig Freiherr von Pastor heeft de akte in zijn geheel gepubliceerd in deel XII van

- zijn Geschichte der Päpste, p. 183-184, noot 3.
55. 'Gregorio VII Soanensi P.O.M. ecclesiasticae libertatis vindici acerrimo, assertori constantissimo, qui dum Romani Pontificis auctoritatem adversus Henrici perfidiam strenue tuetur, Salerni sancte decubuit anno Domini MLXXXV VIII Kal. Junii. Marcus Antonius Columna Marsilius Bononiensis archiepiscopus Salernitanus, cum illius corpus, post quingentos circiter annos, sacris amictum et fere integrum reperisset, ne tanti Pontificis sepulcrum memoria diutius careret. Gregorio XIII Bononiense sedente anno Domini MDLXXVIII pridie Kal. Quintilis'. cf. *Acta Sanctorum Maii, collecta digesta illustrata a Godefrido Henschenio et Daniele Papebrochio a societate Jesu, tomus VI, Antverpiae apud Michaellem Cnobarum anno MDCLXXXVIII* (afgekort als Acta S.S.) p. 104. De *commentarius praeuius* van *De Sancto Gregorio Septimo* in de Acta S.S. is letterlijk overgenomen in: Migne, *Patrologiae cursus completus series latina*, tomus CXLVIII, Paris 1853, kol. 11-40. De data bij Migne verschillen soms van die van de Acta S.S. van 1688. Dit is vermoedelijk te verklaren uit foutieve copiëring van de door de bollandisten steeds met romeinse cijfers geschreven data. Bovendien verschillen na par. 15 de paragraaf-aanduidingen, omdat Papebroch in Acta S.S. p. 105 op par. 15 rechtstreeks par. 17 laat volgen, terwijl Migne dan doorgaat met par. 16. Ik verwijz verder naar de uitgave van Migne, afgekort als P.L. CXLVIII.
 56. Pastor, IX, p. 189-205.
 57. Dom Suitbert Bäumer, *Histoire du bréviaire*, Paris 1905, dl. II, p. 234-236 en 245-250.
 58. *Martyrologium Romanum Gregorii XIII Pont. Max. iussu editum, Romae MDLXXXIII*, p. 89.
 59. *Martyrologium Romanum Gregorii XIII iussu editum, Romae MDLXXXIV*. Volgens Guéranger geschiedde in 1584 de inschrijving van Gregorius VII in het martyrologium met deze zinsnede, die ik verder nergens heb kunnen vinden: 'Salerni depositio beati Gregorii papae septimi qui, Alexandro secundo succedens, ecclesiasticam libertatem a superbia principum suo tempore vindicavit et viriliter pontificia auctoritate defendit'. cf. P.L. CXLVIII, p. 241.
 60. T. Ortolan, *Canonisation formelle et canonisation équipollente*, in: D.Th.C. dl. II, kol. 1636-1637. Benedictus XIV heeft in zijn *De Seroorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione*, (Prato 4 dln. 1839-1842), Opera Omnia, I Pariti 1839, caput XLI, par. 10, p. 296-299, de verschillende fasen van de aequipollente canonisatie van Gregorius VII beschreven, en hij noemt de inschrijving in het martyrologium de eerste fase. Benedictus XIV verwijst naar *Acta S.S. Ordinis S. Benedicti*, door J. Mabillon o.s.b., saec. VI, pars II, n. 14, p. 406-409 en naar Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, (29 dln. in-fol., Milano 1723-1751), t. III, cap. III, p. 317.
 61. (Abbé Adam, curé de St. Barthélemy de Paris), *l'Avocat du diable ou mémoires historiques et critiques sur la vie et sur la légende du Pape Grégoire VII (avec des mémoires de même goût sur la Bulle de Canonisation de Vincent de Paul*, Paris 1743, t. I, p. 31: 'Tout ce qui rapeloit l'exemple de détronement d'Henri IV Empereur, étoit de mauvais augure pour un Henri IV, Roi de France'.
 62. *Essai historique sur les libertés de l'Eglise Gallicane (et d'autres églises de la catholicité pendant les deux derniers siècles)* par M. Grégoire, ancien évêque de Blois etc. Paris 1818, p. 96. Zie voor Henri Grégoire: L. J. Rogier, *Henri Grégoire en de katholieken van Nederland*. Hilversum-Antwerpen 1964, p. 5-9 en p. 21-23; ook in *Terugblik en Uitzicht*, Hilversum-Antwerpen 1964, dl. I, p. 191-195 en 211-214.
 63. H. Grégoire verwees naar: Antonii Perierii Figueredii..., *Dissertatio historica et theologica de gestis ac scriptis Gregorii Papae VII, Olisipono 1769*, in -8°, n. 105, p. 113. Deze Ant. Pereira de Figueredo, een ex-oratoriaan, was evenals Grégoire een radicaal aanhanger van de ideeën van Richer en een verbeterd bestrijder van de H. Stoel en de jezuïeten. Hij hielp minister Pombal diens godsdienst-politiek door te voeren. Op 16-6-1767 werden al zijn geschriften op de Index geplaatst. cf. D.Th.C. dl. XII, kol. 1215-1217, artikel van J. Carreyre. cf. E. Préclin en E. Jarry, o.c., p. 265.

64. P.L. CXLVIII, kol. 241.
65. F. R. MacManus, *The Congregation of Sacred Rites*, Washington 1954.
66. *Martyrologium Romanum, Gregorii XIII Pont. Max. iussu editum, Caesaris Baronii Sorani notationibus illustratum, Romae 1586*. Dit Martyrologium droeg de opdracht: 'Sancitissimo et beatissimo patri et D.N. Sixto Quinto Pont. Max. Caesar Baronius Soranus Congregationis Oratorij Presbyter S'.
67. Maurice Coens, Une consultation hagiographique de Bossuet, *Analecta Bollandiana* Brussel 1942, t. LX, p. 140-142: 'Mr. Evêque de Meaux a besoin de savoir si Baronius a eu fondement suffisant de mettre Grégoire VII au martyrologe, outre ce qu'il en a écrit dans ses Notes, ce qui ne paroît pas suffisant', uit een brief van Chastelain aan Papebroch d.d. 30 mei 1694, uit Parijs. In een *Martyrologe universel contenant le texte du martyrologe romain traduit en français* (par Claude Chastelain) Paris 1709, p. 256, 25 may 1085: 'A Salerne, la mort du bienheureux Grégoire, Pape, septième du nom; généreux défenseur des libertez de l'Eglise'.
68. Bossuet, *Oeuvres complètes*, édition F. Lachat, Paris 1865, dl. XXI, p. 160: 'Neque vero haec dicentes Gregorii VII pietati obloquimur; imo eius commendatam martyrologio romano laudamus memoriam, ...neque his obliterari volumus quae pro ecclesiastica disciplina magna et praeclara gessit ac ne miracula quidem quae a quibusdam auctoribus ipsi tribuuntur. Sed in sanctis viris non omnia imitanda... Omnino Gregorium admiramur magno et erecto animo insurgentem in reges simoniacos et scelerum defensores; sed interim dolemus eum incitato semel animo ad extrema et nimia devenisse'.
69. P.L. CXLVIII, kol. 243. De inscriptie luidde: 'Ego Lucius Sanseverinus archiepiscopus Salernitanus, altare hoc in honorem B. Gregorii papae VII consecravi eiusque sacrum corpus in eo inclusi, praesentibus annum unum, anniversaria deinceps consecrationis die, ipsum pie visitantibus quadringenta dies verae indulgentiae de Ecclesiae more, consensi. A.D. MDCXIV die IV mensis Maii.'
70. L.Th.K. dl. IV, kol. 1185.
71. Benedictus XIV, o.c., p. 296; P.L. CXLVIII, kol. 18-22. Guéranger dateerde de breve *Domini nostri* op 18 juli 1609, terwijl Papebroch 28 juli vermeldde. In deze breve werd bepaald: 'Officium duplex recitandum per capitulum et clerum civitatis Salerni quotannis in die festo et in die translationis beati Gregorii Papae VII. Omnia de communione confessoris pontificis praeter illa quae ponuntur propria'.
72. *Oratio*. Deus qui beatum Gregorium confessorem tuum atque pontificem, sanctorum tuorum gloria sublimasti; concede propitius ut, qui peccatorum nostrorum pondere premimur, eius apud te precibus sublevamur. Per Dominum Nostrum... *Lectio VI*. Ad tanti vero honoris apicem assumptus, iam forma gregis factus, quod verbo docuit, etiam exemplo demonstravit; ac fortis per omnia athleta, se pro muro domui Israel ponere non timuit. Henricum Germaniae Regem quartum, Ecclesiae infestum, fidelium communione regnoque privans, subditos populos fide ei data liberavit. Cum postea ab iniqui regis exercitu Romae gravi obsidione praemeretur, excitatum ab hostibus incendium signo crucis extinxit. Aliis quoque, tam vivus quam mortuus, miraculis clarus. Ex apostolorum aetate nullus pontificum fuisse traditur qui majores pro Ecclesia Dei labores molestasque pertulerit; aut qui pro eius libertate acrius pugnaverit. cf. P.L. CXLVIII, kol. 18-20. Zie ter vergelijking de *oratio* en de *lectiones* V en VI van het in 1728 voorgescreven Gregorius-officie (Bijlage I).
73. Zie voor Jacob Gretser (1562-1625): L.Th.K. dl. IV, kol. 1223 en in: D.Th.C. dl. VI, kol. 1866-1871, artikel van P. Berhard.
74. Angelo Mercati, *Intorno alla romanità di Natale Alexandre o.p.*, in: *Archivum Fratrum Praedicatorum* t. XVI, Roma 1946, p. 1-82; artikel van A. Hänggi over Natalis Alexander in: L.Th.K. dl. VII, kol. 797-798; Anton Hänggi, *Der Kirchenhistoriker Natalis Alexander 1639-1724* (Studia Friburgensia N.S. II), Fribourg, Editions Universitaires 1955, in -8°. Noël Alexandre, *Selecta historiae ecclesiasticae capita et in loca eiusdem insignia dissertationes, Parisiis* (28 vol.), apud Dezallier 1676-1686. Deel 18

- (1683) was aan Gregorius VII gewijd.
75. Joannes Mabillon, *Acta S. S. ordinis S. Benedicti saeculum sextum, pars secunda, Venetus 1733*, p 409
 76. Benedictus XIV, o.c., p. 296, Gaetano Moroni, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica, Venezia MDCCCXLV*, dl. XXI, p 247
 77. P L CXLVIII, kol 29 Migne vermeldt als datum van het decreet 21 januari 1693, terwijl Papebroch 21 januari 1673 als datum opgeeft, Acta S S p.104 Guéranger noemde Alexander VII als degene die toestond, het officie in de patriarchale basilieken van Rome te gebruiken. Zie voor een mogelijke verklaring van deze verschillen noot 55 van dit hoofdstuk, Benedictus XIV, o.c., p 296 en Moroni, o.c., dl XXXII, p 248 noemen Clemens X en Alexander VIII als de pausen, die het gebruik van het officie van Gregorius VII uitbreidden
 78. P L CXLVIII, kol 244, Zie voor de Ritenstrijd H Tuchle, o.c., p. 140-145, E. Préclin et E. Jarry, o.c., p 181 v.v. Zie voor Gabrieli's houding in de Ritenstrijd Pastor, XV, p 298, 300 en 306 en Pastor, XIV, p 1133-1134 en 1137 Artikel van B Heurtebize over Giovanni Maria de Gabrieli (1654-1711) in D Th C dl VI, kol 984-985
 79. Benedictus XIV, o.c., p 296, Moroni, o.c., dl. XXII, p 248 De auteur van l'Avocat du diable, Henri Grégoire en Guéranger zeggen alle drie, dat deze uitbreiding van het Gregorius-officie tot de gehele orde der benedictijnen in 1710 plaats vond l'Avocat, p 31, H Grégoire, o.c., p 97 en P L. CXLVIII, kol 244.
 80. Pastor, XV, p. 461-467.
 81. L. J. Rogier, De Kerk in het tijdperk van Verlichting en Revolutie, Hilversum-Antwerpen, 1964, p 62-63, Pastor, XV, p 468-473, Giuseppe Vignato o.p., Storia di Benedetto XIII dei frati predicatori, 3 dln Milano 1952-1956 Dit werk is gebaseerd op archiefmateriaal uit Gravina, Rome, Venetie, Bologna en Benevento, dat echter zodanig is verwerkt, dat er een hagiografisch verhaal over Benedictus XIII uit is ontstaan De schrijver was, zoals hijzelf schrijft, door zijn supereuren belast met l'avoni di ricerca su Benedetto XIII', met het oog op een eventuele zalig- of heiligverklaring van deze paus De naam Coscia b.v. komt in het gehele werk slechts eenmaal voor, in een voetnoot, waarin het grote aantal bisschoppen, die door hem zijn gewijd, wordt genoemd!, Moroni, o.c., dl V, p. 8-11, Guarnacci, *Vitae et res gestae pontificum romanorum et s.r.e. cardinalum a Clemente X usque ad Clementem XII scriptae a Mario Guarnacci, Romae 1751*, dl II, p 408-425
 82. Zie voor de zelanti L. J. Rogier, De Kerk., p 51, E Appolis, *Le 'tiers parti' catholique au XVIIIe siècle, Entre Jansénistes et Zélandi*, Paris 1960, Ernesto Codignola, *Il-luministi, giansenisti e giacobini nell'Italia del settecento*, Firenze 1947
 83. Zie voor de verwachtingen van Cienfuegos, kardinaal-protector van de keizerlijke belangen te Rome en voor die van Graaf Kaunitz, die speciaal voor het conclaaf van 1724 door de keizer als zaakgelastigde naar Rome was gezonden Pastor, XV, p 473 en 475
 84. Moroni, o.c., dl. XVII, p 306 Zie voor Niccolò Coscia (1682-1755) voorts L J Rogier, De Kerk., p 63 en L Cardella, *Memorie storiche de' cardinali della santa romana chiesa*, Roma 1792-1797, dl VIII, p. 207-208 en Guarnacci, o.c., dl II, p 454
 85. Pastor, XV, p 479-485, Moroni, o.c., dl. XXXVII, p. 105, Guarnacci, o.c., dl II, p 453-454 en 479-480.
 86. Piermarcellino Corradini Pastor, XV, p 484, 485, 489, 494 en 499, Moroni, o.c., dl XVII, p. 250, Cardella, dl. VIII, p 132-133, Guarnacci, dl II, p 197-198
 87. P L CXLVIII, kol. 246 cf S Baumer, o.c., dl II, p 303, noot 2
 88. l'Avocat, p 32, Carlo Majella was secretaris van de breven aan de vorsten, cf Pastor, XV, p. 474.
 89. Zie voor de Monarchia Sicula L J Rogier, De Kerk., p 58, Pastor, XV, p 72 en 120-122
 90. *Annuario Pontificio I, Notizie per l'anno 1728, Roma 1728*, p 100

91. Het decreet, door mij weergegeven naar een fotocopie van het Minutenboek van de Congregatie van de Riten, is ook te vinden in P.L. CXLVIII, p. 244-245. Zie voor de tekst van de *oratio* en de *lectiones*: Bijlage I. cf. S. Bäumer, o.c., dl. II, p. 322-323. Mgr. Tarcisio van Valenberg o.f.m. cap. te Rome maakte mij op het volgende attent: Door de apostolische brief van paus Joannes XXIII *Rubricarum Instructum*, motu proprio gegeven op 25 juli 1960, en het daarop volgend decreet van de Congregatie van de Riten van 26 juli 1960, werd het uit negen *lectiones* bestaande officie van Gregorius VII, tot dan toe in gebruik bij de gehele kerk, ingekort tot drie *lectiones*. Het feest bleef gehandhaafd op 25 mei, maar de drie historische *lectiones* van de tweede nocturn werden in één *lectio* samengevat (*lectio* III). Hierbij is opmerkelijk, dat de passage betreffende het optreden van Gregorius VII tegen Hendrik IV, is weggelaten. De enige zinsnede, die nog herinnert aan het met zoveel heftigheid bestreden gedeelte van het officie van Gregorius luidt: '*ecclesiasticae libertatis propugnator ac defensor acerrimus exstitit*'. *Lectio* III: Gregorius Papa septimus, antea Hildebrandus, Suanæ in Etruria natus, doctrina, sanctitate, omnique virtutum genere cum primis nobilis, mirifice universam Dei Ecclesiam illustravit. Adulescens religiosi habitum induit in Cluniacensi monasterio, tantoque pietatis ardore Deo deservit, ut a sanctis eiusdem coenobii patribus prior fuerit electus. Postea factus abbas monasterii sancti Pauli extra muros Urbis, ac deinde creatus Romanae Ecclesiae cardinalis, sub Summis Pontificibus Leone nono, Victore secundo, Stephano nono, Nicolao secundo et Alexandro secundo, praecipuis muneribus et legationibus perfunctus est. Mortuo Alexandro secundo unanimiter Summus Pontifex electus, ecclesiasticae libertatis propugnator ac defensor acerrimus exstitit; quapropter multa passus, et Roma discedere coactus est. Postrema eius morientis verba fuere: Dilexi iustitiam, et odivi iniquitatem, propterea morior in exsilio. Migravit in caelum, anno salutis millesimo octogesimo quinto, eiusque corpus in cathedrali basilica Salernitana honorifice conditum est. cf. A. G. Martimort, *l'Eglise en prière. Introduction à la liturgie*, Paris-Doornik-Rome-New York 1961, p. 855-856: *Decretum generale, quo novus rubricarum breviarii ac missalis romani codex promulgatur*.

Noten bij hoofdstuk II (*De bulle Unigenitus aanvaard en verworpen, 1713-1729*).

1. L.J. Rogier, *De Kerk in het tijdperk van Verlichting en Revolutie*, Hilversum-Antwerpen 1964, p. 90.
2. H. Tüchle, *Contrareformatie*, Hilversum-Antwerpen 1966, p. 86-87.
3. H. Tüchle, o.c., p. 88 en 93-94; J. Tans, recensie van twee werken van Lucien Ceysens o.f.m.: *La première bulle contre Jansénius (1644-1653)* en: *La fin de la première période du Jansénisme, Sources des années 1654-1660*, dl. I (1654-1656) in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 77e jrg.² (1964), p. 237-239; Pastor, XIV, p. 197-206.
4. E. Préclin et E. Jarry, *Les luttes politiques et doctrinales aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1955-1956, p. 194-196 en 200-201; J. Carreyre, *Jansénisme, question du formulaire et du silence respectueux*: D.Th.C. dl. VIII, kol. 508.
5. D.Th.C. dl. VIII, kol. 505-507, artikel van J. Carreyre: *Le Formulaire d'Alexandre VII*. Zie voor de termen *lit de justice* en *lettres patentes* p. 45 van dit boek. De terminologie van de juridische en administratieve instellingen is ontleend aan: M. Marion, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1923.
6. Zie voor de letterlijke tekst van het Formulier: Denzinger, *Enchiridion*, n. 1099: 'Ego N. constitutioni apostolicae Innocenti X, datae die 31 maii 1653, et constitutioni Alexandri VII, datae die 16 octobris 1656, Summorum Pontificum me subicio, et quinque propositiones ex Cornelii Jansenii libro, cui nomen Augustinus, excerptas, et in sensu ab eodem auctore intento, prout illas per dictas constitutiones Sedes Apostolica damnavit, sincero animo reicio ac damno, et ita iuro: Sic me Deus adiuvet et haec sancta

- Dei evangelia'. Zie voor de pauselijke bulle, de vijf proposities en het Formulier van Alexander VII: D.Th.C. dl. VIII, kol. 508-516; L. Cognet, Jansénisme, in: Catholicisme VI, kol. 313-331; J. Carreyre, Quesnel et le Quesnellisme: D.Th.C. dl. XIII, kol. 1460-1535; E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 200-204. Het formulier, dat ontworpen was door De Marca en door de *Assemblée du clergé* was aanvaard, luidde: 'Je me soumets sincèrement à la constitution du pape Innocent X du 31 mai 1653, selon son véritable sens qui a été déterminé par la constitution de N.S.P. le Pape Alexandre VII du 16 octobre 1656. Je reconnais que je suis obligé en conscience d'obéir à ces constitutions et je condamne de cœur et de bouche la doctrine des cinq propositions de Cornélius Jansénius contenue dans son livre, intitulé *Augustinus* que ces deux papes et les évêques ont condamnée, laquelle doctrine n'est point celle de saint Augustin, que Jansénius a mal expliquée, contre le vrai sens de ce saint docteur'. Vooral de laatste passage stuitte op heftige tegenstand van Pascal en Port-Royal.
7. L. J. Rogier, De Kerk..., p. 87-88; zie voor dom Gerberon: D.Th.C. dl. VI, kol. 1290-1294.
 8. J. M. Gijsen, Nikolaus Heyendal 1658-1733, Abt von Rolduc, Assen 1964, dl. I p. 123-130. Zie voor de rol van de universiteit van Leuven in de controversen van die tijd: L. J. Rogier, Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw, Amsterdam 1947², p. 282-287.
 9. E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 209-210.
 10. L. J. Rogier, De Kerk..., p. 97-102.
 11. L. J. Rogier, De Kerk..., p. 81. Zie ook pag. 104-105.
 12. Zie voor de totstandkoming en de inhoud van *Vineam Domini*: Pastor, XV, p. 131 en 135 alsmede: J. A. G. Tans, Pasquier Quesnel et les Pays-Bas, Groningen-Paris 1960, p. XX.
 13. E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 216-217.
 14. E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 211.
 15. A. G. Martimort, Le gallicanisme de Bossuet, Paris 1953, p. 651-654 en op p. 701: 'C'est tout de même lui (Bossuet) qui a proposé avec netteté et autorité les principes que son trop docile disciple L. A. de Noailles suivra jusqu'au bout'.
 16. Pastor, XV, p. 152-153.
 17. J. Tans, boekbespreking van J. Gijsen, Nikolaus Heyendal (cf. noot 8) in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 78e jrg.³ (1965) p. 346; J. A. G. Tans en M. Kok, Rome-Utrecht, Hilversum-Antwerpen 1966, p. 21.
 18. Pastor, XV, 155-159.
 19. D.Th.C. dl. XV, kol. 2118-2119: Excommunicationis injustae metus numquam debet nos impedire ab implendo debito nostro. Numquam eximus ab Ecclesia, etiam quando hominum nequitia vidimur ab ea expulsi, quando Deo, Jesu Christo, atque ipsi Ecclesiae per caritatem affixi sumus; Denzinger, Enchiridion, n. 1441.
 20. L. J. Rogier, De Kerk..., p. 93.
 21. J. A. G. Tans, Les idées politiques des Jansénistes, in: Neophilologus 40(1956), p. 1-18.
 22. J. Tans, Tijdschrift voor Geschiedenis, 77e jrg.² (1964), p. 238; cf. noot 3 van dit hoofdstuk.
 23. E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 222.
 24. P. Paul, Le cardinal de Polignac 1661-1741, Paris 1922, p. 89. De meeste gegevens over Polignac zijn ontleend aan deze biografie en aan: E. Griselle, Vers la paix de l'Eglise de France, d'après les lettres inédites du négociateur le cardinal de Polignac (Rome 1724-1732) in: R.H.E.F. dl. II (1911) p. 271 e.v. en p. 404 e.v.
 25. P. Paul, o.c., p. 147; zie voor de onderhandelingen te Geertruidenberg: J. G. Stork-Penning, Het grote werk; vredesonderhandelingen gedurende de spaanse successieoorlog 1705-1710, Groningen 1958, p. 376 e.v. Petkum, resident van Holstein in de Republiek, stond sedert 1706 met de franse regering in contact en verleende af en toe diensten als bemiddelaar, zie p. 148, 171 e.v. en 351 e.v.

26. Pastor, XV, p. 172; E. Appolis, *Entre jansénistes et zelanti. Le 'tiers parti' catholique au XVIIIe siècle*, Paris 1960, p. 72.
27. Pastor, XV, p. 166-170 en 176; E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 236-237.
28. P. Paul, o.c., p. 328.
29. Gilbert Rech, d'Aguesseau et le jansénisme, in: *Le Chancelier d'Aguesseau*, Limoges 1668 – Fresnes 1751, Limoges 1953, p. 122. De meeste gegevens over d'Aguesseau zijn aan deze bundel ontleend. Gilbert Rech is aan de juridische faculteit van Poitiers gepromoveerd op een getypt gebleven *thèse de doctorat*, getiteld: 'Les libertés de l'Eglise gallicane et les évêques jansénistes appelants de la bulle Unigenitus'. De passage uit het arrest van 15 februari 1715 luidde: 'sans préjudice des libertés de l'Eglise gallicane, droits et prééminences de la couronne, pouvoir et juridiction des évêques du royaume et sans que la condamnation des propositions qui regardent la matière de l'excommunication puisse donner atteinte aux maximes et usages dudit royaume, ni que, sous prétexte de ladite excommunication, on puisse jamais prétendre que lorsqu'il s'agit de la fidélité et de l'obéissance due au Roi, de l'observation des lois de l'état et autres devoirs réels et véritables, la crainte d'une excommunication injuste puisse empêcher les sujets du Roi de les accomplir'.
30. Gilbert Rech, o.c., p. 123-124. Over de in *Unigenitus* veroordeelde stellingen schreef d'Aguesseau: 'Mais il y en avait tant d'autres dont nous ne pouvions concevoir le mauvais sens, que nous regardions tristement les uns et les autres avec autant de surprise, au présent que d'inquiétude pour l'avenir'. Over De Bissy en andere prelaten tekende hij aan dat zij: 'se fatiguent à chercher le mauvais sens de quelques-unes des propositions condamnées... l'embarras qui paraissait sur le visage de l'évêque de Meaux trahissait le trouble de son âme, que les susceptibilités scolastiques n'avaient pas encore eu le temps de rassurer'.
31. D.Th.C. dl. XV, kol. 2119: 'd'une manière générale, on doit craindre et respecter les censures de l'Eglise, respecter l'autorité des évêques, même quand ceux-ci abusent de leur autorité. Hors les cas d'une excommunication injuste, les fidèles ne doivent pas se fier à leur propre jugement, pour décider si la censure est juste ou non; dans la doute, la présomption est toujours en faveur de l'autorité. Un fidèle n'a pas le droit de se révolter contre une censure même injuste, sous prétexte de remplir un devoir prescrit par l'autorité ecclésiastique, lorsque cela est interdit par l'autorité légitime'.
32. Vivien de Laborde (1680-1748): D.Th.C. dl. VIII, kol. 2388-2390; Gabriel Nicolas Nivelle (1687-1761): D.Th.C. dl. XI, kol. 678-679; beide artikelen zijn geschreven door J. Carreyre.
33. E. Préclin, *Les jansénistes du XVIIIe siècle et la constitution civile du clergé. Le développement du richérisme. Sa propagation dans le Bas-Clergé 1713-1791*, Paris 1929, p. 38.
34. E. Préclin, o.c., p. 41-45 en 47-51; E. Préclin et E. Jarry, o.c., p. 224: 'Dans chaque diocèse, le corps des fidèles dicte à l'évêque le témoignage qu'il doit publier dans un mandement, dans un concile. Les prêtres et les curés, témoins de la doctrine de tous, doivent conduire au combat la cohorte des laïques pieux'. Door de post-tridentijnse ecclesiologie, die zich steeds meer vernauwd heeft tot een 'hiërarchologie', zijn alle theorieën betreffende 'een democratisch-collegiaal bestuur van de kerk, die de bisschoppen op het concilie uitsluitend wilden beschouwen als de representanten en getuigen van het geloof van hun kerken' (Küng) in discrediet geraakt en veroordeeld zonder dat dit vraagstuk een positieve benadering kreeg. Het is in dit verband interessant de uitspraken van Vivien de Laborde te vergelijken met wat Hans Küng zegt in zijn: *Strukturen der Kirche*, Freiburg-Basel-Wien 1962, p. 94, noot 77a: 'denn es ist nicht zu bestreiten, dass die Bischöfe auf dem Konzil auch den Glauben ihrer Kirche bezeugen und damit die Gläubigen vertreten, wenn diese Vertretung selbstverständlich auch nicht auf parlamentarische Weise zustande kommt, sondern in ihrem Amt begründet ist'.
35. E. Préclin, o.c., p. 60-66.

36. Pastor, XV, p. 186; Fr. Gaquère, La vie et les oeuvres de Claude Fleury 1640-1723, Paris 1925; C. Constantin, Claude Fleury: in: D.Th.C. VI, kol. 21-24. Dorsanne was de auteur van een: 'Journal – contenant tout ce qui s'est passé à Rome et en France dans l'affaire de la constitution Unigenitus'. cf. G. Hardy, Le cardinal de Fleury et le mouvement janséniste, Paris 1925, p. 41: 'L'abbé Dorsanne est, avec Soanen, évêque de Senez et Colbert, évêque de Montpellier, un de ces personnages ecclésiastiques qui rappellent les belles figures de Port-Royal et prouvent que le Jansénisme du XVIIIe siècle vaut mieux que sa réputation'.
37. M. Marion, o.c., p. 480 (cf. noot 5). Een uitstekend overzicht over samenstelling en werkwijze van de parlementen en hun verhouding tot de instellingen van de centrale regering geeft: A. Wattine, Magistrats célèbres du XVIIIe siècle, Paris 1941. Uitvoerige gegevens over de financiële en sociaal-economische positie van de magistraten, alsmede over hun politieke, wetenschappelijke en culturele bezigheden, zijn te vinden in: Fr. Bluche, Les magistrats du parlement de Paris au XVIIIe siècle, 1715-1771, Paris 1961.
38. De bibliotheken van de parijse magistraten waren in de eerste helft van XVIIIe eeuw ongeveer van de volgende samenstelling: werken betreffende geschiedenis (waarbij inbegrepen kerkgeschiedenis en rechtsgeschiedenis) 27,5%, jurisprudentie 20,1%, belletrie 19%, theologie 18,7%, wetenschap en kunsten 13,5%, ontleend aan Fr. Bluche, o.c., p. 291.
39. J. Parquez, La bulle Unigenitus et le jansénisme politique, Paris 1936. Deze dissertatie van de juridische faculteit van de Universiteit van Parijs wordt, merkwaardig genoeg, bijna nooit genoemd in de bibliografie over *Unigenitus*, hoewel ze veel beter gedocumenteerd en minder eenzijdig is dan het meestal wel genoemde werkje van J.F. Thomas, La querelle de l'Unigenitus, Paris 1949. J. Parquez geeft op p. 205 in een appendix de appellacte, zoals die te vinden is in de Bibliothèque Nationale: f. fr. 15801, f. 116 v.v.
40. Pastor, XV, p. 202-204.
41. P. Ordioni, La résistance gallicane et janséniste dans le diocèse d'Auxerre 1704-1760, Auxerre 1932, p. 31.
42. Pastor, XV, p. 206-207.
43. Pastor, XV, p. 211.
44. Pastor, XV, p. 212-214.
45. Pastor, XV, p. 214-216; P. Ordioni, o.c., p. 31.
46. E. Appolis, o.c., p. 71.
47. Pastor, XV, p. 217; J. Parquez, o.c., p. 56; Er bestonden rond 1730 in Frankrijk elf parlementen, naast dat van Parijs; naar anciënniteit: Toulouse (1437), Grenoble (1453), Bordeaux (1462), Dijon (1477), Rouen (1499), Aix (1501), Rennes (1553), Pau (1620), Metz (1633), Besançon (1676) en Douai (1686). In 1766 werd er nog een gevestigd te Nancy, nadat Lotharingen bij Frankrijk was gekomen. cf. M. Marion, o.c., p. 428-429.
48. J. Parquez, o.c., p. 58; J. H. Shennan, The political role of the Parlement of Paris 1715-1723, in: Historical Journal, dl. 8 (1965).
49. P. Paul, o.c., 250-271. De kardinaal had de abdijen van Bonport, Anchin, Mouzon, Bégard en Corbie in zijn bezit gekregen. Zijn chronisch geldgebrek echter was algemeen bekend. Ter gelegenheid van zijn benoeming tot frans zaakgelastigde bij de H. Stoel schreef kardinaal De Bissy hem: 'Je sais que l'un des points sur lesquels on vous attaque le plus, est de dire que vous retomberez à de dettes nouvelles comme par le passé'.
50. Pastor, XV, p. 219.
51. Pastor, XV, p. 221-224; E. Préclin, o.c., p. 93-97.
52. E. Appolis, o.c., p. 70: 'A partir de 1713, en France, le seul critérium pratique, aux yeux des orthodoxes, pour distinguer les jansénistes de ceux qui ne le sont pas, est un critérium extérieur: la soumission à la bulle Unigenitus.'
53. Pastor, XV, p. 226-227.

54. Pastor, XV, p. 420-423, V Durand, Le jansénisme au XVIIIe siècle et Joachim Colbert, évêque de Montpellier 1696-1738, Toulouse 1907, p 74 en 87
- 55 E Prêclin et E Jarry, o.c., p. 242, Pastor, XV, p 423-425 en 428
- 56 G Hardy, o.c., p 10-13, P Gaxotte, Le siècle de Louis XV, Paris 1933, herdrukt als 'livre de poche historique' 702-703, Paris 1963, p. 83-84.
- 57 G Hardy, o.c., p 18.
58. G. Hardy, o.c., p 23 'Il n'y avait longtemps, que l'Eglise de France ne jouissait d'une paix aussi grande que celle dont elle jouit après la mort du duc d'Orléans', ontleend aan Dorsanne, Journal II, p 195
- 59 G Hardy, o.c., p. 36-37, 47 en 63-64, P. Gaxotte, o.c., p 105-113
- 60 E Appolis, o.c., p 83, citeert uit G. Hardy, o.c., p 345 'Ce n'est pas la doctrine constitutionnaire, c'est l'ordre public qu'il faut regarder comme le principe de la politique religieuse de Fleury' en 'Le but de tous ses efforts, c'est le silence' E Appolis, o.c., p. 81, bericht hoe Fleury de markies Scipione Maffei, die hem zijn werk over de genade had gezonden, antwoordde in een schrijven d.d 6 augustus 1735 'Je vous avouerai, Monsieur, que j'ai toujours eu pour principe, qu'il n'était pas possible de former un système précis sur la conciliation de la grâce avec la liberté, non plus que sur la prédestination gratuite, dans le sens des plus rigides théologiens La doctrine de la grâce, ainsi que tous les autres mystères, est renfermée entre deux principes, qui paraissent se contrarier, et dont l'accord n'est pas en notre pouvoir'
- 61 E Appolis, o.c., p. 84 Fleury in een brief d.d 6 februari 1731 aan kardinaal Corsini, een neef van Clemens XII, 'Il y a des évêques qui voudraient pousser les choses aux dernières extrémités et qui manquent de prudence en beaucoup d'occasions Je ne puis et je ne dois point cacher à V E qu'il y en a quelques-uns qui ont par malheur trop d'ambition Le chapeau de cardinal leur tourne la tête, ils croient pouvoir y parvenir en ne gardant aucune mesure et en marquant un zèle peu discret dans les affaires présentes'
- 62 P Paul, o.c., p. 305, Pastor, XV, p 566, 568, 683, 693 en 703
- 63 E Appolis, o.c., p 56
- 64 Pastor, XV, p 547-551.
- 65 G. Hardy, o.c., p. 31-33, P. Paul, o.c., p 292
- 66 G Hardy, o.c., p 36 'Les deux cardinaux et l'évêque de Fréjus voulaient lui apprendre à gouverner l'Eglise, il leur ferait bien connaître qu'il en était capable, il les trouvait bien hardis de lui donner des leçons et il se garderait bien de suivre leur avis', ontleend aan Lafiteau, l'Histoire de la constitution Unigenitus, Avignon 1737-1738, dl V, p 229
- 67 Pastor, XV, p 551-554, G Hardy, o.c., p. 33-36
- 68 E Appolis, o.c., p 60.
69. E Appolis, o.c., p 62, ontleend aan een brief d.d 19 juni 1727 van Feydeau aan Languet, de bisschop van Soissons, in Coll Languet, dl XXIV, f 58
- 70 Pastor, XV, p 543-546, E. Appolis, o.c., p. 61-62
- 71 G Hardy, o.c., p 47-50
- 72 G. Hardy, o.c., p 57-59, Pastor, XV, p. 558
73. G Hardy, o.c., p 70-74, Pastor, XV, p 559-562
- 74 M G Dupac de Bellegarde, Histoire abrégée de l'Eglise Métropolitaine d'Utrecht, Utrecht 1852³, p 298 en 341, Pastor, XV, p 564-566
75. G Hardy, o.c., p. 84, Pastor, XV, p 567-569
- 76 G Hardy, o.c., p 84-85, Pastor, XV, p. 570-571
- 77 G Hardy, o.c., p 93-94, V Durand, o.c., p 216. In dit schrijven van Maurepas van 19 maart 1728 komt de volgende passage voor 'Sa majesté ne peut qu'improover une association d'évêques faite à son insu' en hij spreekt er z'n verbazing over uit 'que dans l'affaire dont il s'agit, vous avez préféré les plaintes d'un seul évêque au jugement de quatorze ou quinze prélats qui l'ont unanimement condamné et où, sans

avoir lu les actes du concile, sans en avoir consulté les juges, vous me craignez point de vous élever contre une assemblée canonique dont vous savez que les décrets ont été approuvés par les deux puissances (kerk en staat)'.

- 78 Pastor, XV, p 571-573, zie voor Nicolas Petitpied (1665-1747) E. Préclin, o c, p. 113-116, Behalve De Noailles, De Caylus, De Lorraine d'Armagnac, Colbert, Quiqueran de Beaujeu en Bossuet hadden ook Caillebot de la Salle, oud-bisschop van Doornik, Lefèvre de Caumartin, bisschop van Blois, Tourouvre van Rhodéz, De Resay van Angoulême, Tilladet van Mâcon en Vaubecourt van Montauban de protestbrief tegen het concilie van Embrun ondertekend
- 79 J Parquez, o c, p 65-66
- 80 E Préclin, o c, p 120-121 'Le pape a certainement la primauté, mais tous les évêques sont premiers pasteurs, ils peuvent dans leur diocèse ce que le Pape peut dans le sien, hors les cas où leur pouvoir est restreint par l'Eglise qui règle l'exercice de leur autorité comme elle règle l'usage même que le Pape peut faire de la sienne' en 'Les jugements de foi que le Pape prononce ne peuvent acquérir le caractère de règle de foi que par l'acceptation que l'Eglise en fait par les pasteurs'
- 81 G Hardy, o c, p 91-92 'Toutes les démarches qui ont été faites dans le concile d'Embrun ne sont qu'un tissu d'irrégularités, dont il y a peu d'exemples dans l'antiquité, et que la postérité aura peine à croire'
- 82 Marcantonio de 'Dominis is aartsbisschop van Spalato geweest, maar brak met Rome en week uit naar Engeland waar de theologisch zeer geïnteresseerde Jacobus I Stuart (1603-1625) koning was Daar trachtte De 'Dominis te werken aan een hereniging van de christenheid en het pausdom beschouwde hij als de belangrijkste belemmering ervoor In 1617 publiceerde hij *De republica christiana*, waarin hij een aanval deed op de absolutistisch-monarchale bestuursinrichting van de roomse kerk en een aristocratisch kerkbestuur door de bisschoppen verdedigde De 'Dominis verzorgde in 1619 de publicatie van de het Hof van Rome evenmin aangename *Istoria del concilio tridentino*, geschreven door de theoloog in venetaanse dienst Paolo Sarpi. H. Tuchle, o c, p 103, A G Martimort, Le gallicanisme de Bossuet, Paris 1953, p 53, L Willaert, La restauration catholique 1563-1648, Paris 1960, p 254, 344 en 404
- 83 G Hardy, o c, p 96-98 De prelaten verweten de advocaten 'l'autorité des successeurs des apôtres (te onderwerpen) aux suffrages de la multitude' en de kerk te beschouwen 'comme une république populaire dont toute l'autorité législative et coactive réside dans la société entière et dans le consentement exprès ou présumé de la multitude'.
- 84 A Gazier, Histoire général du mouvement janséniste, Paris 1922, p 309-310.
- 85 Boucher is later teruggegaan naar Parijs waar hij in 1768 is gestorven cf Françoise Bontoux, Les Nouvelles Ecclésiastiques, Paris janséniste au XVIIIe siècle, in Paris et Ile-de-France Mémoires de la fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Ile-de-France, dl VII (1955), p 209-210.
- 86 Pastor, XV, p 688. De verklaring van 10 mei 1728 was gericht 'contre les auteurs de libelles et d'écrits qui attaquaient les bulles reçues dans le royaume et s'écarteraient du respect dû au Pape et aux évêques' cf G Hardy, o c, p. 100
- 87 E Préclin, o c, p 132, P Ordioni, o c, p 91-95.
- 88 J Carreyre, La doctrine janséniste, in Introduction aux études d'histoire ecclésiastique locale, dl III, Paris 1936, p 520, Françoise Bontoux, o c., p 205-220, tussen p 212 en p 213 bevindt zich een reproductie van het verspreidingschema van de N.E Ook Léon Cahen, Les querelles religieuses et parlementaires sous Louis XV, Paris 1913, p 55, geeft een reproductie van dit schema in beelden, E Préclin, o c., p 135-139
- 89 G Hardy, o c, p 106-107
- 90 P Paul, o c, p 302
- 91 P Paul, o c, p 300
- 92 Pastor, XV, p 574-577

- 93 G Hardy, o c, p 112-121
- 94 P Ordioni, o c, p 28 en 35
- 95 V. Durand, o c, p 232
- 96 V Durand, o c, p 229 De passage in het schrijven van De Noailles aan de bisschoppen d d 30 oktober 1728 luidde aldus 'J'ai supplié N S P le Pape et Sa Majeste de n'ajouter aucune foi à un écrit que j'ai appris se repandre dans le public et qui pourrait faire soupçonner la sincérité avec laquelle je pense dans mon mandement. J'ai cru devoir vous en avertir' cf Pastor, XV, p 578-579
- 97 Pastor, XV, p 578 en 581

Noten bij hoofdstuk III (De ontvangst van de legende de Grégoire VII in Frankrijk Ar-resten van de parlementen van Parijs, Metz, Rennes en Bordeaux en mandementen uit Auxerre en Metz tegen het Gregorius-officie)

- 1 Bastille, ms 10 191 Table chronologique de l'histoire du jansénisme s'étendant de 1696-1740, p 7, (juin 1729)
2. H Leclercq, Légendes gallicanes, in DACL dl VIII (1929), kol 2357-2440 en H Leclercq, Legendes liturgiques, in DACL dl VIII (1929), kol 2440-2456
- 3 A G Martimort, l'Eglise en prière, introduction à la liturgie, Doornik, New York, Paris, Rome 1961, vooral La prière des heures, p 789-895, Zie ook P Battifol, Histoire du bréviaire romain, Paris 1911, P Salmon, l'Office divin, histoire de la formation du bréviaire, Paris 1959
- 4 M Marion, o c, p 425, Fr Bluche, o c, p. 48-53, A Wattine, o c, p 69 en 124
- 5 A Wattine, o c, p. 181 en p 189-190
- 6 Almanach Royal 1729, p 145-147, zie voor de geschiedenis van de straatnamen en de architectuur van Parijs Pierre Lavedan, Histoire de Paris, Paris 1960
- 7 B.N.P, Joly de Fleury 74, p 62 Dit fonds *Joly de Fleury* van de handschriftenafdeling van de Bibliothèque Nationale te Parijs bevat een schat van gegevens over de XVIIIe-de eeuwse geschiedenis van het parijse parlement De collectie is samengesteld uit de papieren van enige leden van de familie Joly de Fleury, die als eerste advocaat des konings of als procureur-generaal sleutelfuncties in dat parlement hebben bekleed Deel 74 van deze collectie bestaat bijna geheel uit papieren die betrekking hebben op de 'affaire de la légende' De nummers 2551-2555 van deze collectie bevatten een Catalogue Sommaire du fonds Joly de Fleury (handgeschreven), cf A Molinier, Inventaire sommaire de la collection Joly de Fleury, Paris 1881
- 8 B.N.P, Joly de Fleury 74, p 49 In dit briefje van 1 juli 1729 'Je ne crois pas aussi que Grégoire VII ait été canonisé ni qu'on en fasse l'office par un decret du pape, du moins n'en ai-je point d'idée et il s'en faut bien que sa fête soit solennisé par-tout'.
9. Hoewel mij slechts de uitgave van 1751 van de *Histoire Ecclesiastique* ten dienste stond, heb ik daarn alle door Joly de Fleury verzamelde passages letterlijk kunnen terugvinden, deze heb ik geverifieerd bij I P Migne, Patrologiae cursus completus series latina, tomus CXLVIII, Sancti Gregorii VII epistolae et diplomata pontificia, Paris 1853
- 10 B.N.P, Joly de Fleury 74, p 57, Claude Fleury, o c, dl. XIII, p 253 brief van Gregorius VII d d 4 dec 1073 aan Roelin, bisschop van Chalon sur Saône 'Le roi renoncera à la simonie ou les français frappés d'un anathème général refuseront de lui obéir, s'ils n'aiment mieux renoncer au christianisme' cf P.L CXLVIII, kol 317, Claude Fleury, o c, dl XIII, p 274 brief van Gregorius VII d d 10 sept 1074 aan de bisschoppen Manasses van Reims, Richer van Sens, Richard van Bourges en Ad-

raldus van Chartres 'S'il refuse de vous écouter, séparez-vous entièrement du service et de la communion de ce prince et interdisez par toute la France la célébration publique de l'office divin'. cf. P.L. CXLVIII, kol. 362, Claude Fleury, o.c., dl. XIII, p. 275 brief van Gregorius VII d.d. 3-11-1074 aan de graaf van Poitiers: 'S'il persévère dans sa mauvaise conduite nous le séparons de la communion, lui et quiconque lui rendra l'honneur et l'obéissance comme un roi, et cette excommunication se sera confirmée tous les jours sur l'autel de St. Pierre.' cf. P.L. CXLVIII, kol. 377, zie ook A. Fliche, La réforme grégorienne et la reconquête chrétienne (1057-1123), Paris 1950, p. 67 en 73 (Fliche et Martin 8).

11. Claude Fleury, o.c., dl. XIII, p. 310 en 311: brief aan Herman, bisschop van Metz d.d. 25 augustus 1076. cf. P.L. CXLVIII, kol. 455: 'Honor, iniquiens (S. Ambrosius) et sublimitas episcopalis, si regnum fulgori compares et principum diademati, longe erit inferius quam si plumbi metallum ad auri fulgorem compares' en 'Quod si sancta sedes apostolica divinitus sibi collata principali potestati spiritualia decernens diudicat, cur non et saecularia?'
12. Claude Fleury, o.c., dl. XIII, p. 337: 'Grégoire VII prétendait que tous les royaumes étaient tributaires du S. Siège et que tous les rois étaient ses vassaux'
13. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 58 en 59; Claude Fleury, o.c., dl. XIII, p. 306 en 382. cf. P.L. CXLVIII, kol. 790: 'Henrico regi filio Henrici imperatoris qui contra tuam Ecclesiam inaudita superbia insurrexit, totius Regni Teutonicorum et Italiae gubernacula contradico, et omnes christianos a vinculo iuramenti, quod sibi fecere fel facient, absolvo et ut nullus ei sicut regi serviat interdico', en kol. 818 'Agite nunc, quaeso Patres in principes sanctissimi, ut omnis mundus intelligat et cognoscat quia, si potestis in caelo ligare et solvere, potestis in terra imperia, regna, principatus, ducatus, marchias, comitatus et omnium hominum possessiones pro meritis tollere unicuique et concedere'. cf. Fliche et Martin 8, p. 136-137, 139 en 146-147
14. Claude Fleury, o.c., dl. XIII, p. 438.
15. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 54-61. Claude Fleury, o.c., dl. XIII, p. 438-439 Zie voor de gehele voorgeschiedenis van het officie: hfdst. I.
16. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 71.
17. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 63.
18. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 66.
19. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 63-70.
20. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 71-72.
21. A.N.P., U 877 no. 91. Het 'premier projet de réquisitoire retouché depuis' (U 877 no. 90) is te vinden in bijlage II.
22. A.N.P., U 877 no. 89. Een afschrift van dit briefje d.d. 10 juli 1729 bevindt zich in A.A.E., Mém. et Doc., France 1264, p. 265.
23. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 73.
24. Het ontwerp van de *conclusions* heb ik gevonden in. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 75 en een tekst hieraan gelijk op p. 139. Deze *conclusions* zijn te vinden in bijlage III.
25. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 88: 'Ne trouvez-vous pas la saisie du temporel un peu fort et quelqu'un autre que le roi peut-il révoquer les privilèges qu'il a accordés?'
26. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 76.
27. B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 85.
28. A.N.P., U 877 no. 87 en 88 Een afschrift hiervan bevindt zich in A.A.E., Mém. et Doc., France 1264, p. 270 en 271.
29. A.N.P., U 877 no. 87: 'Vous le savez que ces sortes de gens sont sujets à en altérer le titre pour mieux faire vendre les imprimés en excitant la curiosité et qu'il pourrait y mettre *arrêt contre la Cour de Rome* ou quelque-chose d'approchant'.
30. A.N.P., U 877 no. 88.
31. A.N.P., U 877 no. 88 Zie voor de uiteindelijke tekst van het arrest met het requisitoir bijlage IV, ontleend aan A.N.P. 372, Conseil secret du Parlement, 1729

32. 'Arrêt de la Cour du Parlement portant suppression d'une feuille imprimée commandant par ces mots Le 25 mai, fête de Grégoire VII, Pape et Confesseur', bijlage IV. Vele officiële gedrukte documenten betreffende het officie van Gregorius VII, zoals arresten, mandementen en brieven, zijn te vinden in Parijs, B N P., série L4d, in Sens, Coll. Languet, dl. XXVIII-XXX (1729-1730), in Troyes, Bibliothèque municipale cf Emil Socard, Catalogue de la bibliothèque de la ville de Troyes Troyes 1875-1876 Zeer uitvoerige samenvattingen, met uitgebreide letterlijke aanhalingen van alle arresten en mandementen tegen het officie, met de door de Nouvelles Ecclésiastiques daaraan gewijde beschouwingen, zijn te vinden in het anonieme drielijke werk *L'Avocat du diable ou mémoires historiques et critiques sur la vie et sur la légende du pape Grégoire VII avec des mémoires de même goût sur la bulle de canonisation de Vincent de Paul*, Paris 1743 Dit werk wordt algemeen toegeschreven aan abbé Adam, curé de Saint-Barthélemy de Paris
33. A N P., U 877 no 86
34. A N P., U 877 no 85 In dit briefje van Fleury aan Gilbert de Voisins d d 22 juli 1729 'J'ai plus d'intérêt à les (additions) cacher que vous et aussi vous devez être bien assuré du secret.'
35. A A E., Corr Pol Rome 700, p 433, brief d d 30 juli 1729 aan kardinaal Fleury Het antwoord van Fleury aan Crozat heb ik helaas niet kunnen vinden
36. N E., 10-7-1729, article de Paris
37. N E., 30-7-1729, article de Paris.
38. Barbier, Journal, dl II, p 70-71
39. B N P., Joly de Fleury 74, p 77 e.v., brief d d 19 juli 1729 van de bisschop van Auxerre aan de parijse procureur-generaal
40. B N P., Joly de Fleury 74, p 77, briefje d d 23 juli 1729 van Joly de Fleury aan De Caylus
41. Regennes was het vlakbij Auxerre gelegen buitenverblijf van De Caylus Van daaruit schreef hij vele van zijn brieven en geschriften Dit mandement en andere tegen het officie van Gregorius VII gerichte stukken van De Caylus zijn te vinden in *Les oeuvres de messire Charles Gabriel de Thubières de Caylus, évêque d'Auxerre, à Cologne, au dépens de la Compagnie MDCCLI*, dl II, p 388-593 en dl III, p 161-190.
42. De Caylus, Mandement 'Dans le dessein de les (siens) sauver par le remède de l'humilité et de les défendre contre le piège de l'orgueil, il a tellement distingué les devoirs des deux puissances et assigné à chacun les fonctions et les honneurs qui lui sont propres, que les empereurs chrétiens ont besoin des pontifices pour le salut éternel et que les pontifes suivent les loix impériales pour le cours des choses temporelles' cf P L LIX, kol 109.
43. Het door De Caylus aangehaalde citaat van Tertullianus heb ik in *Apologeticus adversus gentes pro christianis* niet kunnen vinden, maar in caput XXX van dat werk heb ik wel enige daarop gelijkende uitspraken gevonden P L I, kol 502 '(imperatorum) sentiunt eum Deum esse solum, in cuius solius potestate sunt, a quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes deos' en kol 503 'ideo magnus est quia caelo minor est'
44. Optatus van Mileve, *De schismate donatistarum*, liber tertius, LVI. cf P L XI, kol 1001 Augustinus, *De civitate Dei*, liber V, cap XXI cf P L XLI, kol. 167 Hosius van Cordova, *Epistola ad Constantium Augustum* cf P L VIII, kol 1329 'Tibi Deus imperium tradidit, nobis ecclesiastica concedidit Ac quemadmodum qui tibi imperium subripit, Deo ordonanti repugnat, ita metue ne si ad te ecclesiastica pertrahas, magni criminis reus fias.'
45. Zie voor de troebelen van de Liga en voor de pennestrijd over de macht van de paus in tijdelijke aangelegenheden hoofdstuk I
46. Voltaire, *Oeuvres complètes*, dl XIX, Paris 1885, p 317, G. Hardy, o c, p 167 neemt deze passage van Voltaire letterlijk over, zonder commentaar 'Le nonce Bentivoglio,

- qui avait de cette actrice une fille qu'on appelait La Légende, homme d'ailleurs fort aimable et de la meilleur compagnie, obtint du ministère qu'on se contenterait de condamner la légende de Grégoire, de la supprimer et d'en rire'
- 47 Barbier, Journal, dl II, p 165
 48. Robert de Courcel, Nonces et nonciatures à Paris, in Paris et l'Île-de-France, dl II (1950), p 273-275 Dit artikelte is opgedragen aan de panjse nuntius Angelo Roncalli.
 - 49 Jean Haneteau, in Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France, onder redactie van Gabriel Hanotaux, deel XX-bis (Rome IV), listes et tables, Paris, 1936, p 45.
 - 50 Lorenzo Cardella, Memorie storiche de' cardinali della santa romana chiesa, Roma 1794, dl VIII, p. 247, Gaetano Moroni, Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S Pietro sino ai nostri giorni, Venezia 1840-1879, dl XLIII, p 234-236
 51. Robert de Courcel, o c, p 276
 52. Moroni, o c, dl XXXVII, p 105, Pastor, XV, p 483-484, Jean Haneteau, o c, Rome III, p 69 en 92
 - 53 Moroni, o c, dl XVII, p 250, Cardella, o.c, dl. VIII, p. 132-133, Pastor, XV, p 484-485 en 499, M Guarnacci, Vitae et res gestae pontificum romanorum et S R E Cardinalium a Clemente X usque ad Clementem XII, Romae 1751, dl II, p 200
 - 54 Moroni, o c, dl LVIII, p 64-65, Cardella, o c, dl VIII, p 216 en 261, Jean Haneteau, o c, Rome III, p 58 Deze briefwisselingen van Massei met Lercari, Corradini en Riviera bevinden zich te Rome in het Archivio Segreto Vaticano in het fonds Francia. Helaas heb ik de brieven van Riviera aan Massei niet kunnen vinden
 - 55 P. Lesourd, l'Ambassade de France près le S Siège sous l'ancien régime, Paris 1924, p 16-17
 56. Deze correspondentie bevindt zich in de archieven van het ministerie van buitenlandse zaken van Frankrijk aan de Quai d'Orsay te Parijs, in het fonds Correspondance Politique Rome Zie voor Chauvelin G. Hardy, o c, p 64 en 107
 - 57 A A E, Corr Pol Rome 701, p. 302 Polignac aan Chauvelin op 7 april 1729
 - 58 A A E, Corr Pol Rome 701, p. 317 Chauvelin aan Polignac op 26 april 1729
 - 59 A A E, Corr. Pol Rome 702, p 56 Het originele briefje van Chauvelin aan Polignac d d 19 juli 1729 bevindt zich in Rome 708, p 307
 - 60 A A E., Corr Pol Rome 702, p 66 Het origineel bevindt zich in Rome 708, p 320
 - 61 A S V, Francia 377 A, p. 177 Lercari aan Massei op 27 juli 1729
 - 62 A S V, Francia 254 A, p 414
 - 63 Zie voor Porzia Cardella, o c, dl VIII, p 235-236, Moroni, o c, dl LIV, p 280, Pastor, XV, p 524 en 556, Jean Haneteau, o c, Rome dl III, p 113
 64. A S V., Francia 254 A, p. 432
 - 65 A S V, Francia 250 A, p. 44
 - 66 A S V., Francia 254 A, p 419
 - 67 A A E, Corr Pol Rome 702, p. 78-79 Polignac aan Chauvelin op 11 aug 1729
 - 68 A A E, Corr Pol Rome 710, p 245 Coscia aan Polignac op 17 aug 1729 cf. Pastor, XV, p 486
 - 69 A A E, Corr Pol Rome 710, p 248 Polignac aan Coscia op 16 aug 1729, er bevindt zich ook een copie van deze brief in Corr Pol Rome 706, p 62 (in 't italiaans) en op p 64 (in 't frans)
 - 70 Pastor, XV, p 482 en 485
 - 71 A.A.E, Corr Pol Rome 710, p 245.
 - 72 A A E, Corr Pol Rome 710, p 247
 - 73 A A E, Corr Pol Rome 710, p 246 Polignac aan Lercari op 13 aug 1729.
 - 74 A A E, Corr. Pol Rome 708, p 244. Chauvelin aan Polignac op 7 juni 1729.
 75. A A E, Corr Pol Rome 710, p. 277-278 Corradini aan Polignac op 17 aug 1729 '*per resistere impius conatibus d'Enrico Imperatore privavit eum regno et communione*

- fidelium*, mancano solamente le parole *et absolvit subditos a iuramento fidelitatis*. ma le parole *privavit regno* portano implicitamente quest'assoluzione'
- 76 A S V, Francia 377 A, p 600 De tekst luidde letterlijk 'Enrici imperatoris impiis conatibus constantissime vestitus eumque regno et communione privavit' De ontbrekende passage over het vrijstellen van de eed van trouw luidde in de salernitaanse, benedictijnse en ook in de officieel verplicht gestelde officietekst 'atque subditos fidei data liberavit' cf laatste zin van de 5e lectio van de 2e nocturn (bijlage I)
- 77 A A E, Corr. Pol Rome 710, p 275-276 Polignac aan Corradini op 17 aug 1729
- 78 A A E, Corr Pol Rome 702, p 85-88 Polignac aan Chauvelin op 18 aug 1729
- 79 Jean Michel Courault de Pressiat, frans consul te Rome van 1 sept 1724 tot zijn dood op 14 april 1733, Abbé, of Conte Giuliani, agent van de katholieke kantons Luzern, Schwyz, Zug, Uri, Fribourg, Solothurn en Ausser-Rhoden.
- 80 A A E, Corr Pol Rome 706, p 70 Pressiat aan Chauvelin op 18 aug 1729
- 81 A A E, Corr Pol Rome 706, p 73 Giuliani aan Chauvelin op 18 aug. 1729
82. A S V, Francia 377 A, p 591 Corradini aan Massei op 10 aug 1729.
83. A S V, Francia 377 A, p 600 e v
- 84 A S V, Francia 377 A, p. 197 e v Lercari aan Massei op 17 aug 1729
- 85 E Appolis, o c., p 85-86
- 86 G Hardy, o c., p 171-172, Pastor, XV, p 582, Barbier, Journal, dl II, p 80.
- 87 A A E, Corr Pol Rome 709, p 38 Chauvelin op 6 sept 1729 aan Polignac, A A E, Corr. Pol Rome 702, p 159 Polignac aan Chauvelin op 23 sept 1729, Exemplaren van de breve *Venerabilis frater* bevinden zich in A A E, Corr. Pol Rome 700, p 461 en in Rome 706, p 75, Een minnute van de breve, kort samengevat als 'Venerabili fratri archiepiscopo Parisiensis mandat ut apud Regem Christianissimum instet contra edictum Parlamenti de Lectionibus Sancti Gregorii VII' komt voor in A S V, Litterae ad principes, vol 103, p 78 e v
- 88 A S V, Francia 377 A, p 201 Lercari aan Massei op 24 aug 1729
- 89 A S V, Francia 254 A, p 424. Massei aan Riviera op 15 aug. 1729 'E un peccato però, perche alla fine quest'uomo (Corradini) è onorato ed ha zelo per la S Sede, ma si lascia trasportar troppo da altri, che ò per calore, ò per pervenzione, ò per poca notizia del mondo fanno fargli dei passi troppo avanzati'
- 90 A S V, Francia 254 A, p 429. Massei aan Riviera op 22 aug 1729
- 91 A S V, Francia 254 A, p 432 Massei aan Riviera op 29 aug 1729 (Corradini) 'che mi ascrive a debolezza il non entrare alla cieca nei di lui sentimenti, o per meglio dire di quelli che non hanno forse le di lui buone intenzioni, ma che gli fanno girare la testa col loro ardore ed insistenza'
- 92 A A E, Corr Pol. Rome 702, p 95 Een gelykluidende tekst bevindt zich in Corr. Pol Rome 710, p 272.
- 93 Het verzoek van Chauvelin om een memorandum betreffende kandidaten voor het pausschap, is te vinden in A A E, Corr Pol Rome 708, p 301, het memorandum zelf in Rome 702, p 103-121 De passage over Corradini luidt 'Jamais on n'a vu tant de bonnes qualités du coeur et de l'esprit, gâtées par l'humeur et par la pétulance qu'on en voit dans ce cardinal Sa droiture, son désintéressement, sa régularité, son zèle pour la justice et pour le bien public, son application et son expérience auraient fait de lui un homme tout propre à remplir le premier siège de l'église, s'il était plus traitable dans les affaires, plus soumis à la raison et s'il ne voulait emporter de hauteur tout ce qu'il veut, mais il est naturellement si brusque et il vient tous les jours avec l'âge si difficile e si rude que les grands et les petits en sont rebutés.' In Rome 709, p 3 Polignac aan Chauvelin op 2 aug 1729 'Je donne volontiers à M le cardinal Corradini toutes les louanges qui lui sont dues pour le zèle et le succès avec lesquels il combat les abus du gouvernement civil du présent pontificat, mais comme sa conduite dans les affaires de l'Eglise de France, qui avec raison nous sont plus à coeur que celles des finances de la chambre apostolique, ne mérite

- pas à beaucoup près autant d'éloges, il ne doit pas compter que nous coopérons bien volontiers à ce que cette réputation brillante qu'il se fait pourrait lui faire espérer de plus grand.' Rome 711, p. 138: Chauvelin schrijft Polignac op 5 maart 1730, dat het de uitdrukkelijke wens van de koning is, dat Corradini zeker niet tot paus zal worden gekozen.
94. Mandement de Monseigneur l'Evêque de Metz, qui défend de réciter l'office imprimé sur une feuille volante qui commence par ces mots: 'Die XXV Maii, in festo S. Gregorii VII, Papae et Confessoris'. Dit mandement werd besproken in: N.E., article de Paris, 20-9-1729. cf. l'Avocat, p. 287-295.
 95. Du Cambout de Coislin putte zijn argumenten uit: Mattheus XXII, 21; I Petrus II, 13 en Romeinen XIII, 1 e.v.; Athenagoras, *Legatio pro christianis*; Justinus Martyrus, *Apologia* II; Chrysostomos, *Homilia* XXIII; Gregorius Magnus, *Epistola ad Mauritorium Augustum*.
 96. E. Michel, Histoire du Parlement de Metz, Paris 1845.
 97. Arrêt du Parlement de Metz, qui supprime une feuille imprimée, commençant par ces mots: 'Le 25 Mai, Fête de St. Grégoire VII. Pape et Confesseur' et finissant par ceux-ci: 'on dit la Messe Statuit', signé La Croix. (Selon la copie imprimée à Metz, à Paris chez François Babuty, Rue St. Jacques, au-dessus de la rue des Mathurins, à St. Chrysostome.) Dit arrest d.d. 1 september 1729 werd besproken in: N.E., 7-10-1729, no. VI, p. 7.
 98. E. Prêclin, o.c., p. 87; Frédéric Saulnier, Le parlement de Bretagne 1554-1790, Rennes 1909, p. 516-517; A. Le Moy, Le parlement de Bretagne et le pouvoir royal au XVIIIe siècle, Angers 1909, p. 156-162; Gustave Saulnier de Pinelais, Les gens du roi du parlement de Bretagne, Rennes 1902. Charles Huchet de La Bédoyère, geboren te Vannes in 1683, werd in 1706 *conseiller* bij het parlement van Rennes. Hij verkocht in 1711 dit ambt voor 55.000 livres, nadat hij in 1710 zijn vader was opgevolgd als procureur-generaal. Hij stierf te Rennes in 1759, na tot 1752 procureur te zijn geweest. Van 1631 tot 1752 is dit ambt onafgebroken bekleed door het geslacht Huchet de La Bédoyère.
 99. Arrêt du Parlement de Bretagne, rendu sur les remontrances et conclusions de M. le procureur-général du Roi, qui supprime une feuille imprimée, commençant par ces mots: 'Le 25 Mai, Fête de St. Grégoire VII, Pape et Confesseur' et finissant par ceux-ci: 'On dit la Messe Statuit', du 17 août 1729: 'Mais permettez-moi de vous rappeler que Grégoire VII est le premier de tous les papes, qui ait osé faire éclater ses prétentions sur le temporel des rois en s'attribuant ouvertement le droit imaginaire de pouvoir les déposer et délier leurs sujets du serment de fidélité. Imagination fatale qui ne s'est que trop perpétuée au-delà des monts, parmi des esprits, à qui l'ignorance et une soumission aveugle tiennent presque toujours lieu de savoir'.
 100. A.A.E., Mém. et Doc., France 1264, p. 313. Joly de Fleury aan kardinaal-minister Fleury op 11 september 1729. In hetzelfde fonds, op p. 315-316, bevindt zich het proces-verbaal met een begeleidend briefje van Le Mercier.
 101. A.S.V., Francia 250 A, p. 61 e.v.
 102. A.S.V., Francia 254 A, p. 432. Massei aan Riviera op 29 aug. 1729.
 103. A.S.V., Francia 254 A, p. 437. Massei aan Riviera op 5 sept. 1729: 'Dio lo perdoni però à chi ha voluto stendere un tal'ufficio in questo paese, dove dovevano ben'prevedere, che non poteva incontrare una migliore sorte'.
 104. A.S.V., Francia 377 A, p. 602. Massei aan Corradini op 5 sept. 1729.
 105. A.S.V., Francia 250 A, p. 108. Massei aan Lercari op 5 sept. 1729.
 106. A.S.V., Francia 250 A, p. 115. Massei aan Lercari op 12 sept. 1729; Francia 377 A, p. 609. Massei aan Corradini op 12 sept. 1729.
 107. A.S.V., Francia 254 A, p. 441. Massei aan Riviera op 12 sept. 1729; Francia 250 A, p. 115.
 108. A.A.E., Corr. Pol. Rome 706, p. 89. Pessiat aan Chauvelin op 25 aug. 1729.

109. A.A.E., Corr. Pol. Rome 702, p. 93. Polignac aan Chauvelin op 25 aug. 1729; Zie voor Niccolò Saverio Santamaria, bisschop van Cyrene, kanunnik van de St. Pieter en geheim kamerheer van Benedictus XIII: Pastor, XV, p. 482, 500 en 607-608; Zie voor Giuseppe Renato Imperiali, geboren 1651 te Genua en gestorven te Rome in 1737 en in 1690 door Alexander VIII tot kardinaal gecreëerd: Jean Haneteau, o.c., t. II, p. 333; A.A.E., Corr. Pol. Rome 702, p. 103-121: Mémoire sur les cardinaux italiens qui peuvent prétendre à la papauté. Zie voor Imperiali's rol bij de conclaven van Innocentius XIII, Benedictus XIII en Clemens XII, waarbij Imperiali door de zelanti-groep als kandidaat voor het pausschap naar voren werd geschoven: Pastor, XV, p. 68, 398 en 462-463, 500 en 613 e.v. Het *dépêche* van de graaf van Harrach werd weergegeven en becommentarieerd in: N.E., 1-1-1730.
110. A.A.E., Corr. Pol. Rome 709, p. 58 e.v. Chauvelin aan Polignac op 13 sept. 1729.
111. A.A.E., Corr. Pol. Rome 706, p. 104. Pressiat aan Chauvelin op 1 sept. 1729.
112. A.A.E., Corr. Pol. Rome 702, p. 128. Polignac aan Chauvelin op 1 sept. 1729.
113. A.A.E., Corr. Pol. Rome 710, p. 307 e.v. Polignac aan Chauvelin op 8 sept 1729. Een gelijkkluidende tekst bevindt zich in: Corr. Pol. Rome 706, p. 120 e.v.
114. A.A.E., Corr. Pol. Rome 710, p. 310. Polignac aan Fleury op 8 sept. 1729.
115. A.A.E., Corr. Pol. Rome 706, p. 144. Pressiat aan Chauvelin op 8 sept. 1729 en op pag. 147 van hetzelfde fonds: Giuliani aan Chauvelin op 8 sept. 1729.
116. A.A.E., Mém. et Doc., France 1520 (Bretagne 104). Extrait de la lettre de M. le cardinal de Fleury à M. de La Bédoyère, proc. gén. au Parlement de Bretagne le 27 septembre 1729: 'Vous vous êtes attiré en d'autres occasions des avis de ce digne magistrat (d'Aguesseau), mais il avoue lui-même qu'ils ne vous ont guères corrigé... Convient-il à un homme revêtu de la charge que vous remplissez, d'insulter toute une nation qui a produit les plus grands hommes et qui en produit encore tous les jours? N'est-ce pas aussi une grande imprudence à un magistrat qui parle au nom du Roi, de traiter la Cour de Rome d'ignorants et est-ce le langage d'un catholique...? Je ne puis donc vous donner un meilleur conseil que de chercher de vous-même à quitter une charge laquelle vous a attiré tant de dégoûts, et vous le pouvez faire honorablement en demandant celle de *président à mortier* qui vacque dans votre parlement. Vous ne pourriez conserver la vôtre qu'en vous exposant au désagrément de vous attirer des ordres qui ne vous seraient pas honorables.'
117. l'Avocat, p. 44.
118. N.E., 12-11-1729, no. XII.

Noten bij hoofdstuk IV (De breve Cum ad apostolatus en de mandementen tegen het Gregorius-officie uit Verdun, Montpellier, Troyes en Castres.)

1. A.S.V., Francia 250 A, p. 115. Massei aan Lercari; 377 A, p. 609. Massei aan Corradini; Francia 254 A, p. 441. Massei aan Riviera; alle drie op 12 sept. 1729.
2. A.A.E., Corr. Pol. Rome 702, p. 135 e.v.; A.S.V., Francia 377 A, p. 609.
3. A.A.E., Corr. Pol. Rome 709, p. 94. Fleury op 30 sept. 1729 aan Polignac: 'J'ai empêché aussi un grand nombre d'évêques de publier des mandements et on ne connaît guère à Rome ce qu'il en coûte pour contenir les esprits échauffés... Si l'on voulait bien à Rome s'en fier à moi, on connoîtrait que je ne travaille pas inutilement, et je demande moins du secours que de n'être point traversé... mais vous savez qu'on ne peut forcer les magistrats à vendre leurs charges qu'en faisant leur procès, ce qui n'est chose aisée. J'espère pourtant en venir à bout et je ne cesserai d'y travailler jusqu'à ce que j'ai réussi'.
4. Bastille, ms. 10325: *Très humbles remontrances du Parlement de Bretagne au Roi sur la déclaration de 24 mars 1730*, gedrukt zonder aanduiding van plaats of drukker; A.

- Le Moy, Remontrances du Parlement de Bretagne au XVIIIe siècle, Angers 1909, p. 33-44: tekst van de *remontrances* van 14 mei 1730; A. Le Moy, Le Parlement de Bretagne, p. 156-162; F. Saulnier, o.c., p. 516-517; J. Parguez, o.c., p. 180-181.
5. A.S.V., Francia 377 A, p. 634. Corradini aan Massei op 7 sept. 1729.
 6. Bullarium Romanum, Torino 1871, XXII, p. 841-842, n. CCLXXXIV.
 7. A.S.V., Francia 377 A, p. 226.
 8. A.S.V., Francia 377 A, p. 643.
 9. A.S.V., Francia 377 A, p. 644 e.v. Corradini aan Massei op 28 sept. 1729.
 10. A.A.E., Corr. Pol. Rome 710, p. 360 (Rome, 702, p. 148). Polignac aan Chauvelin op 19 september 1729.
 11. A.A.E., Corr. Pol. Rome 710, p. 334 (Rome 702, p. 159): 'On n'y entre point dans le fond de la cause et ce n'est qu'indirectement qu'on la soutient. Les qualifications aussi ne sont pas bien fortes... Les peines cependant qu'on impose à ceux qui liront et garderont l'ouvrage ne sont pas si mesurées et quadrent mal, si je ne me trompe pas, avec le jugement qu'on en parle.'
 12. A.A.E., Corr. Pol. Rome 710, p. 344.
 13. A.A.E., Corr. Pol. Rome 706, p. 260. Corradini aan Fleury op 5 okt. 1729.
 14. A.S.V., Francia 377 A, p. 231.
 15. G. Hardy, o.c., p. 172-175.
 16. Een kopie van dit schrijven werd door Massei naar Rome gezonden en bevindt zich in: A.S.V., Francia 377 A, p. 637 e.v.
 17. G. Hardy, o.c., p. 175; A.S.V., Francia 254 A, p. 445 e.v. Massei aan Riviera op 19 sept. 1729; N. E., sept. 1729, Paris n. II, p. 8, 2e kol.; N. E., 7-10-1729.
 18. G. Hardy, o.c., p. 176.
 19. A.S.V., Francia 250 A, p. 141 aan Lercari; Francia 254 A, p. 451 e.v. aan Riviera; Francia 377 A, p. 630 e.v. aan Corradini; alles op 26 sept. 1729.
 20. Een vrijwel volledige weergave van het *Mandement de Monseigneur l'Evesque, Comte de Verdun, Prince du Saint-Empire* is te vinden in: l'Avocat, p. 317-321. Enige passages uit het mandement: 'La seule voie sure pour le salut est d'obéir au pape et aux évêques dans ce qui concerne la religion, et aux souverains dans l'ordre de la société civile'... 'Quelles que puissent être les fautes de l'empereur Henri quatrième, le pape n'était pas en droit de lui enlever sa couronne, ni de délier les noeuds sacrés qui attachaient les sujets à son service. Ce fait dans lequel ce pape a si injustement excédé son pouvoir, ce fait ne peut être un des motifs de sa canonisation et si l'on ne le regarde que comme un fait historique, ce n'est pas dans une légende de saint, ni au milieu d'un office divin qu'il doit être cité.'
 21. A.S.V., Francia 250 A, p. 141. Massei aan Lercari.
 22. A.S.V., Francia 377 A, p. 630. Massei aan Corradini: 'In somma, Iddio lo perdoni a chi ha dato causa che questo tale officio si sia steso a questo paese.'; Francia 254 A, p. 452 aan Riviera: 'Ma che gran fuoco ha eccitato in questo paese questo benedetto officio di S. Gregorio VII. Crescono i mandamenti dei vescovi e ci ha voluto tutta l'attenzione e l'autorità del cardinale di Fleury, perche non comparissero altri arresti dei parlamenti. Oh, che l'abbiamo fatto pur grossa, e non potreste immaginarvi come si parla contro di noi tutti, indifferentemente, e cattivi e buoni, e se non avremo giudizio andará a farsi una rivolta. Siano pur dunque cauti in quei passi, che credino di dover dare, e contro gl'arresti e contro i mandamenti, ma in qualunque forma, crediatemi, che non faremo che accrescere il fuoco'.
 23. N.E., 12-11-1729, no. XI.
 24. Oeuvres de Messire Charles Joachim Colbert, évêque de Montpellier, Cologne 1740, t. III, p. 398 en 404 brieven aan Soanen d.d. 8 aug. en 4 okt. 1729; p. 400, 401 en 406 brieven aan De Caylus d.d. 14 aug., 23 sept. en 9 okt. 1729; p. 406 brief d.d. 9 okt. 1729 aan Quiqueran de Beaujeu, bisschop van Castres.
 25. N.E., 7-10-1729, no. VII, p. 7-8. In dezelfde oplage van de N.E., no. VII, p. 6, werd

het arrest van het parlement van Metz weergegeven en werd gewag gemaakt van geruchten over een mandement van de bisschop van Verdun, dat echter pas in het nummer van 12-11-1729 werd besproken, In NE, 15-10-1729, article de Paris, p 3 'On a été surpris qu'un Mandement où il ne s'agit uniquement que de venger un attentât des plus marquez contre les droits de la Couronne soit cependant imprimé sans nom d'Imprimeur Ce deffaut de liberté dans une chose où l'Etat n'est pas moins intéressé que la religion, dit beaucoup à qui veut l'entendre et est extrêmement affligeant pour les fidèles serviteurs du Roy'

- 26 V Durand, o.c., p 8-10, 33, 60, 74-75, 204 en 216-217
- 27 Oeuvres de Colbert, o.c., t II, p 509-512 *Mandement de Monseigneur l'Evêque de Montpellier, portant condamnation d'une feuille imprimée contenant un prétendu office pour la fête de Grégoire VII, donnée à Montpellier le 30 juillet 1729* Hierin 'Un père excommunié ne perd pas l'autorité que la qualité de père lui donne sur ses enfants mais, tout excommunié qu'il est, il conserve sur ses enfants et sur ses biens temporels la même puissance et le même domaine qu'auparavant Il en est ainsi de l'autorité du prince sur ses sujets . Mais s'il est des cas où les premiers pasteurs peuvent excommunier les princes, il n'en est point où les papes puissent les priver de leur royaume et dispenser les sujets de la fidélité qu'ils leur doivent' Zie ook l'Avocat, p. 157-162
- 28 A.S.V., Francia 250 A, p 155 aan Lercari.
- 29 A.S.V., Francia 377 A, p 648 aan Corradini op 17 okt. 1729
- 30 A.S.V., Francia 250 A, p 173 en 180 aan Lercari op 17 en 24 okt. 1729, A.S.V., Francia 254 A, p 463 e.v. aan Riviera en aan Corradini op 24 en 31 okt 1729
- 31 A.S.V., Francia 250 A, p 180 en 189 aan Lercari op 24 en 31 okt. 1729, Francia 254 A, p 463 e.v., Francia 250 A, p 260 aan Lercari op 26 dec 1729 Francia 377 A, p 295 Lercari op 8 dec 1729 aan Massei
- 32 A.A.E., Corr Pol Rome 710, p 368 (Rome 706, p 241) Polignac aan Chauvelin op 29 sept 1729 'Pour les (zélés) détourner de faire aucun décret contre M d'Auxerre, je leur avois fait un raisonnement, qui ne les a empêchés de passer outre, mais qui avoit convaincu tous les autres Le voicy 'En commençant par cet Evêque vous vous engages à condamner les mandemens semblables de tous ceux qui en feront. S'il en paroît des meilleurs Constitutionnaires vous en allés faire autant d'ennemis, et s'il n'en paroît que des refractaires, ceux-cy ne manqueront pas de faire observer à toute la France qu'eux seuls ont le courage d'en défendre les droits Est-il prudent de s'exposer à ces deux inconvénients?' Op 13 okt 1729 schreef Polignac aan Chauvelin (Rome 710, p 384, kopie in Rome 702, p 195) 'Il ne doit pas y avoir deux avis dans le Royaume sur la doctrine de Grégoire VII Il est vray que des subalternes doivent s'en rapporter à la prudence de leur Chef sur la conduite à tenir dans cette conjoncture Je suis fâché seulement que le public voye le Jansénisme et l'anti-grégorianisme aller comme de pair dans ces deux productions des memes personnages Quooyque ces systèmes n'ayent rien de commun, ils affecteront de les confondre pour se sauver, comme ils ont toujours fait, par les voyes indirectes'
- 33 A.A.E., Corr Pol Rome 710, p 334 (Rome 702, p 159), Rome 710, p 368 (Rome 702, p 241). Polignac op 23 en 29 sept 1729 aan Chauvelin, Rome 709, p 106 (Rome 702, p 179). Chauvelin aan Polignac op 11 okt 1729, Zie voor de diplomatieke activiteiten van Vincenzo Ferreri, markies d'Ormea, die Benedictus XIII tot erkenning van Vittorio Amadeo II als koning van Sardinië bracht en hem wist te bewegen tot vergaande concessies inzake de bisschopsbenoemingen en beperking van het immuniteitsrecht en van de kerkelijke jurisdictie Pastor, XV, p 496-501
- 34 A.A.E., Corr Pol Rome 706, p 258 Pressiat aan Chauvelin op 6 okt 1729 'Un affoiblissement dans toutes ses parties, la vue et l'ouye fort diminuées, une faiblesse extrême dans les jambes, le son de sa voix changé, beaucoup moins prompt en colère que par le passé.', Rome 710, p. 374 (Rome 702, p 167) Polignac op 6 okt 1729 (in

- cijferschrift) 'La santé du Pape se maintient en déclinant et chaque jour il se tourmente à son ordinaire, mais ses forces diminuent et à la fin des fonctions de longueur qui sont celles qu'il aime le plus, il faut le soutenir et l'emporter. Il ne peut ny demeurer en repos, ny résister à la fatigue On craint extrêmement pour lui la chute des feuilles et qu'un accident imprévu ne le fasse mourir tout d'un coup Il a repris le bâton qu'il avoit quitté depuis son rétablissement', Rome 709, p 159 (Rome 702, p 208) Chauvelin aan Polignac op 20 okt 1729
- 35 A A E, Corr Pol Rome 710, p. 374 (Rome 702, p 167), Rome 710, p 384 (Rome 702, p. 195). Polignac aan Chauvelin op 6 en 13 okt 1729
- 36 A A E, Corr. Pol Rome 709, p 106 (Rome 702, p. 179), Rome 709, p 145 (Rome 702, p 200) en Rome 709, p 159 (Rome 702, p 208) Chauvelin aan Polignac op 11, 18 en 25 okt 1729
- 37 A.A E, Corr. Pol Rome 710, p 395 (Rome 702, p. 205) Polignac aan Chauvelin op 20 okt 1729 De breve 'Cum ad apostolatus nostri notitiam pervenisset in vulgus circumferri quaedam folia gallico idiomate typis impressa sub titulo Mandement de M l'Evêque (de Metz) qui défend de réciter l'office imprimé sur une feuille volante, qui commence par ces mots Die XXV Maii in festo S Gregorii Papae VII et Confessoris, donné à Frascati le seizième du mois d'aoust 1729' is te vinden in het Bullarium Romanum, Torino 1871, XXII, p 558, no CCXC
- 38 Oeuvres de Colbert, o c, t. III, p 409, aan De Caylus op 25 okt 1729, Op p 417 aan De Caylus op 5 nov 1729 'Mon mandement contre la legende est de nature à ne pas recevoir à la Cour de Rome un accueil plus favorable que le vôtre, comme je ne me suis pas contenté de supprimer, mais que j'ai condamné le pretendu office de Grégoire VII .. Quand Rome épargnerait mon mandement, ce que je suis bien éloigné de croire, je ne laisserai pas de vous suivre et de me montrer par tout ou il faudra'
- 39 Oeuvres de Colbert, o c, t III, p 411 e v, aan Tourouvre op 3 nov 1729 'Si vous recevez sans limitation et sans restriction la censure de la XCI proposition, prenez, Monseigneur, prenez, la défense du nouvel' office de Grégoire VII Introduisez-le dans votre diocèse N'ayez aucun égard aux arrêts des parlements qui le proscrivent Jugez-en, Monseigneur, par le silence que vous gardez sur l'introduction du nouvel' office de Grégoire VII. Vous désireriez, m'avez vous mandé, que le Clergé se reunite pour prendre en cette occasion la défense des droits de la Couronne, c'est à dire que vous ne voulez rien faire qu'avec la multitude Si St Athanase et St Hilaire s'étaient réglés sur cette maxime, il y a longtemps que nous ne serions plus chrétiens'
- 40 Pastor, XV, p 574 en 582
- 41 Joseph Roserot de Melin, Le Diocèse de Troyes des origines jusqu'à nos jours, IIIe siècle - 1955, Troyes 1957, p 165
- 42 M H Fisquet, La France Pontificale (Gallia Christiana), Histoire chronologique et biographique des archevêques de tous les diocèses de France, depuis l'établissement du Christianisme jusqu'à nos jours, divisée en 17 provinces ecclésiastiques Metropole de Sens - Troyes - Auxerre, Paris 1865, p 68-69, no 86, Denys François Bouthillier de Chavigny (1698-1716), p 70, no 87, Jacques premier Benigne Bossuet (1718-1742)
- 43 Arthur Prévost, Le Diocèse de Troyes, histoire et documents, Domois 1926, dl. III, p 53-56, Ernest Jovy, Une biographie inédite de Jacques Benigne Bossuet, évêque de Troyes, Vitry le François 1901 Dit werk bevat, na een uitvoerige inleiding, de integrale tekst van het manuscript *Vie de messire Jacques Bénigne Bossuet, évêque de Troyes*, B N P., ms. fr 11431, A Gouer, Notes sur Jacques Bénigne Bossuet, abbé de Saint-Lucien-les-Beauvais et évêque de Troyes de 1716 à 1743, in Mémoires de la société academique de l'Oise, (Beauvais) 1908, Pièces rares ou inédites relatives à l'histoire de la Champagne et de la Brie, publiées par Alexandre Assier, Paris 1898, waarin Un neveu de Bossuet à Troyes, p 11-17
- 44 Arm Jean, Les évêques et archevêques de France depuis 1682 jusqu'à 1801, Paris 1891, Pastor, XV, p 195, J. Carreyre, Le Jansénisme durant la Régence, Louvain 1929-1933, p. 762.

45 A. Prévost, o.c., dl III, p 56

46. A. Prévost, o.c., dl III, p 57-63 en p 82-88, P. Ordioni, o.c., p 29-34.

47 A. Prévost, o.c., dl. III, p 72-77 Het briefje van Maurepas was als volgt 'Le Roy est surpris de votre audace et il reconnaît aujourd'hui que vous êtes aussi rebelle à son autorité qu'à celle de l'Eglise. Si vous ne vous rétractés dans peu, il vous fera sentir tout le poids de son autorité et de son indignation'. Bossuet repliqua 'Sire, le plus grand malheur qui puisse arriver dans ce monde à un de vos sujets, c'est sans doute d'encourir l'indignation de Votre Majesté, mais l'indignation de Dieu est encore plus terrible, et quelque accablant que soit le poids de Votre autorité, la peine de l'enfer sera sans remède. Ce sont ces deux motifs, Sire, qui nous ont déterminés à faire notre opposition entre les mains de Votre procureur-général, non que nous ne nous crussions infiniment coupables, si nous prétendions par là mettre des bornes à Votre autorité souveraine pour tout ce qui est de sa compétence, ni que nous ne croyons pouvoir user de très humbles remontrances dans les affaires de discipline où les évêques ont tant de part, mais en matière de foy, tout roy très chrétien que vous êtes, Sire, vous savez que c'est à eux qu'en est confié le dépôt sacré, et que ce ne peut être aux rois de la terre en cette matière à leur donner la loy. C'est une de ces vérités, Sire, pour laquelle tout évêque doit être prêt de mourir et M. le cardinal de Fleury ne devrait pas être à Vous dire qu'il n'y a rien en cela d'incompatible avec le profond respect que nous vous devons et avec lequel j'ay l'honneur d'être de Votre Majesté'

48 Mandement et Instruction Pastorale de M. l'Evêque de Troyes, au sujet d'un office imprimé sur une feuille volante qui commence par ces mots *Die XXV Maii in festo S. Gregorii VII De aan het mandement toegevoegde bijlagen waren de Lettre de l'Assemblée du Clergé de France à tous les prelates de l'Eglise Gallicane en de Déclaration du Clergé de France sur la puissance ecclésiastique*, beide van 19 maart 1682. Daarop volgde nog de tekst van het *Edit du Roy sur la déclaration faite par le Clergé de France de ses sentiments touchant la puissance ecclésiastique*, enregistré en Parlement le 23 mars 1682

49 Mandement, p 8, Zie voor de polemiek naar aanleiding van *Apologia pro iuramento fidelitatis* (1608), waarin Jacobus I van Engeland de paus elke macht over de koning en diens gebieden ontzegde. L. Willaert, *La restauration catholique*, p. 391, A. G. Martimort, *Le Gallicanisme de Bossuet*, p. 68-70

50 Mandement, p 12 'Il est donc évident que par toute l'histoire du peuple de Dieu, que depuis l'origine du sacerdoce légal jusqu'à J.C., le sacerdoce et l'empire ont été deux puissances absolument distinguées et indépendantes l'une de l'autre', Mandement p 14 'En effet, que l'on ouvre les évangiles, que l'on parcourt la tradition, on l'y rencontrera pas le moindre vestige du pouvoir que l'on voudrait aujourd'hui attribuer au sacerdoce et on y trouvera au contraire, que rien n'est plus opposé à l'esprit de J.C. et de l'Eglise, que cette vaine et orgueilleuse prétention' Zie voor de bewijsvoering met de argumenten die aan H. Schrieft en Traditie werden ontleend. J. Rivière, *Le problème de l'Eglise et de l'Etat au temps de Philippe le Bel*, Paris 1926, p. 162 e.v. in Chap IV, Dossier de la controverse, Matériaux communs au service de thèses contradictoires, H. X. Arquillière, *Saint Grégoire VII, Essai sur sa conception du pouvoir pontifical*, Paris 1934, Chap IV, p 201 e.v. Les sources de la pensée Grégorienne

51 Mandement, p. 14-15, Bossuet verwijst hier naar Joh XX, 21 en 23, XXI, 17, X, 9 en 27, Matt XVI, 18-19, XVIII, 17 en 18, Op pag 15 van het mandement 'C'est en cela que consiste le pouvoir des Clez, que J.C. a promis à toute l'Eglise, dans la personne de S. Pierre qui figuroit son unité, et qu'il lui a donné dans la personne des Apôtres, qui représentoient son universalité, pour être exercé par eux et par leurs successeurs, selon ses préceptes et selon son esprit'

52. Mandement, p 17-18, Bossuet verwijst naar Matt X, 16, 18 en 23, Zie voor *Liber Apologeticus ad scapolam*, cap I van Tertullianus P.L. I, kol 774-775 'colimus ergo imperatorem sic, quomodo et nobis licet, et ipsi expedit, ut hominem a Deo secundum'

- en 'itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed Deo nostro et ipsius' De 8e brief van Gelasius I (492-496) aan keizer Anastasius is te vinden in P L, LIX, kol 41-47 Hierin de passage 'Duo quippe sunt, imperator Auguste, quibus principaliter mundus hic regitur auctoritas sacra pontificum et regalis potestas'. Bossuet noemt deze brief de 6e brief van Gelasius I aan Anastasius
- 53 Mandement, p. 19-21
- 54 Mandement, p 22-25 Zie voor de houding van Ambrosius, voor de reactie op het concilie van Nicea en voor het caesaropapisme van keizer Constantius (337-361), die concilies bijeenriep te Arles (353), Milaan (355) en Béziers (356), waar de veroordeling van bisschop Athanasius van Alexandrie, verdediger van onverkorte handhaving van de canones van Nicea, werd bestendigd en waarbij verdedigers van de uitspraken van Nicea en van Athanasius, zoals Hosius van Cordova, Hilarius van Poitiers, Lucifer van Cagliari en paus Liberius, verbannen werden H I Marrou, Van de vervolging van Diocletianus tot de dood van Gregorius de Grote, Hilversum-Antwerpen 1964, p 46-47, 50 en 53, 56 en 57 Zie voor de argumenten, welke door Bossuet aan de patristiek werden ontleend H X Arquillière, La 11e lettre de Grégoire VII à Hermann de Metz, ses sources patristiques, in R S R t XL, 1950-1952), Mélanges Jules Lebreton II, p 231-242, H X Arquillière, l'Augustinisme politique, Paris 1955², p 108-114, over de excommunicatie van Theodosius.
- 55 Op pag 26 van zijn mandement citeerde Bossuet uit de *Epistola Apologetica* van paus Symmachus (498-514) 'Precor, Imperator, memento te hominem, ut possis uti concessa tibi divinitus potestate, an quia Imperator es contra Petri niteris potestatem?' Bossuet voegt hier twee citaten aan, die in de originele brief niet bij elkaar staan Na het woord 'Imperator' laat hij weg 'pace tua dixerim' cf P L LXII, kol 68
- 56 Mandement, p 26, Greg Magn lib 3, ep 65, cf P L LXXVII, kol 662-665, Zie voor de brief van Gregorius de Grote aan Mauritius H X Arquillière, l'Augustinisme politique, p. 129-131.
- 57 Op pag 27 van zijn mandement citeerde Bossuet uit de 8e brief van Gregorius II aan Leo de Isaurier 'Quemadmodum Pontifex introspicendi in palatio potestatem non habet, ac dignitates regias deferendi, sic neque Imperator in ecclesias introspicendi', cf P L LXXXIX, kol 522
- 58 Mandement, p 28-29 'Mais c'est à nous qu'a été confié le soin du troupeau, et l'excellence de cette dignité surpasse autant celle de la terre, que les choses célestes sont au-dessus des terrestres', Zie voor de opvolgingsstrijd tussen de zonen van Lod de Vrome en de rol van het pausdom daarin H X Arquillière, l'Augustinisme politique, p 179 e v
- 59 Mandement, p 30, no XXXIII.
- 60 Mandement, p 31, no XXXIV en XXXV.
- 61 Bossuet verwijst op p 32 van zijn mandement naar de brief van Gebhard, aartsbisschop van Salzburg, aan Hermann, bisschop van Metz, waarin Gebhard als zijn mening uitspreekt, dat elk contact en alle banden met een geexcommuniceerde verbroken dienen te worden cf. A Fliche, o c, p 188 191
- 62 Mandement, p. 32-33, Bossuet verwees naar de 4e brief van Adrianus IV aan Frederik.
- 63 Mandement, p 34 Zie voor het optreden van Innocentius III tegen Jan Zonder Land H X Arquillière, Saint Grégoire VII, p 520-523, J. Rivière, o c p, 35-36
- 64 Mandement, p 35-36
- 65 Mandement, p 37-38, no. XXXVIII, XXXIX en XL. Zie voor de veroordeling van Malagola en van de *Tractatus de Haeresi* van Antonio Santarelli A G Martimort, Le gallicanisme de Bossuet, p 69-70, L Wilaert, La restauration catholique, p 394, V Martin, Le gallicanisme politique, p. 163-244 Zie voor de zes proposities van de theologische faculteit van Parijs en de overeenkomst van deze stellingen met de Vier Artikelen van 1682 A G Martimort, o c, p 232-236, Bossuet vermeldt in een noot op p 38 van zijn mandement de arresten van 1561 en 1595, dat van 1610 tegen Bellar-

- minus' boek over de macht van de paus, dat van 1663 ter registratie van de zes artikelen van de theologische faculteit
66. Mandement, p 39, no. XLII, Zie voor de excommunicatie en afzetting van Frederik II door Innocentius IV H X Arquilliére, S Grégoire VII, p 524-536, J Riviere o.c, p 36-48.
- 67 L Willaert, La Restauration catholique, p 361, prefereert de term *anti-romanisme* boven *gallicanisme*, *episcopalisme*, *regalisme* of *anti-curialisme*, om het verzet aan te duiden tegen wat in het protestants spraakgebruik wel *romanisme* is genoemd het absolutisme van paus én cune
68. Mandement, p 39, no XLII 'Les pères et les théologiens ont toujours enseigné et les évêques ont toujours été convaincus, que toute la puissance des clefs résidoit en leurs personnes, comme dans celle du Pape, quoique dans celui-ci d'une manière plus éminente qu'il n'y a qu'un épiscopat que tous possèdent solidairement et que le Pape ne peut rien faire, ni ordonner, que les évêques ne le puissent sous lui et avec lui C'est pour cela que dans le concile, comme dans d'autres, lorsqu'il s'agit d'excommunier l'empereur, les évêques prononcent avec lui l'excommunication, comme étant un acte de la puissance des clefs qu'ils possèdent en commun, et qu'ils ne prennent aucune part à la déposition pour laquelle ils ne s'attribuent aucun droit, ni inné, ni acquis.'
- 69 Mandement, p 40, no XLIII
- 70 A A E., Mém. et Doc France 1264, p 324-326, brief d d 6 nov 1729 van de bisschop van Troyes aan kardinaal Fleury Bossuet besluit deze brief als volgt 'Ainsi je regarderois comme un malheur et comme une chose peu honorable à la mémoire de Mr. de Meaux, je pourrais ajouter à la France même, que cet ouvrage devint jamais publique autrement que revesté du sceau de l'autorité Royale sans quoy il seroit à craindre qu'il ne fut plein d'une infinité de fautes, et il ne pourroit même jamais passer avec sûreté pour être véritablement l'ouvrage de cet illustre Evêque, puisqu'il pourroit avec fondement être supposé imprimé sur un manuscrit faux ou infidelle, de qui lui ôteroit la grande autorité qu'il est nécessaire qu'il ait pour être utile à l'Eglise et à l'Etat. Permettez-moy enfin, Monseigneur, de vous parler avec la liberté et la confiance que vous m'inspirez Puis-je et dois-je jamais penser, agir et parler qu'en bon françois, en Evêque, et en neveu de M. de Meaux N'y a-t-il pas même des circonstances où il n'est pas permis à un Evêque de demeurer dans le silence? Je ne puis m'empêcher d'espérer, quand vous aurez eu le loisir de lire ce Mandement, que vous ne désapprouverez pas les motifs qui m'ont déterminé Ce que je sçais et de quoy je ne me departiray jamais, c'est que je respecteray toujours comme je le dois le caractère, les veues, et la personne d'un ministre aussi sage, et aussi éclairé que vous, dont je désire plus que jamais mériter l'amitié et l'estime J'ay l'honneur d'être avec le devouement et le respect le plus sincère, Monseigneur, Votre très humble et très obéissant serviteur , Zie ook E Jovy, o.c, p 49 en 54. Zie ook A G Martimort, L'établissement du texte de la Defensio declarationis de Bossuet, Paris 1956, p 13 en 21-23
71. A.A E., Corr. Pol Rome 713, p 279, Essai historique sur les libertés de l'Eglise gallicane (et des autres églises de la catholicité) pendant les deux derniers siècles par M Grégoire, ancien-évêque de Blois etc, Paris 1818, p 99
- 72 Polignac rapporteerde dit op 28 juli 1730 naar Versailles Deze brief is dezelfde, als die in de voorafgaande noot werd genoemd De franse gezant heeft zich waarschijnlijk vergist toen hij Bern als plaats van uitgifte noemde, zijn bericht had vermoedelijk betrekking op het feit, dat de titelpagina van enkele exemplaren van de Defensio, die in 1730 verschenen, het opschrift droegen *Basileae, sumptibus Jacobi Konig bibliopolae* Op de overige exemplaren stond gedrukt *Luxemburgi, sumptibus Andreae Chevalier bibliopolae MDCCXXX* cf A G Martimort, L'établissement ., p 13 en 63-65 Het verschijnen van de Defensio werd bekend gemaakt door de Nouvelles Ecclésiastiques in het nummer van 24 augustus 1730, article de Paris, p. 24.
- 73 E. Jovy, o.c, p 63 Defensio declarationis conventus cleri gallicani anno 1682 de ec-

- clesiastica potestate. Amstelodami sumptibus societatis, 1745, 2 vol. in -4°. De door Le Roy vervaardigde vertaling: *Défense de la déclaration de l'assemblée du Clergé de France de 1682, touchant la puissance ecclésiastique par Messire Bénigne Bossuet évêque de Meaux, traduite en français avec des notes, à Amsterdam aux dépens de la Compagnie* 1745, 3 vol in -4°, is lang niet foutloos en is wel erg mild beoordeeld door de oratoriaan Père de La Barde, die na de dood van zijn vriend de bisschop van Troyes, de manuscripten van Bossuet van Meaux in handen had gekregen. cf. A. G. Martimort, *L'établissement...*, p. 14-16 en 67-69.
74. B.N.P., ms. fr. 24876, p. 10. Nicolas Petitpied (1665-1747) op 7 dec. 1729 aan Bossuet.
75. A.S.V., Francia 250 A, p. 220. Massei aan Lercari; 254A, p. 480. Massei aan Corradini.
76. A.S.V., Francia 377 A, p. 664. Corradini op 10 nov. 1729; 377 A, p. 265. Lercari op 16 nov. 1729. Zie voor de breve van 30 mei 1711, waarin Clemens XI verklaarde, dat de protestantse keurvorst van Hannover niet mocht deelnemen aan de keizerskeuze na de dood van Joseph I: Pastor, XV, p. 64-65.
77. A.S.V., Francia 377 A, p. 655. Corradini op 19 okt. 1729.
78. A.A.E., Corr. Pol. Rome 710, p. 419 (Rome 702, p. 215). Op 3 nov. 1729 schreef Polignac aan Chauvelin: 'L'Objet de Rome a toujours été la monarchie universelle. Est-ce le climat, est-ce le terrain, est-ce la fatalité? Quiconque entre au service de cette Cour, prend aussitôt le même esprit et s'y livre plus ou moins. Si elle avoit des forces, elle iroit aussy loin dans le temporel, que l'ancienne République, faute de ces moyens elle y tend par la Religion; des Chrétiens, des Catholiques, en garde contre cette manière de conquérir, luy paroissent autant de rebelles ou d'ennemis à craindre, et quoyque la nécessité l'oblige dans les cas particuliers à s'accommoder au tems, de même qu'aux personnes, elle ne perd jamais de vuë ses grandes maximes et renouvelle en toute occasion ses efforts pour les établir... C'est Dieu qu'on veut représenter partout, tantôt comme Rédempteur, tantôt comme Créateur, parce que c'est le Maître unique et suprême, dont elle prétend avoir en main toute l'autorité sur les hommes, ainsy dans la foy, point de partage avec l'Eglise, dans le droit des gens, point de partage avec les souverains. Il faut avouer que sur de petits fondemens elle a bâti un grand édifice; quoyqu'il ne soit pas achevé, il est déjà monté bien haut. C'est le produit de la persévérance; les autres ou se lassent de s'y opposer, ou croient trouver un intérêt présent à luy complaire, ou s'imaginent que c'est assés de la traverser à demy. Elle profite de tout et va son chemin... Les jansénistes qui la détestent ne savent ce qu'ils font en luy déclarant la guerre dans les choses où elle a raison. Ils la mettent en état de confondre dans l'esprit des catholiques ses véritables pouvoirs avec ses prétentions, au lieu que s'ils se soumettoient à la doctrine reçue de toute l'Eglise, ils pourroient se joindre aux fidèles de France, pour soutenir également nos maximes, sans laisser croire au public qu'il n'y a que les ennemis de la Bulle qui sachent les défendre, et que c'est mesme chose d'être Constitutionnaire et Ultramontain; on n'est point fâché icy que cette opinion s'insinuë; on la favorise au contraire le plus qu'on peut, et bientôt ces deux épithètes passeront pour synonymes.'
79. A.A.E., Corr. Pol. Rome 710, p. 438 (Rome 702, p. 228). Polignac op 17 nov. 1729 aan Chauvelin.
80. A.A.E., Corr. Pol. Rome 709, p. 191. Fleury op 1 nov. 1729 aan Polignac; Zie ook: J. Parguez, o.c., p. 64; V. Durand, o.c., p. 255.
81. A.S.V., Francia 250 A, p. 203. Massei op 14 nov. 1729 aan Lercari; Bij zijn brief sloot de nuntius een afschrift in van de *Protestations des docteurs contre tout ce qui pourroit être fait sous le nom de la faculté de la théologie de Paris au préjudice des actes, des appellations et conclusions, faites par ladite faculté en 1717 et 1718*. Zie ook: N.E., 6-12-1729.
82. J. Parguez, o.c., p. 11: 'Le prétendu jansénisme du XVIII siècle est purement politique; il est synonyme d'opposition et rallie tous les adversaires d'un régime qui chancelle sous les poids de ses propres excès.'

- 83 Oeuvres de Colbert, o.c., t III, p 423. Colbert op 3 dec. 1729 aan Soanen
- 84 E Appolis, o.c., p VII en p 78
- 85 Louis de Lagget, Etats administratifs des anciens diocèses d'Albi, de Castres et de Lavaur, suivis d'une bio-bibliographie des évêques de ces trois diocèses, Paris-Albi 1921, Musée Goya de Castres (Tarn) C 1095¹⁴ Honoré de Quinquaran de Beaujeu, Evêque de Castres, membre de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Expositions organisées en commémoration de leurs tricentenaires, inaugurées par M Marcel Pagnol, avril-octobre 1953 (over A Dacier en H de Quinquaran de Beaujeu)
- 86 Louis Remacle, Ultramontains et Gallicans au XVIIIe siècle, Honoré de Quinquaran de Beaujeu, évêque de Castres et Jacques de Forbin-Janson, archevêque d'Arles Episode de l'histoire du jansénisme, Marseille 1872, In het mandement van 8 februari 1719, dat te vinden is in Albi, Archives du Tarn, G. 258, komen de volgende passages voor 'Nous ne l'avons acceptée (la bulle) par nôtre mandement du 23 avril 1714 que conjointement avec l'Instruction Morale qui avait été dressée par les Prelats assemblés à Paris en 1714' 'Inviolablement attachez à la doctrine du Clergé de France, nous avons toujours été persuadez que les Evêques, qui sont en droit de juger avant le Pape, avec le Pape et après le Pape, sont en droit aussi d'examiner, de modifier, de restreindre les Décrets du Saint Père' . 'Les Parlements ont bien modifié la Bulle en ce qui concerne la matière de l'Excommunication'
- 87 E Appolis, o.c., p 71-73 en 81-83 De brieven van De Quinquaran aan de bisschoppen van Senes en Angoulême, benevens vele andere brieven van de hand van en gericht aan de bisschop van Castres, bevinden zich te Arles, Bibliothèque Municipale, ms 179 *Oeuvres choisies de Mons Honore de Quinquaran, évêque de Castres* In deze verzameling, p 311-316, bevindt zich ook het mandement d.d. 11 nov 1729 tegen het Gregorius-officie Zie voorts *La vie et les lettres de Messire Jean Soanen*, Cologne 1750, t I, p 94, 101-102, 251, 283 en 330
- 88 Een uitvoerig uittreksel van deze 'Ordonnance Pastorale' is te vinden in l'Avocat, p 322-335, terwijl een zeer ultramontaans getint artikel, getiteld 'Un épisode liturgique du gallicanisme Quinquaran de Beaujeu, évêque de Castres et l'office du saint Grégoire VII', eraan is gewijd door J Rivière in *Albia Christiana*, Revue historique des anciens diocèses d'Albi, Castres, Lavaur, dl VIII, Albi 1911, p. 433-452
- 89 *Ordonnance Pastorale de M l'Evêque de Castres, par M Feautrier, Beaujeu, près d'Arles, 11 nov. 1729, Honoré Evêque de Castres* Zie voor de kwestie 'animas ligandi' Joseph Lecler, Formules liturgiques et pouvoir pontifical, in *Recherches de Science Religieuse*, t XLVI (1958), p 211-226 In de *oratio* van de twee feesten van Petrus' Stoel (18 jan en 22 febr) en in de *commemoratio* van St. Petrus op de feestdagen van St Paulus (25 jan en 30 juni) waren tot het einde van de XVIe eeuw de volgende woorden gebruikelijk *Deus, qui beato Petro apostolo tuo, collatis clavibus regni caelestis, animas ligandi atque solvendi pontificium tradidisti* 'Later is het woord *animas* uit deze tekst verdwenen De bedoeling hiervan zou zijn geweest te voorkomen, dat de gallicanen zich konden beroepen op een liturgische tekst om te ontkennen, dat de pauselijke macht om te binden en te ontbinden ook op het tijdelijke betrekking had. Toen in 1558 Paulus IV het feest van Petrus' Stoel splitste in twee feesten een op 18 jan voor Rome en een op 22 febr voor Antiochie, bleef de *oratio* onveranderd De brevier- en missaalhervormingen van Pius V in 1568 en 1570 veranderden het gebed evenmin. J Lecler wijst erop, dat dom Paulus Volk in het *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* (III, 1923, p 116-118) ten onrechte het weglaten van *animas* aan Gregorius VII toeschrijft. Het woord *animas* komt nog voor in een uitgave van het romeins missaal, gedrukt in 1603 te Parijs Na de missaal-hervorming, die tot stand werd gebracht door een commissie, waarvan Baronius en Bellarminus deel uitmaakten en die plechtig werd afgekondigd in de bulle *Cum Sanctissimum* door Clemens VIII op 7 juli 1604, was *animas* verdwenen De gallicanen hebben deze verandering steeds als een eigenmachtige maatregel van de H Stoel beschouwd, maar volgens

J. Lecler kwam al vóór 1604 de lezing zonder *animas* voor; hij geeft een aantal voorbeelden om te bewijzen, dat de woorden: 'ex diligenti librorum antiquorum collatione', waarmee de bulle *Cum Sanctissimum* de tekstveranderingen verantwoordde, geen loze zinsneden waren. In de loop van de XVIIIe eeuw werd in vele franse missaalluitgaven het woord *animas* opnieuw in de *oratio* opgenomen. Het kwam voor in de brevier- en missaalluitgaven van 1726 en 1738 in Auxerre (De Caylus), in die van Troyes in 1736 (Bossuet) en in zeer veel andere diocesane uitgaven, ook van bisdommen, die geen tegenstanders van de bulle *Unigenitus* aan het hoofd hadden staan. Ook in vele brevieren en missalen, die door reguleren werden gebruikt, kwam de *oratio* met *animas* voor.

Noten bij hoofdstuk V (De breve Cum ad aures en het arrest van het parijse parlement daartegen.)

1. A.S.V., Francia 250 A, p. 220; Francia 254 A, p. 473 en 480-483. Massei op 28 nov., 4 dec. en 12 dec. 1729 aan resp. Lercari, Corradini en Riviera.
2. A.S.V., Francia 254 A, p. 464. Massei op 24 okt. 1729 aan Corradini.
3. Bullarium Romanum, Torino 1871, XXII, p. 858, n. CCXCI: 'Cum nobis innotuisset in vulgus circumferri quaedam folia gallico idiomate typis impressa sub titulo: Mandement de Monseigneur l'Evesque de Montpellier, portant condamnation d'une feuille imprimée contenant un prétendu office pour la fête de Grégoire VII, donné à Montpellier le 30 juillet 1729'.
4. A.A.E., Corr. Pol. Rome 709, p. 226. Chauvelin aan Polignac op 22 nov. 1729.
5. A. Wattine, o.c., p. 105-109.
6. Fr. Bluche, o.c., p. 251.
7. A.N.P., U 242, p. 20-21; U 373: Conseil secret du Parlement. Zie voor het *droit de remontrance*: hfdst. II, p. 45 en de noten 5 en 37.
8. A.N.P., U 877, no. 83. Gilbert de Voisins aan Fleury op 3 dec. 1729: 'Quel avantage ne tirera pas la Cour de Rome de ce qui se passe et à quel prix ne faudra-t-il pas acheter les services qu'on croit qu'elle peut rendre? Que Votre Eminence me permette de le dire. Il seroit bien triste que les droits les plus essentiels de la Couronne et les maximes qui en sont les fondemens deviendront matière ordinaire des négociations avec elle. Il est encore plus, que le Roi parle pour arrêter ses officiers et la conséquence en est extrême. J'en dirois d'avantage à Votre Eminence si j'avois l'honneur de la voir, et pour peu qu'Elle me le permet, je ne craindrois pas mesme de traiter le chapitre de la conduite politique. Votre Eminence scait de quelle manière j'ai essayé de me conduire. Au jourd'huy j'avoue que je ne scai plus où j'en suis, ny comment parvenir au seul but que j'ay en vûe qui est de n'avoir rien me reprocher.'; U 877, no. 84, Fleury aan Gilbert de Voisins op 4 dec. 1729.
9. A.N.P., U 373; N.E., 16-12-1729, article de Paris, no. III.
10. A.A.E., Corr. Pol. Rome 709, p. 245 (Rome 702, p. 242). Chauvelin op 6 dec. 1729 aan Polignac.
11. A.A.E., Mém. et Doc. France 1265, p. 3-6. D'Aguesseau aan Fleury op 13 dec. 1729.
12. A.A.E., Mém. et Doc. France 1265, p. 7-8. Fleury aan d'Aguesseau op 14 dec. 1729.
13. A.S.V., Francia 250 A, p. 240. Massei aan Lercari op 12 dec. 1729; V. Durand, o.c., p. 255; N.E., 16-12-1729, article de Paris, no. IV.
14. A.A.E., Mém. et Doc. France 1265, p. 16-20. Fleury aan Pucelle op 20 dec. 1729.
15. A.S.V., Francia 254 A, p. 480. Massei aan Corradini op 28 nov. 1729.
16. A.A.E., Corr. Pol. Rome 710, p. 432 (Rome 702, p. 233). Polignac (in cijferschrift) aan Chauvelin op 29 nov. 1729: 'Scavez-vous ce que me répliqua Lercari? Je vous diray les propres paroles: le Pape est comme un enfant. J'ay honte de le dire, mais vous le connoissez aussy bien que moy, il faut l'amuser par des présents. Si M. l'Archevêque de

Paris luy avoit envoyé quelque chose, Sa Sainteté ne songeroit plus à son premier Bref et luy écrivoit tout ce qu'on voudroit sur le mandement. Ce que vous voyez de graces qu'Elle accorde à droit et à gauche, ou d'engagements qu'Elle prend pour le tiers et pour le quart, n'est fondé que sur des bagatelles. Malheureusement Lercari ne dit que trop vray. Rien n'est plus méprisable que cette faiblesse; et je l'ay souvent dit, mais en la condamnant, pourquoy n'en profiteroit on pas tandisque le bonhomme vit encore et qu'il se porte bien?

17. A.A.E., Corr. Pol. Rome 707, p. 21. Polignac aan Chauvelin op 9 nov. 1729.
18. A.A.E., Corr. Pol. Rome 707, p. 104 (Rome 710, p. 441). Polignac aan Chauvelin op 1 dec. 1729.
19. De op 4 augustus 1690 gedateerde breve *Inter Multiplices* werd door Alexander VIII pas op 30 januari 1691 ondertekend en de paus stierf op 1 februari, zonder dat de breve op de gebruikelijke plaatsen in Rome was aangeplakt. De constitutie was een definitieve uitwerking van ontwerpen, die door kardinalencommissies onder Innocentius XI waren opgesteld; een speciale congregatie, waarin de kardinalen Casanata en Albani de hoofdrollen hadden gespeeld, had er sedert 30 mei 1690 aan geschaafd. Zie hiervoor en voor de theologische portee van de Vier Artikelen van 1682: A. G. Martimort, *Le gallicanisme de Bossuet*, p. 632-633 en p. 443-479.
20. A.S.V., Francia 254 A, p. 473-475 en p. 480-482. Massei op 5 dec. en 28 nov. 1729 aan Corradini; Francia 250 A, p. 220 e.v. en p. 231 e.v. Massei op 28 nov. en 5 dec. 1729 aan Lercari.
21. A.S.V., Francia 250 A, p. 240 e.v. en Francia 254 A, p. 484-485. Massei op 12 dec. 1729 resp. aan Lercari en Riviera.
22. A.A.E., Corr. Pol. Rome 702, p. 248 e.v. en p. 253 e.v. (Rome 710, p. 443 e.v. en p. 476 e.v.) Polignac aan Chauvelin op 8 en 15 dec. 1729.
23. A.S.V., Francia 377 A, p. 708, Corradini op 14 dec. 1729 aan Massei.
24. A.A.E., Corr. Pol. Rome 702, p. 262 (Rome 710, p. 481). Polignac aan Chauvelin op 22 dec. 1729. In A.A.E., Corr. Pol. Rome 718, p. 189-191 bevinden zich enige exemplaren van de breve *Cum ad aures nostras*. De tekst van deze breve is te vinden in: *Bullarium Romanum*, Torino 1871, XXII, p. 860-861, no. CCXCIII. Van deze in vier paragrafen onderverdeelde breve luidde par. 2: 'Hinc est quod nos ex debito pastoralis officii, quod humilitati nostrae, meritis licet et viribus longe impari, commisit divina dignatio, nostram et ecclesiasticam auctoritatem a perniciosi huiusmodi laicorum conatibus illaesam et illibatam tueri et conservare volentes, ... edicta, decreta, senatusconsulta, praecepta, mandata et quasvis alias quocumque nomine nuncupatas sive provisiones per magistratus, etiam supremos, seu officiales et ministros saeculares, aut alias a quacumque laicali potestate, eiusque nomine, adversus decretum extensionis officii S. Gregorii Papae VII per nos sicut praemittitur editum, ... nulla, inania, invalida, irrita et de facto praesumpta, nulliusque prorsus roboris et momenti esse et perpetuo fore, apostolica auctoritate, tenore praesentium, declaramus'.
25. A.A.E., Corr. Pol. Rome 702, p. 269 e.v. (Rome 710, p. 485 e.v.). Polignac aan Chauvelin op 29 dec. 1729.
26. A.S.V., Francia 377 A, p. 732. Corradini aan Massei op 4 jan. 1730; A.A.E., Corr. Pol. Rome 711, p. 9 e.v. Polignac aan Chauvelin op 3 en 5 jan. 1730. De breve *Venerabilis frater salutem* van 5 jan. 1730 bevindt zich in: Rome 711, p. 5 e.v. De slotzin ervan luidde: 'Propterea dum alterius nostrae sollicitudinis, quam tecum per datas die 18 augusti proxime elapsi anni literas communicavimus, ab episcopali tua sedulitate solatium expectamus, fraternitati tuae apostolicam benedictionem peramanter impertimur.'
27. A.A.E., Corr. Pol. Rome 711, p. 31. Polignac aan Chauvelin op 12 jan. 1730.
28. A.S.V., Francia 254 A, p. 523 en 528. Massei op 23 en 30 jan. 1730 aan Riviera.
29. A.S.V., Francia 377 A, p. 323 e.v. en p. 332 e.v. Lercari op 4 en 11 jan. 1730; Francia 377 A, p. 718 en 726. Corradini op 11 en 18 jan. 1730.
30. A.S.V., Francia 377 A, p. 738 en A.A.E., Corr. Pol. Rome 715, p. 13. Corradini op 1 febr. 1730 resp. aan Massei en aan Fleury.

31. A.S.V., Francia 377 A, p 374. Lercari op 9 febr. 1730
32. A.S.V., Francia 245 A, p 514 en 516 Massei op 9 en 16 jan 1730 aan Riviera
33. A.A.E., Corr Pol. Rome 718, p 4, p 16 en p 32 Chauvelin op 3, 10 en 17 jan. 1730 aan Polignac
34. A.A.E., Corr Pol. Rome 718, p. 54. Chauvelin aan Polignac op 31 jan 1730
35. A.S.V., Francia 254 A, p 533 Massei aan Riviera op 6 febr 1730
36. A.N.P., U 373 Conseil secret du Parlement
37. A.N.P., U 373 Conseil secret du Parlement, daarin bevinden zich het rekest, de memorie en de consultatie.
38. A.A.E., Corr. Pol Rome 718, p 80 Chauvelin aan Polignac op 14 febr 1730, A.S.V., Francia 254 A, p 542 en 543 Massei aan Riviera op 13 en 20 febr 1730
39. *Arrest de la Cour du Parlement qui déclaré abusifs quatre brefs ou décrets au sujet de la Légende de Gregoire VII* Ook dit arrest in A.N.P., U 373, p 139-142 Zie bijlage V
40. A.S.V., Francia 254 A, p 549. Massei aan Riviera op 27 febr 1730, A.A.E., Corr Pol Rome 718, p 100 Chauvelin aan Polignac op 28 febr 1730
41. A.A.E., Corr Pol Rome 711, p 142-143 en p 166 Polignac aan Chauvelin op 21 en 23 febr 1730
42. A.A.E., Corr Pol Rome 718, p 64 (Rome 711, p 58). Chauvelin op 7 febr 1730 Het verslag van Polignac over de laatste dagen en het overlijden van Benedictus XIII verschilt in details van wat Pastor hierover schrijft, die zich voornamelijk baseert op de berichten van de kardinaal-protector van het Keizerrijk, Cienfuegos cf. Pastor, XV, p 600-601, Zie voor de lotgevallen van Santamaria, Fini en Coscia Pastor, XV, p 607-608 en 634-637

Noten bij hoofdstuk VI (De Koninklijke Verklaring en de Assemblée du clergé van 1730)

1. A.S.V., Francia 254 A, p 557 Massei aan Riviera op 3 maart 1730 'E finalmente non vi daranno ormai, e vescovadi e abbazie e cardinalati a capriccio, e con un' scandalo universale Venga dunque ormai che si sia, che mi basta d'aver finito di sentire tante abominazioni, e succeda pure di me quello che più piacerà al Signore Iddio, ma che sarà sempre meglio des passato, per stravagante, che potesse essere anche la futura elezzione'
2. A.S.V., Francia 254 A, p. 562 Massei aan Riviera op 11 maart 1730
3. A.A.E., Corr Pol Rome 711, p 129. Fleury aan Corradini op 2 maart 1730
4. A.A.E., Corr Pol. Rome 715, p 106 Corradini aan Fleury op 23 maart 1730
5. Zie voor het *ius excludendi* en de daarmee door de staatshoofden uitgeoefende druk op het conclaaf L.J. Rogier, *De Kerk in het tijdperk van Verlichting en Revolutie*, p 49-51
6. A.A.E., Corr Pol Rome 718, p 118-129 (Rome 715, p 30 e.v., kopie) (in cijferschrift) *Mémoire pour servir d'instruction à Mess les cardinaux de Rohan, de Polignac et de Bissy pour le conclave*, d.d 8 maart 1730 en getekend door de koning Deze instructie is ook te vinden in Gabriel Hanotaux, *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*, t. XX, Rome III, Paris 1913, p 61-64. In deze instructie de passage 'Jamais la religion n'eut plus besoin d'un Pape qui sans oublier son autorité, chose qu'on ne doit pas exiger, sache cependant en faire un usage asses sage, pourvu qu'elle serve non pas à exciter le feu qui n'est que trop grand, mais à le calmer'
7. Zie voor het conclaaf na de dood van Benedictus XIII Pastor, XV, p 609-624, De brieven van Polignac van maart tot juli 1730, te vinden in A.A.E., Corr Pol Rome 715 en 718, zijn door Pastor niet geraadpleegd en bevatten vele gegevens over dit conclaaf Ook uit de brieven van Corradini aan Massei uit diezelfde periode, te vinden in

- A S V, Francia 377 A, valt veel over het conclaaf van 1730 op te maken
- 8 G Hardy, o c, p 184-194.
 - 9 *Declaration du Roy, par laquelle le Roy explique de nouveau ses intentions sur l'exécution des bulles des Papes, donnees contre le Jansenisme, et sur celle de la Constitution Unigenitus, donnee à Versailles le 24 mars 1730* A Paris, chez Pierre Simon, imprimeur du Parlement, rue de la Harpe, a l'Hercule 1730 Deze verklaring is onder meer te vinden in ANP, U 373 en in Bastille ms 10 325.
 - 10 Déclaration du Roy, p 3-7 cf G Hardy, o c, p 194-196
 - 11 Remontrances du Parlement de Paris au XVIIIe siècle publiées par Jules Flammermont, t I (1713-1753), Paris 1888, p 617-632
 - 12 Jules Flammermont, o c., p 633-636, cf NE april 1730 Relation de ce qui s'est passé au parlement de Paris Le Roy séant en son lit de justice le 3 avril 1730, cf J. Parguez, o c, p 79-81 en G Hardy, o c, p 197-200
 - 13 J H Shennan, The political role of the *Parlement of Paris* under Cardinal Fleury, in *English Historical Review* LXXXI (1966), p 521, cf E Appolis, o.c., p. 114
 - 14 Deze *Memoire sur la Declaration du 24 mars 1730* is onder meer te vinden in de archieven van de Bastille, ms 10 325 Het citaat in de Mémoire 'par l'acceptation universelle de l'Eglise' is een opzettelijke contaminatie van de uitdrukkingen die in de koninklijke verklaring voor de bulle *Unigenitus* werden gebruikt 'loi de l'Eglise par l'acceptation qui en a été faite' en 'jugement de l'Eglise universelle'
 - 15 Bastille, ms 10. 325 *Relation de ce qui s'est fait au parlement de Rouen au sujet de la nouvelle Déclaration du Roi depuis le 28 avril jusqu'au le 19 mai 1730*, anoniem gedrukt en gedateerd mai 1730
 - 16 Bastille, ms 10 325 *Très humbles remontrances du Parlement de Bretagne au Roi sur la declaration de 24 mars 1730* Ook te vinden in A Le Moy, Remontrances du Parlement de Bretagne au XVIIIe siècle, Angers 1909, p. 33-44. Zie ook A. Le Moy, Le parlement de Bretagne et le pouvoir royal au XVIIIe siècle, Angers 1909, p 155-162, J Parguez, o c, p 180-181.
 - 17 cf J Parguez, o c, p 81 'La querelle janséniste proprement dite quesnelliste n'avait servi que de prétexte, de point de départ à une lutte contre la prétention ultramontaine soutenue par l'autorité royale, et la véritable cause de toute agitation suscitée par la bulle *Unigenitus* résidait dans la condamnation de la proposition XCI'
 - 18 (Duranthon), Collection des procès-verbaux des assemblées générales du clergé de France, t. VIII Paris 1775, kol XXII-XXXI, analyse des procès-verbaux de l'ass gén du clergé de France, tenue à Paris au couvent des Grands-Augustins, en l'année 1730 Zie ook G Hardy, o c, p 209-211 'Par ce discours conciliant et vraiment sage Fleury chassait les marchands du temple constitutionnaire'
 - 19 G Hardy, o c, p 212-213. De door De Tressan geschreven verslagen van de vergaderingen zijn te vinden in A A E, Mém. et Doc, France 1267
 - 20 Collection des procès-verbaux, t VII, kol 1062
 - 21 *Lettre de M. l'évêque d'Auxerre à monseigneur l'archevêque de Paris, président de l'Assemblée generale du clergé de France* BNP., L4d 1671
 - 22 *Lettre de M. l'évêque d'Auxerre à Messieurs les archevêques et évêques et autres députés de l'Assemblée du Clergé de France*, p 4-7 BNP L4d 1671
 - 23 *Lettre de monseigneur l'évêque d'Auxerre au Roy au sujet du bref qui condamne son mandement sur la légende de Grégoire VII*, p 1-18 BNP L4d 1649 Deze brief is evenals het mandement, de *Consultation des avocats* met het rekest en de memoire van 8 februari 1730 en ook de brieven aan de president en aan de leden van de Assemblée van 1730, ook te vinden in *Les oeuvres de Messire Charles Gabriel de Thubieres de Caylus, évêque d'Auxerre*, t II, p 388 e.v.
 - 24 Lettre de M l'évêque d'Auxerre au Roy, p. 21-26
 - 25 Lettre de M l'évêque d'Auxerre au Roy, p 27-28
 - 26 Lettre de M l'évêque d'Auxerre au Roy, p 30

27. Lettre de M. l'évêque d'Auxerre au Roy, p. 31-40.
28. Lettre de M. l'évêque d'Auxerre au Roy, p. 40-43.
29. Lettre de M. l'évêque d'Auxerre à Messieurs les archevêques et évêques, p. 7-8.
30. Lettre de M. l'évêque d'Auxerre à Messieurs les archevêques et évêques, p. 9-13.
31. Collection des procès-verbaux t. VII, kol. 1062-1063.
32. Oeuvres de Colbert t. II, p. 514-541: *Lettre de Monseigneur l'Evêque de Montpellier au Roy dans laquelle, à l'occasion de la Légende de Grégoire VII, il montre combien il est nécessaire de s'opposer au progrès de la doctrine ultramontaine et qu'autant que les principes des constitutionnaires sont favorables à cette doctrine, autant ceux des appellans y sont contraires.* Deze brief, gedateerd op 31 december 1729, verscheen oorspronkelijk in druk zonder naam van drukker of plaats van uitgifte en besloeg 26 quarto-pagina's. cf. l'Avocat, p. 162-184.
33. A.A.E., Mém. et Doc. France 1267, p. 114. De Tressan op 18 juli 1730 aan Fleury; France 1267, p. 198-199. De Tressan aan Chauvelin op 18 en 19 aug.; Collection des procès-verbaux t. VII, kol. 1063-1071. cf. l'Avocat, p. 185-187.
34. A.A.E., Mém. et Doc. France 1267, p. 211, 225 en 234. De Tressan aan Fleury en aan Chauvelin op 28 en 30 aug. 1730.
35. A.A.E., Mém. et Doc. France 1267, p. 242. De Tressan aan Chauvelin op 6 sept. 1730.
36. A.A.E., Mém. et Doc. France 1267, p. 248 en 250. De Tressan aan Chauvelin op 10 sept. 1730; en op 11 sept. aan Fleury; Collection des procès-verbaux t. VII, kol. 1071-1073.
37. *Lettre de l'Assemblée du Clergé au Roy*, gedateerd op 11 september 1730 en te vinden in A.A.E., Mém. et Doc. France 1267, p. 251-262. Ook in: Collection des procès-verbaux t. VII, kol. 1073 e.v. Deze brief was ondertekend door veertien aartsbisschoppen en bisschoppen en negentien abten.
38. Collection des procès-verbaux t. VII, kol. 1214 e.v.
39. A.A.E., Corr. Pol. Rome 713, p. 279. Polignac op 28 juli 1730 aan Chauvelin.
40. A.A.E., Corr. Pol. Rome 718, p. 305 en 314. Chauvelin op 19 en 26 sept. 1730 aan Polignac.
41. A.A.E., Mém. et Doc. Rome vol. 91, p. 462. Polignac op 7 dec. 1730 aan Chauvelin.

BIJLAGE I

Die XXV. Maii. in Festo S. Gregorio VII. Papae et Confessoris.

Oratio.

Deus in te sperantium fortitudo, qui beatum Gregorium Confessorem tuum, atque Pontificem, pro tuenda Ecclesiae libertate virtute constantiae roborasti: da nobis ejus exemplo, et intercessione, omnia adversantia fortiter superare, Per Dominum.

In II Nocturno.

Lectio IV.

Gregorius Papa Septimus ante Hildebrandus Soanae in Etruria natus, doctrina, Sanctitate, omnique virtutum genere cum primis nobilis, mirifice universam Dei illustravit Ecclesiam. Cum parvulus ad Fabri ligna edolantis pedes, jam literarum inscius, luderet, ex rejectis tamen Segmentis illa Davidici elementa oraculi, Dominabitur a mari usque ad mare, casu formasse narratur, manum pueri ductante Numine, quo significaretur ejus fore amplissimam in mundo auctoritatem. Romam. deinde profectus sub protectione Sancti Petri educatus est. Juvenis Ecclesiae libertatem a laicis oppressam, ac depravatos Ecclesiasticorum mores vehementius dolens, in Cluniacensi Monasterio, ubi sub regula Sancti Benedicti austerioris vitae observantia eo tempore maxime vigeat, Monachi habitum induens, tanto pietatis ardore Divinae Majestati deserviebat, ut a Sanctis ejusdem Caenobi Patribus Prior fit electus. Sed divina providentia majora de eo disponente in salutem plurimorum Cluniaco eductus Hildebrandus, Abbas primum Monasterii S. Pauli extra muros Urbis electus, ac postmodum Romanae Ecclesiae Cardinalis creatus, sub summis Pontificibus, Leone Nono, Victore Secundo, Stephano Nono, Nicolao Secundo, et Alexandro Secundo praecipuis muneribus, et legationibus perfunctus est, Sanctissimi; et purissimi consilii vir a beato Petro Damiani nuncupatus. A Victore, Papa Secundo Legatus a latere in Galliam missus, Lugdini Episcopum Simoniaca Labe infectum ad sui criminis confessionem miraculo adegit. Berengarium in Concilio Turonensi ad iteratam haeresis abjurationem compulit. Cadolai quoque schisma sua virtute compressit.

Lectio V.

Mortuo Alexandro Secundo, invitus, et maerens unanimi omnium consensu, decimo Kalendarum Maii, anno Christi millesimo septuagesimo tertio, Summus Pontifex electus, sicut

sol effulsit in Domo Dei; nam potens opere, et Sermone, Ecclesiasticae disciplinae reparandae, fidei propagandae, libertati Ecclesiae restituendae, extirpandis erroribus, et corruptelis tanto studio incumbit, ut ex Apostolorum aetate nullus Pontificum fuisse tradatur, qui majores pro Ecclesia Dei labores, molestiasque pertulerit, aut qui pro ejus libertate acrius pugnaverit. Aliquot provincias a Simoniaca labe expurgavit. Contra Henrici Imperatoris impios conatus fortis per omnia athleta impavidus permansit, seque pro muro domui Israel ponere non timuit, ac eundem Henricum in profundum malorum prolapsum fidelium communione, regnoque privavit, atque subditos populos fidei ei data liberavit.

Lectio VI.

Dum Missarum sollemnis perageret visa est viris piis Columba è coelo delapsa humero ejus dextro insidens alis extensis caput ejus velare, quo significatum est, Spiritus Sancti afflatu, non humanae prudentiae rationibus ipsum duci in Ecclesiae regimine. Cum ab iniqui Henrici exercitu Romae gravi obsidione premeretur, excitatum ab hostibus incendium signo Crucis extinxit. De ejus manu tandem a Roberto Guiscardo Duce Northmanno ereptus, Casinum se contulit. atque inde Salernum ad dedicandam Ecclesiam Sancti Matthaei Apostoli contendit. Cum aliquando in ea Civitate sermonem habuisset ad populum, aerumnis confectus in morbum incidit, quo se interitum praescivit. Postrema morientis Gregorii verba fuere: Dilexi justitiam, et odivi iniquitatem, propterea morior in exilio. Innumerabilia sunt quae vel fortiter sustinuit, vel multis coactis in Urbe Synodis sapienter constituit, vir verè Sanctus, criminum vindex, et accerimus Ecclesiae defensor. Exactis itaque in Pontificatu annis duodecim migravit in Coelum anno salutis millesimo octogesimo quinto, pluribus in vita. et post mortem Miraculis clarus, ejusque Sacrum corpus in Cathedrali Basilica Salernitana est honorifice conditum.

Urbis et Orbis.

Sanctissimus dominus noster Benedictus XIII. benigne indulsit, atque concessit, ut Officium Sancti Gregorii Papae VII. alias a Sac. Rituum Congregatione die 19 augusti 1719 cum Lectionibus Secundi Noct., et Oratione propriis pro universo Ordine Benedictino revisum, et approbatum, in posterum ab omnibus Christi-fidelibus utriusque sexus tam Saecularibus quam Regularibus, qui ad Horas Canonicas tenentur, die 25. Maii sub ritu duplici recitari, Missa respective celebrari debeat, ac ita in Breviario, ac Missali Romano apponi mandavit.

Die 25 septembris 1728.

N. Cardinalis Coscia.

Loco+Sigili

N. M. Archiepiscopus Apamensis Sac. Rit.
Congregationis Secretarius.

Romae MDCCXXVIII.

Typis Reverendae Camerae Apostolicae.

Superiorum permissu.

A.N.P., U 877 no. 90

Premier projet de réquisitoire retouché depuis.

Messieurs,

Une feuille imprimée pour servir de supplément au bréviaire romain se répand depuis peu dans le royaume: et dans cette feuille où se trouve un office consacré à la mémoire du pape Grégoire septième, nous voyons avec le dernier étonnement ce qu'il y a de plus capable d'inspirer l'excès des prétentions ultramontaines.

Nous n'avons pas besoin de nous étendre sur tout ce qui compose cet office. Vous en jugerez par vous-mêmes à l'inspection de l'imprimé que nous laisserons sous vos yeux. Et que pourrions-nous ajouter à l'impression de ces paroles toutes seules, qu'on voit dans l'une des leçons? *'Contra Henrici Imperatoris impios conatus fortis per omnia athleta impavidus permansit, seque pro muro domui Israel ponere non timuit: ac eundem Henricum in profundum malorum prolapsam, fidelium communione regnoque privavit, atque subditos populos fidei ei data liberavit'*.

On savait assez que Grégoire VII, connu sous le nom d'Hildebrand avant son élévation au pontificat, et si célèbre dans la suite par ses différends avec l'empereur Henri, roi d'Allemagne, a été le plus ardent défenseur, ou plutôt l'auteur le plus déclaré de ces prétentions inouïes dans l'antiquité, qui dans des temps de trouble et d'affliction ont plus d'une fois ébranlé la fidélité des sujets, et alarmé les puissances temporelles jusque sur les trônes.

Mais, qu'il soit permis de le dire, on n'avait pas lieu de s'attendre de voir entrer dans son éloge, et célébrer dans un office ecclésiastique, l'excès où le conduisirent enfin des principes si dangereux. Est-ce donc le chef-d'oeuvre de son zèle, d'avoir entrepris de priver un roi de sa couronne, et de délier ses sujets du serment de fidélité? Et pouvons-nous voir sans douleur qu'on appuie sur un fait si digne d'être enseveli dans l'oubli, les titres qu'on lui donne de 'défenseur de l'Eglise', de 'restaurateur de sa liberté', de 'rempart de la maison d'Israel'?

Enfants inséparables de l'Eglise, et fidèles à l'attachement inviolable dont nous faisons gloire pour le Siège Apostolique, nous ne cesserons jamais de faire des vœux pour que ces prétentions ambitieuses, jadis si funestes à Rome elle-même, s'abolissent de plus en plus dans son sein.

Pourquoi donc faut-il aujourd'hui qu'elles reparassent jusque sous nos yeux, qu'elles viennent exciter notre devoir et inquiéter notre zèle, et que tant de fois réprouvées en France, elles prennent une voie nouvelle pour s'insinuer dans les esprits, sans approfondir à quels titres est légitime parmi nous l'usage du bréviaire romain, on ne peut ignorer qu'il est fréquent, soit à la faveur d'un supplément qui s'introduit, verrons nous entre les mains des fidèles, dans la bouche des ministres de la religion, au sein de la majesté de nos temples, au milieu de la célébration du culte divin; ce qui répugne au titre de sujets du roi, ce qu'on a toujours combattu avec la constance la plus invincible dans ce royaume très chrétien, ce qui ne peut y être toléré sans ébranler les fondements de ses plus inviolables maximes?

Pressés par le devoir indispensable de nos charges, nous nous adressons à la Cour, dont l'autorité s'est toujours si heureusement employée pour la conservation de ce dépôt précieux par les conclusions que nous avons prises nous avons l'honneur de lui proposer ce qui nous paraît le plus convenable dans l'occasion qui nous excite aujourd'hui; et nous attendons ce qu'il lui plaira de statuer à ce sujet.

BIJLAGE III

B.N.P., Joly de Fleury 74, p. 75 en p. 139.

Ontwerp Conclusions.

Vu une feuille imprimée en deux pages, chaque page en deux colonnes, commençant par ces mots: *Le 25 Mai fête de Saint Grégoire VII. Pape et Confesseur*, et finissant par ceux-ci: *On dit la messe Statuit*; sans nom d'imprimeur n'y du lieu de l'impression.

Je requiers pour le roi être ordonné que ladite feuille sera et demeurera supprimée, être enjoint à tous ceux qui en ont ou pourront avoir des exemplaires de les apporter au Gref-fe de la Cour pour y être pareillement supprimés; être fait inhibition et défenses à tous imprimeurs, libraires, colporteurs et autres de quelque qualité et condition qu'ils soient de l'imprimer, vendre, débiter ou autrement distribuer; ensemble de l'insérer dans aucuns bréviaires, missels, rituels ou autres livres: comme aussi à toutes personnes ecclésiastiques séculières ou régulières, ou autres de quelque état et condition qu'elles soient, de faire au-cun usage du contenu de ladite feuille en quelque sorte et manière que se puisse être; en-joint à tous supérieurs de corps et communautés séculières et régulières, de se conformer au présent arrêt, et d'y tenir la main, sous peine de saisie du temporel, de déchéance de tous les privilèges accordés par nos rois et autre plus grande s'il y échet: fait inhibition et défenses à tous imprimeurs et libraires d'imprimer, vendre, débiter ni insérer en aucuns bréviaires, missels, rituels ou autres livres dont ils auraient le privilège, aucune feuille ou écrit particulier, s'ils n'en ont obtenu un privilège spécial, ou la permission des lieutenants généraux de police, ès cas où ils auront donné les permissions d'imprimer, le tout suivant les ordonnances, édits et déclarations du roi enregistrés en la Cour: être en outre ordon-né que l'arrêt qui interviendra sur mes *présentes conclusions*, sera lu, publié, et affiché partout où besoin sera; etc.

BIJLAGE IV

A.N.P., U 372, Conseil secret du Parlement 1729.

Arrêt de la Cour du Parlement, portant suppression d'une feuille imprimée commençant par ces mots: *Le 25 Mai Fête de S. Grégoire VII. Pape et Confesseur*.

Ce jour les Gens du Roi sont entrés, et Maître Pierre Gilbert de Voisins, Avocat dudit Seigneur Roi, portant la parole, ont dit:

Messieurs, une feuille imprimée pour servir de supplément au bréviaire romain se répand depuis peu dans le royaume: et dans cette feuille où se trouve un office consacré à la mémoire du pape Grégoire septième, nous voyons avec le dernier étonnement ce qu'il y a de plus capable d'inspirer l'excès des prétentions ultramontaines.

Nous n'avons pas besoin de nous étendre sur tout ce qui compose cet office. Vous en jugerez par vous-mêmes à l'inspection de l'imprimé que nous laisserons sous vos yeux. Et que pourrions-nous ajouter à l'impression de ces paroles toutes seules, qu'on voit dans l'une des leçons? *Contra Henrici Imperatoris impios conatus fortis per omnia athleta impavidus permansit, seque pro muro domui Israel ponere non timuit: ac eundem Henricum in profundum malorum prolapsam, fidelium communionem regnoque privavit, atque subditos populos fidei ei data liberavit.*

On savait assez que Grégoire VII, si célèbre par ses différends avec l'empereur Henri, est celui qu'on a vu porter plus loin ces prétentions ambitieuses, inouïes dans les premiers siècles de l'Eglise, qui causèrent de si grands troubles et allumèrent des guerres si cruelles de son temps

Mais, qu'il soit permis de le dire, on n'avait pas lieu de s'attendre de voir entrer dans sons éloge, et célébrer dans un office ecclésiastique, l'excès où le conduisirent enfin des principes si dangereux. Est-ce donc le chef-d'oeuvre de son zèle, d'avoir enterpris de priver un roi de sa couronne, et de délier ses sujets du serment de fidélité? Et pouvons-nous voir sans douleur qu'on appuie sur un fait si digne d'être enseveli dans l'oubli, les titres qu'on lui donne de défenseur de l'Eglise, de restaurateur de sa liberté, de rempart de la maison d'Israel?

Pourquoi faut-il que les vestiges d'une entreprise dont le temps semblait affaiblir la mémoire, reparassent aujourd'hui jusque sous nos yeux, qu'ils viennent encore exciter notre devoir et notre zèle? Souffririons-nous qu'à la faveur de ce prétendu supplément du bréviaire romain, on mit dans les mains des fidèles, dans la bouche des ministres de la religion, jusqu'au milieu de nos saints temples et de la solennité du culte divin, ce qui tend à ébranler les principes inviolables et sacrés de l'attachement des sujets à leur souverain, et ce qui blesse les maximes que l'on a toujours maintenues dans ce royaume très chrétien avec la constance la plus invincible?

Engagés par le devoir de nos charges, nous nous adressons à la Cour, dont l'autorité s'est toujours si heureusement employée pour la conservation de ce dépôt précieux. Par les conclusions que nous avons prises par écrit, nous avons l'honneur de lui proposer ce qui nous paraît le plus convenable dans l'occasion qui nous excite aujourd'hui, et nous attendons avec une juste confiance ce qu'il lui plaira de statuer à ce sujet.

Eux retirés

Vu une feuille imprimée en deux pages, chaque page en deux colonnes, commençant par ces mots *Le 25 Mai fête de Saint Gregoire VII Pape et confesseur*, et finissant par ceux-ci *On dit la messe Statuit*, ensemble les Conclusions par écrit, la matière sur ce mise en délibération.

Ladite Cour a arrêté et ordonné que ladite feuille sera et demeurera supprimée, enjoint à tous ceux qui en ont ou pourront avoir des exemplaires de les apporter au Greffe de ladite Cour pour y être pareillement supprimés, fait inhibition et défenses à tous imprimeurs, libraires, colporteurs et autres de quelque qualité et condition qu'ils soient de l'imprimer, vendre, débiter ou autrement distribuer, ensemble de l'insérer dans aucuns bréviaires, missels, rituels ou autres livres comme aussi à toutes personnes ecclésiastiques, séculières et régulières, ou autres de quelque état et condition qu'elles soient, de faire aucun usage du contenu en ladite feuille, en quelque sorte et manière que ce puisse être, enjoint à tous supérieurs de corps et communautés séculières et régulières, de se conformer au présent arrêt, et d'y tenir la main, à peine de saisie du temporel et autre plus grande peine s'il y échec fait inhibition et défenses à tous imprimeurs et libraires d'imprimer, vendre, débiter ni insérer en aucuns bréviaires, missels, rituels ou autres livres dont ils auraient le privilège, aucune feuille ou écrit particulier, s'ils n'en ont obtenu un privilège spécial, ou la permission des lieutenants généraux de police, ès cas où ils auront donné les permissions d'imprimer, le tout suivant les ordonnances, édits et déclarations du roi enregistrés en la Cour ordonne en outre que le présent arrêt sera lu, publié, et affiché partout où besoin sera, et copies collationnées envoyées aux bailliages et sénéchaufées du ressort, pour y être lues, publiées et registrées, enjoint aux substituts du procureur-général du roi d'y tenir la main, et d'en certifier la Cour dans un mois.

Fait en Parlement le vingt Juillet mil sept cent vingt neuf.

Signé, Ysabeau

chez. Pierre Simon, Imprimeur du Parlement, au bas la Rue de la Harpe, à l'Hercule

Arrest de la Cour du Parlement

Qui déclare abusifs quatre Brefs ou Decrets au sujet de la Légende de Grégoire VII

Extrait des Registres du Parlement.

Ce jour, les Gens du Roy sont entrez, et Me Pierre Gilbert de Voisins Avocat dudit Seigneur Roy, portant la parole, ont dit

Messieurs, Après l'Arrêt solemnel que la Cour rendit au mois de Juillet dernier sur nos Conclusions, à l'occasion de l'Office de Gregoire VII, nous avions lieu de croire que nous n'aurions plus d'autre devoir à remplir sur cet objet, et que la Cour de Rome nous en laisseroit insensiblement perdre la mémoire

Mais nous reconnoissons avec douleur combien nos espérances ont été trompées, à la vûe d'un Bref publié à Rome que nous avons entre les mains, et dont on peut dire qu'il reduit en pratique la doctrine repandue dans l'Office de Gregoire VII en cassant par l'autorité Pontificale tous Edits, Arrêts, Ordonnances, et autres Actes émanez à ce sujet des Puissances Séculières, même Souveraines, ce Bref entreprend de soumettre au Sacerdoce l'empire temporel des Souverains il exerce une autorité suprême sur des Actes revêtus du caractère de leur pouvoir. il attaque leur indépendance jusques dans ses fondemens, et tend à leur ôter la voie de la défendre.

S'il est un droit inséparable de la puissance temporelle, émanée immédiatement de Dieu, c'est celui de se maintenir par des voyes aussi indépendantes que son pouvoir même Quand l'autre Puissance veut l'assujétir, elle ne peut se refuser une legitime défense Mais plus l'entreprise sera soutenue d'un caractère auguste et venerable, plus elle sçaura garder en se maintenant une conduite mesurée

C'est sur ces grandes considérations qu'est fondé l'Arrêt que la Cour a rendu le 20 Juillet dernier Que pouvions-nous faire de moins que de vous demander ce qu'il prononce? aurions-nous gardé le silence, et eussions-nous été capables d'oublier jusqu'à ce point l'exemple et les maximes de nos Peres?

Que Rome eût placé un de ses Pontifes dans le catalogue des Saints, qu'Elle eût loué dans son Office des vertus Chrétiennes et Ecclésiastiques, des travaux Apostoliques pour l'extirpation des hérésies, pour le rétablissement de la discipline, et pour la reforme des moeurs, notre ministere n'eût point eû à s'élever. Mais ce qui a dû l'exciter, c'est de voir sous le titre d'un Office Ecclésiastique, publier l'empire de la Cour de Rome sur le temporel et sur la Majesté des Souverains.

En nous élevant contre cet Office, nous n'avons point cherché à attaquer la Puissance dont il pouvoit être émané On ne nous a point vû mettre en question le pouvoir dont elle est en possession dans l'Eglise, de décerner un culte et des prieres consacrées à la memoire de ceux qu'elle juge dignes de la vénération des Fideles Avec la même retenue votre Arrêt s'est borné à supprimer une Feuille qui blessait ce qu'il y a de plus inviolable parmi nous, et à prendre de justes précautions pour empêcher qu'à l'avenir on ne pût introduire, à l'insçû des Magistrats, des nouveautez si dangereuses

Un Arrêt si sage et si mesuré devient cependant aujourd'hui l'objet d'une entreprise sur la Puissance Seculiere, puisqu'on ne sçauroit méconnoître qu'il est compris et désigné dans le Bref Nous n'avons, MESSIEURS, dans cette occasion d'autre interêt à vous proposer que celui de nos Loix et de nos maximes, elles trouvent toujours en elles-mêmes des ressources pour se maintenir

Pour user de la voie qu'elles nous ouvrent, nous avons l'honneur de demander à la Cour d'être reçûs appellans comme d'abus de ce Bref, et qu'en prononçant sur son abus

manifeste, il soit défendu de le recevoir, de le distribuer, et d'en faire aucun usage. C'est le remède le plus ordinaire et le plus simple que nos mœurs aient introduit pour les occasions de ce genre.

Il a paru sur la même matière d'autres Brefs contre des Mandemens de quelques Prélats du Royaume. Nous les remettons tous sous les yeux de la Cour: et comme il ne nous est pas permis de garder le silence, sur tout ce qui peut intéresser directement ou indirectement l'autorité du Roy et les maximes de la France, notre ministère vous demande aussi de déclarer abusifs ces Brefs dont la seule lecture suffit pour justifier les Conclusions que nous prenons à ce sujet.

Pour ne rien obmettre des vûes que notre devoir nous inspire, il nous reste à vous proposer d'ordonner que l'Arrêt du 20. Juillet, par lequel la Cour a pris les plus sages précautions pour prévenir les conséquences de l'Office de Gregoire VII. soit exécuté selon sa forme et teneur: en y ajoutant des défenses générales de recevoir aucuns Brefs ou autres Actes de la Cour de Rome, à moins qu'ils ne soient revêtus de Lettres Patentes du Roy, excepté les Expéditions ordinaires qui regardent les Particuliers.

Ces défenses fondées sur nos libtez et sur les Loix du Royaume, subsistent toujours de droit parmi nous: mais suivant les conjonctures souvent la Cour a pris soin de les prononcer de nouveau. Elles sont en même-tems un préservatif et une protestation solennelle contre ce qui peut survenir, et on en tire l'avantage d'être en droit de le négliger.

C'est avec regret qu'on se voit forcé à renouveler ces précautions sous un des plus saints Pontifes que L'Eglise ait vû élevés sur la Chaire de Saint Pierre. Digne des temps Apostoliques, il nous retrace l'image de ses premiers Prédécesseurs. Si le danger d'une opinion que des siècles plus récents ont vû naître dans la Cour de Rome, tient encore aujourd'hui la France attentive à s'en préserver, elle n'en demeure que plus fidèlement attachée aux véritables droits du Saint Siège. Elle les revere sur la foi des veritez les plus certaines et les plus respectables de la Religion: elle en fait le principal fondement de sa doctrine; et si elle persiste inviolablement dans ses maximes, c'est qu'elle trouve dans les mêmes sources ce qui sert à les soutenir.

Nous laissons, MESSIEURS, à la Cour les exemplaires des Brefs, et les Conclusions que nous avons cru devoir prendre.

Les Gens du Roi retirez.

VEU l'Imprimé du Decret ou Bref du Pape, intitulé *Declaratio Nullitatis, Edictorum, Mandatorum, Praeceptorum, Ordinationum, aliorumque Gestorum per Magistratus seu Officiales et Ministros Saeculares vel aliàs à Laïca Potestate ejusve nomine adversus Decretum extensionis Officii Sancti Gregorii Papae Septimi ad universos Christi Fideles qui Horas Canonicas tenentur à S.S.D.N. Benedicto Divinâ Providentiâ Papâ XIII. nuper editum cum illorum omnium revocatione, cassatione et abolitione*, daté du 19. Decembre 1729. avec la publication faite à Rome le même jour. Veu aussi trois autres Brefs ou Decrets datez des 17. Septembre, 8. Octobre et 6. Decembre mil sept cent vingt-neuf, ayant chacun pour titre, *Revocatio et annullatio Ordinationum contentarum in quibusdam foliis Gallico idiomate impressis sub titulo: Mandement, etc.* Veu pareillement l'Arrêt de la Cour du 20. Juillet 1729. et les Arrêts des 15. May 1647. 9. May 1703. premier Avril 1710. et 16. Decembre 1716, ensemble les Conclusions par écrit du Procureur Général du Roy, la matière mise en délibération. LA COUR reçoit le Procureur General du Roy appellant comme d'abus desdits Brefs ou Decrets; faisant droit sur ledit appel, dit qu'il y a abus. En conséquence, enjoint à tous ceux qui en ont ou pourront en avoir des exemplaires, de les apporter au Greffe de la Cour pour y être supprimés. Fait très-expresses inhibitions et défenses à toutes sortes de personnes de quelque qualité et condition qu'elles soient, de recevoir, faire lire, publier, imprimer, distribuer, ni autrement mettre à execution directement ni indirectement, de quelque maniere et sous quelque prétexte que ce puisse être lesdits Brefs ou Decrets, ni pareillement aucunes Bulles, Brefs ou autres Expe-

ditions émanées de la Cour de Rome sans Lettres Patentes du Roy enregistrées en la Cour, pour en ordonner la publication, à l'exception néanmoins des Brefs de Pénitencerie, Provisions de Bénéfices et autres Expéditions ordinaires concernant les affaires des Particuliers lesquelles s'obtiennent en Cour de Rome, suivant les Ordonnances et Usages du Royaume. Fait aussi défenses à tous Libraires, Imprimeurs, Colporteurs, et autres d'imprimer ou faire imprimer, vendre, débiter ou autrement distribuer aucunes Bulles, Brefs ou autres Expéditions de Cour de Rome, sans Lettres Patentes du Roy enregistrées en la Cour, qui en ordonnent la Publication, à peine de cinq cens livres d'amende, même de déchéance de leur Maîtrise et Vacation, et autres plus grandes peines, s'il y échet; au surplus ordonne que l'Arrêt du vingt Juillet mil sept cent vingt-neuf sera executé selon sa forme et teneur, fait défenses d'y contrevenir sous les peines y contenuës: Ordonne en outre que le present Arrêt sera inscrit dans le Régistre de la Communauté des Libraires et Imprimeurs de cette Ville de Paris, envoyé dans les Bailliages et Senéchaussées du Ressort, pour y être lû, publié et enregistré, et affiché par-tout où besoin sera. Enjoint aux Substituts du Procureur Général du Roy d'y tenir la main, et d'en certifier la Cour dans un mois. Fiat en Parlement le vingt-trois Février mil sept cent trente. Signé, YSABEAU.

SOMMAIRE

En 1578 l'archevêque Colonna donna l'ordre d'exhumer dans la cathédrale de Salerne les dépouilles de Grégoire VII. Après qu'on les eut retrouvées à peu près intactes, l'évêque de Salerne fit dresser, en souvenir de ce fait, un nouveau tombeau dont la pierre portait une inscription honorant Grégoire VII comme le pape qui avait maintenu la liberté de l'église de façon particulièrement ferme. Dans le cadre de ses grandes réformes du calendrier, du missel et du bréviaire, Grégoire XIII inséra dans le martyrologue romain ce pape mort à Salerne en odeur de sainteté et il lui attribua dans l'édition officielle du martyrologue de 1584 une place parmi les saints reconnus de l'église romaine, le 25 mai, anniversaire de sa mort. Cette insertion signifiait le début de la canonisation équipollente de Grégoire VII. Paul V accorda en 1609 au chapitre et au clergé de Salerne un office propre en l'honneur du pape qui avait été enterré dans leur cathédrale, l'année suivante le même privilège fut octroyé à Sienne et à Soane qui se disputaient l'honneur d'être le lieu de naissance du pape Grégoire VII. La congrégation bénédictine de Vallombrese obtint en 1673 le droit de prier les *propria* en l'honneur de Grégoire VII et sous le pontificat d'Alexandre VIII il fut établi que l'office de Grégoire VII pût être récité dans les basiliques patriarcales de Rome. En 1719 l'ordre entier des bénédictins fut autorisé à se servir des *propria* de Grégoire VII, que l'on venait de refaire. C'étaient ces *propria*-là composés d'une *oratio* et de trois *lectiones* formant le deuxième nocturne que Benoît XIII imposa en 1728 comme obligatoires à l'église universelle, ce qui achevait la canonisation équipollente.

Il est difficile à retrouver ce qui a poussé Benoît XIII à rendre obligatoire la récitation de cet office de Grégoire VII; mais il est certain que le pape, étranger à ce qui se passait dans le monde et n'écoulant que lui-même, n'a point prévu les conséquences de son *motu proprio* en ce qui concerne les rapports entre les états et le Saint-Siège et entre les évêques et le pape. En France sur-

tout où il était de tradition séculaire de s'opposer à la politique de centralisation et aux revendications temporelles et spirituelles de la Cour de Rome, l'office de Grégoire VII ne pouvait que se heurter à de fortes résistances. La doctrine selon laquelle le pape n'avait aucune autorité à se mêler dans les affaires temporelles de l'état, les Français l'avaient établie en dogme national par la *Déclaration du clergé* de 1682 et l'enseignement en était prescrit dans tous les séminaires et toutes les facultés théologiques.

En dépit des bulles pontificales et de l'obligation de signer le Formulaire d'Alexandre VII, malgré une politique rigoureusement anti-janséniste de Louis XIV aboutissant même à la destruction de Port-Royal, les querelles sur la doctrine de la grâce et sur la morale, suscitées par l'*Augustinus* de Jansénius, n'étaient pas vidées et elles prirent plutôt le caractère d'un mouvement populaire surtout par la publicité dont jouissaient les *Réflexions morales* de Quesnel. L'influence du livre était telle que le jansénisme et le gallicanisme démocratique d'Edmond Richer fusionnaient et que nombre de curés, d'étudiants et d'enseignants des facultés théologiques se faisaient les alliés des parlements dans leur lutte contre l'absolutisme et la politique de centralisation des Cours de Versailles et de Rome et contre l'omniprésence des jésuites.

Lorsqu'en 1713 la bulle *Unigenitus*, écrite sur la demande de Louis XIV et déclarée loi de l'Etat de par le roi, condamna 101 propositions extraites des *Réflexions morales*, les mesures du vieux monarque bâillonnèrent l'opposition; mais après la mort de Louis XIV la résistance se fit de nouveau entendre et une tempête de protestations contre l'*Unigenitus* se déclancha. Elle était à son comble, quand en 1717 quatre évêques, parmi lesquels Soanen de Senez et Colbert de Montpellier, en appelaient de la bulle à un futur concile général; à cet appel d'autres évêques se raillaient et, à l'exemple de la Sorbonne, des facultés théologiques aussi, ces appelants étant soutenus par bien des parlements. De cette opposition à la bulle l'archevêque de Paris, le cardinal de Noailles, était le chef et le symbole.

Le Régent reconnut que sa politique de souplesse n'apportait point la paix à l'église de France et il reprit l'ancienne politique, celle de contraindre à la sujétion et de forcer la 'pacification'. Un décret royal de 1720 interdisait de discuter n'importe comment sur le Formulaire et sur la bulle *Unigenitus* et de s'y opposer, enlevant ainsi tout argument légal au susdit appel. Rome et Versailles travaillaient fraternellement ensemble pour rompre la résistance à la bulle; le nonce Massei à Paris et l'ambassadeur de France à Rome, le cardinal de Polignac, considéraient comme leur tâche principale de rétablir la paix dans l'église de France en faisant accepter la bulle *Unigenitus*. Ce but politique se poursuivait avec d'autant plus de conséquence que l'influence de Fleury sur la politique du gouvernement augmentait, surtout lorsqu'il avait en

1726 une autorité qui rappelait celle de Richelieu et de Mazarin. Sa politique, il l'exécutait surtout par le secrétaire d'Etat, de Chauvelin, chargé des affaires étrangères, par l'ancien procureur-général du parlement de Paris, le chancelier d'Aguesseau et par le chef de la police parisienne, le lieutenant-général Hérault. Pour rétablir la paix dans l'église de France, Fleury se servait de contraintes prudemment exercées sur professeurs, étudiants, libraires, imprimeurs et membres du parlement, mais il employait aussi la persuasion et la flatterie. *Les Nouvelles Ecclésiastiques*, journal influent et bien informé, édité par l'oppositon dès 1728 à la barbe des autorités, avaient beau être une réussite et échapper à une mainmise, la politique de Fleury ne demeurait pas sans résultat et la résistance contre la bulle s'était bien affaiblie en 1729. Le concile d'Embrun avait suspendu Soanen et l'avait exilé à la solitude glaciale de l'abbaye de La Chaise-Dieu; un certain nombre d'évêques qui en avaient appelé de la bulle au concile général, avaient retiré leur appel ou n'étaient plus en vie, et de Noailles avait accepté peu avant sa mort la constitution *Unigenitus*.

Pour Fleury il était de toute importance d'entretenir la bonne intelligence avec Rome et de prévenir des incidents franco-romains qui pussent troubler le calme peu à peu rétabli. Aussi va-t-il sans dire que l'obligation de réciter l'office de Grégoire VII venait déranger hautement le gouvernement français. Dès que les autorités eurent appris que le texte de l'office avait été imprimé sur des feuilles volantes à insérer dans le bréviaire, un arrêt fut préparé au parlement de Paris. Par l'intermédiaire du procureur-général, Gilbert de Voisins, Fleury prit soin de faire rédiger l'arrêt aussi modérément que possible et il défendit d'en colporter publiquement l'édition imprimée. Ce document interdisant de se servir de l'office de Grégoire VII ou de le faire circuler fut arrêté par le parlement de Paris le 20 juillet 1729. Un des évêques-appelants, de Caylus d'Auxerre, défendit l'usage de l'office dans son diocèse par un mandement daté du 24 juillet 1729. De même que Gilbert de Voisins l'avait fait dans son réquisitoire, de Caylus s'attaquait surtout au passage *Contra Henrici imperatoris...* où est raconté comment Grégoire avait excommunié et déposé l'empereur Henri IV et avait relevé ses sujets du serment de fidélité.

La résistance à laquelle l'office se heurtait en France était représentée au pape par les fonctionnaires de la curie romaine comme une atteinte aux droits du Saint-Siège, tandis que les autorités françaises voyaient dans l'office une attaque aux doctrines gallicanes. De Polignac et Massei s'efforçaient d'empêcher Rome de ne rien entreprendre contre l'arrêt, mais les *zelanti* dont le cardinal Corradini était le plus influent, inspiraient au pape une politique inflexible. Corradini qui entretenait une correspondance directe avec le nonce

de Paris, considérait l'arrêt parisien et aussi le mandement d'Auxerre comme des manifestations jansénistes se rebellant contre l'autorité papale, de plus il voyait l'arrêt comme un empiètement de la part des laïcs sur le pouvoir de l'église, seule autorisée à régler la liturgie. Dans le bref *Venerabilis frater* du 18 août 1729, Benoît XIII pria le nouvel archevêque de Paris, Vintimille de Luc, d'amener le roi de France à casser l'arrêt. Rome menaça de rompre les rapports diplomatiques, si l'on ne satisfaisait à l'exigence de révoquer et de casser l'arrêt.

Dans un mandement du 16 août 1729, l'évêque janséniste de Metz, du Cambout de Coislin, dont le diocèse s'étendait sur des territoires français, impérial et lorrain, exposa de façon gallicane la doctrine de la séparation des pouvoirs spirituel et temporel et il interdit l'usage de l'office. Le parlement de Metz, lui aussi, défendit par arrêt du 1 septembre 1729 la récitation et la diffusion de l'office en l'honneur de Grégoire VII. Le procureur janséniste du parlement de Bretagne, Huchet de la Bédoyère, s'en prit violemment à *La Légende de Grégoire VII* dans un réquisitoire injurieux pour la Cour de Rome et par arrêt du 17 août le parlement de Rennes interdit la récitation de l'office. Le gouvernement français intervint et fit saisir tous les exemplaires de l'arrêt imprimés chez Osmont à Paris. Du reste Huchet de la Bédoyère fut réprimandé par Fleury et d'Aguesseau; Fleury lui conseilla instamment de démissionner comme procureur-général du parlement breton. Il fut communiqué à tous les parlements qu'il fallait s'abstenir d'arrêts contre le susdit office et ne plus rendre désormais de verdicts dans des questions pareilles sans le consentement du gouvernement. Le 12 septembre cependant il parut encore un arrêt contre l'office provenant du parlement de Bordeaux, mais tous les exemplaires en furent immédiatement saisis, de sorte qu'il demeurait pratiquement inconnu.

Le nonce de Paris informa le secrétariat d'Etat du fait qu'il ne fallait point compter sur la cassation et la révocation de l'arrêt parisien et essaya de présenter la réprimande adressée par Fleury au procureur-général de Bretagne comme une satisfaction réparant l'honneur offensée de Rome. Il signala aussi que le gouvernement français avait interdit aux parlements de promulguer des arrêts contre l'office. A Rome, Polignac, de son côté, fit observer aux autorités romaines que dans les états de l'empereur on avait pris également des mesures contre l'office, mais que contre celles-ci Rome n'avait pas du tout réagi. Cependant la curie ne cessa d'insister sur la cassation et menaça de révoquer le nonce. Sur ces entrefaites, un bref conseillé par Corradini fut rédigé contre le mandement de l'évêque d'Auxerre et on avait l'intention de le faire suivre par un autre bref attaquant l'arrêt du parlement de Paris. Ainsi par un bref du 17 septembre 1729 *Cum ad apostolatus nostri...* le

mandement de de Caylus fut déclaré nul sans aucun argument, sans aucun motif; la lecture en fut interdite sous peine d'excommunication réservée au pape seul. Un document semblable fut publié contre le mandement de l'évêque de Metz, le 8 octobre de la même année.

Une lettre datée du 14 septembre 1729 et signée par 28 curés parisiens encouragea l'archevêque de Paris à se prononcer contre l'office de Grégoire VII. Mais Vintimille, après avoir consulté Fleury, s'abstint de toute décision sur l'office et dans son premier mandement du 29 septembre il exhorta ses diocésains à accepter la bulle *Unigenitus*. Le seul évêque qui ne fût pas adversaire de la bulle et publiât quand-même un mandement contre l'office, c'était l'évêque de Verdun, d'Hallencourt de Drosmenil. Sur l'avis de Massei il n'y eut pas de bref contre ce dernier mandement du 21 août 1729 où était exposée la théorie du *droit divin des rois*. Le 6 décembre 1729 il fut lancé un bref *Cum nobis innotuisset* contre le mandement de l'évêque janséniste de Montpellier, daté du 30 juillet, mais imprimé seulement au début du mois d'octobre, et dans lequel l'office était interdit, voire condamné. Au début du mois de novembre il parut un mandement contre l'office, daté du 30 septembre et écrit par l'évêque janséniste de Troyes, Jacques-Bénigne Bossuet. Ce neveu de l'évêque de Meaux démontrait, par des arguments tirés de l'Écriture sainte, des Pères et de l'histoire de l'église, que le pape n'avait aucune autorité dans les affaires temporelles et que les revendications papales concernant le pouvoir temporel étaient contraires à la vraie doctrine chrétienne. A la fin de son mandement l'évêque de Troyes racontait qu'il avait pris ses arguments dans un livre de son oncle qu'il avait chez lui encore inédit *Defensio declarationis cleri gallicani*. Le dernier mandement contre l'office daté du 11 novembre était celui de l'évêque 'philo-janséniste' de Castres, de Quiqueran de Beaujeu; il s'était distancié de l'appel de 1717, mais il entretenait tout de même des rapports amicaux avec des adversaires notoires de la bulle *Unigenitus*; la daterie papale et le gouvernement français ont pris contre lui des mesures sévères à cause de sa position indépendante et projanséniste.

Contre ces derniers mandements il n'y eut plus de brefs. C'est que le nonce avait vivement dissuadé la curie d'agir contre ces évêques, car il craignait que ces brefs pussent provoquer des arrêts en France ce qui augmenterait la tension entre Rome et Paris. Avec plus d'insistance encore il chercha à empêcher les autorités romaines de promulguer de bref contre les arrêts déjà parus. Plutôt que de lancer un verdict contre l'arrêt de Paris et d'excommunier le parlement, comme le pape semblait en avoir l'idée, il conseilla de rompre les relations diplomatiques. Il prévint même Rome sur le danger d'un schisme éventuel et sur l'inconvénient de s'aliéner par sa propre faute la France qui formait le grand contrepoids au protestantisme. Polignac essaya de faire

comprendre aux autorités romaines les conséquences funestes que les mesures proposées par le pape comporteraient pour la religion et le respect de l'autorité papale en France. Il expliqua que l'office de Grégoire VII mettait les adversaires de la bulle *Unigenitus* en occasion de se faire passer comme les seuls défenseurs de l'indépendance du pouvoir royal et de dénigrer les acceptants comme des partisans traitres et ultramontains. Polignac souligna que tout ce qui augmenterait les difficultés autour de l'office jouerait le jeu des jansénistes. Le gouvernement français, lui aussi, se souciait de l'opposition renaissante et s'efforçait de lui imposer le silence par des mesures énergiques contre l'une des sources de la résistance, contre la Sorbonne. Quiconque sympathisait avec l'appel ou avec l'évêque de Senez en exil, était exclu des examens académiques et de la possibilité d'obtenir des grades. Le 1 décembre 1729 l'abbé Pucelle, porte-parole des jansénistes au parlement, disant toujours son opinion sans crainte et avec éloquence, annonça au parlement qu'avait paru le bref déclarant nul le mandement de l'évêque de Caylus. Sur l'ordre de Fleury la discussion publique du bref fut ajourné pour un temps indéterminé et l'on pouvait seulement annoter dans le registre secret du parlement que les membres jugeaient le bref nuisible au maintien de l'autorité royale et des libertés gallicanes. Par une lettre secrète et personnelle Fleury essaya de persuader à Pucelle de renoncer à sa résistance contre la bulle et l'office.

Malgré tous les avertissements de Massei et de Polignac, malgré les lettres personnelles de Fleury à Corradini et les efforts de la France pour faire comprendre aux autorités romaines la nécessité d'une collaboration étroite entre Rome et Paris, parut le bref *Cum ad aures*, le 19 décembre 1729. Il cassait et annulait toutes les ordonnances de n'importe quelle autorité laïque publiées contre l'office, la seule concession de la curie étant qu'elle s'abstenait de sanctions pénales et qu'elle ne désignait aucun parlement nominativement. Corradini qui se vantait d'avoir inspiré le bref, le soutenait en affirmant qu'il avait été le seul moyen pour empêcher le pape de rappeler son nonce et d'excommunier le parlement. Dans la session du parlement du 8 février 1730 Pucelle lança une attaque au bref *Cum ad aures* et exigea que le parquet dressât un plan d'arrêt contre ce document. En même temps il déposa une requête au nom de l'évêque d'Auxerre dans laquelle celui-ci demandait d'être reconnu comme *appelant comme d'abus* du bref *Cum ad apostolatus*. Cette requête était accompagnée d'un exposé de motifs et d'une *Consultation* signée par quatre-vingt-dix avocats. Cette consultation mettait en lumière le rapport qu'il y avait entre l'office de Grégoire VII, le bref *Cum ad apostolatus* et la condamnation de la proposition XCI sur l'excommunication dans la bulle *Unigenitus*. D'accord avec Fleury un arrêt fut projeté, rédigé en ter-

mes modérés. Cet arrêt du 23 février 1730 interdisait la lecture et la diffusion de tous les brefs promulgués contre des arrêts et des mandements prohibant l'introduction de l'office.

La mort de Benoît XIII et le conclave prolongé qui la suivait, reléguèrent les difficultés autour de l'office au second plan. Le gouvernement français en profita pour rompre la dernière résistance contre l'*Unigenitus*. Par la déclaration royale du 24 mars 1730 l'*Unigenitus* devint loi de l'Etat et toute discussion en fut interdite. Contre cette mesure de Fleury une tempête de protestations se leva et ce ne fut que par un *lit de justice* et par des *lettres de jussion* que les parlements de Paris et de la province purent être forcés à enregistrer la nouvelle loi. Dans toutes les *remontrances* contre la déclaration du 24 mars 1730 on signalait que la condamnation de la proposition XCI n'était pas sans rapport avec l'office de Grégoire VII et que les revendications papales formaient un danger pour les principes gallicans. Le procureur-général de Bretagne fut puni de son attitude récalcitrante par suspension et exil.

Afin de contraindre le clergé français aussi à soutenir sa politique religieuse, Fleury convoqua une *Assemblée du clergé* pendant l'été de 1730, à laquelle les adversaires de l'*Unigenitus* et de l'office de Grégoire ne pouvaient participer. Dans cette *Assemblée* il fut discuté des lettres publiques qui avaient été adressées au roi par Colbert, évêque de Montpellier, le 31 décembre 1729, et par de Caylus, évêque d'Auxerre, le 11 février 1730; ces lettres avaient voulu avertir sa majesté de la menace que formait l'office de Grégoire VII pour les doctrines gallicanes. Il fut conclu de passer sous silence la lettre de de Caylus qui avait demandé à l'*Assemblée* elle-même aussi de se prononcer clairement sur l'office. Cependant une lettre fut rédigée dans laquelle l'*Assemblée* désapprouvait l'attitude de l'évêque de Montpellier et demandait au roi son consentement pour un concile provincial à Narbonne, afin d'y condamner Colbert. Cette lettre dans laquelle le passage sur l'office de Grégoire VII se limitait à la phrase: 'La légende, qui n'a été adoptée dans Votre Royaume par aucun évêque et dont l'usage n'a été et ne sera permis dans aucun des nos diocèses', fut souscrite le 11 septembre 1730 par tous les députés.

Après cette *Assemblée du clergé* l'affaire de l'office de Grégoire VII perdit peu à peu son intérêt. L'attitude bienveillante du nouveau pape Clément XII calmait les désaccords qui durant la dernière année du pontificat de Benoît XIII avaient perturbé les rapports franco-romains. En automne 1730 le Saint-Siège demanda même à la France d'intervenir dans les différends nés entre la République des Provinces-Unies des Pays-Bas et Rome par suite du placard des Etats de Hollande, de Zélande et de la Frise Occidentale, daté du 20 septembre 1730 et interdisant l'office de Grégoire VII.

PERSONENREGISTER

Aaron, 92.
Adam, abbé, V, 178, noot 61, 189,
noot 32.
Adrianus IV, 127.
Agostino Triomfo, 6.
d'Aguesseau, Henri François, 37, 40,
43, 44, 45, 47, 48, 50, 53, 67, 71,
72, 79, 101, 110, 144, 145, 165,
167, 183 noot 29 en 30.
d'Ailly, Pierre, 8, 10, 15.
Albani, Annibale, 85.
Albani, Gian-Francesco, 78.
Albani, Olympia, 120.
Alberoni, 48.
Albizzi, 33.
d'Albret, Jeanne, 11, 128, 170.
Alexander III, 128.
Alexander VII, 20, 21, 23, 33, 34, 37,
165, 169.
Alexander VIII, 23, 28, 106, 133, 141,
149, 150, 203 noot 19.
Alexandre, Noël, 28, 54.
Almain, Jacques, 10, 15, 176.
d'Alsace (kard.), 50.
Alsane, 69.
Althan, Michael Friedrich von, 99.
Ambrosius, 68, 112, 124, 198 noot 54.
Anastasius, 4, 123, 125.
Anselmus, 127.
Ansidei, 64, 97.
Appolis, E., 136.
Aquaviva, 15.
Aristoteles, 7.
Arnauld, Antoine, 34, 35, 39, 120.
Athanasius, 118, 124, 198 noot 54.
Athenagoras, 91.
Aubry, 145.
Augustinus, 32-35, 55, 56, 75, 76.

Baius, M., 35.
Banchierri, 154.
Barbier, 62, 74.
Barchman Wuytiers, 58, 138.
Barbarossa, Frederik, 127, 128.
Barclay, William, 14.
Bargellini, 34.
Baronius, 13, 25, 26, 27, 75, 139.
Bartholomeus, 117.
Basilius, 126.
Becanus, 14, 122.
Bellarminus, 13-18, 27, 28, 121, 159.
Belluga, 56.
Belsunce, 44, 57.
Beltrami de Guevara, Joannes, 27.
Benedictus XIII, (Pierre de Lune), 7, 8.
Benedictus XIII, (Orsini), 27-30, 53-55,
57, 59, 63, 78, 79, 82-85, 87, 88,
90, 97, 99, 100, 105, 116, 148, 149,
152-154, 161, 162, 164.
Benedictus XIV, 27, 28, 178 noot 60.
Bentivoglio, Cornelio, 56, 77, 78.
Bernardus van Clairvaux, 5, 127,
Bertha, 127.
Bertrada van Anjou, 68, 127.
Bethune, 47.
De Bissy, 42, 44, 49, 51, 52, 55, 57,
64, 78, 95, 96, 114.
Bolognini, Mario, 27.
Bonifatius VIII, 1, 2, 5, 6, 100, 128,
170.
Boonen, Jacob, 35.
Bossuet, Antoine, 119.
Bossuet, Jacques-Bénigne, (Meaux), 18,
22, 26, 38, 41, 42, 44, 74, 119, 131,
132, 137, 147, 169.
Bossuet, Jacques-Bénigne, (Troyes),
48, 59, 112, 119-126, 128-132, 141,

143, 186 noot 78.
 Bothérèl de Bédé, 168.
 Boucher, Ph., 61.
 Bouget, (abbé), 107.
 De Bouillon (kard.), 40.
 Bourbon-Condé, Lodewijk, 52, 53, 57.
 De la Broue, 41, 46.
 Brutus, 143.
 Caillebot de la Salle, 186 noot 78.
 Cajetanus (Thomas de Vio), 10, 176
 noot 25.
 Caligula, 113.
 Calixtus II, 3, 126.
 Du Cambout, duc de Coislin, Charles,
 (Metz), 90, 142.
 Carreyre, J., 42, 43.
 De Catinat, Nicolas, 143.
 Caumartin, Lefèvre de, 186 noot 78.
 De Caylus, (Auxerre), 41, 47, 48, 50,
 51, 59, 64, 74-77, 91, 94, 97, 107,
 111, 112, 115, 116, 118, 120, 136,
 142, 143, 145, 157, 158, 169-172,
 186 noot 78.
 Cellamare, 48.
 Charpentier, 108.
 Chastel, Jean, 15.
 Chastelain, Claude, 26.
 Chauvelin, Germain Louis de, 42, 53,
 63, 63, 79-81, 83, 88-90, 94, 98,
 101, 107, 116, 117, 131, 142, 144,
 145, 157, 160, 161, 168, 174.
 Chavigny, Denis François Bouthillier
 de, 119, 120.
 Chevalier, A., 132.
 Childeric, 126.
 Chipier, 70.
 Chrysostomos, Joannes, 59, 91.
 Cienfuegos, 56, 78, 99, 116.
 Clemens VIII, 13, 17, 27, 128, 171,
 201 noot 89.
 Clemens IX, 21, 34.
 Clemens X, (Altieri), 21, 28, 29.
 Clemens XI, (Albani), 28, 32, 37, 38,
 46, 47, 49-51, 55, 64, 77-79, 112,
 120, 133, 150, 163.
 Clemens XII, (Corsini), 78, 174.
 Clément, Jacques, 11, 15.
 De la Closure, 131.
 Coignard, (le fils), 69, 70.
 Coislin, zie: Cambout.
 Colbert, Jacques Nicolas, 112.
 Colbert, Joachim (Montpellier), 41, 46,
 50, 51, 57-59, 64, 111-114, 118,

120, 123, 136, 141, 142, 172-174,
 186 noot 78.
 Colonna, Marc-Antonio Marsilio, 24,
 69.
 Colonna (aartsb. van Wenen), 147.
 Colonna, Aegidius (Gilles de Rome),
 5, 6, 7, 14.
 Constantijn-Copronymus, 125.
 Constantius (keizer), 76, 124.
 Conti, (kard. later Innocentius XIII),
 51.
 De Conti, (prins), 40.
 Coquille, Guy, 12, 159.
 Corradini, Piermarcellino, 30, 54, 56,
 63, 64, 78, 79, 83-87, 89, 90, 95,
 97, 98, 100, 103, 104-108, 111, 113,
 116-118, 132-134, 138, 151-156,
 162.
 Corsini, Lorenzo, 163.
 Coscia, Niccolò, 30, 31, 54, 77-79, 82,
 83, 98, 105, 116, 161.
 Crozat, 73.
 Damiani, Petrus, 25, 130.
 Damiens, Gabriel, 69.
 Demosthenes, 143.
 Desessarts, Jean-Baptiste, 61.
 Desessarts, Marc-Antoine, 61.
 De'Dominis, Marc-Antonio, 60, 186,
 noot 82.
 Dorsanne, 44, 45, 52, 63, 184 noot 36.
 Drouet de Villeneuve, Gabriel, 19.
 Dubois, Pierre, 6.
 Dubois (abbé), 49, 51, 52.
 Duchesnes, 69.
 Dudon, 102.
 Du Perron, Jacques Davy, 17, 18, 170.
 Dupuy, Jacques, 18.
 Dupuy, Pierre, 18.
 Duval, André, 16, 17.
 Elisabeth I van Engeland, 1, 26, 128.
 d'Enghien, François, 28.
 van Espen, Zeger Bernhard, 36.
 d'Estrées, 42.
 Etemare, 138.
 Fauchet, Claude, 12.
 De Faye, Charles, 12.
 De Faye, Jacques, sieur d'Espiesses, 12.
 Feautrier, 137.
 Febure, Jacques, 120.
 Felix (paus), 125.
 Fénélon, 38, 40, 119, 137.

- Feydeau, 56.
 Filips I, 3, 68, 170.
 Filips II, 26.
 Filips de Schone, 1, 2, 5, 6, 128, 170.
 Filips V, 37.
 Fini, Francesco, 30, 78, 79, 85, 86, 98, 101, 161.
 Fleury, André Hercule de, 51-57, 59-61, 63, 64, 67, 68, 70-74, 79-81, 88, 89, 94, 96, 97, 101, 103-105, 108-110, 113, 114, 118, 131, 133, 135, 136, 138, 142, 144-151, 155-157, 159-162, 164-166, 168, 173.
 Fleury, Claude, 44, 51, 68, 69.
 Flote, Pierre, 6.
 Fontaine, Jacques, (de la Roche), 62.
 Forbin-Janson, 44, 57, 120, 137.
 Fouillon, 43.
 Frans I, 9, 10, 176 noot 25.
 Frederik Barbarossa, 127, 128.
 Frederik II, 5, 127, 130.
 Gabrieli, 28.
 De Gaureaux-Dumont, Mad., 119.
 Gaxotte, 52.
 Gazier, A., 61.
 Gelasius I, 4, 75, 123, 125.
 Gerberon (dom), 35, 36, 38.
 Gerson, Jean, 8, 10, 15.
 Gilbert de Voisins, Pierre, 67, 70-73, 83, 86, 87, 143, 144, 151, 160.
 Gilles de Rome, zie: Aegidius Colonna.
 Giuliani, 86, 101.
 Gotti, 63, 152, 154.
 Le Goullon de Champbel, 92.
 Le Gras, 94.
 Gratianus, 4.
 Grégoire, Henri, 25, 178 noot 62 en 63.
 Gregorius I, de Grote, 91, 125.
 Gregorius II, 125.
 Gregorius III, 125.
 Gregorius IV, 126.
 Gregorius VII, 1-3, 5, 24-28, 30, 31, 67-69, 71-73, 75-77, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 92, 93, 95, 100, 102, 104, 110-112, 117, 118, 121, 122, 126, 127, 134, 135, 139, 140, 147, 148, 152, 153, 159, 170, 181 noot 91, 201 noot 89.
 Gregorius IX, 4.
 Gregorius XIII, 24, 25, 86.
 Gregorius XIV, 12, 128, 159, 171.
 Gretser, Jacob, 28.
 Guéranger, Prosper, V. VI, 26, 30.
 Guevara, Joannes Beltrami de, 27.
 Guimenius, Amadeus, 20, 22, 159.
 Hadrianus II (paus), 126, 170.
 d'Hallencourt de Drosmenil, Charles François (Verdun), 110, 111, 114.
 Harlay, Achille de, 159.
 Harlay, François de, 21.
 Hébert, 118.
 Hendrik IV (keizer), V, 5, 24, 27, 68, 71-73, 110, 111, 117, 121-127, 139, 170, 171, 181 noot 91.
 Hendrik IV, van Bourbon, Navarra en Condé, 1, 11, 12, 15, 17, 25, 26, 128, 159, 170, 171.
 Hendrik III, Valois, 11, 15, 17, 170.
 Hendrik V, 127.
 Hendrik VIII, 128.
 Hendrik van Cremona, 6, 7.
 Hendrik van Langenstein, 8.
 Hérault, 53, 56, 57, 60, 61, 74, 79, 145, 164.
 d'Hervault, Ysoré, 62.
 Hilarius, 118, 198 noot 54.
 Hildebrand, 27, 71, 73, 121.
 Hincmar (aartsb. Reims), 170.
 Hormisdas, 125.
 Hosius van Cordova, 76, 198 noot 54.
 Hotman, Antoine, 12.
 Hotman, Fr., 11.
 Huchet comte de la Bédoyère, Charles, 93, 101, 102, 105, 110, 167, 168, 192 noot 98.
 Hugo van Dié, 2.
 Hugo van St. Victor, 5.
 Imperiali, 98, 154, 193 noot 109.
 Innocentius III, 128.
 Innocentius IV, 5, 127, 130.
 Innocentius X, 33, 37.
 Innocentius XI, 21, 23, 28, 34, 40, 86, 141.
 Innocentius XII, 23, 100, 106, 119, 133, 141, 150.
 Innocentius XIII, 29, 49, 51, 54, 78.
 Isidorius van Sevilla, 3.
 Jacobus van Viterbo, 5, 7, 14.
 Jacobus I van Engeland, 14, 186 noot 82.
 Jacobus III, 41.
 Jan zonder Land, 128.
 Jansenius, Cornelius, 32-34, 55, 56.
 Jean de Paris, 6, 7, 10.

Joannes (evang.), 23, 75, 123.
 Joannes XXII, 6, 128.
 Joannes XXIII (Baldassare Cossa), 8.
 Joannes XXIII (Angelo Roncalli), 181
 noot 91.
 Joannes van Salisbury, 5.
 Joly de Fleury, 42, 45, 67-72, 75, 76,
 94, 144-146, 164, 187 noot 7 en 9.
 Jozef II, 36.
 Julianus de Afvallige, 124.
 Julius II, 100, 128, 170.
 Justina (keizerin), 124.
 Justinianus, 4.
 Justinus Martyrus, 91.
 Karel de Grote, 2, 72, 127.
 Karel VI (koning van Fr.), 7.
 Karel VI, (keizer), V, 78.
 Karel VII, 8, 9.
 Karel de Kale, 170.
 Karel Martel, 126.
 Koenraad van Gelnhausen, 8.
 Küng, Hans, 183 noot 34.
 Laborde, Vivien de, 43, 63, 183 noot
 34.
 La Chaise, Père, 21, 35.
 Lachat, 119.
 Lambertini, 55, 63.
 De Lamoignon, 20, 42.
 De Langle, 41, 46.
 Langton, Etienne de, 128.
 Languet de Gergy, 44, 51, 57.
 La Porte, 108.
 Law, John, 48, 50.
 Le Blond, 99.
 Leczinska, Maria, 53.
 Le Gros, Nicolas, 43, 44, 120.
 Leo I, 130.
 Leo X, 9, 170, 176 noot 25.
 Leo Chazarus, 125.
 Leo de Isauriër, 125.
 Le Roy, 132, 200 noot 73.
 Lercari, Niccolò Maria, 30, 59, 63, 78,
 81, 83, 87, 89, 90, 94, 96, 97, 99,
 105, 108, 116, 117, 133, 134, 148,
 154-156.
 Leschassier, Jacques, 12.
 De Lesseville, 165.
 Liberius (paus), 198 noot 54.
 Linières, 51.
 Lodewijk IX (de Heilige), 1, 9.
 Lodewijk XI, 9.
 Lodewijk XII, 170.
 Lodewijk XIV, 21, 23, 32, 33, 35, 37,

40, 74, 79, 86, 100, 119, 129, 131,
 136, 143.
 Lodewijk XV, 49, 52, 53.
 Lodewijk van Beieren, 6, 7, 128.
 Lodewijk de Vrome, 126.
 Lorraine d'Armagnac, 57, 59, 118, 120,
 186 noot 78.
 Lucas, 16, 75, 123.
 Lucifer van Cagliari, 198 noot 54.
 Mabillon, Jean, 28.
 Maffei, Scipione, 185 noot 60.
 De Mailly, 43, 44.
 Maine, hertogin van, 49.
 Maintenon, Madame de, 38, 40, 44,
 119.
 Mair, Jean, 10, 15.
 Majella, 30.
 Malagola, 129, 198 noot 65.
 Marbeuf, 168.
 Marca, Pierre de, 19, 33, 34.
 Mariana, Juan, 15.
 Marsilius van Padua, 7.
 Massei, VII, 55, 77-81, 84, 87, 89, 90,
 94-97, 103, 106, 110, 111, 113, 114,
 132, 133, 141, 148-153, 155, 156,
 160-163.
 Mattheus, 69, 75, 110, 123.
 Maupeou, 144.
 Maurepas, 53, 59, 120, 121.
 Mauritius (keizer), 91, 125.
 Maximiliaan II, 11.
 Maximiliaan Em., van Beieren, 36.
 Mazarin, 33, 53.
 Medici, Maria de, 14, 17, 159.
 Le Mercier, 94.
 Mesnil, Jean-Baptiste du, 11.
 Michelin, Pierre, 121.
 Moya, Mateo, 20.
 Mozes, 92.
 Napoleon, 36.
 Naudier, 108.
 Nero, 113.
 Nicolaas I, 3, 126.
 Nicole, Pierre, 119, 120.
 Nivelle, 43.
 Noailles, Jean Louis Gaston de, 41.
 Noailles Louis Antoine de, 36, 38, 40-
 42, 44, 45, 47, 49-51, 54-57, 59,
 63-65, 81, 83, 88, 89, 97, 101, 103,
 104, 110, 115, 118-120, 137, 186
 noot 78.
 De Nogaret, 6.

- Ockham, William, 7.
 Olivieri, 85.
 Optatus van Mileve, 75, 76, 91, 126.
 Origo, 63.
 Orléans, Philippe Duc de, 44, 46, 47, 51-53.
 d'Ormea, 116, 195 noot 33.
 Orsini, fra Vincenzo Maria (later Ben. XIII), 29, 30, 49, 54, 78, 98.
 Osmont, Charles de, 94, 102, 121.
 Ottoboni, 54, 134.

 Pallavicini s.j., 33.
 Paolucci, 54, 78, 97.
 Papebroch, Daniel, VI, 26, 69, 178 noot 55.
 Paris, Jean de, 6, 7, 10.
 Pascal, 20.
 Paschalis II, 127.
 Pastor, 61.
 Paulus III, 128.
 Paulus IV, 11, 170.
 Paulus V, 16, 27, 28, 69, 84, 86, 128, 129.
 Paul, St., 46.
 Pelayo, Alvarez, 7.
 Pepijn de Korte, 126.
 Pereira de Fiqueredo, 178 noot 63.
 Petit, Jean, 15.
 Petitdidier, 97.
 Petipied, Nicolas, 59, 120, 132, 186 noot 78.
 Petkum, 41, 182 noot 25.
 Petra, (kard.), 84.
 Petrucci, Tiberio, 28.
 Petrus, 4, 5, 22, 46, 92, 123, 130, 139, 140, 174.
 Phelippeaux, 119.
 Philippe I, 127, 139.
 Philippe Auguste, 128.
 Philippus Neri, 13.
 Photius, 126.
 Pipia (kard.), 56, 63, 154.
 Pithou, Pierre, 12, 13.
 Pius IV, 11, 170.
 Pius V, 1, 26, 128.
 Pius VII, 36.
 Plantes, Laurent des, 20.
 Pognac, Melchior de, VI, 40-42, 44, 49, 54-56, 63, 64, 79-90, 96-101, 105, 107, 115-118, 132-134, 142, 145, 148, 149, 151-154, 156, 161, 174.
 Pombal, 178 noot 62.
 Pontcarré, 167.

 Portail, Antoine, 143-146, 158, 164.
 Porzia, Leandro, 55, 63, 80, 81, 107, 152, 154.
 Poucet (frères), 61.
 Précipiano, Humbert de, 36.
 Pressiat, 86, 99, 101, 191 noot 79.
 Prie, Madame de, 53.
 Pucelle (abbé), 45, 143-147, 157, 158, 160, 165.

 Quesnel, Pâquier, 32, 35-39, 42-44, 50, 55, 56, 58, 64, 65, 120, 130.
 Quiqueran de Beaujeu, Honoré de (Castres), 48, 50, 59, 64, 136, 137-140, 186 noot 78.

 Raymundus van Pennaforte, 4.
 Ravailac, 15.
 Ravechet, 46.
 Resay, 118, 138, 186 noot 78.
 Richelieu, 16, 19, 53, 92.
 Richer, Edmond, 15-17, 35, 43, 60.
 Riviera, 78-81, 89, 94-97, 103, 114.
 Robert Guiscard, 24.
 Roberti, 20.
 Roger I van Sicilië, 24, 31.
 De Rohan, 40-42, 49, 52, 55, 64, 95, 96, 111, 114.
 Rohrbacher, 44.
 De Romigny, 135, 164.
 Rouvroy, Louis de, (graaf van Saint-Simon), 77.

 Saint-Florentin, 53.
 Saint-Simon, (zie Rouvroy), 77, 78, 168.
 Salartz de Lormois, 108.
 Salmon, 108.
 Sanseverini, Lucio, 27.
 Santamaria, Niccolò Saverio, 98, 161, 193 noot 109.
 Santarelli, Antonio, 18, 129, 198 noot 65.
 Sarpi, Paolo, 186 noot 82.
 Servin, Louis de, 14.
 Simon Vigor, 16.
 Simplicius (paus), 125.
 Sixtus V, 1, 11, 14, 17, 26, 100, 128, 170.
 Soanen (Senez), 46, 50, 51, 57-60, 64, 111.
 Sobieski (koning van Polen), 40.
 Stair, 77.
 Steenoven, 36.

Stephanus II, 125.
Stephanus V, 126.
Suarez, 14.
Symmachus, 125.

Talon, Omer, 20, 21, 67.
Tedeschi, Niccolò Maria, 31.
Le Tellier, 38, 44, 52.
Tencin, Pierre Guérin de, 49, 54, 57,
59, 60, 107.
Tertullianus, 75, 76, 91, 123, 124.
Theodosius, 112, 124.
Thomas, 32, 55, 56.
Tiberius, 113.
Tilladet, 118, 186 noot 78.
Torquemada, Joannes, 10.
Tourouvre, 118, 120, 186 noot 78.
De la Trémoille, 38, 41, 119.
Tressan, Lavergne de Monthenard de,
168, 173.
Troya d'Assigny, 61.

Ubal dini, 17.
Urbanus II, 127.
Urbanus VIII, 32.

Valens (keizer), 124.
Valfray, Pierre, 69, 70.
Vallièrre, duchesse de la, 63.
De Valras, (abbé), 169, 171, 173.
Vaubecourt, (Montauban), 186 noot
78.

Vernant, Jacques de, 20, 22, 159,
Verthamon van Pamiers, 47.
Victor IV (tegenpaus), 128.
Vincentius à Paolo, 33.
Vintimille de Luc, Charles Gaspard
Guillaume, 88, 96, 97, 104, 108-
110, 113, 115, 136, 147-149, 151-
155, 157, 164, 168, 172, 173.
Vittoria, 10.
Vittorio Amadeo II, 116, 195 noot 33.
Voltaire, 77.

Ysabeau, 67.
Yvo van Chartres, 127.

Zacharias, 125, 126.
Zeno (keizer), 125.
Zuccari, Frédéric, 73.

STELLINGEN

1. Ofschoon uit anderen hoofde wellicht gewenst, zou de opheffing van de pauselijke nuntiaturen voor de geschiedwetenschap een verlies betekenen.
2. De bestudering van de kerkgeschiedenis van de XVIIIe eeuw zou gebaat zijn bij de volledige heruitgave van het moeilijk bereikbare blad 'Les Nouvelles Ecclésiastiques'.
3. Pastors beschrijving van het pontificaat van Benedictus XIII zou aanmerkelijk aan objectiviteit gewonnen hebben, indien hij behalve uit de archieven van Wenen en Simancas en uit de spaanse en oostenrijkse nuntiaatuurberichten, ook geput had uit de franse nuntiaatuurberichten en uit de archieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Parijs.
4. Het verzet tegen de bulle Unigenitus en tegen het Officie van Gregorius VII dient voornamelijk beschouwd te worden als een manifestatie tegen de voortdurende machtsuitbreiding van de geheel door Italianen beheerste en in formalistische categorieën denkende Romeinse Curie.
5. De bewering, dat er een volstreekte overeenstemming in doeleinden bestaat tussen de NAVO-taak en de V.N.-taak, waarmee de Minister van Defensie zijn weigering om alternatieve dienstplicht mogelijk te maken beargumenteert, is een drogreden.
6. Door uit de NAVO te treden en zijn defensiebeleid uitsluitend te richten op het uitvoeren van vredestaken in het kader van de Verenigde Naties kan Nederland een belangrijke bijdrage tot het bereiken van de wereldvrede leveren.
7. De regering van de Verenigde Staten van Noord-Amerika maakt zich schuldig aan het doen plegen van misdaden tegen de mensheid in Zuid-Oost-Azië.
8. Het is niet verantwoord de Chinese Volksrepubliek een plaats in de Verenigde Naties en in de Veiligheidsraad te blijven ontzeggen.

9. Het verstrekken van ontwikkelingshulp door de rijke landen is hypocriet, zolang zij niet tevens bereid zijn mee te werken aan een zodanige reorganisatie van het productiesysteem en van de wereldhandel, dat de ontwikkelingslanden zelf een economisch apparaat en een maatschappij-organisatie kunnen opbouwen, die hen onafhankelijk maken van de gunsten van de rijke landen.
10. Het is gewenst de voorwaarden, vervat in de bij de akte van aanstelling behorende bijlage, welke te benoemen docenten bij het katholiek middelbaar onderwijs ter ondertekening worden voorgelegd, te onderwerpen aan een herziening overeenkomstig de hedendaagse inzichten. (Zie: Bijlage inhoudende de voorwaarden der benoeming tot leraar/lerares, de artikelen: 8b, 25, 26, 27, 28 en 29a.)

